

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 84

Sayı: 300

Ağustos 2020

ANKARA - 2020

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

HACAR, ABDULLAH: İlk Tunç Çağı Çanak-Çömlek Üretiminde Uzmanlaşma: Güneybatı Kapadokya'nın Uzmanlaşmış Üretim Örgütlenmesine İlişkin Yorumlar.....	459
ZOROĞLU, CANDEMİR - DOKSANALTI, M. ERTEKİN: Yeni Bir Knidos Amphora Tipi: Küçük Knidos Amphoraları	503
EMECEN, M. FERİDUN: Konur Alp Gazi'nin Kimliği ve Faaliyetlerine Dair Bilinirliğin Sınırları.....	543
MERAL, YASİN: Yahudi Âlimlerin Gözüyle Matbaanın İcadı ve Matbaada Basılan Metinlerin Hükümü.....	559
KESKİN, MUSTAFA ÇAĞHAN: Bursa'da IV. Mehmed Sarayı.....	585
POLAT, SÜLEYMAN: Osmanlı Devleti'nde Yeteri Kadar Bilinmeyen Bir Proje: Abdurrahman Ağa'nın 1700 (H.1111) Tarihli Gemi İnşa Faaliyeti ve Bazı Değerlendirmeler	623
DAYAR, EVREN: 1815 Haritası'nda Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar.....	667
KOYUNCU KAYA, MİYASE: An English Merchant in Ottoman İzmir (Smyrna): William Barker (1731-1825).....	717
SUNAY, SERAP: Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi.....	745
ÜRKMEZ, NAİM: Savaşın Öteki Yüzü: Romanya'daki 93 Harbi Esirleri	789

Kitap Tanıtma:

GÜÇLÜ, YÜCEL: Nevzat Artuç, Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı	825
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	829
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	833

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 84 - Sayı/Issue: 300 (Ağustos / August 2020)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
Hüseyin Murat YÜCEL

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Prof. Dr. Fahameddin BAŞAR	
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK	Prof. Dr. Halit ÇAL	Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR
Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL	Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Muhammet HEKİMOĞLU	
Prof. Dr. Nihat KARAER	Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU	Prof. Dr. Yunus KOÇ
Doç. Dr. Tülay METİN	Prof. Dr. İlber ORTAYLI	Doç. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Erol ÖZVAR	Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT	
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Hüseyin Murat YÜCEL	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sihhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
http://www.ttk.gov.tr • bellefen@ttk.gov.tr

Ağustos-August 2020 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America, History And Life,
Archaeologische Bibliographie, Historical Abstracts, MLA International Bibliography,
Turkologischer Anzeiger, SCOPUS, FRANCIS, ULAKBIM TR Dizin.

Tasarım/Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

Amphora, bk. s. 536, Ek 7, No. 15.

Baskı/Printed by

Neyir Matbaacılık

Matbaacılar Sit. 1341. cd. No: 62 İvedik OSB - Yenimahalle / ANKARA
Tel: +90 312 395 53 00 • info@neyir.com

Belleten

ISSN 0041-4255

Cilt/Volume: 84 Sayı/Issue: 300 (Ağustos/August 2020)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Erkan ALKAÇ (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahir AYDIN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Levent DÜZCÜ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman ERAVŞAR (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Emel ERTEN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat KARAER (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Doç. Dr. Ömer METİN (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Düzce Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Aliye ÖZTAN (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Zeynep TARIM (İstanbul Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Lokman TAY (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Faruk TOPRAK (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Ali UYSAL (Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)

BELLETEN

Cilt/Volume: 84

Ağustos 2020

Sayı/Issue: 300

İlk Tunç Çağı Çanak-Çömlek Üretiminde Uzmanlaşma: Güneybatı Kapadokya'nın Uzmanlaşmış Üretim Örgütlenmesine İlişkin Yorumlar

Abdullah Hacı*

Öz

Kapadokya'da mesleki uzmanlaşma Paleolitik'in son evrelerinden itibaren görülmektedir. Hammadde kaynaklarına ulaşılabilirlik nedeniyle gelişen bu sıradışı erken dönem örnekler dışında iş bölümü ve tam zamanlı uzmanlaşmanın, ekonomik ve politik örgütlenmede görülen gelişmelerle bağlantılı olarak, aslında İlk Tunç Çağı'nda olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu genelinde elde edilmiş çanak çömlek, maden ve mimari buluntular, bu dönemde uzmanlaşmış üretimin ne derecede kurumsallaştığını göstermektedir. Son yıllarda yapılan etnografik ve etnoarkeolojik çalışmalar, arkeolojik materyallerin üretim sürecinde meydana gelen izlerden yola çıkarak, buluntuların ait oldukları uzmanlaşmış üretim modelleri hakkında yeni yorumlar yapılmasına imkan sağlamaktadır. Bu çalışmada, değişik uzman örgütlenme modellerini yansıtabilecek üç farklı çanak çömlek türü değerlendirilmekte, etnografik ve etnoarkeolojik çalışmalarda yapılan yeni çözümlenmeler ve tanımlar ışığında, İlk Tunç Çağı'nın uzman üretim örgütlenmesinin niteliğine ilişkin yorumlar yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Tarihöncesi, İlk Tunç Çağı, Mesleki Uzmanlaşma, Uzmanlaşmış Üretim Örgütlenmesi

* Dr., Hitit Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Çorum/TÜRKİYE, abduallahacar@hotmail.com ORCID: 0000-0003-1312-5841
DOI: 10.37879/belleten.2020.459
Makale Gönderim Tarihi: 27.12.2018 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

Specialization in Early Bronze Age Pottery Production: Interpretations on the Organization of the Specialized Production in Southwest Cappadocia

Abstract

In Cappadocia, craft specialization has been observed from the end of the Paleolithic. Apart from such extraordinary early examples, which probably developed due to the local availability of raw materials, it is understood that division of labor and full-time specialization actually occurred during the Early Bronze Age, in connection with developments in economic and political organization. In this period, pottery, metal and architectural findings throughout Anatolia show that specialized production had become more institutionalized than ever. In this study, three distinctive pottery ware groups are evaluated that reflect the specialized production models of the period. In the analysis of these ceramics, it is understood that each group reflects different production models. In this study, the nature of the organization of specialized production in the Early Bronze Age will be interpreted in light of new definitions and analysis in ethnographic and ethnoarchaeological studies.

Keywords: Archaeology, Prehistory, Early Bronze Age, Craft Specialization, the Organization of Specialized Production

Giriş

Kapadokya’da mesleki uzmanlaşmanın, Epipaleolitik’in sonları-Neolitik’in erken evrelerinden itibaren görüldüğü Göllüdağ araştırmalarından bilinmektedir. Bölgedeki obsidiyen atölyelerinde taş alet üretiminin, bu işte uzmanlaşmış gruplarca yapıldığı, hatta usta çırac ilişkisi ile bu zanaatın nesilden nesile aktarıldığına ilişkin kanıtlar mevcuttur¹. Her ne kadar obsidiyen atölyelerinde üretilen ürünlerin dağıtımı, veya daha geniş bir bakış açısı ile, bu atölyelerin nasıl bir sistemin parçası olduğu kesin olarak bilinmese de, üretimin değişik bölgelerden gelen gruplarca mevsimlik olarak yapıldığı veya yerel gruplarca üretilen obsidiyenin bir tür takas zinciri ile geniş bir alana yayıldığı önerilmektedir².

1 Nur Balkan-Atlı, “Prehistoric Obsidian Mining in Göllü Dağ (Central Anatolia)”, ed. Ü. Yalçın, H. Özbal, ve A. G. Paçamehmetoğlu, *Ancient Mining in Anatolia and Eastern Mediterranean*, Ankara 2008, s. 193-195.

2 Didier Binder, “Stones making sense: what obsidian could tell us about the origins of the central Anatolian Neolithic”, ed. F. Gérard ve L. Thissen, *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Develop-*

Kapadokya Orta Kalkolitiği'nde (yak. MÖ 5200-4700) mesleki uzmanlaşmanın ve bununla bağlantılı olarak iş bölümü ve sınıfsal ayırımların, basit düzeyde de olsa ilk kez başladığı anlaşılmaktadır. Örneğin seçkin bir grubun varlığına işaret eden aşağı ve yukarı yerleşme şeklindeki yerleşim planı, artı ürün ekonomisinin varlığına ait izler ve ekstraktif metalurji denemelerinin yapıldığını gösteren buluntular, çalışma bölgesi ve çevresindeki değişik araştırmalardan bilinmektedir³. Bölgedeki kazılar, sınırlı alanlarda izlenen mesleki uzmanlaşmanın örgütlü bir toplum yapısınca desteklendiğini gösteren güçlü kanıtlar sunmaktadır⁴.

Çok fazla bilgi sahibi olmadığımız Geç Kalkolitik'ten sonra Kapadokya'nın güneyinde yeni bir kültürel oluşumun izleri, hemen hemen tüm buluntu gruplarında hissedilmektedir. Çanak-çömlek, maden ve mimari buluntular bölgede daha önce görmediğimiz tarzda kurumsallaşmış, olasılıkla tabakalı bir toplum yapısına ve bu yapının oluşmasına imkan sağladığı uzman, zanaatkar kesime ilişkin bilgiler vermektedir. Bu çalışmanın amacı bu verilerden hareketle, İlk Tunç Çağı'nda (İTÇ) Anadolu genelinde özellikle maden, mimari ve askeri buluntularda açık bir şekilde gördüğümüz mesleki uzmanlaşmanın, Kapadokya İTÇ çanak çömleğindeki yansımaları irdelemektir. Bölgede bu dönemde evsel üretim dışında uzman üretimi olabilecek çanak-çömlek grupları var mıdır? Eğer varsa oranları nedir? Kimler tarafından, hangi tekniklerle üretilmiştir? Nasıl bir örgütlenme modeline dahildir? Ait olduğu toplumun kültürel kimliği için ne ifade etmektedir?

Tüm bu sorulara, Güneybatı Kapadokya ve çevresinde bugüne kadar yapılmış kazı ve yüzey araştırmaları ile halen ekibimizce Niğde ili güneyinde sürdürülen⁵

ments and External Relations during the 9th-6th Millennia cal BC, İstanbul 2002, s. 79-90; Balkan-Atlı, *a.g.e.*, s. 195; Bleda S. Düring, Küçük Asya'nın Tarihöncesi: *Karmaşık Avcı-Töplüycülardan Erken Kentel Toplumlara*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 71-74.

- 3 Sevil Gülçur, "Güvercinkayası The Black-Dark Burnished Pottery A General Overview", *Tuba-Ar* 7, 2004, s. 141-164; Sevil Gülçur, "The Chalcolithic Period in Central Anatolia Aksaray-Niğde Region", *Origini 24 Nuova Serie* 5, 2012, s. 213-227; Uğur Silistreli, "Köşk Höyüğü", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6, 1985, s. 31-36; Aliye Öztan, "Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar", *Tuba-Ar* 5, 2002, s. 55-72; Aliye Öztan, Fazlı Açıkgöz, ve Benjamin S. Ar buckle, "2007 yılı Köşk Höyük Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30-3, 2009, s. 311-328; Ünsal Yalçın, "Frühchalkolitische Metallfunde von Mersin-Yumuktepe: Beginn der Extraktiven Metallurgie?", *Tuba-Ar* 3, 2000, s. 111-130; Isabella Caneva, ve Gülgün Köroğlu, *Yumuktepe Dokuzbin Yıllık Yolculuk*, Ege Yayınları, İstanbul 2010, s. 44.
- 4 Abdullah Hacı, "Possible Links Between the Highland Regions North of the Central Taurus and West Cappadocia in the Middle Chalcolithic Period (6th And 5th Millennium BC)", *Tuba-Ar* 21, 2017, s. 11-23.
- 5 Niğde ili, Çamardı, Ulukışla ve Bor ilçelerini kapsayan yüzey araştırması Kültür ve Turizm Ba-

yüzey araştırmasından elde edilen veriler kullanılarak, özellikle son yıllarda mesleki uzmanlaşmanın örgütlenmesine yönelik yapılan yeni çözümler ve tanımlar ışığında cevap aranacaktır.

Teorik Çerçeve

Her ne kadar mesleki uzmanlaşmanın ortaya çıkışı, besin üretimine geçişle değişen ekonominin ve bunun tetiklediği sosyo-kültürel yapının bir sonucu olarak değerlendirilse de, özellikle besin üretiminden önce bazı alanlarda uzmanlaşmaların görülmesi, aslında durumun daha karmaşık bir sürece sahip olduğunu göstermektedir. Belli alanlarda uzmanlaşmış üretim yapan bireyler veya bu bireylerin biraraya gelerek oluşturdukları atölyelerle, insan grupları Paleolitik'ten itibaren ilişki içindeydi. Buna örnek olarak makale kapsamındaki bölgede yer alan obsidiyen atölyeleri verilebilir⁶.

Yukarıda belirtilen ilk bakış açısıyla birçok sosyolog, antropolog ve filozof toplumdaki belli bir grubun belli alanlarda/mesleklerde uzmanlaşma sürecini ele almıştır. Uzmanlaşmanın tarihöncesi toplumlardaki yerini kapsamlı bir şekilde inceleyen ilk arkeolog ise V. G. Childe olmuştur⁷. Childe, her ne kadar değerlendirmelerinde genel olarak materyalizmi bir yöntem olarak kullanmış ve Marks'ın belirttiği artı ürün ekonomisini uzmanlaşmada bir ön şart olarak kabul etmiş ise de aslında bazı istisnaları, örneğin artı ürün ekonomisine sahip olmadan gelişebilecek uzmanlaşmaların varlığını da yayınlarında dile getirmiştir⁸. Buna rağmen Childe, Kent Devrimi/*The Urban Revolution* adlı makalesinde belirttiği üzere, sabit ve tam zamanlı uzmanlaşmayı, ekonomisi artı ürüne dayanan kent modeli için belirlediği kriterler arasında göstermiştir⁹.

kanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni (YA 015103/2017-2018) ve Hitit Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'nin proje desteği ile (Proje No: FEF19001.17.006 ve FEF19001.19.005) gerçekleştirilmektedir.

- 6 Marie Claire Cauvin ve Nur Balkan-Ath, "Rapport sur les recherches sur l'obsidienne en Cappadoce, 1993- 1995", *Anatolia Antiqua* IV, 1996, ss. 249-271; Balkan-Ath, *a.e.g.*, ss. 193-195.
- 7 Vere Gordon Childe, *What happened in history*, Penguin Books, Baltimore 1954, ss. 89-112; Vere Gordon Childe, *Man makes himself*, New American Library, New York 1951, ss. 87-142; Peter Gathercole, "Childe's Revolutions", ed. C. Renfrew ve P. Bahn, *Archaeology: The Key Concept*, Routledge 2005, ss. 37-39.
- 8 Childe, *What happened in history*, ss. 61-62; Bruce G. Trigger *Arkeolojik Düşünce Tarihi*, Ankara 2014, ss. 329-330; Gathercole, *a.g.e.*, ss. 36-39.
- 9 Vere Gordon Childe, "The Urban Revolution", *The Town Planning Review* 21-1, 1950, ss.10-7.

1980'li yıllardan itibaren birçok uzman, arkeolojide yeni gelişen akımların da etkisiyle, yeni yöntemler ve yaklaşımlarla, mesleki uzmanlaşmanın ortaya çıkış nedenlerini, toplumun sosyo-politik örgütlenmesindeki yerini ve bu örgütlenme ile ilişkisini saptamaya çalışmıştır. Bu çalışmalarda, ' karmaşık uzmanlaşma sürecinin' ve gelişiminin daha iyi anlaşılabilmesi için özellikle etnoarkeolojik ve antropolojik saha çalışmalarından faydalanılmıştır¹⁰. Böylece önceki çalışmalara ek olarak yeni çözümler, tanımlamalar ve terimlerle, arkeolojideki birçok belirsiz soruya cevap aranmaya veya mevcut cevaplar test edilmeye çalışılmıştır. Cevapları aranan önemli sorular bu çalışmada da üzerinde durulmaya çalışılacak olan, üretimin ve üreticinin niteliğine ilişkin sorulardır; örneğin, hangi üretim uzman üretimdir, uzman üretiminin çeşitleri ve bu tarzdaki bir üretimin bileşenleri nelerdir, üretim kimin için, hangi koşullarda, ne amaçla ve kim tarafından yapılmıştır¹¹.

Mesleki Uzmanlaşma ile İlgili Genel Tanımlar

Çalışmamızda değerlendireceğimiz buluntuların uzman üretimi olup olmadığının, uzman üretimi ise nasıl bir uzmanlaşma sonucunda üretildiğinin anlaşılması için "uzmanlaşma" teriminin, çeşitlerinin ve göstergelerinin neler olabileceğinin açıklanması faydalı olacaktır. Uzmanlaşma ile ilgili bugüne kadar birçok tanım yapılmıştır¹². Bu tanımlardan yola çıkılarak genel olarak, 'uzmanlaşma', bulunduğu toplum tarafından onaylanmış, bir iş bölümü dahilinde toplumun belli kesim-

- 10 Prudence Rice, "Specialization, Standardization and Diversity: A Retrospective", ed. R. L. Bishop, ve F. W. Lange, *The Ceramic Legacy of Anna O. Shepard*, University Press of Colorado, Niwot 1991, ss. 257-279; Timothy Earle, "Comment on P. Rice, Evolution of Specialized Pottery Production: A Trial Model", *Current Anthropology* 22, 1981, ss. 230-231; Elizabeth M. Brumfiel ve Timothy Earle, "Specialization, Exchange, and Complex Societies: An Introduction", ed. E. Brumfiel ve T. Earle, *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, Cambridge 1987, ss. 1-9; Philip J. Arnold "Dimensional Standardization and Production Scale in Mesoamerican Ceramics", *Latin American Antiquity* 2, 1991, ss. 363-370; John E. Clark, ve William J. Parry, "Craft Specialization and Cultural Complexity", *Research in Economic Anthropology* 12, 1990, ss. 289-346; Cathy L. Costin, "Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production", *Archaeological Method and Theory* 3, 1991, ss. 1-56; Cathy L. Costin, "The Use of Ethnoarchaeology for the Archaeological Study of Ceramic Production", *Journal of Archaeological Method and Theory* 7, 2000, ss. 377-403; Cathy L. Costin ve Melissa B. Hagstrum, "Standardization, Labor Investment, Skill, and the Organization of Ceramic Production in Late Prehispanic Highland Peru", *American Antiquity* 60-4, 1995, ss. 619-639; Carol Kramer, "Ceramic Production and Specialization", *Paléorient* 11-2, 1985, ss. 117-19.
- 11 Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 620-621; Costin, *Craft Specialization*, ss. 1-9; Kramer, *a.g.e.*, ss. 117-118; Igor Kopytoff, "The Cultural Biography of Things: commoditization as process", ed. A. Appadurai, *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge 1986, ss. 65-67.
- 12 Rice, *a.g.e.*, ss. 258-262; Costin, *Craft Specialization*, ss. 3-4.

lerinde düzenli olarak bazı ürünlerin veya hizmetlerin tedarikinin belli bir grup tarafından sağlanması, şeklinde tanımlanabilir¹³. Uzman üretimde, uzmanlar kendileri ve aileleri dışındaki tüketiciler için de üretim yapmaktadırlar. Karşılığında ise tüketicilerden yaşamlarını sürdürecektir belli gereksinimlerini temin etmektedirler. Uzmanlaşmanın sağlandığı sistemlerde, hem tüketici hem de üretici birbirine muhtaçtır ve bazı istisnalar dışında karşılıklı güvene dayalı olarak sistemin varlığı devam etmektedir¹⁴.

Çalışma koşullarına göre değişiklik gösteren birçok uzmanlaşma şekli mevcuttur. Bunlar arkeolojik, antropolojik ve etnoarkeolojik çalışmalarda genel olarak çalışma sürelerine göre tam zamanlı ve yarı zamanlı-mevsimlik, çalışma koşullarına göre bağımlı ve bağımsız, çalışan uzmanlara ve ortama göre bireysel, evsel, akraba veya atölye tabanlı olarak sınıflandırılmıştır¹⁵. Ancak tüm bu sınıflandırmaların ve tanımlamaların kesin olmadığı hatta günümüzde gelişmeye devam ettiği belirtilmelidir.

Arkeolojik kanıtlar yarı zamanlı-mevsimlik çalışan uzmanların daha erken ortaya çıktığını göstermektedir. Yukarıda belirtildiği gibi çalışma alanımız içerisindeki Paleolitik ve Neolitik Dönem taş alet uzmanları bu tarzda çalışmış olabilirler¹⁶. Tam zamanlı uzmanlaşmanın ise besin üretimine hatta artı ürün ekonomisine geçildikten sonra başladığı, başta Childe olmak üzere birçok uzman tarafından dile getirilmiştir. Ancak besin üretimine geçilmeden, bazı özel koşullarda da (hammaddeye yakınlık, yüksek talep, sosyo-kültürel birikim vb.) tam zamanlı uzmanlaşmanın gerçekleşebileceğine ilişkin görüşler de tartışılmaya değerdir¹⁷. Örneğin, çalışma alanımızdaki Paleolitik taş alet uzmanlarının, belli dönemlerde üretilen ürüne gelen yüksek talep ile birlikte, sabit atölyeler kurarak tam zamanlı olarak çalışmış olmaları yüksek bir ihtimaldir.

Bu istisnaların dışında iş bölümü ve tam zamanlı üretimdeki esas çeşitliliğin ekonomide ve siyasal alanda yaşanan gelişmelerle birlikte olduğu anlaşılmaktadır. Ekonomik ve politik örgütlenmedeki değişikliklerle sınıflı toplum yapısı belirginleşmiş ve sınıf ayrımını pekiştiren yeni üretim tarzları meydana gelmiştir. Örneğin

13 Costin, *Craft Specialization*, ss. 3-4; Rice, *a.g.e.*, ss. 258-262.

14 Costin, *Craft Specialization*, s. 4; Rice, *a.g.e.*, ss. 258-262.

15 Earle, *a.g.e.*, Brumfiel ve Earle, *a.g.e.*, Rice, *a.g.e.*, Costin, *Craft Specialization*; Costin *Ethnoarchaeology for the Archaeological Study*; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*

16 Binder, *a.g.e.*, Balkan-Ath, *a.g.e.*

17 Jane Jacobs, *The Economy of Cities*, New York 1969, ss. 13-4, 33-52.

olası yönetici veya seçkin sınıfın toplum örgütlenmesindeki güçlü etkisi nitelik ve nicelik yönünden oldukça farklı ürünler ortaya koyan 'bağımlı' ve 'bağımsız' olarak sınıflandırılan farklı üretim tarzlarını ortaya çıkarmıştır¹⁸.

Bağımlı üretim olası seçkin veya yönetici kesime bağlı olarak gerçekleşmektedir. Üretim zincirinin/*Chaîne opératoire* her aşaması (hammadde temininden bitmiş ürünlerin dağıtımına kadar), ürünün koşulsuz sahibi olacak seçkinler veya politik kurumlar tarafından doğrudan kontrol altında tutulmaktadır¹⁹. Aşağıda bahsedilecek bağımsız üretimin tersine, hammadde temininde veya bitmiş ürünün elden çıkartılmasında yaşanabilecek sorunlar ile olası ekonomik zararlar, politik yapı veya seçkin sınıf tarafından üstlenilmiştir. Bu üretimde yeterli tecrübeye ve yeteneğe sahip tam zamanlı çalışan uzmanlar yer almaktadır. Bitmiş ürüne ilişkin tüm tasarruflar seçkin veya politik yapıya aittir.

Bağımsız üretimde toplumun tüm kesimleri için üretim yapılabilir. Üretim, genellikle politik yapı tarafından direkt olarak kontrol²⁰ altında tutulmadığından, daha esnek üretim koşullarına sahiptir²¹. Hammadde temininden ürünlerin elden çıkarılmasına kadar üretim zincirinin tüm halkaları genellikle uzmanlar tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu nedenle ilk üretim tarzına göre, bağımsız uzman, daha az emek, zaman ve bütçe harcamayı hedefleyebilmektedir. Bu üretimde uzmanların nitelikleri de oldukça farklı olabilmektedir. Tam ve yarı zamanlı, evsel veya akraba tabanlı uzmanlaşmanın yanında dağınık veya daha kurumsallaşmış atölyeler de bağımsız üretim tarzında çalışabilmektedir²².

18 Earle, *a.g.e.*, ss. 230-231; Brumfiel ve Earle, *a.g.e.*, ss. 2-5; Rice, *a.g.e.*, ss. 258-260; Costin, *Craft Specialization*, ss. 4-10.

Tarihöncesi dönemlerde her iki üretim tarzının kesin bir çizgi ile ayrılmadığını belirtmek gerekmektedir. Bağımlı ve bağımsız üretim tarzının iç içe geçtiği, talebe göre uzmanların, bağımlı veya tam tersi şartlarda üretim yapabildiği görülebilmektedir.

19 Costin, *Ethnoarchaeology for the Archaeological Study*, ss. 392-393; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, s. 620.

20 Bu konuda bazı istisnalar olabilmektedir. Daha çok modern toplumlarda rastladığımız toplumun geneline yönelik yapılan üretimin, belirlenmiş standartlara uyup uymadığının politik yapı organlarınca kontrol edilmesi prehistorik toplumlar için de geçerli olabilir. Değerlendirme bölümünde detaylı olarak yorumlanacak Anadolu Metalik Mal grubuna ait kaplar bu tarzdaki bir üretim zinciri sonucunda üretilmiş olabilir.

21 Costin, *Ethnoarchaeology for the Archaeological Study*, ss. 392-393.

22 Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 619-621.

Uzmanlaşmanın Niteliğinin Belirlenmesi İçin Ölçütler

Arkeolojik araştırmalardan elde edilen buluntuların uzman üretimi olup olmadığı anlaşılabilir mi? Veya bunun da ötesinde; buluntuların nasıl bir üretim örgütlenmesi sürecinde (tam-yarı zamanlı, bağımlı-bağımsız, evsel-akraba-atölye) üretildiği saptanabilir mi? Bu sorular yukarıda atf yapılan son dönem etnoarkeolojik, antropolojik ve arkeolojik çalışmaların ilgilendiği ve cevap aradığı sorulardır. Bu çalışmalarda, önerilen çözümler genel olarak materyalde tespit edilebilecek üç önemli özellikten hareketle yapılmaya çalışılmıştır: Standartlık, kalite ve sayısal veriler (oranlar)²³.

Uzmanlaşmış üretim, yapılan işe yatkın, deneyim ve beceri sahibi uzmanlar tarafından gerçekleştirilir. Tam-yarı zamanlı, bağımlı-bağımsız veya evsel-akraba-atölye tarzındaki üretim koşullarında çalışan uzmanların, kazandıkları tecrübe ile ürettikleri ürünlerde belli düzeylerde benzerlikler görülebilmektedir. Çanak-çömlek hamurunda (katkı maddeleri, kimyasal yapısı), kap tiplerinde, boyutlarında ve yüzey işlemlerinde görülen standartlık ve bu standartlığın düzeyi, her ne kadar etnoarkeolojik çalışmalarda çelişkili sonuçlar elde edilse de, uzmanlaşmanın olup olmadığının ve eğer varsa türünün saptanmasında da olumlu sonuçlar ortaya koymaktadır²⁴.

Uzmanların kazandıkları tecrübe ile ortaya çıkardıkları ürüne yansıttıkları, uzmanlığın türüne göre değişiklikler gösterebilen standartlık göstergeleri, bilinçli/*intentional* veya mekanik/*mechanical* olarak ortaya çıkabilmektedir²⁵. Bilinçli göstergeler uzman veya tüketici tarafından işlevsel amaçlarla kasti olarak yapılır veya yaptırılır. Örnek vermek gerekirse; hamura işlevsel olarak eklenen bazı katkı maddelerinde, kap tiplerinde, ölçülerde ve bu ölçülerin birbirine oranlarında, fırınlamada, yüzey işlemlerinde veya kalitede görülen standartlıklar, uzman tarafından bilinçli olarak yapılmaktadır. Mekanik göstergeler ise üretim sırasında uzman tarafından kazanılan alışkanlıkları sonucunda bilinçsiz olarak meydana getirilir²⁶.

23 Rice, *a.g.e.*, ss. 258-260; M. James Blackman, Gil J. Stein ve Pamela B. Vandiver, "The Standardization Hypothesis and Ceramic Mass Production: Technological, Compositional and Metric Indexes of Craft Specialization at Tell Leilan, Syria", *American Antiquity* 58, 1993, ss. 60-80; Kenneth L. Kvamme, Miriam T. Stark ve William A. Longacre, "Alternative Procedures for Assessing Standardization in Ceramic Assemblages", *American Antiquity* 61, 1996, ss. 116-126; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 622-625.

24 Blackman vd., *a.g.e.*, s. 61; Rice, *a.g.e.*, ss. 257-258; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 622-623.

25 Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 622-623.

26 Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 622-623.

Bilinçli veya mekanik göstergelerin standartlık seviyeleri ile uzmanlaşmanın düzeyi arasında doğru bir orantı vardır. Buna göre hamurdaki katkı maddelerinin, kap tiplerinin ve kap ölçülerinin oranlarındaki veya herhangi bir işlevi olmayan, uzmanın el alışkanlıkları ile oluşmuş izlerdeki değişkenlik katsayıları ve oranları, üretim örgütlenmesinin niteliği hakkında bilgiler verebilmektedir²⁷. Herhangi bir buluntu grubundan elde edilen verilerle; üretilen mal miktarı, uzmanların çalışma süreleri veya sayıları ve tüketicilerin nitelikleri hakkında yorumlar yapılabilmektedir.

Uzmanlaşmanın niteliğinin belirlenmesinde kullanılabilecek diğer bir gösterge kalitedir. Yukarıda belirtilen bağımlı ve bağımsız üretim varyasyonları tamamen farklı koşullara sahip olduğu için üretim sonucunda elde edilen ürünler de büyük oranda farklılık göstermektedir. Dahası kalite göstergesi bağımlı üretimin iki farklı tipinin de ayırd edilmesinde yol gösterici olabilmektedir. Bağımlı üretimin birinci tipinde, seçkinler-yöneticiler tarafından sağlanan kaliteli hammadde, üretim üzerindeki direkt kontroller ve seçilmiş yetenekli uzmanların ince işçiliği sonucunda genellikle o toplum veya grup için önemli sosyal veya dinsel bilgiler barındıran oldukça kaliteli devredilmez/*inalienable*, prestij nesnelerinin üretimi gerçekleştirilmiştir²⁸. Üretimin her aşamasında ürüne yansıtılmış yüksek kalite izlenmektedir. Bağımlı üretimin ikinci tipinde ise, üretilen ürünlerin niteliği (kalitesi) düşük, niceliği ve yukarıda belirtilen standartlık göstergeleri oldukça yüksektir. Yakındoğuda sosyal ve siyasal dönüşümlerin başladığı MÖ 6. binyılın sonu-5. binyıl başlarından itibaren ilk kez bu tipteki üretim tarzı ile karşılaşmaktayız²⁹. Bir önceki üretimde

27 Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 622-623; Costin, *Craft Specialization*, ss. 18-25.

Yapılan etnoarkeolojik çalışmalarda uygulanan bazı istatistiksel denklemlerin, üretimin yoğunluk düzeyini belirlemeye yönelik çözümleneleri doğru sonuçlar verse de bu hesaplamaların arkeolojik buluntulara uygulanmasında şu an için sorunlar ortaya çıkabilmektedir bkz. Costin, *Ethnoarchaeology for the Archaeological Study*, s. 392; Blackman vd., a.g.m., Valentine Roux, "Ceramic Standardization and Intensity of Production: Quantifying Degrees of Specialization", *American Antiquity* 68-4, 2003, ss. 768-782. Bu durum, arkeolojik alanların bir tabakasından ele geçen buluntuların çoğu zaman etnoarkeolojik çalışmalardaki dar bir zaman dilimine ait ürünlerin tersine, bir kaç neslin yaşadığı dönemleri kapsamasından kaynaklanmaktadır.

28 Clark ve Parry, *a.g.e.*, ss. 293-294; Costin, *Craft Specialization*, s. 12; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, s. 620.

29 Gil J. Stein, "The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th-4th Millennia BC: An Initial Assessment", *Origini* 34, 2012, ss. 125-151; Marcella Frangipane, "Transitions" as an archaeological Concept. Interpreting The Final Ubaid-Late Chalcolithic Transition In The Northern Periphery of Mesopotamia", ed. C. Marro, *After The Ubaid: Interpreting Change From the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*. *Varia Anatolica XXVII*, Fosseuse: IFEA-De Boccard 2012, ss. 44-49.

oluşturulan özel ürünlerin aksine, bunlar seçkinler-yöneticilere bağlı çalışan işçiler için tayin dağıtımı veya benzeri amaçlarda kullanılmak üzere ölçü kabı olarak üretilmiştir³⁰. Üretim genellikle merkezi politik yapı veya seçkin ailelerin kontrolü altında, seri ve toplu olarak gerçekleşmiştir. İkinci tipteki bağımlı üretimde kullanım amacının yanı sıra kontrol altındaki seri üretim tarzının bir sonucu olarak, ortaya çıkan ürünler oldukça fazla sayıda ve düşük kalitede olmaktadır. Bunun dışında yine üretim tarzından dolayı yukarıda belirtilen bilinçli ve mekanik standartlık göstergeleri ürüne maksimum düzeyde yansımaktadır.

Bağımsız üretimde ise tüketici, toplumun değişik kesimlerinden olabilmektedir. Üretimin kalitesi ve şekli, uzman ile toplumun genelini kapsayabilecek tüketiciler tarafından karşılıklı olarak belirlenmektedir. Genellikle günlük kullanımda olan ürünler üretilir³¹. Bu nedenle üretimde niteliği düşük niceliği yüksek ürünlerin elde edilmesi genellikle her iki tarafın da (üretici-tüketici) çıkarına olmaktadır. Ancak üretim tarzı tüketici ile üreticinin uzlaşması sonucunda şekillendiği için politik yapının istikrarlı, ekonominin daha iyi olduğu dönemlerde nispeten daha ince ürünler de üretilebilmektedir. Basit bir örnek vermek gerekirse günümüz toplumlarında da örneklerini görebildiğimiz, gelir seviyesi yükselen bir orta sınıfa sahip toplumda nispeten kaliteli ince ürünler, bağımsız/serbest çalışan uzmanlarca üretilebilmektedir. Bu nedenlerden dolayı bağımsız üretimde öncelik, bağımlı üretimin tersine, emek, zaman ve maliyetin en aza indirilmesi olmasına rağmen talebe göre tam tersi bir üretimin de gerçekleşmesi mümkündür. Bağımlı üretimin seri üretime dayalı ikinci tarzı ile bağımsız üretimin tüketici ile şekillenen (özellikle bir pazar için üretilen) bazı ürünlerinin benzerlik taşıması kaçınılmazdır³². İki üretim arasındaki farkı belirlemek için, bağımlı üretim üzerindeki kontrolden dolayı oluşan katı standartlık her zaman işe yaramayabilmektedir.

Çalışma Alanı

Bu çalışmada, günümüzde kabaca Aksaray ve Niğde illeri ile Nevşehir'in batı ve güney kısımlarını kapsayan Güneybatı Kapadokya'da gerçekleştirilmiş veya gerçekleştirilmekte olan arkeolojik araştırmalardan elde edilmiş buluntular değerlendirilmiştir.

30 Marcella Frangipane, "Different types of egalitarian societies and the development of inequality in early Mesopotamia", *World Archaeology* 39, 2007, s. 171; Frangipane, *The Final Ubaid*, ss. 44-45.

31 Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, s. 620.

32 Costin, *Ethnoarchaeology for the Archaeological Study*, ss. 392-393.

dirilecektir³³ (Resim 1). Değerlendirmeler, esas olarak yazar tarafından halen Niğde ilinin güneyinde sürdürülen yüzey araştırmasından elde edilen veriler ile Ashhan Yener başkanlığında yapılmış Göltepe ve Kestel maden ocağı (Niğde-Çamardı) kazıları ve Sevil Gülçür başkanlığında yapılmış Aksaray, Niğde ve Nevşehir illeri yüzey araştırması buluntuları üzerinden yapılacaktır³⁴. Bunun dışında çalışma alanı sınırları içerisinde veya yakın çevresinde geçmiş yıllarda yapılmış araştırmaların sonuçlarına, çalışmamızın amacı dahilinde sık sık başvurulacaktır. Bu araştırmalar arasında, James Mellaart'ın ve Semih Güneri'nin Konya bölgesinde, M. V. Seton-Williams'ın Kilikya'da ve David French'in Göksu vadisinde yürüttüğü yüzey araştırmaları ve Acemhöyük, Tarsus ve Kültepe kazıları yer almaktadır³⁵.

Güneybatı Kapadokyanın Uzman Üretimi İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği

Anadolu Metalik Mal

Anadolu Metalik Malın üretim tekniği, yayılımı ve formları üzerinde daha önceki

- 33 Abdullah Hacı, *Kapadokya Bölgesi İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği: Göltepe ve Kestel Kazıları ile Aksaray, Nevşehir, Niğde illeri Yüzey Araştırması Buluntuları*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi 2016; Ashhan K. Yener, "Niğde-Çamardı'nda Kalay Buluntuları", *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 1, 1988, ss. 17-28; Ashhan K. Yener, "1990 Göltepe, Niğde Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII-I*, 1992, ss. 275-290; Ashhan K. Yener, *Domestication of Metal: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Brill, Leiden 2000; Gülçür, Güvercinkayası; Gülçür, Chalcolithic Period.
- 34 Prof. Dr. Ashhan Yener ve Prof. Dr. Sevil Gülçür'a, araştırma projelerinden elde edilen buluntular üzerinde çalışmama, Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu'na Kültepe ve yüzey araştırması buluntularını incelememe izin verdikleri için en içten teşekkürlerimi sunarım.
- 35 Seton-Williams M.V., "Cilician Survey", *Anatolian Studies* 4, 1954, ss. 121-174; James Mellaart, "Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey", *Anatolian Studies* 4, 1954, ss. 175-240; James Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, II: The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain", *Anatolian Studies* 13, 1963, ss. 199-236; David French, "Prehistoric Sites in the Göksu Valley", *Anatolian Studies* 15, 1965, ss. 177-201; Hetty Goldman, *Excavations at Gözlükule, Tarsus II*, Princeton University Press, Princeton 1956; Tahsin Özgüç, "New Observations on the Relationship of Kültepe with southeast Anatolia and North Syria during the third Millennium B.C.", ed. C. Jeanny, ve E. Porada, *Ancient Anatolia Aspects of Change and Cultural Development. Essays in Honor of Machteld Mellink*, University of Wisconsin Press, Madison 1986, ss. 31-47; Aliye Öztan, "A group of Early Bronze Age Pottery From the Konya and Niğde Region", ed. K. Emre, M. Mellink, B. Hruda, ve N. Özgüç, *Anatolia and the Near East, Studies in the Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, ss. 407-418; Semih Güneri, "Orta Anadolu Höyükleri, Karaman Ereğli Araştırmaları", *Türk Arkeoloji Dergisi* 28, 1989, ss. 97-144; Machteld Mellink, "Anatolia and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age", ed. K. Emre, M. Mellink, B. Hruda, ve N. Özgüç, *Anatolia and the Near East, Studies in the Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, ss. 319-332.

yayınlarında detaylı olarak durulmuştur³⁶. Bu nedenle burada kısaca genel özelliklerinden bahsedildikten sonra bu mal grubunun uzman üretimi olduğunu gösteren özelliklerine yer verilecektir. Anadolu Metalik Mala ait kaplar hamurun hazırlanmasından şekil verilmesine ve fırınlanmasına kadar kesin bir standartlığı yansıtır. İnce cidar, keskin hatlara sahip profil, *omphalos* dip ile sert, camsı cidarlar ve sıra dışı boya bezeme bu grubun uzman üretimi olduğunu gösteren en önemli özelliklerdendir³⁷(Resim 2-3).

Üretim zincirinin ilk halkasını oluşturan hamurun hazırlanmasında, çömlekçi uzmanların metalik mal hamuru için diğer mal gruplarından farklı bir yöntem izlediği anlaşılmaktadır. E. S. Friedman tarafından Göltepe’de ele geçen metalik mal örneklerine yönelik yaptığı İnce Kesit ve Nötron Aktivasyon (NAA) analizleri, bu malın sıra dışı özelliğini kazandırmak amacıyla hamura bilinçli olarak değişik minerallerin katıldığını göstermektedir³⁸.

Hamurun hazırlanması sonrasındaki işlemler de tam bir uzmanlaşmayı yansıtmaktadır. Özellikle boyunlu kaplarda bu daha açık izlenebilmektedir (Resim 2-3). Kısaca değinmek gerekirse, bu tür keskin profillere sahip formlar, ayrı şekillendirilen parçaların birleştirilmesini esas alan, bir kaç aşamadan oluşan, üretim zinciri sonunda üretilmiştir (Resim 3). İlk aşamada büyük olasılıkla kalıp kullanılarak gövde şekillendirilmiştir. Oldukça standartlaşmış formlar, boyutlar ve düzgün içbükey/*omphalos* dip profilleri ve özellikle kilin kaba yerleştirilmesi sırasında oluşan, iç yüzeyindeki sıyırma izleri bunu kanıtlamaktadır³⁹. Gövdeye şekil verildikten sonra, kurumaya bırakılmadan önce boyun birleşim yerlerine çentikler, kulpların tutturulacağı alana da oyuklar açılmıştır. İkinci aşamada boyun, belli bir dereceye kadar kurutulmuş gövde üzerinde şekillendirilmiştir. Böylece kuru ve sert olan gövde çentiklerine, ıslak ve yumuşak kilin geçmesi ve kenetlenmesi sağlanmıştır (Resim 3). Boynun kulp ile birleşecek alanı oyulduktan sonra kap tekrar kurumaya bırakılmıştır. Üçüncü aşamada kulplar cidar içerisine sokularak tutturulmuştur. Dördüncü aşamada kulp-boyun, gövde-boyun birleşim izlerinin temizlenmesi için kulplar

36 Mellaart, Early Cultures of the South Anatolian Plateau; Öztan, A group of Early Bronze Age Pottery; Abdullah Hacı, “İlk Tunç Çağı’na Tarihlenen Anadolu Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler: Göltepe Buluntuları”, *Adalya* XX, 2017, ss. 21-40.

37 Mellaart, Early Cultures of the South Anatolian Plateau; Mellink, *a.g.e.*; Öztan, A group of Early Bronze Age Pottery; Hacı, “Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler.”

38 Elizabeth S. Friedman, *Technological Style in Early Bronze Age Anatolia: the Interrelationship between Ceramic and Metal Production at Göltepe*, PhD thesis, University of Chicago 2000, ss. 161-170.

39 Hacı, “Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler”, ss. 24-25.

dahil tüm boyun ve boyun-gövde birleşimleri ikinci bir kil tabakası ile kaplanmıştır⁴⁰. Fırınlama öncesindeki son uygulamalar ise, başlı başına uzmanlaşmanın bir kanıtı olan kulp üzerindeki markaların işlenmesinin yanında astar ve boya bezeme işlemlerini kapsamaktadır (Resim 3).

Bu üretim tekniği ile metalik mala özgü formlar oldukça standart bir şekilde üretilmiştir (Resim 2). Birbirinden uzak yerleşmelerde ele geçen kapların hamur özelliklerinde veya tiplerinde yerel farklılıklar görülmemektedir. Bugüne kadar bu mal grubuna ait çanak-çömlekler, yoğun miktarda Konya-Ereğli-Karaman bölgesi⁴¹ ve Niğde ili güneyindeki yerleşmelerde⁴² ele geçmiştir. Bu bölgelerin dışında Kilikya'da Mersin-Yumuktepe ve Tarsus, Kapadokya'da Acemhöyük, Kültepe ve Topak Höyük yerleşmelerinde ve bu bölgelerde yapılan yüzey araştırmalarında düşük oranlarda metalik mal örnekleri elde edilmiştir⁴³ (Resim 1). Çalışma alanımız ve yukarıda sıralanan bölgelerde ele geçen tüm örnekler, aynı uzmanın elinden çıkmışçasına benzer tiplerdedir.

Karşılaştırmalı tarihler bize Anadolu Metalik Malın merkez bölgesi olarak nitelenebilecek Konya-Karaman-Ereğli bölgesi ile Niğde ilinin güneyinde (Bor, Ulukışla ve Çamardı) Kilikya ile paralel olarak İTÇ I sonu-İTÇ II başlarında, diğer alanlarda İTÇ II sonu-İTÇ IIIa başlarında ortaya çıktığını göstermektedir. Tüm bölgelerde İTÇ IIIa sonunda (yaklaşık MÖ 2200) bu mal grubunun ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Oranlar hakkında en net bilgiler merkez bölge olarak tanımlanan alanda konumlanan Göltepe yerleşmesinden gelmektedir. Buna göre metalik mal İTÇ II'de tüm mal grupları içerisinde yaklaşık % 23, İTÇ IIIa'da ise % 19 oranına sahiptir⁴⁴.

40 Hacı, "Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler", s. 24-25, fig. 9-11.

41 Konya-Ereğli-Karaman bölgesi yerleşmelerinden bazıları şunlardır: Beytepe, Domuzboğazlayan, Eminler, Kanaç, Kerhane, Kızılviran, Kocahöyük I-II, Kozlubucak, Sarlak, Topraktepe, Çayhan Ereğli, Üçhöyük.

42 Niğde ili güneyinde yer alan yerleşmelerden bazıları şunlardır: Göltepe, Galhane, Kızıl Höyük, Tazıyoran, Darboğaz, Hüsnüye ve Ulukışla.

43 Seton-Williams, *a.g.e.*, Mellaart, "Pre-Classical Remains in Southern Turkey", s. 191; Mellaart, "Early Cultures of the South Anatolian Plateau", s. 211; Goldman, *a.g.e.*, ss. 107-8, 116-7; Özgüç, New Observations; Öztan, A group of Early Bronze Age Pottery; Güneri, *a.g.m.*, Mellink, *a.g.m.*, Yücel Şenyurt, Yalçın Kamış ve Atakan Akçay, "Ovaören 2012 Yılı Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35-2, 2014, s. 69, çiz. 4.5-6.

44 Hacı, "Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler."

Parlak Kırmızı Açıklı İnce Mal

Batı ve Orta Anadolu'da İTÇ I başlarından itibaren kırmızı astarlı ve açıklı çanak-çömlek örnekleri ortaya çıkmakta ve İTÇ II başlarından itibaren tüm çanak-çömlek grupları içerisinde oransal olarak belirgin hale gelmektedir. Kırmızı açıklı çanak-çömlekler tüm Batı ve Orta Anadolu'da yaygın olmasına rağmen bölgeler arasında üretim tekniği, formları ve yüzey işlemleri bakımından farklılıklar görülebilmektedir. Makale konusu bölgede de hamur özellikleri yönünden aslında iki farklı 'parlak kırmızı açıklı ince mal' grubundan söz edebiliriz. Orta Torosların kuzeyindeki dağlık alanda yaygın olan birinci gruptaki çanak-çömleklerin hamurlarında yalnız ince taşçık, kireç ve/veya kum katkı görülmektedir. Saman katkı hemen hemen hiç kullanılmamıştır. Bu bölgenin kuzeyinde Aksaray, Nevşehir ve kısmen de Niğde ilinin kuzey kesiminde yaygın ikinci grupta ise taşçık ve kum katkı yanında saman katkı da yoğun olarak kullanılmıştır. Bunun dışında iki bölge arasında aşağıda detaylı olarak tanımlanacak farklı yüzey işlemleri de görülmektedir.

Bu yerel farklılıklar dışında pekişmiş hamur, kaliteli fırınlama ile kırmızı (10R 5-4/6-8), kiremit (2.5YR 6/8, 10R 6/8), şarap kırmızısı/*plum-red* (7.5R 3/4, 5-4/8, 5-4/6, 5R 4/6-8) veya kırmızısı kahverengi tonlarında astar ve parlak açkı ortak özelliklerdendir (Resim 8-10). Açık kapların genellikle iç ve dış yüzeyleri, kapalı kapların tüm dış yüzeyi ve boynun alt hizasına kadar iç yüzeyi astarlı ve açıklıdır. Kontrollü fırınlanan içi siyah, dışı kırmızı örnekler oldukça az sayıdadır (Resim 8.2, 9.4).

Bu mal grubunun en belirgin özelliği, görülebilen tüm yüzeylerin parlak açıklı olmasıdır. Bazı yüzeylerde ise sert vuruşlar ile açkı bezeme uygulanmıştır. Açkı vuruşları boyunlu kaplarda genellikle dudak altından itibaren dikey olarak yapılmıştır (Resim 10.1). Kaselerde ise iki çeşit açkı bezeme görülmektedir. Bunlardan ilki yatay, diyagonal veya düzensiz açıklama ile oluşturulmuştur (Resim 8.2, 8.6). Diğer bezeme ise, oldukça standart bir şekilde, iç yüzeyde dudaktan ağız kenarı altına kadar yatay, ağız kenarı altından dibe doğru dikey açkı vuruşları ile oluşturulmuştur (Resim 5.3, 5.4, 9.5-6). İkinci türdeki açkı bezemeler yukarıda belirtilen dağlık alan ve kuzeyini kapsayan birinci bölgede görülmemektedir. Buna karşın Kapadokya'nın doğu ve kuzey batı bölgelerinde oldukça yaygın olduğu ele geçen buluntulardan anlaşılmaktadır. Kazısı yapılmış Alishar ve Kültepe örneklerinden bu bezemeye sahip kaselerin ilk olarak İTÇ II başlarında ortaya çıktığı ve İTÇ III

ortalarından itibaren 'kırmızı ağız kenarlı' kaselere dönüştüğü anlaşılmaktadır⁴⁵.

Parlak kırmızı açkılı ince mal, Göltepe İTÇ Ib tabakalarında tüm mal grupları içerisinde % 6'lık bir oranla temsil edilmektedir. İTÇ II ve IIIa'da bu oran hemen hemen iki katına çıkarak sırasıyla % 13 ve %11 olmuştur. Bu mal grubuna ait oldukça çeşitli kap tipleri üretilmesine rağmen çalışma alanımızda ve yakın çevresinde, biri kase diğeri testi olmak üzere iki tip oldukça fazla oranlarda yayılım görmüştür⁴⁶ (Resim 4-6, 8-10). Bu iki forma ilişkin genel bilgiler şu şekildedir:

Hafif içbükey dip, ağız kenarı hizasında kalınlaştırılmış cidar ve hafif içe dönük dudak yaygın kase formunun karakteristik özelliklerindedir (Resim 4-5, 8-9). Bunun dışında tüm olarak ele geçen örneklerde dudaktan başlayarak gövdeye uzanan çift dikey şerit kulp tipiktir (Resim 4.1-6, 8.1-2, 8.4-5). Kulplar cepheden bakıldığında, dudaktan gövdeye sağa veya sola yatık bir şekilde inmektedir (Resim 4.3, 8.1-2). Göltepe'de İTÇ II'de bu kase tipi tüm kaseler içerisinde yaklaşık %23 ile en fazla üretilen form olmuştur. İTÇ IIIa'da ise bu oran %14'e düşmesine rağmen yine ikinci en büyük kase grubudur. Testi formunun karakteristik özellikleri arasında ise içbükey dip, dipten omza kadar genişleyen gövde ve belirginleştirilmiş omuz, dışa eğik içbükey boyun, abartılı çekik gaga ağız sayılabilir (Resim 6, 10). Ayrıca dudak üzerinden hafif dışbükey hareketle omza uzanan ince geniş şerit kulp bu formun ayırtıcı özelliklerindedir. Bazı örneklerde omuz üzerinde kabartma yarım ay biçimli tutamak veya boyun kısmında açkılı bezeme görülebilmektedir (Resim 6.4, 10.1-2). Göltepe'de bu testi tipi İTÇ II'de tüm testi tipleri içerisinde yaklaşık % 21 oran ile en büyük ikinci grubu oluşturmaktadır.

Her ne kadar araştırmaların niteliğinden dolayı kesin oranlara sahip olamasak da, çalışma alanımızda ve çevresinde yürütülen araştırmalarda da yüzey malzemesi toplanmış birçok yerleşmede bu formlar yaygın olarak ele geçmiştir. Örneğin parlak kırmızı açkılı ince mala ait kaseler, yazar tarafından Niğde ili güneyinde sürdürülen yüzey araştırmalarında saptanmış çoğu İTÇ yerleşmelerinde tespit edilmiştir. Bunlar arasında Galhane, Kızıl Höyük, Tazıyoran ve Höyüktepe yerleşmeleri sayılabilir (Resim 1, 5.1-2, 9.1-2). Bunun dışında Gülçur tarafından Aksaray, Niğde ve Nevşehir bölgelerinde yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilmiş Bekarlar, Büyüktepe, Karahöyük, Kiledere, Niğde Höyük ve Taştepe yerleşmelerinde de bu form ele geçmiştir (Resim 1, 5.3-9, 9.3-6). Taştepe örneklerinden ikisi,

45 Hans Henning von der Osten, *The Alishar Hüyük seasons of 1930-32. Part I-III*, Chicago 1937, 158, fig.161. 5-7.

46 Detaylı bilgi için bkz. Hacı, *Kapadokya Bölgesi İlk Tunç Çağı*.

Orta Anadolu'nun tüm kase tiplerinde görülebilen açkı bezemeli iç yüzeye sahiptir (Resim 5.3-4, 9.5-6). Bu kase tipinin Doğu Kapadokya bölgesinde de yaygın olduğu son dönemde yapılan araştırmalardan anlaşılmaktadır. Hem günümüzde Prof. F. Kulakoğlu başkanlığında kazıları sürdürülen Kültepe yerleşmesinin İTÇ II-III tabakalarında hem de yine aynı bilim insanının, Kayseri bölgesinde yürüttüğü yüzey araştırmalarında malzeme toplanmış çağdaş arkeolojik alanlarda bu kase tipi tanımlanmıştır⁴⁷. Kapadokya bölgesi dışında Tarsus İTÇ I-II, Alishar Bakır Çağı/İTÇ II tabakalarında ve Konya Ovası'ndaki çağdaş yerleşmelerde tüm karakteristik form özellikleri ile benzer kaseler görülmektedir⁴⁸.

Bu mal grubuna ait yukarıda tanımlanan testi tipi ise yine Batı Kapadokya yerleşmeleri olan Geyral, Kültepe (Gülağaç) ve Zohul alanlarında ele geçmiştir (Resim 1). Ancak bu form tipinin aslında Kapadokya'nın doğusu ile kuzeyinde yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Benzer formlar Kayseri bölgesinde Kültepe'de ve diğer İTÇ yerleşmelerinde ve Çorum ilinde yer alan Alacahöyük İTÇ tabakalarında ele geçmiştir⁴⁹.

Taşçık Katkılı Kırmızı/Turuncu Mal⁵⁰

Bu mal grubuna ait çanak-çömleklerin hamuru oldukça pekişmiş, orta-ince taşçık, kum ve kireç katkılıdır. Hamur ve yüzey renkleri kırmızı/turuncu (7.5R 6/8, 10R 6-7/8-6, 5/8) veya kırmızimsı kahverengindedir (10R 3/6 4/6) (Resim 11-12). Çoğu örnek oldukça iyi fırınlandığından kırıkları oldukça sert ve keskindir. Ayrıca tıpkı Tarsus örneklerinde olduğu gibi pişme sırasında yanan kireç taşı katkılarının, kapların yüzeyinde oluşturduğu çukurluklar görülebilmektedir⁵¹. Bu ve yüzeyi pürüzlü hale getiren yoğun kum ve taşçık katkı, mal grubunun en ayırt edici özelliğidir (Resim 11-12).

47 Kulakoğlu, kişisel görüşme.

48 Goldman, *a.g.e.*, fig.344: AO, 347:A; Osten, *a.g.e.*, fig.174:10, 175:11, 13, 53; Hasan Bahar ve Özdemir Koçak, "Western Links of the Lykaonia Plain in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolia Antiqua* 21, 2003, fig.23: 58, 63-4.

49 Tahsin Özgüç, "Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi", *Anatolia-Anadolu* 7, 1963, s. 31, lev.I:1; Sabahattin Ezer "Kultepe-Kanesh in the Early Bronze Age", *Journal of cuneiform studies supplemental series* 4, 2014, s. 11, fig.9; Hamit Zübeyir Koşay, *Alaca Höyük Kazısı: 1937-1939'daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara 1951, lev.CVI:2.

50 Bu mal grubu üretim teknikleri yönünden Tarsus'da M. Mellink tarafından *red grüty pithos ware* olarak adlandırılan mal grubu ile büyük benzerlik taşımaktadır bkz. Goldman, *a.g.e.*, s. 94, 110, 123. Bu nedenle makalede bu isme uygun bir adlandırma tercih edilmiştir.

51 Goldman, *a.g.e.*, s. 94.

Göltepe’de bu mal grubu İTÇ Ib döneminden başlayarak İTÇ IIIa dönemine kadar devam etmektedir. Tüm dönemlerde çanak-çömlek içerisindeki oranları yaklaşık %6 ile %8 arasında değişmektedir. Kazısı yapılmış bir başka yerleşme olan Tarsus’da, Göltepe ile benzer olarak İTÇ I ile İTÇ III arasında çok fazla değişikliğe uğramadan üretimi devam etmiştir⁵². Her ne kadar net bilgiler alamamak da Kilikya’daki başka bir yerleşme olan Mersin-Yumuktepe’de de olasılıkla benzer bir durum söz konusudur⁵³. Taşçık katkılı kırmızı/turuncu mal üzerinden Kilikya ile kurduğumuz yakın benzerlikler çalışma alanımızın kuzey kısmı için geçerli değildir. Kapadokya’nın batı ve kuzeybatısında bu mal grubuna ait örnekler oldukça seyrek. Bu nedenle daha çok Kilikya ve Kapadokya’nın güney ve güneybatısında yayılım gösterdiği söylenebilir.

Çalışma alanımız içerisinde yer alan örnekler tıpkı Tarsus’da belgelendiği gibi fitil tekniği/*coiling* ile üretilmiştir (Resim 11-12). Bu benzerlik, ağız kenarı veya düzleştirilmiş dudak kenarlarında çizilerek oluşturulmuş markalar için de geçerlidir⁵⁴ (Resim 7.5, 7.7, 11.1-2). Bu nedenle Kilikya ve Kapadokya’nın güney kesimi arasında eş zamanlı ve direkt bir ilişkinin var olduğu söylenebilir.

Mal grubunun genel özellikleri dışında her iki bölgenin formları da benzerdir. Taşçık katkılı kırmızı/turuncu mal ile daha çok depolama kapları üretilmiştir. Depolama kaplarında öne çıkan tip ise düğme dipli/*stump-base* depolama kaplarıdır (Resim 7, 11-12). Bu form için düğme dip dışında yumurta biçimli gövde ve uzun silindirik boyun tipiktir. Bu genel özellikler Orta Torosların kuzeyinde ve Kilikya’da birbirinden ayırt edilemeyecek kadar benzerdir⁵⁵. Yukarıda bahsedilen yerleşmeler dışında, taşçık katkılı kırmızı/turuncu mala ait kap parçaları, yazar tarafından Niğde ilinin güneyinde yapılan yüzey araştırmasında malzeme toplanan Galhane, Kızıl Höyük, Beytepe, Tazıyoran, Cimbar ve Paşapınarı yerleşmelerinde ele geçmiştir.

Değerlendirme

Makalede yer verilen buluntuları değerlendirmeden önce uzmanlaşmanın çalışma

52 Goldman, *a.g.e.*, s. 92, 94.

53 John Garstang, *Prehistoric Mersin: Yümük Tepe in Southern Turkey*, Oxford, Clarendon Press 1953, fig.126: 12.

54 Goldman, *a.g.e.*, s. 110, 124, fig.256:284, 291-292, 352:287, 289.

55 Goldman, *a.g.e.*, s. 96, 100, 123, fig.238:70, 256:284, 286b, 346:69, 70, Q, 352:287,285; Garstang, *a.g.e.*, fig.126:12.

alanımızda ortaya çıkış sürecine, gelişimine ve genel olarak insanın sosyo-kültürel gelişimindeki önemine değinmek yararlı olacaktır.

Çalışma bölgesi farklı dönemlerde farklı ekonomilere sahip toplumlarda meydana gelmiş uzmanlaşmayı izleyebileceğimiz ender alanlardan biridir. Paleolitik Dönem sonlarında, besin üretimine geçilmeden önce, Göllüdağ obsidiyeni uzun bir süre boyunca muhtemelen akraba tabanlı atölyelerde işletilmiştir. Son araştırmalar, bu obsidyenin yaklaşık 40.000 yıl önce Güney Suriye-Filistin bölgesine taşındığını göstermektedir⁵⁶. Üretimin ve mal aktarımının, bizzat Göllüdağ'a güney bölgelerden gelen mevsimlik zanaatkarlar tarafından mı gerçekleştirildiği net değildir. İki bölge arasındaki uzun mesafe düşünüldüğünde, alternatif bir görüş olarak, yerel üreticilerin talebe göre şekillendirdikleri ürünleri, iki bölge arasındaki mobilize gruplar aracılığı ile güneye ulaştırmış olabilecekleri öne sürülmüştür⁵⁷. Bu tartışmalı konu dışında çalışmamız için çok önemli bir husus, besin üretimine geçişten çok önceleri dahi bölgemizde uzman bir kesimin ve daha da önemlisi bu uzman sınıfın aktif ve verimli bir üretim yapmasına imkan sağlayan bir sistemin var olmasıdır. Bu kültürel birikimin, besin üretimine ve daha sonraları artı ürün ekonomisine geçişte bölgemizi Anadolu'nun diğer bölgelerine göre farklı olarak şekillendirdiği görülmektedir.

Neolitik Dönem'den Orta Kalkolitik başlarına kadar geçen süreçte uzmanlaşmada çeşitliliğin oluştuğu görülmektedir. Önceki dönemlerin taş alet uzmanlığı dışında yarı değerli taşlar, kemik/diş ve daha da önemlisi nabit bakır ve malahitten statü göstergesi süs eşyaları yapılmaya başlanmıştır⁵⁸. Metal buluntuların şekillendirilmesi için o zamana kadar diğer hammaddeleri işlemek için kullanılan teknolojilerden farklı bir teknolojinin uygulanması gerekmiştir. Neolitiğin erken evrelerine tarihlenen Aşıklı Höyük 2. tabakada tavlama yöntemi ile şekillendirilmiş bakır boncukları⁵⁹, Tepecik-Çiftlik Geç Neolitik yerleşmesinde ise süs eşyalarının

56 Ellery Frahm ve Thomas C. Hauck "Origin of an obsidian scraper at Yabroud Rockshelter II (Syria): Implications for Near Eastern social networks in the early Upper Palaeolithic", *Journal of Archaeological Science: Reports* 13, 2017, s. 416; Balkan-Athi, *a.g.e.*, s. 192; Nur Balkan Athi, Ludovic Slimak, Steve Kuhn ve Fazlı Açıkgöz, "Kömürcü-Kaletepe Obsidyen Atölyesi Paleolitik Dönem 2006 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 29-2, 2008, s. 53-4.

57 Balkan-Athi, *a.g.e.*, s. 195; Binder, a.g.m., Frahm ve Hauck, a.g.m., Bleda, *a.g.e.*, s. 71-74.

58 Ufuk Esin, "Copper Objects from the Pre-Pottery Neolithic site of Aşıklı (Kızılkaya Village, Province of Aksaray, Turkey)" *The Beginnings of Metallurgy*, 1999, s. 22-30; Erhan Bıçakçı, Martin Gordon, ve Yasin Gökhan Çakan, "Tepecik-Çiftlik", ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, and P. Kuniholm, *The Neolithic in Turkey* 3, İstanbul 2012, ss. 89-134.

59 Esin, *a.g.e.*

bazılarına iliştirilmiş bakır kakmaları görebilmekteyiz⁶⁰. Bu ve benzer nitelikteki prestij eşyası olabilecek ürünler, tam olarak çalışma tarzlarını bilmediğimiz ancak muhtemelen hem taş hem de metallerin yapısı hakkında belli derecelerde tecrübeler ve yeteneklere sahip uzmanlar tarafından (olasılıkla yarı zamanlı veya mevsimlik üretim yapan) meydana getirilmiş olmalıdır.

Orta Kalkolitik Dönem (yaklaşık MÖ 5200-4700) ile birlikte toplum örgütlenmesinde ve uzmanlaşmada kalıcı olmadığı anlaşılan yeni bir döneme girildiği güncel araştırmalardan anlaşılmaktadır⁶¹. Kısaca belirtmek gerekirse, bu dönemde artı ürün ekonomisine geçiş denemelerinin yapıldığı ve belli bir süre artı ürün ekonomisinin sunduğu avantajlara dayanan bir sistemin işlediği görülmektedir. Mimari buluntulardan yeni ekonomiyi idare eden, kendini toplumun diğer kesiminden ayırmış bir seçkin sınıfın varlığı net olarak izlenebilmektedir⁶². Bunun dışında uzman üretimi olabilecek tekdüze çanak-çömlek grupları yanında hem makale konusu bölgede hem de yakın çevresinde ekstraktif maden üretimi yapan uzmanların varlığını gösteren buluntular mevcuttur⁶³.

Orta Kalkolitik Dönem'deki denemeden sonra çalışma alanımızda ilk defa İTÇ I sonlarında değişik alanlardaki uzmanlaşmanın varlığını gösteren buluntulara ulaşmaktayız⁶⁴. Yeni dönemde net bir resme sahip olamasak da artı ürün ekonomisine dayanan bir iş bölümü ve uzmanlaşmanın olduğu görülmektedir. Bunu en iyi, Childe'nin vurguladığı gibi, uzmanlık isteyen ve kesinlikle besin üretiminden muaf tutulan bir grup tarafından yapılması gereken madencilikte izleyebilmekteyiz⁶⁵. Makalede buluntuları değerlendirilen Göltepe madenci yerleşmesi ve Kestel maden ocağı bu alandaki uzmanlaşmayı gösteren en iyi örneklerdendir. Yener başkanlığında yapılan kazılar sonucunda Kestel'den elde edilen kassiterid bünyesindeki kalayın belli aşamalarda, değişik teknikler kullanılarak zenginleştirildiği anlaşılmaktadır⁶⁶. Kestel ve Göltepe, daha açık bir şekilde tanımlarsak "maden ocağı"

60 Bıçakçı vd., *a.g.e.*, s. 102, fig.60.

61 Gülçur, Chalcolithic Period, ss. 215-221; Öztan, Köşk Höyük, s. 56-58; Hacı, Middle Chalcolithic Period, ss. 13-14, 17-20.

62 Gülçur, Chalcolithic Period, ss. 218-219.

63 Öztan, Köşk Höyük, ss. 56-57; Yalçın, *a.g.e.*, ss. 114-115; Caneva ve Köroğlu, *a.g.e.*, s. 44)

64 İTÇ I'de görülen uzman üretimi ürünler oldukça gelişkindir. Bu buluntuların başlangıç ve gelişim süreçlerinin daha erken bir tarihte, olasılıkla hakkında çok az şey bildiğimiz Geç Kalkolitik Dönem'de başlamış olması muhtemeldir.

65 Childe, *Man makes himself*, New American Library, New York 1951, ss. 98-99.

66 Yener, *Domestication of Metal* 2000; Ashhan K. Yener ve Pamela B. Vandiver, "Reply to J.D.

ve yakınına kurulmuş “üretici yerleşme” modeli, bu dönemin ekonomik, politik ve toplumsal yapısının karmaşıklık düzeyini göstermesi açısından önemlidir⁶⁷. Belli ki toplumun bir kesimi artık besin üretimi dışında ihtiyaç duyulan başka ürünlerin üretimi için merkez bölge dışındaki yerlerde dahi çalıştırılabilmekte ve temel ihtiyaçları karşılanabilmektedir. Bu toplumsal örgütlenmenin karmaşıklık düzeyi dışında önemli olan bir diğer husus Kestel ve Göltepe’de üretilen madenin yani kalayın elemental niteliğidir. Bilindiği gibi bakırdan işlevsel bir alet veya silah üretilmesi için belli oranlarda kalay (veya arsenik) katılması gerekmektedir. Göltepe’de yaklaşık 700 sene üretildiği anlaşılan kalay aynı zamanda bu madene olan yoğun talebi göstermektedir. Bronzdan yapılmış alet veya silahlara olan yoğun talep bize madencilikteki uzmanlaşma dışında aslında bununla ilgili diğer birçok alanda da (örneğin; marangozluk, askeri, ticari vb. alanlarda) iş bölümü ve uzmanlaşmanın meydana gelmiş olabileceğini göstermektedir.

Makalenin asıl konusu, çanak-çömlekteki uzmanlık da yukarıda belirtilen bulguları destekler nitelikte veriler sunmaktadır. Önceki dönemlerde olmadığı kadar yoğun çeşitlilik ve gerek mal grubu gerekse de formlardaki standartlık göze çarpmaktadır. Daha da önemlisi çalışma alanımızda, Anadolu’nun çağdaş diğer bölgelerine nazaran uzman üretimi olduğu daha net izlenebilen çanak-çömlek türlerine de sahibiz. Bunlardan en önemlisi Anadolu Metalik (Darboğaz) türü kaplardır⁶⁸.

Yukarıda belirtildiği gibi antropolojik ve etnoarkeolojik çalışmalar, uzman üretimi çanak çömleğin hammaddesinin ve katkılarının rastgele toplanmadığını, üretici tarafından bilinçli olarak belirlendiğini göstermektedir⁶⁹. Metalik malın üretiminde kullanılan kaliteli kil dışında, hamura katılan bazı katkı maddeleri belli amaçlar doğrultusunda bilinçli/kasti olarak seçilmiştir. Eğer Friedman’ın yorumları doğru

Muhly: Early Bronze Age Tin and the Taurus”, *American Journal of Archaeology* 97, 1993, ss. 255-264; Hadi Özbal ve Hakan Çıtakoğlu, “Kestel Kasiteritinin Bir Ön Çalışma Niteliğinde Olan Zenginleştirme ve Ergitme Deneyleri”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 9, 1994, ss. 177-184.

67 Ashhan K. Yener, Fikri Kulakoğlu, Evren Yazgan, Ryoichi Kontani, Yuichi S. Hayakawa, Joseph W. Lehner, Gonca Dardeniz, Güzel Öztürk, Michael Johnson, Ergun Kaptan ve Abdullah Hacı, “New tin mines and production sites near Kültepe in Turkey: a third-millennium BC highland production model”, *Antiquity* 89, 2015, s. 596-612; Joseph W. Lehner ve Ashhan K. Yener, “Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia”, ed. B. W. Roberts, ve C. P. Thornton, *Global Archaeometallurgy: Methods and Syntheses*, Springer, New-York 2014, ss. 529-557.

68 Mellaart, “Early Cultures of the South Anatolian Plateau”; Öztan, “A group of Early Bronze Age Pottery”; Hacı, “Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler.”

69 Costin, Ethnoarchaeology for the Archaeological Study, s. 380; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, s. 622.

ise Anadolu Metalik Malın ince kesit ve NNA analizlerinde tespit edilen piroksen (magnezyum silikat) metalik mal kaplara, ayırt edici bir özellik olan, sert camı özelliğın kazandırılması amacıyla çömlekçi uzmanlar tarafından bilinçli olarak katılmıştır⁷⁰. Bunun dışında metalik malın uzman çömlekçilerinin, seri üretimi sağlamak ve ürünlerindeki değışkenliğı azaltmak için bazı yeni yöntem ve teknikler kullandıkları anlaşılmaktadır. Metalik mallarda gözlemediğimiz kalıp kullanımı, ayrı ayrı şekillendirilen parçaların aşamalı bir şekilde birleştirilmeleri ve ince düzeltmeler için bazı aletlerin kullanılması kalitenin ve standartlığın sağlanması için geliştirilmiş tekniklerden olmalıdır (Resim 3). Bu kalite ve standartlık sağlanarak yapılan seri üretim ve özellikle fırınlama öncesi uygulanmış kulplu markaları uzmanlık düzeyinin ne derecede olduğunu gösteren unsurlardır.

Yukarıda özetle sıralanan tüm özellikler aslında tam zamanlı bir üretim tarzını işaret etmektedir⁷¹. Özellikle metalik malın oranları, hamur ve formlardaki katı standartlık ve kulplara işlenen markalar (olasılıkla kalite kontrolünün sağlanması için işaretlenmiş) bize farklı çıkarımlar yaparak üretim örgütlenmesini daha net yorumlamamıza imkan vermektedir.

Çalışmamızın ‘Teorik Çerçeve’ başlığı altında bağımlı üretimde, tüketicisi farklı, iki üretim tarzının olduğu belirtilmiş idi. Bu iki farklı üretim tarzı sonucunda esasen birbirlerinden farklı özellikte ürünler ortaya çıkmaktadır. Kısaca hatırlatmak gerekirse ilkinde oldukça kaliteli, sayıları düşük genellikle statü göstergesi ürünler, ikincisinde düşük kalitede, standart özellikleri (bilinçli ve mekanik göstergeleri) ve sayıları oldukça yüksek ürünler elde edilmektedir.

Anadolu Metalik Mal türü kapların özellikleri aslında bağımlı üretimin iki farklı tarzına da tam olarak uymamaktadır. Metalik malda gözlemediğimiz yüksek kalite daha çok ilk üretim tarzının bir özelliğı iken, yüksek miktarda üretilmesi ve oldukça standartlaşmış özellikleri ikinci üretim tarzını yansıtmaktadır⁷². Bu farklı durumun Anadolu’nun İTÇ’deki özel durumundan kaynaklandığı düşünülebilir. Belli ki metalik mal bölgemizde oluştuğunu düşündüğümüz politik bir yapı tarafından desteklenen ve denetlenen belki ‘yarı bağımlı’ olarak adlandırabileceğimiz atölyelerde üretilmiş olmalıdır. Oranların yüksek oluşu üretimin, muhtemelen uzman grupların çalıştığı fazla sayıdaki atölyelerde gerçekleşmiş olduğunu göster-

70 Friedman, *a.g.e.*, ss. 161-70.

71 Clark ve Parry, a.g.m., Kramer, *a.g.e.*, s. 117-8; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 623-624.

72 Costin, Craft Specialization, s. 12; Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, s. 620; Frangipane, The Final Ubaid, ss. 44-49; Blackman vd. 1993.

mektedir. Üretim miktarının ve aynı zamanda kalite ve standartlık değerlerinin yüksek oluşu, atölyelerde üretilen bu ürünlerin, ne sayıları kısıtlı bir seçkin gruba ne de Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye’de ilk örneklerini gördüğümüz saraya bağlı işçiler için üretildiğini göstermektedir⁷³. Belki de politik yapı günümüz terminolojisinde ‘orta sınıf’ olarak nitelenebilecek toplumun geniş bir kesimi için üretimi organize ve kontrol etmiştir. Anadolu İTÇ’sindeki özel koşullar nedeniyle oluşan kültürel ayrışmanın tabana yayılmış olması veya kültürel materyaller aracılığı ile yayılmak istenmesi bu tarzda bir üretimin oluşmasını sağlamış olabilir.

Parlak kırmızı açkılı ince mal kaplarında metalik mallarda görülen katı standartlık yoktur. Yukarıda belirtildiği gibi bu malın özellikle hamurunun hazırlanmasında ve bazı yüzey işlemlerinde yerel farklılıklar görülebilmektedir. Buna rağmen özellikle iki tip, tıpkı metalik mal tipleri gibi oldukça geniş bir bölgeye, çok fazla yerel farklılık olmaksızın yayılmıştır. Bu iki husus, yani hamur ve yüzey işlemlerinde görülen farklılık ile kalite ve tiplerdeki tekdüzelik, üretimin niteliğinin tanımlanmasında önem taşımaktadır. Öncelikle hamur-yüzey işlemlerinde görülen farklılıklar üretimin metalik mallardaki gibi sadece sabit/merkezi atölyelerde yapıp dağıtılmadığını göstermektedir. Belli ki yerel çömlükçiler farklı teknikler kullanarak hammaddelerini işlemişlerdir. İkinci önemli husus olan kalite ve bazı formlardaki tekdüzelik ise muhtemelen uzmanların üretime dair tecrübelerini birbirlerine aktardıkları ortamların varlığını ve bunun yanında tüketicilerin bu nitelikleri özellikle talep ettiklerini göstermektedir. Belki bir moda halinde yayılan parlak kırmızı açkılı ince mala ait kapları üreten uzmanlar, üretimin bazı basamaklarında kendi tekniklerini kullansa da genel görünüş ve kaliteyi etkileyecek tercihlerden, tüketicilerin talebi doğrultusunda kaçınmışlardır.

Parlak kırmızı açkılı ince mal üretiminin, metalik mal uzmanları gibi bağımlı (veya yarı bağımlı) uzmanlarca gerçekleştirildiği düşünülmemektedir. Üretim muhtemelen bazı konularda kendi tercihlerini kullanan (alışkanlık veya ekonomik nedenlerden dolayı) ancak daha çok talebin şekillendiği ortamlarda üretim yapan bağımsız uzmanlarca gerçekleştirilmiştir⁷⁴. Bu mal grubunun tüm gruplar içerisindeki oranı ve yüksek kalitesi ise metalik mal ile benzer olarak tam zamanlı uzman çömlükçiler tarafından üretildiklerini düşündürmektedir. Parlak kırmızı açkılı ince mal ile metalik malın İTÇ II başlarından itibaren yükselen oranları, aynı

73 Stein, *a.g.e.*, ss. 128-132; Frangipane, Different types of egalitarian societies, s. 171; Frangipane, The Final Ubaid, ss. 44-45.

74 Costin ve Hagstrum, *a.g.e.*, ss. 620-621.

zamanda sayıları artan bir orta sınıfın varlığını gösteriyor olabilir. Bu kaliteli kapların oranları, sınırlı sayıda olması gereken yöneticiler veya seçkinler için oldukça fazladır. Sınıfsal ayrımların ve iş bölümünün belirginleştiği bu dönemde, tüccar, bürokrat ve belki de asker ve ailelerinden oluşan bir 'orta sınıf' bu ince kapları talep etmiş olabilir.

Taşçık katkılı kırmızı/turuncu malın olası üreticilerini tanımlayacak yorumlar yapmak önceki iki gruba göre daha zordur. Ancak bu konuda yapacağımız yorumlarda bize şu veriler yol göstermektedir: Bu çanak-çömlek grubu, çalışma alanımızın güney kısmını (Niğde ili dağlık alanları) ve Kilikya'yı içine alan geniş bir coğrafyada yaygındır. Her iki bölgedeki üretimi, İTÇ I'den başlayarak İTÇ III'e kadar oldukça uzun bir süre çok fazla değişiklik olmadan devam etmiştir (Resim 7, 11-12)⁷⁵. Her iki bölgede de fitil tekniği/*coiling* tekniği kullanılarak daha çok, büyük depolama kapları üretilmiştir. Bu nedenle hem üretim tekniği hem de formlar oldukça benzerdir. Benzerlik, genellikle ağız kenarına gelişigüzel işlenmiş markaları da kapsamaktadır.

Taşçık katkılı kırmızı/turuncu mal kaplarının geniş bir coğrafyada, üretim tekniğinin ve formlarının uzun bir süre değişmeden devam etmesi, üretimin uzman bir kesim tarafından nesiller boyu devam ettirildiğini göstermektedir. Ayrıca üretilen büyük boyuttaki depolama kaplarının dolaşımındaki zorluklar nedeniyle, üretici uzmanların, alanımızda yakın bir zamana kadar örneklerini gördüğümüz, yılın belli dönemlerinde Kilikya ve Orta Torosları içine alan bir güzergahta dolaşan, zanaatlarını nesilden nesile aktaran göçer çömlekçiler olabileceğini düşündürmektedir.

Sonuç

Anadolu genelinde, İTÇ'deki ekonomik ve politik yapı ile buna bağlı üretim örgütlenmesindeki dönüşümü, çanak-çömlekle birlikte birçok buluntu grubunda, örneğin yönetici veya seçkinlere ait mimari kalıntılarda, madeni buluntularda ve prestij objelerinde izleyebiliyoruz. Tüm bu buluntular, Anadolu'da İTÇ'de sınıflı bir toplum yapısının yanı sıra bürokraside, askeri alanda ve zanaat üretiminde oturmuş bir iş bölümünün gerçekleştiğini kanıtlamaktadır.

Üretim örgütlenmesinin düzeyi ve politik yapının örgütlenme üzerindeki etkisini en iyi yansıtan buluntu grubu madenlerdir. Madencilikteki uzmanlaşma, üretim

75 Goldman, *a.g.e.*, s. 92, 94.

örgütlenmesinin düzeyini ve bunun olası politik yapı ile ilişkisini daha net ortaya koymaktadır. Maden üretiminde, Kestel-Göltepe, Derekütüğün-Erikli ve Senirsırtı (Hisarcık)-Tekne Kayası tipindeki maden ocağı-üretici yerleşme modellerinin kanıtlandığı gibi cevheri bulan, çıkartan ve ilk zenginleştirmesini gerçekleştiren uzmanların yanı sıra madeni işlenen esere göre rafine eden veya çeşitli elementlerle alaşımını yapan ve en sonunda eseri meydana getiren diğer uzmanlar da yer almaktadır⁷⁶. Troya, Alacahöyük, Eskişehir ve İkiztepe gibi İTÇ merkezlerinde ele geçen birçok örnekten, İTÇ'deki uzmanlaşmış maden üretiminin, cevherin çıkarılmasından işlenmesine kadarki her süreçte kurumsallaşmış bir şekilde yapıldığını anlamaktayız⁷⁷. Bu metal buluntuların hem niteliği hem de kontekstleri (özellikle mezar ve hazine buluntuları) uzmanlaşma dışında yönetici ve/veya seçkin bir kesimin maden üretimi ile olan yakın ilişkisini kanıtlamaktadır. Bu çalışmada çanak-çömlek uzmanları için yapılan sınıflandırmaların, dönemi için oldukça değerli olan maden üretiminde daha net çizgilerle ayrıldığı düşünülebilir.

Çanak-çömlek üzerinden yaptığımız değerlendirmelerde ise çalışma alanımızın İTÇ'deki genel durumunu gösteren iki önemli sonuç ortaya çıkmaktadır: Anadolu Metalik Malın gösterdiği gibi Konya ve Niğde'nin güney alanlarında politik yapı tarafından desteklenen kültürel bir ayrışma söz konusudur. Diğer taraftan hem parlak kırmızı açkılı ince mal hem de taşçık katkılı kırmızı/turuncu mal grupları, bölgeler arası iletişimin ve ilişkilerin yoğun olduğunu göstermektedir. Aslında bu iki özellik Anadolu İTÇ'sinin genel özelliğidir. Bu dönemde Batı ve Orta Anadolu'da dar bölgeleri karakterize eden, belli standartlara sahip çanak-çömlek grupları ve her bölgede hiç olmadığı kadar yoğun, yakın-uzak bölgelerden ithal ürünler görülmektedir⁷⁸. Ancak uzman üretimi çanak-çömleklerin gerek üretim

76 Jak Yakar, "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia Part I", *Anatolian Studies* 34, 1984, ss. 59-86; Jak Yakar, "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia: Part II", *Anatolian Studies* 35, 1985, ss. 25-38; Yener vd., a.g.m., Ünsal Yalçın, Gönül H. Yalçın, Alexander Maass ve Önder İpek "Prähistorischer Kupferbergbau in Derekutuğun", *Der Anschnitt, Anatolien-Brücke der Kulturen* 27, 2015, ss. 147-184.

77 George F. Bass, "A Hoard of Trojan and Sumerian Jewelry." *American Journal of Archaeology* 74-4, 1970, s. 335-41; Yakar, "Early Bronze Age Anatolia Part I"; Yakar, "Early Bronze Age Anatolia Part II"; Önder Bilgi, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri Hind-Avrupalıların Anavatan Sorununa Yeni Bir Yaklaşım*, TASK Vakfı, İstanbul 2001.

78 Kurt Bittel, "Kleinasatische Studien" *Istanbul Mitteilungen* Heft 5, İstanbul 1942, s. 187-91; David French *Anatolia and the Aegean in the third Millennium BC*, PhD thesis, Cambridge University 1969, ss. 19-55; Turan Efe, "New Concepts on Tarsus Troy Relations at the Beginning of the EB 3 Period", *3rd ème Rencontre Assyriologique Internationale* 1998, ss. 297-304; Turan Efe, "Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu'nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili",

teknîği gerekse de oranları çalışma alanımızı Batı ve Orta Anadolu'nun diğer bölgelerinden ayırmaktadır. Burada ele alınan ve çeşitli derecelerde uzman üretimi olduğu düşünülen mal gruplarının, tüm çanak-çömlek repertuarındaki oranı yaklaşık %30-40'dır. İTÇ için azımsanmayacak bu oranlar ve özellikle Anadolu Metalik Mal gibi yüksek derecelerde uzmanlık isteyen ürünler olasılıkla Anadolu'nun yalnızca bu bölgesi için geçerlidir. Bunun nedeni yukarıda açıklandığı gibi çalışma alanının, dönemler boyunca alet yapımında kullanılan değişik hammaddeleri barındırması ve bu hammaddelerin Paleolitik'den itibaren işlenmesidir. Erken dönemlerden itibaren gelişen bu kültürel birikim, İTÇ I başlarında (veya Geç Kalkolitik sonları) gelişmiş olması muhtemel yeni bir ekonomik ve politik sistem ile daha karmaşık bir düzeye geçmiştir. Göltepe-Kestel'de net olarak izlediğimiz maden ve bu çalışmada ele alınan çanak-çömlek üretimini, bu yeni sistemin ortaya çıkardığı iş bölümünün ve buna bağlı üretim örgütlenmesinin önemli göstergeleri olarak değerlendirebiliriz.

Colloquium Anatolicum 3, 2004, ss. 15-29.

KAYNAKLAR

- Arnold, Philip J., "Dimensional Standardization and Production Scale in Mesoamerican Ceramics", *Latin American Antiquity* 2 (1991), ss. 363-370.
- Bahar, Hasan – Koçak, Özdemir, "Western Links of the Lykaonia Plain in the Chalcolithic and Early Bronze Age", *Anatolia Antiqua* 21 (2003), ss. 21-51.
- Balkan-Atlı, Nur, "Prehistoric Obsidian Mining in Göllü Dağ (Central Anatolia)", ed. Ü. Yalçın, H. Özbal, ve A. G. Paşamehmetoğlu, *Ancient Mining in Anatolia and Eastern Mediterranean*, Ankara 2008, ss. 191-208.
- Balkan-Atlı, Nur – Slimak, Ludovic – Kuhn, Steve – Açıkgöz, Fazlı, "Kömür-cü-Kaletepe Obsidyen Atölyesi Paleolitik Dönem 2006 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 29-2 (2008), ss. 53-72.
- Bass, George F., "A Hoard of Trojan and Sumerian Jewelry." *American Journal of Archaeology* 74-4 (1970), ss. 335-41.
- Bıçakçı, Erhan – Godon, Martin – Çakan, Yasin G., "Tepecik-Çiftlik", ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, ve P. Kuniholm, *The Neolithic in Turkey* 3, İstanbul 2012, ss. 89-134.
- Bilgi, Önder, *Protohistorik Çağ'da Orta Karadeniz Bölgesi Madencileri Hind-Avrupalıların Anavatanı Sorununa Yeni Bir Yaklaşım*, TASK Vakfı, İstanbul 2001.
- Binder, Didier, "Stones making sense: what obsidian could tell us about the origins of the central Anatolian Neolithic", ed. F. Gérard ve L. Thissen, *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations during the 9th-6th Millennium cal BC*, İstanbul 2002, ss. 79-90.
- Bittel, Kurt, "Kleinasatische Studien" *Istanbul Mitteilungen* Heft 5, İstanbul 1942.
- Blackman, James M. – Stein, Gil J. – Vandiver, Pamela B., "The Standardization Hypothesis and Ceramic Mass Production: Technological, Compositional and Metric Indexes of Craft Specialization at Tell Leilan, Syria", *American Antiquity* 58 (1993), ss. 60-80.
- Brumfiel, Elizabeth M. – Earle, Timothy, "Specialization, Exchange, and Complex Societies: An Introduction", ed. E. Brumfiel ve T. Earle, *Specialization, Exchange, and Complex Societies*, Cambridge 1987, ss. 1-9.
- Caneva, Isabella – Köroğlu, Gülgün, *Yumuktepe Dokuzbin Yıllık Yolculuk*, Ege Yayınları, İstanbul 2010.

- Cauvin, Marie Claire – Balkan-Atlı, Nur, “Rapport sur les recherches sur l’obsidienne en Cappadoce, 1993- 1995”, *Anatolia Antiqua* IV (1996), ss. 249-271.
- Childe, Vere Gordon, “The Urban Revolution”, *The Town Planning Review* 21-1 (1950), ss. 3-17.
- Childe, Vere Gordon, *Man makes himself*, New American Library, New York 1951.
- Childe, Vere Gordon, *What happened in history*, Penguin Books, Baltimore 1954.
- Clark, John E. – Parry, William J., “Craft Specialization and Cultural Complexity”, *Research in Economic Anthropology* 12 (1990), ss. 289-346.
- Costin, Cathy L., “Craft Specialization: Issues in Defining, Documenting, and Explaining the Organization of Production”, *Archaeological Method and Theory* 3 (1991), ss. 1-56.
- Costin, Cathy L., “The Use of Ethnoarchaeology for the Archaeological Study of Ceramic Production”, *Journal of Archaeological Method and Theory* 7 (2000), ss. 377-403.
- Costin, Cathy L., – Hagstrum, Melissa B., “Standardization, Labor Investment, Skill, and the Organization of Ceramic Production in Late Prehispanic Highland Peru”, *American Antiquity* 60-4 (1995), ss. 619-639.
- During, Bleda S., *Küçük Asyanın Tarihöncesi: Karmaşık Avcı-Toplayıcılardan Erken Kent- sel Toplumlara*, İstanbul, Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Earle, Timothy, “Comment on P. Rice, Evolution of Specialized Pottery Production: A Trial Model”, *Current Anthropology* 22 (1981), ss. 230-231.
- Efe, Turan, “New Concepts on Tarsus Troy Relations at the Beginning of the EB 3 Period”, *34th ème Rencontre Assyriologique Internationale* (1998), ss. 297-304.
- Efe, Turan, “Kültür Gruplarından Krallıklara: Batı Anadolu’nun Tarihöncesi Kültürel ve Siyasal Gelişim Profili”, *Colloquium Anatolicum* 3 (2004), ss. 15-29.
- Esin, Ufuk, “Copper Objects from the Pre-Pottery Neolithic site of Aşıklı (Kızılkaya Village, Province of Aksaray, Turkey)” *The Beginnings of Metallurgy* (1999), ss. 22-30.
- Ezer, Sabahattin, “Kultepe-Kanesh in the Early Bronze Age”, *Journal of cuneiform studies supplemental series* 4 (2014), ss. 5-24.

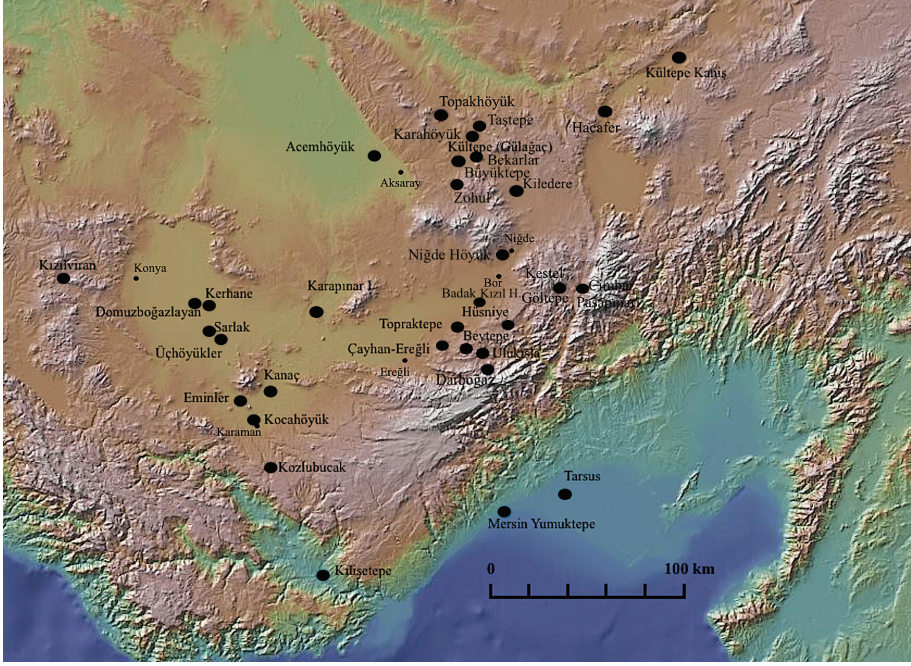
- Frahm Ellery – Hauck, Thomas C., “Origin of an obsidian scraper at Yabroud Rockshelter II (Syria): Implications for Near Eastern social networks in the early Upper Palaeolithic”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 13 (2017), ss. 415-427.
- Frangipane, Marcella, “Different types of egalitarian societies and the development of inequality in early Mesopotamia”, *World Archaeology* 39 (2007), ss. 151-176.
- Frangipane, Marcella, “Transitions” as an archaeological Concept. Interpreting The Final Ubaid-Late Chalcolithic Transition In The Northern Periphery of Mesopotamia”, ed. C. Marro, *After The Ubaid: Interpreting Change From the Caucasus to Mesopotamia at the dawn of Urban Civilization (4500-3500 BC)*. *Varia Anatolica XXVII*, Fosseuse: IFEA-De Boccard 2012, ss. 39-64.
- French, David, “Prehistoric Sites in the Göksu Valley”, *Anatolian Studies* 15 (1965), ss. 177-201.
- French, David, *Anatolia and the Aegean in the third Millennium BC*, PhD thesis, Cambridge University 1969.
- Friedman, Elizabeth S., *Technological Style in Early Bronze Age Anatolia: the Interrelationship between Ceramic and Metal Production at Göltepe*, PhD thesis, University of Chicago, 2000.
- Garstang, John, *Prehistoric Mersin: Yümük Tepe in Southern Turkey*, Oxford, Clarendon Press, 1953.
- Gathercole, Peter, “Childe’s Revolutions”, ed. C. Renfrew ve P. Bahn, *Archaeology: The Key Concept*, Routledge 2005, ss. 35-41.
- Goldman, Hetty, *Excavations at Gözlükule, Tarsus II*, Princeton University Press, Princeton 1956.
- Gülçur, Sevil, “Güvercinkaya’s The Black-Dark Burnished Pottery A General Overview”, *Tuba-Ar* 7 (2004), ss. 141-164.
- Gülçur, Sevil, “The Chalcolithic Period in Central Anatolia Aksaray-Niğde Region”, *Origini 24 Nuova Serie* 5 (2012), ss. 213-227.
- Güneri, Semih, “Orta Anadolu Höyükleri, Karaman Ereğli Araştırmaları”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 28 (1989), ss. 97-144.

- Hacar, Abdullah, *Kapadokya Bölgesi İlk Tunç Çağı Çanak Çömleği: Göltepe ve Kestel Kazıları ile Aksaray, Nevşehir, Niğde illeri Yüzeysel Araştırması Buluntuları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016.
- Hacar, Abdullah, “Possible Links Between the Highland Regions North of the Central Taurus And West Cappadocia in the Middle Chalcolithic Period (6th And 5th Millennium BC)”, *Tuba-Ar* 21 (2017), ss. 11-23.
- Hacar, Abdullah, “İlk Tunç Çağı'na Tarihlenen Anadolu Metalik Çanak Çömleğine İlişkin Yeni Bilgiler: Göltepe Buluntuları”, *Adalya* XX (2017), ss. 21-40.
- Jacobs, Jane, *The Economy of Cities*, New York 1969.
- Kopytoff, Igor, “The Cultural Biography of Things: commoditization as process”, ed. A. Appadurai, *The Social Life of Things: Commodities in Cultural Perspective*, Cambridge 1986, s. 64-92.
- Koşay, Hamit Z., *Alaca Höyük Kazısı: 1937-1939 daki Çalışmalara ve Keşiflere Ait İlk Rapor*, Ankara 1951.
- Kramer, Carol, “Ceramic Production and Specialization.” *Paléorient* 11-2 (1985), ss. 117–19.
- Kvamme, Kenneth L. – Stark, Miriam T. – Longacre, William A., “Alternative Procedures for Assessing Standardization in Ceramic Assemblages”, *American Antiquity* 61 (1996), ss. 116-126.
- Lehner, Joseph W. – Yener, Ashhan K., “Organization and Specialization of Early Mining and Metal Technologies in Anatolia”, ed. B. W. Roberts, ve C. P. Thornton, *Global Archaeometallurgy: Methods and Syntheses*, Springer, New-York 2014, s. 529-557.
- Mellaart, James, “Preliminary Report on a Survey of Pre-Classical Remains in Southern Turkey”, *Anatolian Studies* 4 (1954), ss. 175-240.
- Mellaart, James, “Early Cultures of the South Anatolian Plateau, II: The Late Chalcolithic and Early Bronze Ages in the Konya Plain”, *Anatolian Studies* 13 (1963), ss. 199-236.
- Mellink, Machteld J., “Anatolia and Foreign Relations of Tarsus in the Early Bronze Age”, ed. K. Emre, M. Mellink, B. Hrouda, ve N. Özgüç, *Anatolia and the Near East, Studies in the Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, ss. 319-332.

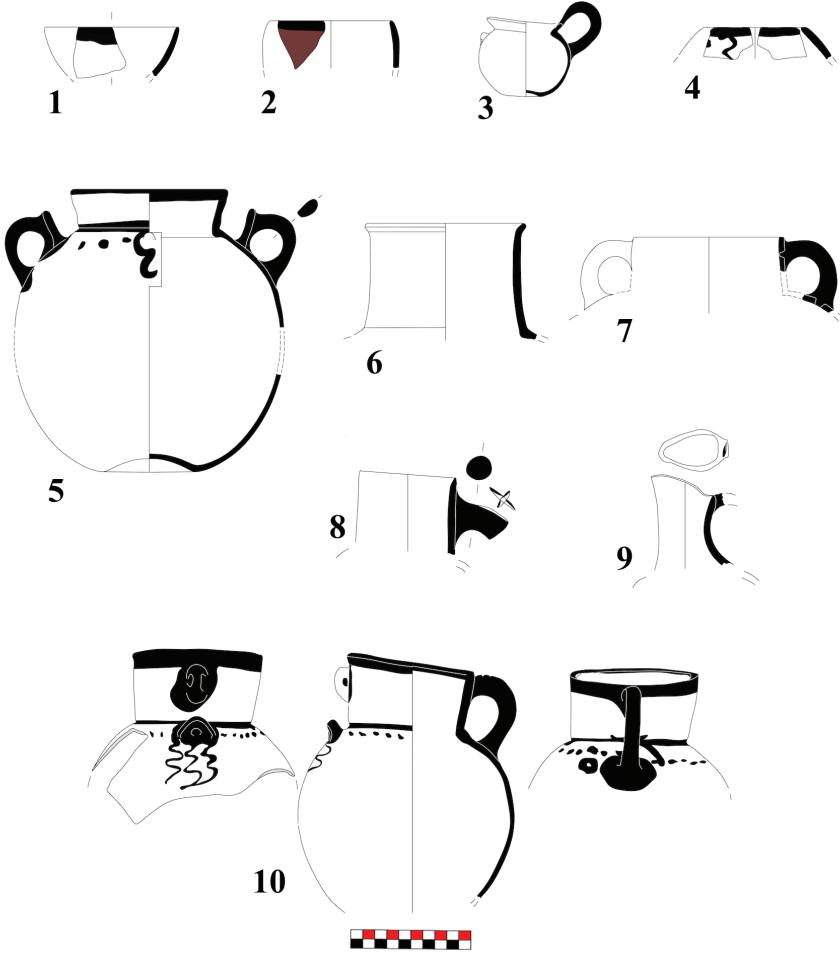
- Osten, Hans Henning von der, *The Alishar Hüyük seasons of 1930-32. Part I-III*, Chicago 1937.
- Özbal Hadi – Çıtakoğlu, Hakan, “Kestel Kasiteritinin Bir Ön Çalışma Niteliğinde Olan Zenginleştirme ve Ergitme Deneyleri”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 9 (1994), ss. 177-184.
- Özgüç, Tahsin, “Yeni Araştırmalar Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi”, *Anatolia-Anadolu* 7 (1963), ss. 1-42.
- Özgüç, Tahsin, “New Observations on the Relationship of Kültepe with southeast Anatolia and North Syria during the third Millennium B.C.”, ed. C. Jeanny, ve E. Porada, *Ancient Anatolia Aspects of Change and Cultural Development. Essays in Honor of Machteld Mellink*, University of Wisconsin Press, Madison 1986, ss. 31-47.
- Öztan, Aliye, “A group of Early Bronze Age Pottery From the Konya and Niğde Region”, ed. K. Emre, M. Mellink, B. Hrudá, ve N. Özgüç, *Anatolia and the Near East, Studies in the Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara 1989, ss. 407-418.
- Öztan, Aliye, “Köşk Höyük: Anadolu Arkeolojisine Yeni Katkılar”, *Tuba-Ar* 5 (2002), ss. 55-72.
- Öztan, Aliye – Açıkgöz, Fazlı – Arbuckle, Benjamin S., “2007 yılı Köşk Höyük Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 30-3 (2009), ss. 311-328.
- Rice, Prudence M., “Specialization, Standardization and Diversity: A Retrospective”, ed. R. L. Bishop, ve F. W. Lange, *The Ceramic Legacy of Anna O. Shepard*, University Press of Colorado, Niwot 1991, ss. 257-279.
- Roux, Valentine, “Ceramic Standardization and Intensity of Production: Quantifying Degrees of Specialization”, *American Antiquity* 68-4 (2003), ss. 768-782.
- Seton-Williams, M. V., “Cilician Survey”, *Anatolian Studies* 4 (1954), ss. 121-174.
- Silistreli, Uğur, “Köşk Höyüğü”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 6 (1985), ss. 31-36.
- Stein, Gil J. 2012: “The Development of Indigenous Social Complexity in Late Chalcolithic Upper Mesopotamia in the 5th–4th Millennia BC: An Initial Assessment”, *Origini* 34, (2012), ss. 125–151.
- Şenyurt, Yücel – Kamış, Yalçın – Akçay, Atakan, “Ovaören 2012 Yılı Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35-2 (2014), ss. 62-80.

- Trigger, Bruce G., *Arkeolojik Düşünce Tarihi*, Ankara 2014.
- Yakar, Jak, “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia Part I”, *Anatolian Studies* 34 (1984), ss. 59-86.
- Yakar, Jak, “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia: Part II”, *Anatolian Studies* 35 (1985), ss. 25-38.
- Yalçın, Ünsal, “Frühchalkolitische Metallfunde von Mersin-Yumuktepe: Beginn der Extraktiven Metallurgie?” *Tuba-Ar* 3 (2000), ss. 111-130.
- Yalçın, Ünsal – Yalçın, Gönül H. – Maass, Alexander – İpek, Önder, “Prähistorischer Kupferbergbau in Derekutuğun”, *Der Anschnitt, Anatolien-Brücke der Kulturen* 27 (2015), ss. 147-184.
- Yener, Ashlhan K., “Niğde-Çamardı’nda Kalay Buluntuları”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 1 (1988), ss. 17-28.
- Yener, Ashlhan K., “1990 Göltepe, Niğde Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII-I* (1992), ss. 275-290.
- Yener, Ashlhan K., *Domestication of Metal: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia*, Brill, Leiden 2000.
- Yener, Ashlhan K. – Kulakoğlu, Fikri – Yazgan, Evren – Kontani, Ryoichi – Hayakawa, Yuichi S. – Lehner, Joseph W. – Dardeniz, Gonca – Öztürk, Güzel – Johnson, Michael – Kaptan, Ergun – Hacı Abdullah, “New tin mines and production sites near Kültepe in Turkey: a third-millennium BC highland production model”, *Antiquity* 89 (2015), ss. 596-612.
- Yener, Ashlhan K. – Vandiver, Pamela B., “Replay to J.D. Muhly: Early Bronze Age Tin and the Taurus”, *American Journal of Archaeology* 97 (1993), ss. 255-264.

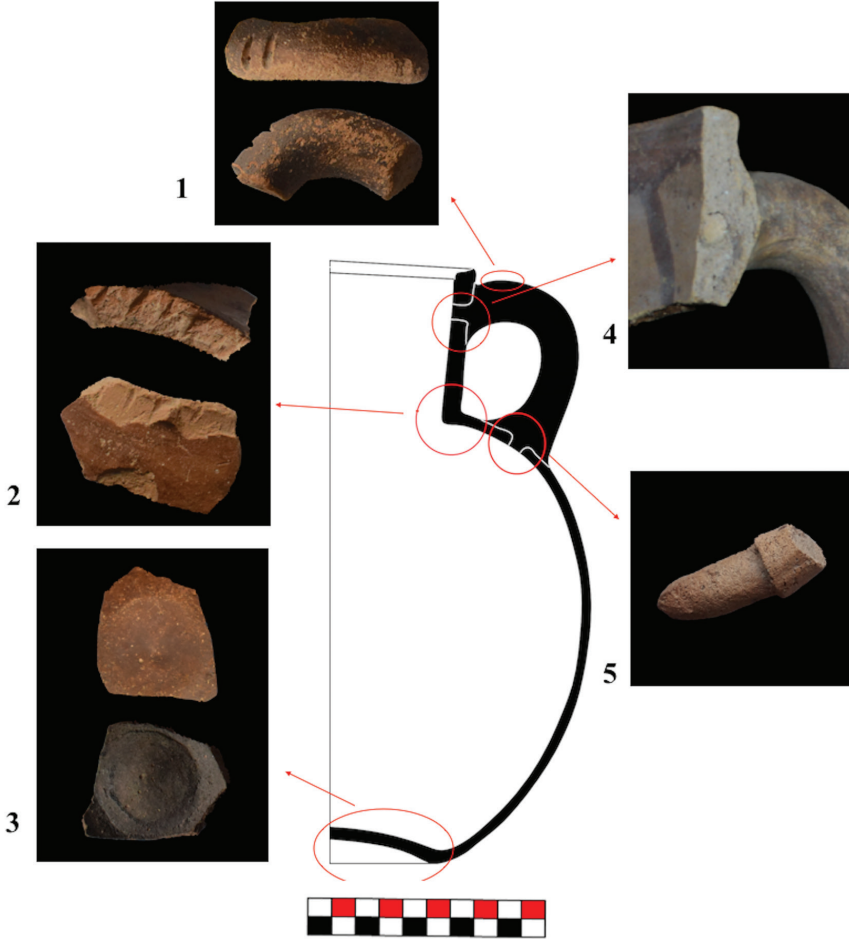
EKLER

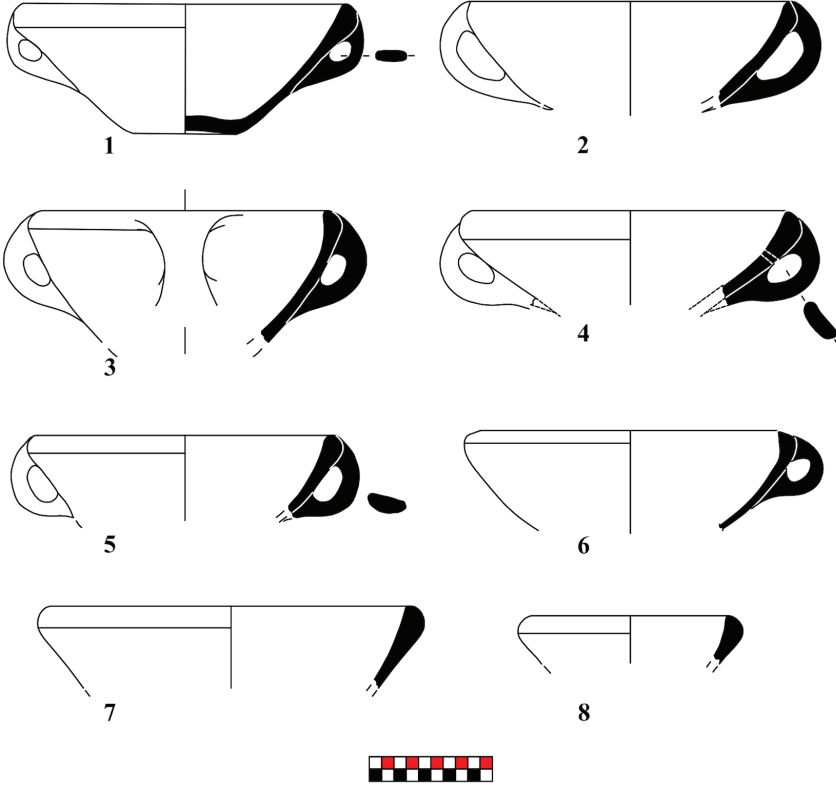
Resim 1: Metinde adı geçen arkeolojik alanları gösteren Harita.

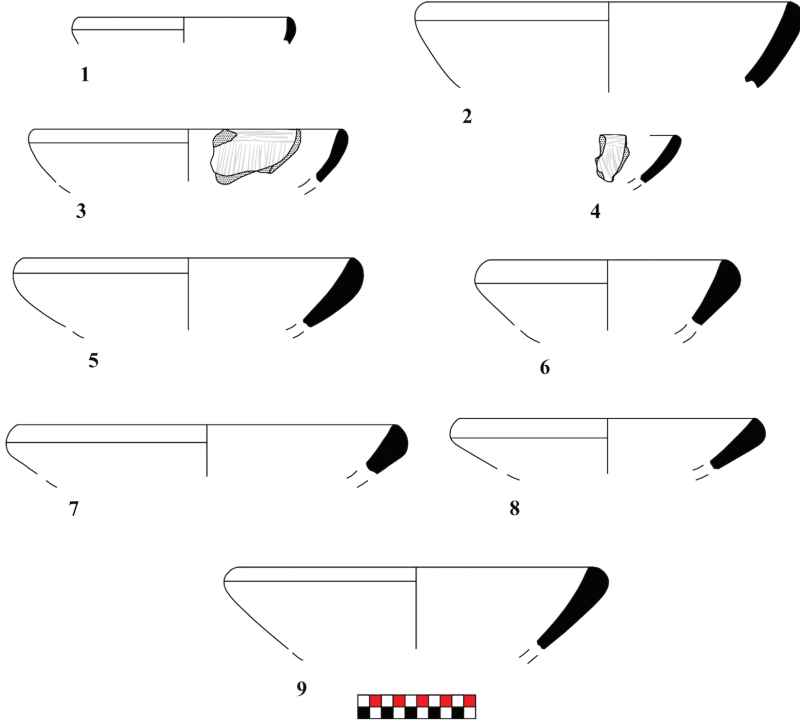
Resim 2: Metalik mal formları, 1-2, 4, 6-7 Galhane, 3, 5, 10 Göltepe, 8 Beytepe, 9 Kocabağ (Çizim: A. Hacı)

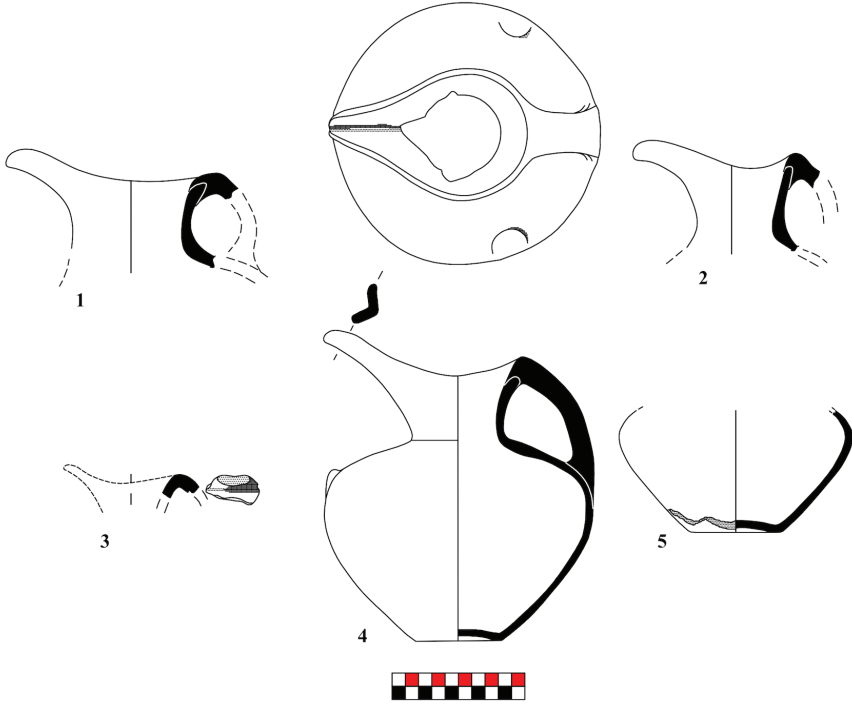
Resim 3: Metalik mal örnekleri, 1-3 Gallhane, 4 Göltepe, 5 Beytepe
(Foto ve Çizim: A. Hacıar).

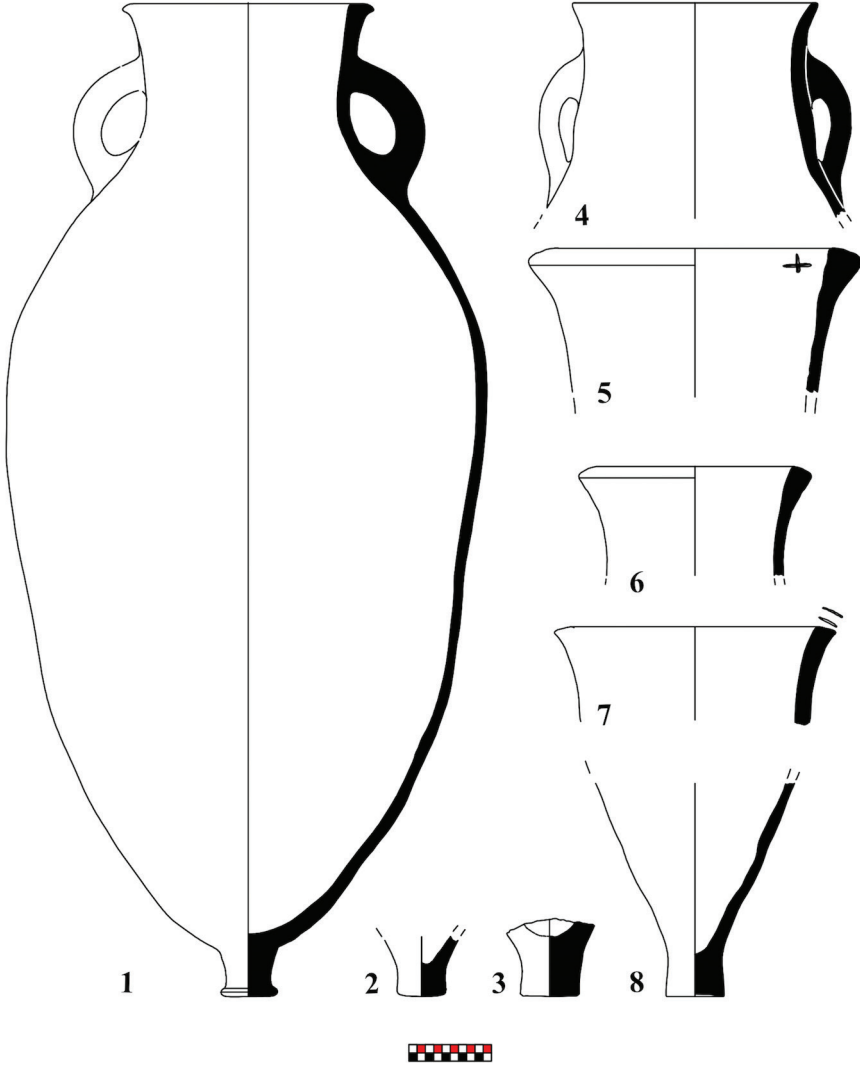
Resim 4: Parlak kırmızı açkılı ince mal kase örnekleri, Göltepe'den
(Çizim: A. Hacı)

Resim 5.: Parlak kırmızı açkılı ince mal kase örnekleri, 1 Tazıyoran, 2 Galhane, 3-4 Taştepe, 5-6 Büyüktepe, 7-8 Bekarlar, 9 Niğde Höyük (Çizim: A. Hacıoğlu)

Resim 6: Parlak kırmızı açkılı ince mal gaga ağızlı testi örnekleri, 1-2, 4-5 Göltepe, 3 Geyral (Çizim: A. Hacı)

Resim 7: Taşçık katkılı kırmızı/turuncu mal depolama kapları, Göltepe'den
(Çizim: A. Hacıar)

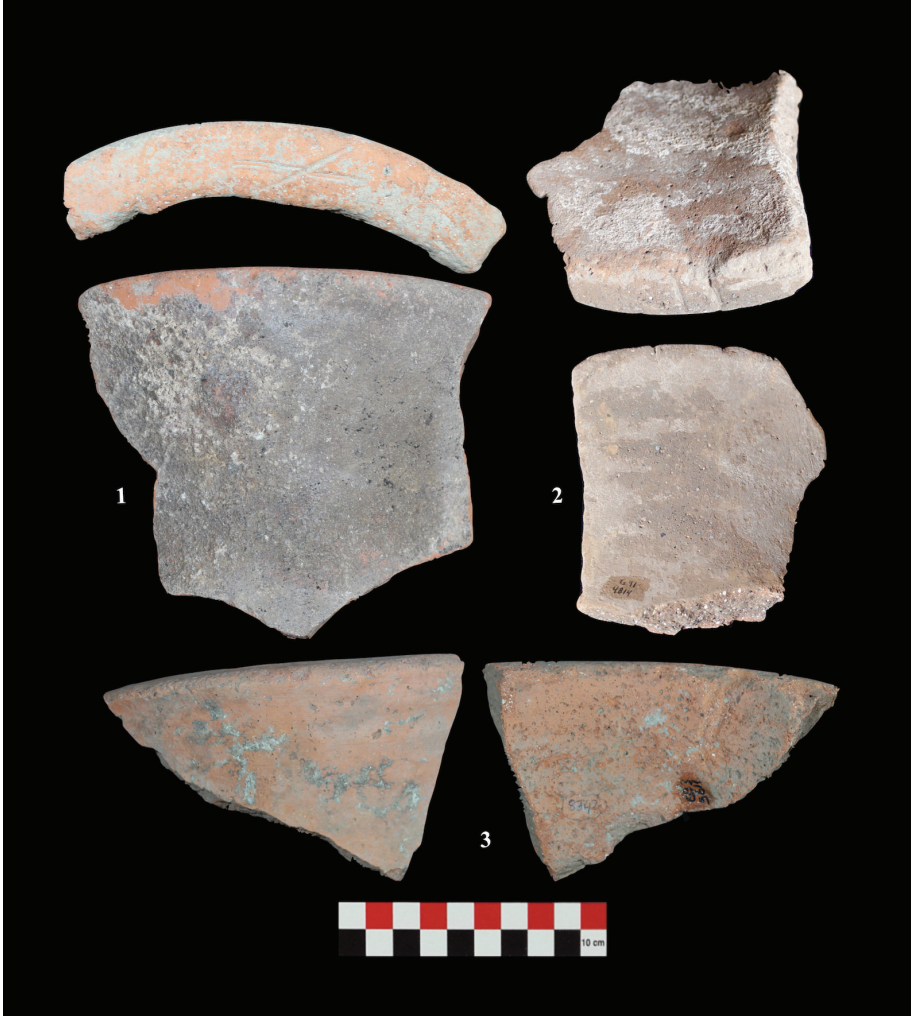
Resim 8: Parlak kırmızı açkılı ince mal kase örnekleri, Göltepe'den (Foto: A. Hacı)

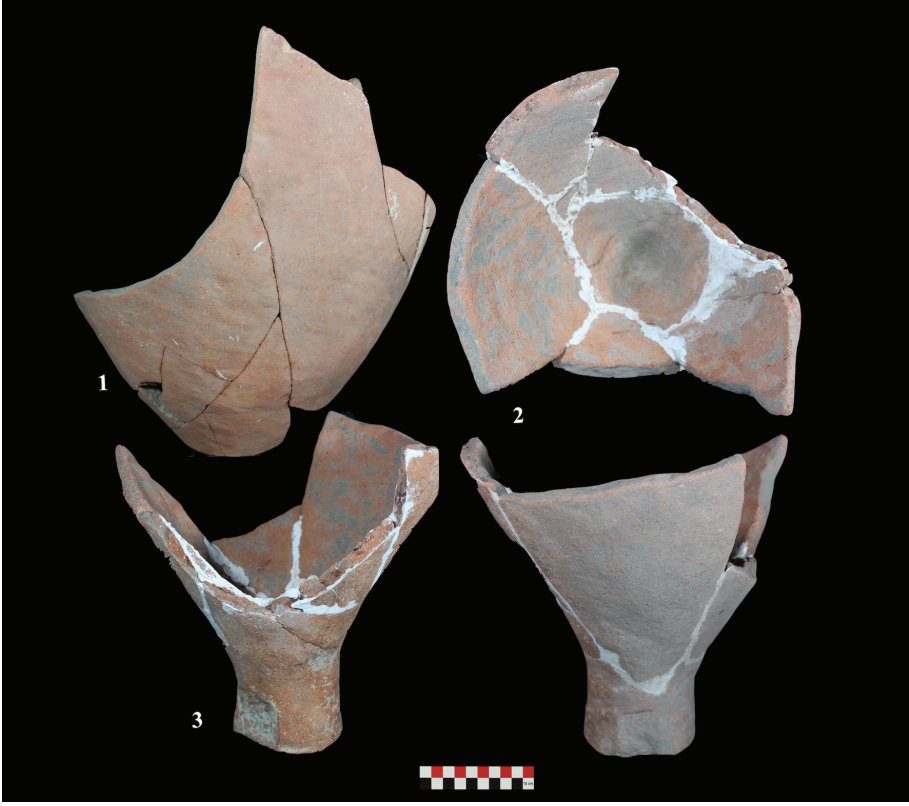
Resim 9 Parlak kırmızı açkılı ince mal kase örnekleri, 1 Tazıyoran, 2 Gallhane, 3 Bekarlar, 4 Büyükhöyük, 5-6 Taştepe (Foto: A. Hacıar)

Resim 10: Gaga ağızlı testi örnekleri, Göltepe'den (Foto: A. Hacı)

Resim 11: Taşçık katkılı kırmızı/turuncu mal depolama kapları, Göltepe'den
(Foto: A. Hacıar)

Resim 12: Taşçık katkılı kırmızı/turuncu mal depolama kapları, Göltepe'den
(Foto: A. Hacı)

Yeni Bir Knidos Amphora Tipi: Küçük Knidos Amphoraları*

Candemir Zoroğlu** - Ertekin M. Doksanaltı***

Öz

Knidos'ta son yıllarda sürdürülen kazı ve araştırmalarda mezar hediyesi olarak mezarlara bırakılmış küçük boyutlu amphoralar tespit edilmiştir. Mezarlarda görülen bu amphoralarla, kent içindeki kazılarda çok nadiren karşılaşılması dikkat çekicidir.

Bu amphoralar uzun silindirik boyunlu, aşağı doğru daralan ovoid gövdelidir. Kaide/dip topaç ya da silindirik görünümüdür. Form özellikleri ile Standart Knidos amphoraları ve üretici Zenon'un ismiyle tanınan Zenon Amphoraları ile yakın benzerlikler göstermektedirler. Ancak küçük boyutları ile bu tip amphoralar hem standart Knidos hem de Zenon amphoralarından ayrılırlar. Ortalama 30cm yüksekliğinde olan bu amphoraların 2,80- 3,30litre kapasiteleri vardır. Form özellikleri ile Standart Knidos amphoraları ve Zenon Amphoralarını model alan bu yeni tip, M.Ö. 3.yüzyılın ortası ile son çeyreğine tarihlendirilmektedir. Bu amphoralar ile ilgili diğer önemli husus da, bu tipin Helenistik mezarlarda ayırt edici bir noktaya yerleştirilmiş olmaları ve sadece birer örnekle temsil edilmeleridir.

Form özellikleri ve boyutları bu amphoraların yeni bir tip olarak tanımlanmalarını gerektirmektedir. Geniş bir coğrafi dağılıma sahip Geç Klasik ve Helenistik Dönem Knidos amphoraları, literatürde iyi tanımlanmış olmalarına rağmen daha önceki çalışmalarda rastlanılmayan ve tanınmayan Knidos üretimli küçük boyutlu

* Söz konusu çalışma, Selçuk Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP) birimi, 19401094 numaralı 'Knidos II. Teras'ın Batısı Kazı ve Araştırması' ve 13401034 numaralı 'Knidos Nekropol Alanı Mezar Tiplerinin Sınıflandırılması' başlıklı projelerin konusu ile ilgili olup, ilgili birimce desteklenmiş olup, 30.09.2013 tarihli ve 2013/5387 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Selçuk Üniversitesi adına sürdürülen Knidos Kazı ve Araştırmaları kapsamında hazırlanmıştır. Knidos Antik Kenti kazı, restorasyon ve koruma - onarım çalışmaları T.C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu tarafından desteklenmektedir.

** Dr., Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara/TÜRKİYE, candemir.zoroglu@kultur.gov.tr
ORCID: 0000-0002-9000-8591 DOI: 10.37879/belleten.2020.503

*** Prof. Dr. Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konya/TÜRKİYE, Ertekin96@selcuk.edu.tr ORCID: 0000-0003-3625-7812

Makale Gönderim Tarihi: 07.09.2019 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

amphoralar bu çalışmada yeni bir tip olarak değerlendirilecektir. Bununla birlikte sadece form özellikleri ile değil, aynı zamanda mezarlarda tek örnekle bulunmaları dikkate alınarak, bu yeni tipin mezar hediyesi ve fonksiyonu bakımından da bir inceleme yapılarak küçük amphoraların, Knidos amphora üretimi içindeki yerleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Knidos, Amphora, Zenon, Mezar.

A New Type of Knidos Amphora: Small Knidos Amphorae

Abstract

During the excavations and researches carried out in Knidos recently, small amphorae have been found which were left to the graves (presumably) as grave goods. It is noteworthy that such amphorae found in the graves have rarely been encountered during excavations within the city.

These amphorae have a long cylindrical neck and a downwardly narrowing ovoid body, with Base / bottom spinning top or cylindrical appearance. The form features show similarities with the Standard Knidos amphoras and the Zenon Amphoras, as named after its producer Zenon. However, with their small size, this type of amphora is different from both Standard Knidos and Zenon Amphorae. These 30 cm-high amphorae have 2.80 - 3.30 liter capacity. This new type, which resembles Knidos amphorae and Zenon Amphorae in model with its characteristics, of shape would be dated to the middle and last quarter of the 3rd century BC. Other important aspects of these amphoras are that they are placed at a distinctive point in the Hellenistic tombs and represented by only one example.

Their characteristics of shape and dimensions require that these amphoras should be defined as a new type. Even though the Late Classical and Hellenistic Knidos amphorae with a wide geographical distribution are very well described in the literature, this small sized Knidos production amphorae which are hitherto undiscovered will be considered as a new type in this study. Therefore, this new type will be analyzed not only for its features of shape, but the place of little amphorae within the Knidos amphorae production will also be explained. This will be done by way of examining it as a grave good and its function as well as taking into account that they have been found in the graves as a single example.

Keywords: Knidos, Amphora, Zenon, Grave.

Giriş

Antik kaynaklar ve arkeolojik veriler Knidos'un antik dönemde önemli bir şarap üretim ve ihraç merkezi olduğunu göstermektedir. Knidos'un ünlü tatlı şarabı 'protropum', Plinius (Plin. N.H. 14, 9.1) tarafından üretim yoluyla birlikte övgüyle anlatılmıştır. Antik kaynakların bahsettiği deniz suyu katılmış Knidos şarabı (Strabon 14, 1.15; Ath. Deip. 1.3, 2.67) belki de ucuz olduğu için çok talep görmüştür¹. Bu yoğun talebe bağlı olarak şarabın transportunda kullanılan Knidos orijinli amphoralara, Akdeniz Havzasında birçok merkezde sıklıkla rastlanmaktadır².

Günümüzde olduğu gibi antik dönemde de Knidos'un yer aldığı Datça Yarımadasında zeytinyağı üretimi de yapılmaktadır. Antik dönemde zeytinyağı, şarap üretimi ve ihracatına yönelik kent hinterlandında, ihtiyaca bağlı olarak çok miktarda amphora üretim atölyesi faaliyet göstermiştir.

Datça Yarımadasında sürdürülen arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilen amphora üretim atölyeleri³, Knidos'un amphora üretiminin M.Ö. 6.yüzyıldan, M.S. 7.yüzyıla dek uzanan geniş bir periyotta sürdürüldüğünü göstermiştir⁴.

Gerek karakteristik form ve fabrik özellikleri gerekse de M.Ö. 4. yüzyıl sonu 3. yüzyılın başından⁵, M.S. 1.yüzyılın başlarına dek mühürlenmiş olmalarıyla Kni-

- 1 Carolyn G. Koehler, Malcom.B. Wallace, "Knidian Amphora Chronology, Pergamon to Corinth", *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean*, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26- 29, 2002, (J. Eiring, J. Lund Editörler), Copenhagen 2004, ss. 163-165, fig. 1- 3.
- 2 Erkan Alkaç, "Knidos Kazılarında Bulunan Amphora Mühürleri Üzerine İlk Değerlendirmeler", *Arkhaia Anatolika*, S.2, (2019), s. 89.
- 3 Numan Tuna, "Ionia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 1985-1986", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 5/1*, (1987), ss. 303-357; Numan Tuna, "Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 1987", *Araştırma Sonuçları Toplantısı 6*, (1988), s. 141-158; Jean Yves Empereur, "Producteurs d'amphores dans les ateliers de Reşadiye (Péninsule de Datça)", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, c.VI, (1988), ss. 159-163; Numan Tuna, "Datça Yarımadası'nda Hellenistik Dönem Amphora Üretim Merkezleri", *10. Türk Tarih Kongresi*, 22- 26 Eylül 1986, I. Cilt, Ankara, (1993), ss. 356- 371; Numan Tuna, Jean Yves Empereur, "Datça/Reşadiye-Kiliseyanı Antik Seramik Atölyeleri Kazısı, 1989 Kampanyası", *Kazı Sonuçları Toplantısı 12/1*, (1991), ss. 155-179
- 4 Ersin Doğer, *Antik Çağ'da Amphoralar*, İzmir 1996, s. 92; Numan Tuna, Jean Yves Empereur, Maurice Picon, Ersin Doğer, "Rapport Préliminaire de la Prospection Archéologique Turco-Française des Ateliers d'amphores de Reşadiye-Kiliseyanı, sur la Péninsule de Datça", *Anatolia Antiqua/Eski Anadolu. Varia Anatolica 1*, (B. Remy Editör), Paris, (1987), s. 48; Tuna, Amphora Üretim Merkezleri s. 356.
- 5 Numan Tuna vd., "Ateliers d'amphores de Reşadiye-Kiliseyanı", s. 48; Numan Tuna, Jean Yves

dos amphoraları⁶ kolaylıkla tanınmaktadır.

Başlangıç aşamasında Knidos'ta badem ağzılı, ovoid gövdeli ve halka kaideli amphoralar⁷ üretilirken, M.Ö. 4.yüzyılda mantar ağzılı, kısa ve silindirik boyunlu, ovoid gövdeli, içi oyuk yüksek kaideli amphoralar⁸ yaygınlaşmıştır. Knidos'ta M.Ö. 3.yüzyılın ilk yıllarında üretilen amphoraların boyun, gövde ve kaide formlarında büyük bir değişiklik olmamakla birlikte mantar ağız formu yerini dar bir banda bırakmıştır⁹.

Akdeniz havzasına yayılmış Knidos'un iyi tanınan amphoraları, M.Ö. 4.yüzyıla tarihlendirilen mantar ağzılı amphoralar ve M.Ö. 3.yüzyıldan itibaren görülen yuvarlak ya da bant ağzılı, plastik halka eklentili dipli amphoralar olmak üzere iki ana tipe ayrılmıştır¹⁰.

Knidos'ta M.Ö. 6.yüzyıldan M.Ö. 3.yüzyılın başlangıcına dek üretilen amphoraların form karakteristiği açıkça dönemsel ve bölgesel özelliklere göre şekillenmiş gibi gözükmektedir. Bu dönemde Batı Anadolu ve Ege Adalarında üretilen amphoralar ile Knidos amphoraları benzer form özellikleri gösterirler¹¹. Ancak M.Ö. 3.yüzyılın 2.çeyreğinde Knidos amphoraları karakteristik özelliklerini kazanmışlardır. Bu süreçte Knidos atölyeleri kendi özgün karakteristik özellikleriyle birlikte standart formlarını oluşturmuşlardır¹²;

Empereur, Ersin Doğer, Armand Desbat "Rapport sur la Première Campagne de la Fouille Franco-Turque de Reşadiye (péninsule de Cnide) – juillet 1988", *Anatolia Antiqua, Tome 1*, 1991), s. 39

6 Virginia Grace, Savvatanou Pétropoulakou, "Les Timbres Amphoriques Grecs", *L'ilot de la maison des comédiens, Délos XXVII*, Paris, 1970, s. 286; Virginia Grace, "The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps", *Hesperia 54/1*, (1985), s. 31; Jean Yves Empereur, Antoninette Hesnard, *Les Amphores Hellénistiques, Céramiques Hellénistiques et Romaines II*, Paris 1987, ss. 20-21; Ahmet Kaan Şenol, *Commercial amphorae in the Graeco-Roman Museum of Alexandria*, 2018, ss. 395- 396.

7 Ahmet Kaan Şenol, *Marmaris Müzesi Ticari Amphoraları*, Ankara, 2003, s. 34; Ahmet Kaan Şenol, *Taşucu Arslan Eyce Amphora Müzesi*, Mersin, 2009, s.126

8 Ersin Doğer, *Antik Çağda Amphoralar*, İzmir 1991, s. 92

9 Jean Yves Empereur, Numan Tuna, "Zénon de Caunos et L'Épave de Serçe Limanı", *Bulletin de Correspondance Hellénique, c. CXII*, Paris, (1988), s. 345, Fig. 4b-c; Ahmet Kaan Şenol, *Knidos Amphoralarında (İ.Ö. 3. yüzyıl.) Monogram Mühürler*, İzmir, 1995, s. 2; Ahmet Kaan Şenol, *Marmaris Müzesi*, 2003, s. 35

10 Sergey Ürbeviç Monachov, "К Типологии Книдских Амфор IV–II вв. до н.э., Боспорский Феномен", *Греческая Культура На Перииферии Античного Мира*. Спб.= Изд-Во Гос. Hermitage, 1999, ss. 161-172.

11 Şenol, *a.g.e.*, s. 395.

12 Virginia Grace, "Some Amphoras from a Hellenistic Wreck", *Recherches sur les Amphores Grecques. Actes du Colloque International Organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique*, L'Univer-

Standart Knidos amphoraları yuvarlatılmış ve dışa çekik ağızlı, yüksek silindirik boyunlu ve ovoid gövdelidir. Boyun, ağzın biraz altında, dışa hafif şişkinlik yapar. Kulplar, üstte boynun hafif şişkinlik yaptığı bu noktada boyuna bağlanır. Kulplar altta uçlarında, omuza dikey olarak birleşirler. Kulplar yüksektir ve oval kesitlidir. Ancak bu amphoraların en karakteristik özelliği kaide/dipte görülmektedir. Kaide/dip, etrafı plastik halka/bilezik eklentili içi dolu küt ya da sivri uçlu topaç görünümündedir.

Boyun, gövde yapısında daralıp incelmeler, kaide/dipte kısalıp uzamalar ya da küt uçtan sivri uca değişiklikler olmakla birlikte M.Ö. 3.yüzyıldan M.S. 3.yüzyıla dek Knidos amphoraları, bu genel karakteristik özelliklerini korumuşlardır¹³. Özellikle halka eklentili kaide/dip Knidos amphoralarının en ayırt edici özelliği olmuştur. Bu nedenle Knidos orijinli amphoralar için form özellikleri doğrultusunda ‘standart’ ifadesi, bu çalışmada genel form özellikleri ile yukarıdaki tanımlamaya uyan amphoralar için özellikle kullanılmıştır.

M.Ö. 3.yüzyılın 2.çeyreğinde meydana gelen bu standart form, M.Ö. 1.yüzyıla devam eden süreçte uzayıp incelmıştır¹⁴. Standart formda genel karakteristik görünümde büyük bir değişiklik olmamakla birlikte, incelmeye bağlı olarak amphoraların kapasitesi azalmıştır. V. Grace, Knidos amphoralarının İ.Ö. 3.yüzyıl başlarında yaklaşık 40 litre olan kapasitelerinin, M.Ö. 2. yüzyıl sonlarında yaklaşık olarak 31 litreye düştüğünü belirlemiştir¹⁵.

Arkeolojik verilere göre şarap üretim ve ihracatında, Knidos’un Akdeniz pazarında belirgin bir pazar payına sahip olduğu Helenistik Dönem, aynı zamanda Knidos amphoralarının form gelişimini tamamladığı ve yerel karakteristik görünümlerini oluşturan standart forma ulaştığı süreç olarak da kabul edilebilir. Bu süreçte Knidos amphoralarının en önemli ayırt edici özelliği etrafı plastik halka/bilezik eklentili içi dolu küt ya da sivri uçlu kaide/dipleridir. Diğer bir önemli özellik de amphoraların boyunlarında ve gövde profilinde gözükmektedir. Boyun, ağız kenarının hemen altında hafif dışa şişkinlik yaparken gövde ovoid bir profil

sité de Rennes II et L'École Française D'Athènes, 10-12 Septembre 1984, Athènes, (J.-Y. Empereur – Y. Garlan, editör), BCH Suppl. 13, Atina, (1986), s. 554, nr. 1-2; Carolyn G. Koehler, Malcolm B. Wallace, “The Hellenistic Shipwreck at Serçe Limanı”, *American Journal of Archeology*, Vol.91, No 1, (1987), s. 51, Fig. 26; Monachov, *a.g.e.*, ss. 164- 165.

13 Şenol, *a.g.e.*, ss. 395-396, nr. 331- 340.

14 Virginia Grace, *Amphoras and the Ancient Wine Trade, Excavations of the Athenian Agora*, No 6., Princeton - New Jersey 1979, Fig. 54.

15 Virginia Grace, “Standard Pottery Containers of the Ancient Greek World”, *Hesperia Supplements*, Vol. 8, (1949), s.180.

çizmektedir. Bu form karakteristiği M.Ö. 3.yüzyıl Knidos amphoralarının standart özelliklerini oluşturmaktadır.

Knidos amphoralarının M.Ö. 3.yüzyıl standart formunu en iyi temsil eden örnekler, M.Ö. 3.yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarına tarihlendirilen Serçe Limanı Batığında bulunan üretici Zenon'un mührünü kulplarında taşıyan Zenon Amphoralarıdır¹⁶.

1. İsimlendirme: 'Küçük Knidos Amphoraları'

Son yıllarda Knidos'ta sürdürülen arkeolojik kazılarda, Knidos'un M.Ö. 3.yüzyıldaki standart amphoraları -özellikle de Zenon Amphoraları- ile yakın benzerlikler gösteren ancak küçük boyutlu amphoralar bulunmuştur. form benzerliğine karşın, bu amphoralar, standart Knidos amphoraları ile boyutlarına göre 'Büyük/*large*' ve 'Küçük/*small*' olarak iki gruba ayrılan Zenon Amphoralarından, belirgin olarak çok daha kısa ve küçüktür. Bu amphoralar, Zenon Amphoraları, 'Küçük/*small* tipin'¹⁷ yarısından ancak biraz uzundur. Dolayısıyla bu amphoralar, kısa ve küçük boyutlu olmaları ile Zenon ve standart Knidos amphoralarından ayrılmaktadırlar. Helenistik dönem için Knidos amphoraları için standart olan mühürleme sisteminin, bu küçük amphoralarda eksik oluşu diğer bir önemli ayırt edici husustur.

Standart Knidos Amphoraları ile olan form ve fabrik benzerlikleri ve küçük boyutları nedeniyle bu yeni tip amphoralara 'Küçük Knidos Amphoraları' adı verilmiştir.

Bu küçük amphoralar, Zenon Amphoraları ile yakın benzerlikler göstermekle birlikte, üretici Zenon ve atölyesi ile alakalı değildir. Ancak M.Ö. 3.yüzyıl standart Knidos amphoraları ile Zenon Amphoralarının form karakteristiği bakımından bu tip için model olduğu anlaşılmaktadır.

Bu yeni tip amphoralar, Knidos'ta gerek 1970'li yıllarda¹⁸ gerekse de son yıllarda¹⁹ nekropol alanında sürdürülen kazı ve araştırmalar sırasında mezarlarda bu-

16 Koehler, Wallace, a.g.m., ss. 49- 57.

17 Koehler, Wallace, a.g.m., ss. 54- 55, tablo 2, fig. 27 (sağ).

18 Iris C. Love, A Brief Summary of Excavations at Knidos 1967-1973, *The proceedings of the Xth Int. Congres of Classical Archaeology*. Ankara - İzmir 1973, Ankara 1978, ss. 1127- 1128, fig. 4.

19 Doksanaltı, Sevmen, Karaoğlu, Erdoğan., Özgan, "Knidos Kazı ve Araştırmaları: 2012-2013", *36. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, (2014), ss. 518- 525, Fig. 1- 6.

lunmuşlardır. Anlaşılacağı üzere bu küçük amphoralar mezarlara, mezar hediyesi olarak bırakılmıştır.

Akdeniz Havzasındaki birçok merkezde çok sayıda Knidos orijinli amphora bulunsa da bu tipe Knidos dışındaki merkezlerde çok nadir olarak rastlanılmıştır²⁰. Diğer dikkat çekici husus da bu tip amphoraların Knidos'ta genelde mezarlarda bulunmuş olmasıdır. Kent içindeki kamusal ya da özel konut kazılarında bu tip ile karşılaşılmamıştır. Form özellikleri, boyutları ve buluntu kontekstlerinden dolayı Knidos Amphora üretimi içinde, bu form özel bir tip olarak değerlendirilmelidir.

2. Fabrik

Bu amphoraların üretiminde kullanılan kil, Knidos'un uzun amphora üretiminde kullanılan kilden farklı değildir. Kil iyi pişirilmiş, sert dokulu, kırmızımsı kahverengi, açık kızıl (MUNSELL 2.5 YR 6/4, *light reddish Brown*; 2.5 YR 6/6, *light red*) rengindedir. Kil, ince kum tanecikli, yer yer kireç parçacıklıdır. Kil az miktarda mika katkılı olup, yüzeyinde gümüş veya altın mika içeriği kısmen parıldamaktadır.

Amphoraların tümünde çok ince uygulanmış açık kırmızımsı kahverengi (MUNSELL 2.5YR 7/4 *light reddish Brown*; 7.5YR 7/4 *light reddish brown*) astar görülmektedir.

Bu amphoraların *fabrik* özellikleri standart Knidos amphoraları ya da Zenon Amphoralarından farklı değildir²¹. Ancak kil ve astar, nitelik ve işçilik bakımından daha kaliteli gözükmektedirler.

3. Ölçüler ve Kapasite (Tablo 1)

Amphoraların boyları 29.7- 35cm arasındadır. Karın/omuz genişlikleri 16-19.4cm, ağız genişlikleri 6- 8.6cm arasında değişmektedir. Boyları standart Knidos amphoralarının yarısından daha kısadır.

Bu amphoraların sıvı kapasiteleri 2.80- 3.30litre arasındadır. Bu ölçü yaklaşık olarak 1 *Attic chousa* (3.27litre) denk gelmektedir.

20 Knidos dışında şimdilik bilinen Küçük Knidos Amphora tipine giren tek örnek İskenderiye'de bulunmuştur: Şenol, *a.g.e.*, s. 399, nr.331.

21 Koehler, Wallace, a.g.m., s. 50.

4. Form özellikleri ve Analoji

Bu amphoralar, ucu yuvarlatılmış dışa çekik ağız kenarlıdır. Boyun yüksek ve silindirik. Boynun iç kısmında, ağız kenarının altında dışa doğru hafif şişkinlik görülmektedir. Boynun dış yüzünde, kulpların üst bağlantı noktalarının hemen altında ya da aynı hizada yatay sığ bir yiv istisnasız her örnekte görülür. Gövde aşağı doğru daralan ovoid formudur. Omuzdan gövdeye geçişte belli belirsiz bir karina vardır. Ancak bazı örneklerde omuzdan gövdeye geçiş yumuşak ve yuvarlatılmıştır.

Kulplar ağız kenarının altından omuza dikey bağlantılıdır. Kulplar ağız altından başlayıp, gövde genişliğinde zemine paralel devam ettikten sonra, yuvarlatılmış bir keskin dönüşle aşağı dikey indirilmiş ve omuz geçişine bağlanmıştır. Kulplar oval kesitlidir.

Bu tipin karakteristik özelliği kaide/dibinde görülmektedir. İki farklı kaide/dip düzenlemesi vardır. İlki plastik halka eklentili, sivri uçlu topaç görünümüdür. Diğeri yine plastik halka çevrili, düz ya da küt uçlu silindirik, kum saati formudur.

Bu küçük boyutlu amphoralar, genel form özellikleri ile benzerlik gösterdikleri standart Knidos ve Zenon grubu amphoraların küçük versiyonları olarak değerlendirilmelidir. İskenderiye buluntularını içeren çalışmada A.K. Şenol, küçük boyutlu amphoraların Knidos dışındaki şimdilik tespit edilen tek örneğini değerlendirirken bu amphorayı, Küçük Ölçekli Knidos Amphorası ve Zenon Grubu amphoraların versiyonu olarak tanımlamıştır²².

Bu genel form özellikleri tüm örneklerde görülmekle birlikte boyun, gövde ve kaide/dip şekillendirilmesine göre bu küçük amphoralar üç alt tipe değerlendirilmelidir.

Küçük Knidos Amphoraları Tip A (Nr. 1- 4): Bu amphoralar, form özellikleri ile Zenon Amphoraları ya da standart Knidos amphoralarının²³ neredeyse tam bir kopyası gibidir. Dışa çekik yuvarlatılmış ağız kenarı, aşağı daralan ovoid gövde, belli belirsiz karinalı omuz geçişi ve halka eklentili uzun sivri dip Zenon amphoralarının tekrarı gibidir. Zenon amphoralarında görülen boyundaki yatay sığ yiv bu amphoralarda da görülmektedir. Bu amphoralar 33- 35cm uzunluğundadır.

Ancak boyutu dışında, boynunun gövdeye göre biraz daha kalın ve kısa olması ile Zenon amphoralarından kısmen ayrılmaktadır. Anlaşılabacağı üzere bazı farklılıklar

²² Şenol, *a.g.e.*, s. 399, fig. 331.

²³ Koehler, Wallace, *a.g.m.*, ss. 50- 52.

haricinde Knidoslu ustalar bu tipte, standart Knidos amphora formu ya da Zenon Amphoralarının küçük ölçekli bir modelini üretmişlerdir.

Küçük Knidos Amphoraları Tip B (Nr. 5- 7): Genel form özellikleri ile standart Knidos ya da Zenon Amphoralarının küçük modeli şeklindedir. Bu amphoralar 29.7-30.8cm uzunluğundadır.

Gövdeye göre biraz daha kalın ve kısa boyun formu ile standart Knidos amphoraları ya da Zenon Amphoralarından ayrılmaktadır. Ancak bu tipi Zenon/standart Knidos Amphoraları ile diğer Küçük Knidos Amphoraları Tip A grubundan ayırt eden en önemli fark kaide/dibinde görülmektedir. Bu küçük amphoralarda halka eklentili, sivri kaide/dip yerine, yine halka eklentili ancak kısa ve uç kısmı düz oturma yüzeyli, silindirik formlu kaide/dip tercih edilmiştir. Kaide/dibin silindirik gövdesi orta kısımda daralırken, uca doğru hafifçe dışa açılarak genişlemektedir.

Aslında bu kaide/dip, standart Knidos ya da Zenon Amphoralarından çok Rodos Karşıyaka'sında (*Rhodian Peraia*) üretilen Hieroteles Amphoralarında²⁴ görülmektedir. Üretici Hieroteles, standart Knidos amphoralarında görülen plastik halka eklentili amphora diplerini anımsatan, çevresi plastik bir halka çevrili silindirik ya da kısa konik dipleri tercih etmiştir. Standart Knidos amphora diplerinden esinlenerek yaratılan bu dip, M.Ö. 270- 225 arasında kullanılmıştır²⁵. Benzer amphora dipleri çok yaygın olmamakla birlikte bazı merkezlerde tespit edilmiştir²⁶.

24 Jean Yves Empereur, Numan Tuna, "Hiérotélès, Potier Rhodien de la Pérée", *Bulletin de Correspondance Hellenique*, c. CXIX, Paris, (1989), ss. 277-299; Ersin Doğer, "Rodolu Çömlekleği Hieroteles", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* II, (1994) s. 207; Doğer, a.g.m. ss. 243-244; Doğer Ersin, Şenol Ahmet Kaan, "Rhodos Peraiası'nda iki Yeni Amphora Atölyesi", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* IV, 1996, s. 69, Fig. 16.

25 Doğer, a.g.m., s. 195; Doğer a.g.m., ss. 243-244; Doğer, Şenol, a.g.m., s. 195; Gonca Cankardeş-Şenol, *Klasik ve Hellenistik Dönem'de Mühürlü Amphora Üreten Merkezler ve Mühürlenme Sistemleri*, İstanbul 2006, s. 66.

26 Crişan Muşeteianu , Niculae Conovici , Apostol Atanasiu, "Contribution au problème de l'importation des amphores Grecques dans le Sud-Est de la Munténie", *Dacia- Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, nr. 22, 1978, s. 182-183, 196, fig. 3-5; Empereur, Tuna, a.g.m., s. 283, fig. 8.g-j; Mustafa Bulba, *Kaunos Tapınak Terasından Ele Geçen Amphora Dipleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Antalya 1994, levha. 10-16; Ahmet Kaan Şenol, Ercan Aşkın, "Amphoralar Işığında Kentin Ticari İlişkiler", *Dağlık Kilikya'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları Nagidos*, Antalya, 2007, s. 256, nr. 30; Ahmet Kaan Şenol, Sophia Waltz, "Oyuklu Tepe – Reconstruction and Context Analysis of a Hellenistic Press Installation in the Survey Territory of Bybassos on the Carian Chersonesos", *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri*, İstanbul, 2010, Fig. 3b; Erkan Dündar, *Patara Kazılarında Ele Geçen (1989- 2010 Yılları) Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönem Ticari Amphoralar ve Amphora Mühürleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi,

Küçük Knidos Amphorası Tip B grubunun kaide/dipleri, Hioreteles'in amphoralarının kaide/dipleri ile aynı stilde üretilmiş olsa da gerek ağız gerekse gövde formları birbirlerinden tamamen farklı görünümüne sahiptir.

Anlaşılabacağı üzere Knidoslu ustalar standart Knidos amphora formunun ağız, kulp ve gövde şekli ile Hieroteles'in amphora kaide/diplerinin benzerlerini birlikte yorumlayarak küçük ölçekli bu formu yaratmıştır.

Küçük Knidos Amphoraları Tip C (Nr. 8-9): Ağız formu, kulp şekillendirilişi, boyunun iç kısmının ağız kenarı altında dışa şişkinlik yapması, boyunda görülen yatay sığ yiv ve uzun silindirik boyun Zenon Tipi Amphoraların tekrarı şeklindedir. Bu amphoralar 30.5- 30.8cm uzunluğundadır.

Özellikle boyunun gövdeye oranındaki uzunluk ve incelik ile bu tip, Küçük Knidos Amphoraları Tip A ve B formlarına göre Zenon Tipi Amphoralara daha yakındır. A ve B tiplerine göre bu tipin alt gövdesi daha dar ve daha keskin ve gergin bir diyagonal profile sahiptir. Bu tipin alt gövde profili de Zenon Tipi Amphoraların özellikle Küçük/*Small* versiyonuna²⁷ daha çok benzemektedir.

Gerek boyunun daha ince ve uzun olması gerekse de alt gövdenin daha dar ve keskin bir diyagonal hatta sahip olması bu tipe, diğer iki küçük amphora tipine göre daha ince ve zarif bir görünüm kazandırmıştır.

Ölçüleri yanında bu formu standart Knidos ve Zenon amphoralarından ayırt eden temel unsur, dip düzenlemesinde görülmektedir. Bu formda, standart Knidos Amphoralarında görülen uzun sivri dip yerine, Tip B formundaki gibi Hioreteles amphoraları stilinde dip tercih edilmiştir. Tip C amphoraların kaide/dipleri, plastik halka eklentili, küt uçlu ve silindirik formudur. Ucun, oturma yüzeyi çok hafif dışbükey/konveks görünümlüdür.

Küçük Knidos Amphoraları Tip B ve C gruplarında benzer kaide/dip kullanılmıştır. Bununla birlikte, C tipinin dipleri, alt gövdeden kaide/dibe geçişte sığ bir yiv olması ve plastik halkanın daha ince düzenlenmiş olması ile B tipinin daha masif görünümlü kaide/diplerinden ayrılmaktadır. Bu formda kaide/dipler daha ince düzenlenirken, alt kenarlarda oturma yüzeyi dışa daha fazla açılmaktadır. Bu

Antalya 2012, Hi.3-9, s. 79,465- 466, levha 31; Nadia Aleotti, "Rhodian Amphoras from Butrint (Albania): Dating, Contexts and Trade", *Journal of Hellenistic Pottery and Material*, Band 2 (2017), s. 9, fig. 6.2.

27 Koehler, Wallace, a.g.m., fig. 26 HW A 8, Fig. 27; Monachov a.g.m., s. 166, fig. 8.2; Monachov, a.g.e., levha 75.3

özellik diplere kum saatini anımsatan bir görünüm kazandırmaktadır.

Bu formda Knidoslu ustalar, özellikle Zenon Amphoralarının Küçük/*Small* versiyonunun boyun ve gövde şekli ile Hieroteles'in amphora diplerinin benzerlerini kullanarak, bu küçük boyutlu amphora tipini yaratmışlardır.

5. Küçük Knidos Amphoralarının Buldukları Kontekstler

İfade edildiği üzere bu amphoralar mezarlarda bulunmuştur. Ancak bu amphoraların cidar kalınlıkları, fabrik özellikler, standart amphoralar ile aynı ya da benzerdir. Bu nedenle Knidos'ta diğer alan kazılarında bulunan amphora parçalarının, bu tipe ait olup olmadığını söylemek kolay değildir. Mezarlarda tüm ya da parçalar halinde ama birlikte bulunmuş olmaları, bu tipin tanımlanabilmesini sağlamıştır.

Prof. I.C. Love başkanlığında sürdürülen kazılar sırasında 1969 yılında şehir surlarından yaklaşık 4km doğuda, Nekropol alanında, seramik buluntularıyla belirlenmiş bir grup kaya oygu mezarı bulunmuştur²⁸. Kazı günlüklerinden anlaşıldığına göre bu alanda tespit edilen ve aynı döneme tarihlendirilen kaya mezarları uzun dörtgen formlu üstleri plakalar ile kapatılmış sanduka tipi mezarlardır. Mezar tipi ve mezar hediyeleri bakımından mezarlar büyük ölçüde birbirinin tekrarı gibidir. Mezarlarda ölü için bırakıldığı anlaşılan içinde yiyecek bulunan çark yapımı kase ve tabaklar bulunmuştur. bunların yanı sıra neredeyse istisnasız olarak mezarlara bir kandil, birkaç tane küçük kase ve tabak, bir guttus ve birer olpe bırakılmıştır. Bunlar iskeletin hemen yakınına iç içe ve yan yana birlikte grup oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir.

Bu mezarlarda dikkat çeken diğer bir husus da mezarların tümüne bu kapların dışında birer tane de küçük boyutlu amphora bırakılmış olmasıdır. Genelde amphoralar diğer mezar hediyelerinden biraz daha ayrı bir noktaya bırakılmıştır. Knidos'ta Amerikalı arkeologlar tarafından 1969 yılında bulunan bu mezarlardaki amphoralar ile ilgili bir yayın ya da ayrıntılı bir tanımlamam yapılmamış olsa da Kazı günlüklerinden amphoraların mezarların neresine yerleştirildikleri ile ilgili bazı önemli bilgiler mevcuttur:

Kazı günlüklerine göre Mezar 3'te mezar hücresinin güney köşesindeki kapatma

²⁸ Kazı günlüklerine göre bu alanda 11 adet mezar tespit edilmiştir. Ancak bu mezarlardan sadece bir tanesi kısmi olarak yayınlarda tanıtılmıştır; Iris Love, "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos", *American Journal of Archeology* Vol. 74 No 2. 1969, s. 153; Love, a.g.m., s. 1127; Patrica Kögler, *Feinkeramik aus Knidos vom mittleren Hellenismus bis in die mittlere Kaiserzeit (ca. 200 v.Chr. bis 150 n. Chr)*, Wiesbaden 2010, s. 63

taşının hemen arkasına iç içe tabak ve kaseler, bir olpe ve bir kandil bırakılmıştır. Kuzeydoğudaki bu grubun biraz uzağında kırık bir amphora bulunduğu ifade edilmiştir.

Kazı günlüklerine göre Mezar 5'te mezar hücresinin batı ucunda bir tabak, üç kase bulunmuştur. Bu gruptan uzakta mezar hücresinin ortasına doğru bir amphora bırakıldığı günlüklere yazılmıştır.

Kazı günlüklerine göre Mezar 6'da bir tabak, iki kase, bir testi ve bir kandil bulunmuştur. Mezarın ortasında iskeletin bacaklarının yakınında bir amphora bulunduğu not edilmiştir.

Kazı günlükleri ile yapılan yayınlara göre Mezar 10'da güneydeki kapatma plakasının hemen arkasında, iskeletin ayakucunda tabak, kase, askos ve kandil bulunmuştur. Bu gruptan biraz uzakta iskeletin dizi hizasına bir amphora (Kat. Nr. 6) bırakılmıştır²⁹.

Knidos'ta 1967- 77 yılları arasında kazı ve araştırmaları sürdüren Amerikalı arkeologların kazı defterleri ve raporlarına göre 1969 yılı Nekropol kazılarında tespit edilen 11 mezarın her birinde de birer amphora bulunmuştur. Amphoraların tümünün de küçük boyutlu olduğu yine kazı defterlerinde belirtilmektedir. Kazı defterlerine göre Mezar 3, 5, 6 ve 10'da bulunan amphoralar mezar içindeki diğer mezar hediyelerinden biraz uzağa bırakılmıştır.

Ancak bu dört mezar dışında diğer mezarlarda amphoraların nasıl yerleştirildiği ile ilgili kazı defterlerinden herhangi bir veriye ulaşılamamıştır. Ayrıca hangi mezardan hangi amphora (Kat. Nr. 2, 3, 4) çıkmış olduğu da açık değildir³⁰.

Ancak elde edilen verilere göre tüm mezar hediyeleri birlikte bir grup oluşturacak şekilde kümelenmişken, amphoraların, kümenin biraz uzağında tutulduğu anlaşılmaktadır. Her bir mezara sadece bir amphora bırakılmıştır. Mezarlar içindeki diğer seramik buluntular M.Ö. 3.yüzyılın ortalarına ve sonlarına tarihlendirilmektedir³¹.

29 Love, a.g.m., ss. 1127-1128, fig. 4.

30 Amerikalı arkeologların kazı arşivi ve kazı defterlerinin ne yazık ki ancak bir bölümü silik kopyalar halinde günümüze ulaşabilmiştir. Bu çalışmaların envanterlerinin açık olarak yazılmaması ve ABD'li arkeologların depolama sistemindeki eksiklikler nedeniyle, Knidos ve Bodrum Sualtı Müzesi depolarında saklanan Knidos buluntuları arasında 1969 yılı nekropol kazılarında açığa çıkartılan kaya mezarların buluntu envanteri ancak kısmen belirlenebilmiştir: Kögler, *a.g.e.*, s. 64, dipnot 187.

31 Love, a.g.m., s. 153; Kögler, *a.g.e.*, s. 64, 80.

Prof. Dr. R. Özgan başkanlığında sürdürülen kazılar sırasında 2004 yılında, nekropol alanı içinde, Knidos'a ulaşan karayolunun beşinci kilometresinde, yolun kuzey kenarında yan yana üç adet kaya oygu mezar bulunmuştur. Her üç mezar da kayaya oyulmuş, uzun dörtgen formlu, üst kısımları taş plakalar ile kapatılmış sanduka tipi mezardır. İnce uzun dörtgen mezarlar ortadan bir taş örgü ya da taş bloklar ile ikiye bölünmüştür. Böylece her bir mezar iki bölümlü mezar hücreesine sahip olmuş ve her iki bölüme de gömü yapılmıştır³². Mezarların arka hücreleri kayaya oyulmuş tonoz formlu, ön kısımları ise yine kayaya oyulmuş ama üstü açık dörtgen sanduka/tekne formludur. Üstleri üç adet taş plaka ile kapatılmış.

Mezar tipleri ve mezar hediyelerine göre bu üç mezar da 1969 yılında Amerikalı arkeologlar tarafından bulunan mezarlar ile yakın benzerlikler göstermektedir. Bu mezarlarda da ölü için bırakılmış, içinde yumurta ve zeytin bulunan bir kase ve içindeki tavuk kemikleri dağılmış durumda bir tabak bulunmuştur. İçinde yemek bulunan kase ve tabaklar dışında iç içe yerleştirilmiş kase ve tabaklar ile guttus, olpe, birer kandil ve unguentarium gibi mezar hediyeleri açığa çıkartılmıştır³³ (Resim 1).

1969 yılı mezarlarına benzer şekilde bu mezarlarda da küçük boyutlu amphoralar ile karşılaşmıştır.

N1 Mezarının ön sanduka (N1b) bölümünde bir amphora (Kat. Nr. 8) bulunmuştur. Ancak bilimsel kazılar yapılmadan önce mezara müdahale edildiği için bu amphoranın mezar içindeki konumu net olarak belirlenememiştir.

N2 mezarının arka hücrelerinde (N2a), hücre ağzını kapatan taş bloğun önünde, iskeletin ayağının ucuna denk gelen yakın bir noktaya amphora bırakılmıştır. Bu bölümdeki diğer mezar hediyeleri iskeletin sol ayağının yanına yerleştirilmiştir (fig. 2).

N3 mezarının arka hücrelerinde (N3a), hücre ağzını kapatan taş örgü duvarın hemen önünde küçük bir amphora (Kat. Nr. 7) bulunmuştur (fig. 3).

N1 ve N2 Mezarlarının hemen üstünde, küçük bir alanda cenaze töreni ya da *perideipnon* olarak adlandırılan ölü yemeği ile ilgili bazı izler tespit edilmiştir. Bu alanda testi, kupa, tabaklar ve küçük kaseler ile birlikte yanmış küçük baş hayvan

32 Her biri iki bölümlü olan ve toplam 6 gömü için hazırlanmış olan bu üç mezar N1a-b, N2a-b ve N3a-b olarak isimlendirilmiştir: Ertekin M. Doksanaltı, "Three Hellenistic Tombs and Ceramics Finds from Knidos", *H'ΕΙΛΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ*, ΙΩΑΝΝΙΝΑ 5-9 Μαΐου 2009, Atina 2014, s. 324, fig. 1.

33 Doksanaltı, a.g.m., s. 323- 26, fig. 1.

kemikleri ortaya çıkartılmıştır. Kapların tümü de mezar içindeki kaplar ile benzer tipte olup, hepsi de parçalanmıştır. Parçalanmış servis kapları ve yanmış hayvan kemikleri, mezarların başında yapılmış olan olası bir cenaze töreni yemeği ile alakalıdır. Bu grubun içinde bir adet küçük ölçekli amphora bulunmuştur (fig. 4).

2004 Yılı kazı sezonunda Knidos'a ulaşan modern karayolunun üçüncü kilometresinde, yolun kuzeyindeki kayalığa oyulmuş bir kaya mezarı bulunmuştur. Mezar kayaya oyulmuş, 2.35x 1.15 metre ölçülerinde ve 1.5metre yüksekliğinde dörtgen formlu bir mezar odasından ibarettir. Mezar odası şeklinde düzenlenen bu kaya mezarına N4 adı verilmiştir. Mezara giriş 0.70x 0.85metre genişliğinde bir dromos ile sağlanmaktadır. Mezar odasının ağzı taş plaka ile kapatılmıştır. Mezar odasının girişinin ve girişi kapatan plakanın sağ köşesine mezar hediyeleri bırakılmıştır. Mezar hediyeleri iskeletin sağ ayakucunda bir grup oluşturmaktadır³⁴. Bu grup ile birlikte yine aynı tipe küçük bir amphora (Kat. Nr. 5) bulunmuştur. Bu amphora, diğer mezarlardan farklı olarak mezar hediyeleri ile bir arada durmaktadır (fig. 5).

2004 Yılı kazı sezonunda Knidos'a ulaşan karayolunun altıncı kilometresindeki Bağlarözü Mevki yol ayrımında, yamacın hemen başlangıcında kayaya oyulmuş oda mezar tespit edilmiştir. Dörtgen planlı büyük mezar odasının duvarları ostothek ve kül kapları için niş ya da hücre şeklinde oyulmuştur. Mezar odasındaki kayaya oyulmuş nişlerden bir olan N6 mezarında parçalarlar halinde küçük bir amphoranın (Kat. Nr. 9) alt gövdesi ve dibi bulunmuştur.

Prof. Dr. E.M. Doksanaltı başkanlığında sürdürülen 2012 Yılı kazı sezonunda, kent nekropol alanında, Knidos-Yazıköy arasındaki modern karayolunun, Knidos'tan itibaren sekizinci kilometresinde, Sürmenyeri/Saranda Mevkii olarak adlandırılan alanda, tümülüs tipi anıtsal bir mezar tespit edilmiştir³⁵. Mezarda üç farklı alanda gömü yapılmıştır. Bu alanlardan birinde Doğu ve batıdaki hücrelerin kesişme noktasında ana kayadaki bir oyuğa sıkıştırılmış durumda ve genelde çok parçalanmış olarak bulunan bir krater, testi, iki kâse mezar hediyesi olarak bulunmuştur. Bu grup ile birlikte yine parçalar halinde küçük bir amphora (Kat. Nr. 1) bulunmuştur. Mezar hediyeleri olan kaplar M.Ö. 3.yüzyılın ortası veya son çeyreğine tarihlendirilmiştir (fig. 6)³⁶.

34 Deniz Pastutmaz, "Knidos- Das Grab 4 uns seine Funde", *Asia Minor Studien* Band 65 vom Euphrat bis zum Bosphorus Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65.Geburtstag, Bonn, (2008), ss. 525- 526 fig. 1, levha 67.2.

35 Knidos Nekropol alanında bulunduğu mevkiden dolayı bu mezar 'Saranda Tümülüsü' olarak isimlendirilmiştir: Doksanaltı, vd. a.g.m., ss. 518- 525, fig. 1- 6.

36 Doksanaltı, vd. a.g.m., s. 524, figür 6.

Knidos'ta nekropol alanındaki mezarlarda bulunan tüm bu amphoralar küçük boyutlu olup, aynı form özelliklerine sahiptirler. Diğer ortak özellikleri her bir mezara sadece bir amphora bırakılmış olmasıdır. Bu amphoralar yukarıda tanımlanmış olan Küçük Knidos Amphoraları tipi içinde değerlendirilmektedirler.

6. Mezar Hediyesi ve İçerik Bakımından Küçük Amphoralar

Bu amphoraların kaya mezarlarda buluntu durumları incelendiğinde, Knidos'un mezar geleneği ile ilgili önemli veriler elde edilmektedir. Knidos'ta daha önce sürdürülen kazılarda ve Türk Kazılarında ortaya çıkartılan benzer yapıda ve M.Ö. 3.yüzyıla tarihlenen mezarlar, bu yüzyıldaki gömü geleneğini açıkça göstermektedir. Mezar hediyesi olarak bırakılan seramik kapların tiplerinin ve mezara yerleştiriliş pozisyonlarının hemen hemen birbirinin tekrarı olduğu anlaşılmaktadır.

Anlaşıldığı üzere Knidos'ta belirli bir döneme tarihlenen kaya mezarlarına ya da kayaya oyma hücre tipi mezarlara benzer tipte mezar hediyeleri bırakılmıştır. Bu mezarlarda birbirinin tekrarı gibi görülen hediyeler, bir kandil, genelde iç içe konulmuş birkaç tabak ve kase, olpe yada guttus ile birkaç unguentariumdan oluşmaktadır. Yine ortak özellik bir kase ya da tabak içinde yumurta ve zeytin ya da tavuktan oluşan ve ölü için bırakılan son yemektir. Ancak bu mezarlar için konumuzla ilgilendiren diğer bir ayrıntı da her bir mezara sadece birer tane küçük boyutlu amphora bırakılmasıdır. Amphoralar genelde diğer hediye grubundan biraz uzağa yerleştirilmiş gibi gözükmektedir.

Bu amphoraların, mezarlara dolu ya da boş olarak bırakıldıkları açık değildir. Ancak mezarlarda iç içe yerleştirilmiş kase ve tabaklardan ayrı bir yere bırakılan ve içinde yemek olan kase ya da tabaklar bu konuda ip ucu verebilir. İçleri kesinlikle boş olduğu anlaşılan tabak ve kase grubundan bu amphoraların da genelde ayrı bir yere yerleştirilmiş olması bunların içlerinin dolu olduğunu düşündürmektedir.

Ölçüleri ile birbirine yakın olan bu amphoraların kapasiteleri, bunların attic 1 chous (3.27litre) ölçüsünde sıvı aldığını göstermektedir. Olasılıkla içlerinde özel olarak üretilmiş kaliteli şarap olduğu düşünülebilir.

Bu amphoralar, boyutları ve kaliteleri ile yerel kullanım için üretilmiş özel bir amphora tipi olmalıdır. Knidos'ta mezarlarda bulunmaları ve kaliteli işçilikleri, bunların günlük kullanımda özel bir yere sahip olduklarını göstermektedir. Olasılıkla bu amphoralar, mezarlara ölü için kaliteli şarap ile dolu olarak bırakılmıştır.

Sadece Knidos'ta değil Güney Ege'de bazı merkezlerde de bazı mezarların içinde

benzer mezar hediyeleri tespit edilmiştir. Benzer şekilde bu mezarlara da küçük boyutlu bir ya da iki amphora bırakılmıştır.

Rhodos'ta M.Ö. 3.yüzyıla ait mezarlarda, benzer tipte, ancak ağız ve kulp formu ile farklı özellikler gösteren küçük boyutlu amphoralar³⁷ bulunmuştur.

Girit'te modern Agios Nikolaos kasabasının altında yer alan antik Lato'nun limanı olarak kullanılan Kamara ya da Lato pros Kamara'daki Stavros mezarlığındaki hatırı sayılır miktarda mezara ölü hediyesi olarak birer küçük amphora bırakılmıştır³⁸. İlginç olan amphora bulunan mezarların içinden aynı zamanda Knidos gümüş sikkelerinin de bulunmuş olmasıdır³⁹. Bu tip amphoraların dip-leri, Knidos amphoralarının imitasyonudur. Diğer ilginç olan husus ise A. Marangou-Lerat tarafından değerlendirilen bu amphoraların, Knidos bağlantısı ile vurgulanmış olmalarıdır⁴⁰. Stavros mezarlığında sadece küçük boyutlu amphoralar değil aynı zamanda diğer mezar hediyeleri de Knidos mezarlarındaki mezar hediyeleri de benzerdir.

Anlaşıldığı üzere Knidos'un da dahil olduğu, Güney Ege'de belli bir dönemde bazı merkezlerde mezarlara, mezar hediyesi olarak küçük bir ya da iki amphora bırakma geleneği nispeten yaygın olarak değerlendirilebilir.

Küçük Knidos Amphora tipinin, şimdilik Knidos dışında bulunan tek örneği olan İskenderiye Greko-Romen Müzesi'ndeki amphoranın⁴¹ bir mezar hediyesi olup olmadığı ifade edilmemekle birlikte böylesi bir olasılık göz ardı edilmemelidir.

37 Vassiliki Patsiada, "Κεραμική του τύπου της „Δυτικής Κλιτύος“ από τη Ρόδο", *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ*, *ΤΟΜΟΣ* 38, 1983, ΜΕΡΟΣ Α'- ΜΕΛΕΤΕΣ, Αθήνα, 1990, levha. 81.δ, 82.δ, 83α; Giannikouri, Vassiliki Patsiada, Melina Philemonos, "Ταφικά σύνολα από τις Νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου", *Α' ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΡΑΜΕΙΚΗ*, Iannia, 1989, levha 35.α, 37.α, 39.α, 40.α, 42- 43; A. Giannikouri, vd., *Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο*, s. 174, levha 87.β; Eriphyle Kaninia, "Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου", *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ* 49-50, (1994-1995), ΜΕΡΟΣ Α'- ΜΕΛΕΤΕΣ, Αθήνα, 1998, levha 25, 28; Giannikouri, vd., Ταφικά σύνολα απο τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, s. 65, levha 2α, 4α- β, 7α, 31β

38 Natalia Vogeikoff-Brogan, Stavroula Apostolakou, "New Evidence of Wine Production in East Crete in the Hellenistic Period", *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean*, Copenhagen, (2004), s. 421, fig. 3a

39 Antigone Marangou-Lerat, *Le vin et les amphores de Crète, De l'époque classique à l'époque impériale*, Paris, 1995, s. 89- 91, form AC6, no A 147- 150, pl. XXII; Vogeikoff-Brogan, Apostolakou, a.g.m., s. 421, dipnot 17.

40 Marangou-Lerat, a.g.e., s. 90- 91.

41 Şenol, a.g.e., s. 399, nr. 331.

Benzer şekilde yine İskenderiye Greko-Romen Müzesi'ndeki Zenon Grubu küçük/*small* versiyonu amphora⁴², Plinthine nekropolünde bulunmuştur.

7. Tarihlendirme

Standart Knidos amphoralarını ve Serçe Limanı Batığında iyi tanınan ve M.Ö. 3.yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen Zenon Amphoralarını⁴³ model aldığı anlaşılan Küçük Knidos Amphora Tipi, form özelliklerine ve birlikte buldukları mezar kontekstine göre tarihlendirilmelidir.

S. Monachov tarafından yapılan çalışmada Tip II olarak sınıflanan⁴⁴ M.Ö. 3.yüzyılın ilk çeyreğinde üreilmeye başlanan ve aynı yüzyılın 3.çeyreğine dek popülerliğini koruyan Zenon Amphoraları ya da standart Knidos amphoraları⁴⁵ ve Rodos Karşiyaka'sında (Rhodian Peraia) üretilen Hieroteles Amphoraları⁴⁶, Küçük Knidos amphoraları için model oluşturmuştur.

Ancak küçük amphoraların her üç tipinin de omuz ve buna bağlı olarak gövde genişliği, ya da dipleri model aldıkları düşünülen amphoralardan farklılıklar göstermektedir. Bu durum kronolojik değişim ile açıklanmalıdır.

Küçük Knidos Amphoraları Tip A (Nr. 1-4): bu tip, standart Knidos amphoraları ile yakın form özellikleri göstermektedir. Ancak bu tipin omuz ve buna bağlı olarak gövde genişliği, standart tipe göre daha dar düzenlenmiştir. M.Ö. 3.yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen standart amphoralarda gövdeye göre omuz daha kısa ve yayvandır⁴⁷. Aynı yüzyılın sonuna doğru standart tipte, omzun yüksekliği artmıştır. Buna bağlı olarak omuz yayvanlığının azaldığı görülmektedir. Omuzdan gövdeye geçişteki karina da daha yuvarlak bir hat çizmektedir. Bu durum amphoralara, M.Ö. 3.yüzyılın ilk yarısına ait örnekler göre daha dar ve ince bir görünüm vermiştir⁴⁸.

42 Şenol, *a.g.e.*, s. 400, nr. 332.

43 Grace, a.g.m., ss. 551- 552; Koehler, Wallace, a.g.m., s. 46; Empereur, Tuna, a.g.m, s. 345, fig. 4i; Monachov, a.g.m., ss. 166- 167;

44 Second Type 'pythoid' variant (II- B): Monachov, a.g.m., s. 164, Fig. 8

45 Virginia Grace, "Revisions in Early Hellenistic Chronology" *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut, Athenische Abteilung* c. 89, Berlin (1974), s. 198, dipnot 19; Grace, a.g.m., s. 551, 554, 561, fig. 2, nr. 2; Empereur, Tuna, a.g.m, s. 345, fig. 4i.

46 Empereur, Tuna, a.g.m, s. 277-299; Doğer, a.g.m, s. 207; Doğer, a.g.m., s. 243-244; Doğer, Şenol, a.g.m., s. 69, fig. 16.

47 Şenol, *a.g.e.*, s. 35

48 Grace, a.g.m., s. 198, dipnot 19; Grace, a.g.m., s. 554, fig. 1- 2; Monachov, a.g.m, s. 168; Şenol,

Tip A formu omuz yüksekliği ve omuzdan gövdeye geçişteki daha yumuşak karnaya göre M.Ö. 3.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen amphoralara daha yakındır.

Gövde ve omuz yapısı yanında Standart Knidos amphoralarının dipleri de M.Ö. 3.yüzyılın ilk yarısı içindeki amphoralara göre daha yüksek, sivri ve ince düzenlenmiştir. Daha ince ve uzun gövde yapıları ve daha sivri ve ince dipleri ile küçük amphoralar, M.Ö. 3.yüzyılın ilk yarısı içinde üretilen standart Knidos amphoralarından çok aynı yüzyılın ikinci yarısına ya da son çeyreğine tarihlendirilen Knidos amphoraları⁴⁹ ile benzerdir.

M.Ö. 3.yüzyılın ilk yarısına tarihlenen standart Knidos amphoralarının dipleri ile Tip A formunun dipleri arasında yukarıda bahsedilen ayırım daha net görülebilmektedir. Tip A amphoralarının dipleri, M.Ö. 3.yüzyılın ilk iki çeyreği içinde üretilen Zenon ve Standart Knidos amphoralara göre daha ince, uzun ve sivridir. Bu formun dipleri, M.Ö.3.yüzyılın sonlarına doğru üretilen standart Knidos amphoralarında görülen uzun ve sivri diplere⁵⁰ daha yakın görünmektedir.

Form özellikleri yanı sıra Tip A amphoralarının bulunduğu mezar kontekstleri de tarihlendirmede belirleyicidir. Bu formun bulunduğu mezarlardaki seramik kandel, kase, tabak ya da diğer materyaller M.Ö. 3.yüzyılın 3.ve 4.çeyreğine tarihlendirilmektedir⁵¹.

Form özellikleri ve bağlı oldukları kontekstlere göre Küçük Knidos Amphorası Tip A, M.Ö. 3.yüzyılın 3.ve 4. Çeyreğine tarihlendirilmektedir.

Küçük Knidos Amphoraları Tip B (Nr. 5- 7): Ağız, boyun, kulp ve gövde form özellikleri bakımından Küçük Knidos Amphorası Tip B, M.Ö. 3.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen standart Knidos amphoraları ile yakındır. Omuz geçişinde yumuşak ve yuvarlak bir profil çizmesi dışında ağız, boyun ve gövde form özellikleri, Tip A amphoralarından farklı değildir.

Ancak bu tipin kaide/dip formu, standart Knidos amphoralarından ve Küçük Knidos Amphorası Tip A'dan ayrılmaktadır. Bu tipte kullanılan ve çömlekçi Hio-

a.g.e., s. 35

49 Monachov, a.g.m, ss. 168-169, fig. 11.2.

50 Grace, a.g.m., s. 551, 554, fig. 2, nr. 2; Koehler, Wallace, a.g.m., s. 51, fig. 26, HWA 1,2; Empeur, Tuna, a.g.m., s. 283, fig. 8k; Monachov, a.g.m., s. 168, fig. 11.3; Vogekoff-Brogan, Apostolakou, a.g.m, ss. 424-425, fig. 6c- 7a; Dündar, *a.g.e.*, s. 458, KnA.8, levha 25.

51 Love, a.g.m. s. 1127, fig. 4; Kögler, *a.g.e.*, s. 64, 423- 424, fig. 1, levha 1 a- b; Doksanaltı, a.g.m., ss. 325-326. Doksanaltı, vd. a.g.m., s. 524, fig. 6.

reteles ile ilişkili olan halka çevrili, silindirik düz ya da küt uçlu dip, tarihlendirmede önemli bir kıstas oluşturmaktadır.

Hieroteles'in Knidos etkili, plastik halka eklentili dipleri, Hisarönü- Çubucak mevkiinde tespit edilen atölye alanının sunduğu verilere göre ayrıntılı bir kronolojiye sahip olmuştur⁵². Hisarönü- Çubucak Mevkii buluntularına göre bu tipin ve diplerin gelişimi M.Ö. 270- 225 yılları arasını kaplamaktadır. Başlangıç aşamasında plastik halka çevrili silindirik ya da kısa konik diplerin oturma yüzeyinde sığ bir oyuk görülür⁵³. Kazılar sırasında alt seviyelerden bulunan diplerde oyuk görülürken, üst seviyelerde bulunan diplerde oyuk görülmemektedir. E. Doğer tarafından bu kronolojik bir değişim olarak değerlendirilmiş ve M.Ö. 265 öncesi örneklerin oturma yüzeylerinde oyuk olduğu M.Ö. 265- 40 örneklerinde bu oyukun yerini küt ya da düz bir uca bıraktığı, devam eden süreçte M.Ö. 240 civarında ise dipleri çevreleyen plastik halkaların kaybolduğu tespit edilmiştir⁵⁴.

Çömlekçi Hieroteles'in kaide/diplerinin bu kronolojik gelişimi, Küçük Knidos Amphoralarının diplerinin tarihlendirilmesi için kısmi de olsa ipucu sağlamaktadır.

Küçük Knidos Amphorası Tip B amphoraların dipleri Hieroteles'in amphora dipleri ile aynı tarzda yapılmıştır. Ancak aralarında belirgin farklılıklar vardır. Knidos dipleri daha ince ve uzundur. Hieroteles dipleri daha silindirik görünüme sahiptir. Knidos diplerinin ise alt kenarında dışa daha fazla açılmaktadır. Bu yana genişleme diplere kısmen kum saatini anımsatan bir görünüm kazandırmaktadır. Plastik halka eklenti, Hieroteles'in diplerine göre Knidos amphoralarında daha kalın ve daha az plastiktir. Hieroteles diplerinin halka eklentisinin altında belirgin bir yiv görülürken⁵⁵ Knidos diplerinde plastik halka eklentisinin altında böyle bir yiv yoktur.

Farklara karşın Knidos dipleri, erken örneklerden çok, M.Ö. 240 civarına tarihlenen Hieroteles'in amphora dipleri⁵⁶ ile daha yakındır.

Form özellikleri yanı sıra Küçük Knidos Amphorası Tip B formunun bulunduğu mezar kontektleri de tarihlendirmede belirleyicidir. Bu formun bulunduğu me-

52 Doğer, *a.g.e.*, s. 194, 198-201, fig. 8- 13.

53 Doğer, *a.g.e.*, s. 199, fig. 9-10.

54 Doğer, *a.g.e.*, ss. 199-201.

55 Empereur, Tuna, *a.g.m.*, s. 283, fig. 8.g-j; Dündar, *a.g.e.*, Hi.3-5, Hi.8, s. 465, levha 31

56 Empereur, Tuna, *a.g.m.*, s. 281, fig.8j; Dündar *a.g.e.*, s. 465, Hi 6- 7, levha 31.

zarlardaki seramik kandil, kase, tabak ya da diğer materyaller M.Ö. 3.yüzyılın 3.ve 4.çeyreğine tarihlendirilmektedir⁵⁷ (fig. 7).

Form özellikleri ve bağlı oldukları kontekstlere göre Küçük Knidos Amphorası Tip B formu M.Ö. 3.yüzyılın 3.ve 4. Çeyreğine tarihlendirilmektedir.

Küçük Knidos Amphoraları Tip C (Nr. 8-9): Ağız, boyun, kulp ve gövde form özellikleri bakımından Tip C amphoraları, M.Ö. 3.yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen standart Knidos amphoraları ile yakındır. Omuz geçişinde yumuşak ve yuvarlak bir profil çizmesi dışında ağız, boyun ve gövde form özellikleri, Zenon Amphoraları ile Küçük Tip A ve B amphoraları ile benzer yapıdadır.

Zenon amphoraları ve diğer küçük tip amphoraları ile benzer tarzda üretilmiş olsalar da C Tipinin gövde ve dip düzenlemesinde belirgin farklılıklar mevcuttur. Bu benzerlikler ve farklılıklar tarihlendirme için kıstas oluşturmaktadır.

C Tipi amphoraların ayırt edici özelliği gövde formunda görülmektedir. Omuz genişliği A ve B tipine göre daha dardır. Omuzdan belli belirsiz bir karina ile gövdeye geçilmektedir. Omuzdan itibaren gövde, aşağıya doğru keskin diyagonal bir hat halinde daralarak inmektedir. Bu profil, gövdeye A ve B tipine göre daha ince bir görünüm kazandırmıştır.

Uzun boyun, dar omuz, ince ve diyagonal gövde yapısı, incelmış olan ve M.Ö. 3.yüzyılın sonuna tarihlenen standart Knidos amphoralarına⁵⁸ daha yakındır.

Bu tipin ayırt edici özelliği olarak görülen, Hioreteles etkili kaide/dipler tarihlendirmedeki diğer önemli bir husustur.

Bu tipte kullanılan plastik halka ekli kaide/dipler, B tipi amphora kaide/diplerine göre daha incedir. Kaide/dibin orta kısmı ve plastik halka daha incedir. Dibin ucu dışa daha fazla genişlemiş ve yayvan bir görünüm almıştır. Bu özellikler C tipi amphoralarının kaide/dipleri ile Hioreteles'in M.Ö. 240 civarına tarihlenen geç diplerini⁵⁹ kısmen birbirine yakınlaştırmaktadır.

Form özellikleri yanı sıra Tip C amphoralarının bulunduğu mezar kontekstleri de tarihlendirmede belirleyicidir. Bu formun bulunduğu mezarlardaki seramik kan-

57 Pastutmaz a.g.m., ss. 526- 529; Doksanaltı, a.g.m., s. 326.

58 Grace, a.g.m., s. 180; Grace, a.g.m., fig. 54; Grace a.g.m., s. 47, nr. 4-6, levha 2; Grace, a.g.m., s. 554, 561, fig. 2.1; Şenol, *a.g.e.*, s. 35.

59 Şenol, Aşkın, a.g.m., s.256, nr. 30; Şenol, Waltz, a.g.m., s. 193, Fig. 2b; Dündar *a.g.e.*, s. 465, Hi.5-6, levha 31.

dil, kase, tabak ya da diğer materyaller M.Ö. 3.yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmektedir⁶⁰. Knidos Kazılarının 2004 yılında bulunan N1- 3 mezarları bu konuda önemli veri sunmaktadır. İki bölümlü mezarların arkada kalan ve M.Ö. 3.yüzyılın 3.çeyreğine tarihlenen ilk bölümlerinde Küçük Knidos Amphoraları Tip B örnekleri (Kat. Nr. 5, 7) bulunmuştur. Buna karşın M.Ö. 3.yüzyılın son çeyreğine tarihlenen ön bölümünde bölümlerinde Küçük Knidos Amphoraları Tip C örnekleri (Kat. Nr. 8) bulunmuştur⁶¹.

İncelemiş gövde ve ince dipleri ile buldukları kontekstler ışığında Küçük Knidos Amphoraları Tip C küçük amphora serisinin son üretim aşamasını temsil etmektedir. Bu tip M.Ö. 3.yüzyılın son çeyreğine tarihlendirilmektedir.

Sonuç

Knidos'un uzun bir periyoda yayılan şarap ihracatına bağlı, amphora üretimi içinde sadece yerel kullanıma yönelik küçük ölçülü amphoralar üretilmiştir. Bu amphoralar M.Ö. 3.yüzyıl standart Knidos Amphoralarını model almışlardır. Dip formlarına göre bu küçük amphoralar sadece standart Knidos amphoralarını değil aynı zamanda çömlekçi Hioreteles'in amphoraları ile de alakalı gözükmektedir.

Bu amphoralar buluntu kontekstlerine ve form özelliklerine göre M.Ö. 3.yüzyılın ortası ve sonlarına tarihlenmektedir. Olasılıkla bu amphoralar, içlerindeki kaliteli şarap ile mezarlara mezar hediyesi olarak bırakılmış özel bir formdur.

KATALOG

Katalog Numarası: 1 (fig. 8)

Kazı Envanter Numarası: KD.12-13

Bulunduğu Yer: Marmaris Kalesi ve Müzesi

Kazı Buluntu yeri: Nekropol Saranda Tümülüsü

Hamur: Altın ve gümüş mika, ince kum içerikli, sık gözenekli iyi pişirilmiş.

Renk: (2.5 YR 6/4, light reddish brown).

Astar: (2.5YR 7/4 light reddish brown).

60 Doksanaltı, a.g.m., s. 325, N1b, nr. 18-19, fig. 1.

61 Doksanaltı, a.g.m., s. 325.

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip A

Yayın: Doksanaltı E.M., Sevmen D., Karaoğlu İ., Erdoğan L.U., Özgan C., “Knidos Kazı ve Araştırmaları: 2012-2013”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 2014, s. 524, fig. 6

Katalog Numarası: 2 (fig. 8)

Kazı Envanter Numarası: KD. K.114 P4

Bulunduğu Yer: Knidos Kazı ve Araştırmaları Eser Deposu (Bodrum Deposu)

Kazı Buluntu yeri: Nekropol

Hamur: Gümüş mika, ince kum, kireç içerikli, sık gözenekli, iyi pişirilmiş, kil iyi elenmiş, dış yüzeyde tortu tabakası görülmektedir.

Renk: (2.5 YR 6/6, light red).

Astar: (5YR 7/4 pink).

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip A

Yayın: -

Katalog Numarası: 3 (fig. 9)

Kazı Envanter Numarası:

Bulunduğu Yer:

Kazı Buluntu yeri: Nekropol- mezar N10 ya da N11

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip A

Yayın: Kögler P., *Feinkeramik aus Knidos vom mittleren Hellenismus bis in die mitlere Kaiserzeit*, Wiesbaden 2010, levha 1b.

Katalog Numarası: 4 (fig. 9)

Kazı Envanter Numarası:

Bulunduğu Yer:

Kazı Buluntu yeri: Nekropol- mezar N10 ya da N11

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip A

Yayın: Kögler P., *Feinkeramik aus Knidos vom mittleren Hellenismus bis in die mitlere Kaiserzeit*, Wiesbaden 2010, levha 1b.

Katalog Numarası: 5 (fig. 10)

Kazı Envanter Numarası: KD.04-35A

Bulunduğu Yer: Marmaris Kalesi ve Müzesi

Kazı Buluntu yeri: N4 Mezarı

Hamur: Altın mika, ince kum, kireç içerikli, sık gözenekli iyi pişirilmiş.

Renk: (5 YR 7/4, pink).

Astar: (5YR 7/4 pink).

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip B

Yayın: Pastutmaz Deniz, “Knidos- Das Grab 4 uns seine Funde”, *Asia Minor Studien Band 65 vom Euphrat bis zum Bosporus Kleinasien in der Antike, Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag*, Bonn, 2008, ss. 525- 526, fig. 1, lev. 67.2

Katalog Numarası: 6 (fig. 10)

Kazı Envanter Numarası: KD.69 BD.1 K.46

Bulunduğu Yer: Knidos Kazı ve Araştırmaları Eser Deposu (Bodrum Deposu)

Kazı Buluntu yeri: Nekropol- mezar N10 ya da N11 (?)

Hamur: Az miktarda altın ve gümüş mika, ince kum, kireç içerikli, sık gözenekli iyi pişirilmiş, kil iyi elenmiş, dış yüzeyde tortu tabakası görülmektedir.

Renk: (2.5 YR 6/4, light reddish brown).

Astar: (7.5YR 7/4 light reddish brown)

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip B

Yayın: Doksanaltı Ertekin M., “Three Hellenistic Tombs and Ceramics Finds from Knidos”, *H' ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΙΩΑΝΝΙΝΑ 5-9 ΜΑΪΟΥ 2009, ΠΡΑΚΤΙΚΑ*, Atina (2014), ss. 333- 334, levha 27

Katalog Numarası: 7 (fig. 11)

Kazı Envanter Numarası: KD.04-28A

Bulunduğu Yer: Marmaris Kalesi ve Müzesi

Kazı Buluntu yeri: N3a Mezarı

Hamur: Kireç, ince kum, gümüş mika içerikli, sert dokulu iyi pişirilmiş, sık gözenekli ve yüzeyde kireç patlamaları görülmektedir.

Renk: (2.5 YR 6/6, light red).

Astar: (2.5 YR 6/8, light red)

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip B

Yayın: Doksanaltı Ertekin M., "Three Hellenistic Tombs and Ceramics Finds from Knidos", *Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΙΩΑΝΝΙΝΑ 5-9 ΜΑΪΟΥ 2009, ΠΡΑΚΤΙΚΑ*, Atina (2014), ss. 333-334, levha 27

Katalog Numarası: 8 (fig. 11)

Kazı Envanter Numarası: KD.04-8A

Bulunduğu Yer: Marmaris Kalesi ve Müzesi

Kazı Buluntu yeri: N1b Mezarı

Hamur: Altın mika, ince kum, kireç içerikli, sık gözenekli iyi pişirilmiş, kil iyi elenmiş, dış yüzeyde tortu tabakası görülmektedir.

Renk: (5 YR 7/2, pinkish gray).

Astar: (7.5YR 7/2 pinkish gray).

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip C

Yayın: -

Katalog Numarası: 9 (fig. 12)

Kazı Envanter Numarası: KD. 04 N-6 (Mezar Odası)

Bulunduğu Yer: Knidos Kazı ve Araştırmaları Eser Deposu (Özgan Deposu)

Kazı Buluntu yeri: N-6 Hücre mezarı

Hamur: Altın mika, ince kum, kireç içerikli, sık gözenekli iyi pişirilmiş, kil iyi elenmiş, dış yüzeyde tortu tabakası görülmektedir.

Renk: (10 R 6/6, light red).

Astar: (2.5YR 7/4 light reddish brown).

Form: Küçük Knidos Amphoraları Tip C

Yayın: -

Tablo 1: Uzunluk ölçüsü cm, ağırlık ölçüsü litre olarak verilmiştir.

Nr	Yükseklik (cm)		İç Derinlik			Genişlik	Ağız Çapı		Kaide		Kapasite
	Korunan	Hesaplanan	Korunan	Hesaplanan	Hesaplanan		İçten	Dıştan	Yükseklik	Genişlik	
1	35.3		30.1			19	5.8	8.6	4.6	4.4	3.30L
2		29.9		33.5	26.2	29.8	-	-	4	3.4	3.25L
3		19.2		33.5	15.2	29.8	-	-	3.8	3.8	3.25L
4		17.5		33	12.2	27.6	-	-	4.4	4.4	3.20L
5	29.7				24.2		5.6	7.6	4.6	4.6	2.80L
6	30				25.8		5.6	7.6	3.8	3.4	2.90L
7	30.5				25.6		4	6.2	3.2	3.8	3.00L
8	30.8				26.4		4	6	3.6	4	3.00L
9	19			30.2	14.7	25.9	-	-	3.6	3.6	3.00L

KAYNAKLAR

- Aleotti, Nadia, “Rhodian Amphoras from Butrint (Albania): Dating, Contexts and Trade”, *Journal of Hellenistic Pottery and Material*, Band 2 (2017), ss. 3-19.
- Bulba, Mustafa, *Kaunos Tapınak Terasından Ele Geçen Amphora Dipleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Antalya 1994.
- Cankardeş Şenol, Gonca, *Klasik ve Hellenistik Dönem’de Mühürlü Amphora Üreten Merkezler ve Mühürleme Sistemleri*, Ege Yayınları, İstanbul 2006.
- Doğer, Ersin, *Antik Çağda Amphoralar*, Sergi Yayınevi, İzmir 1991.
- Doğer, Ersin, “Rodoslu Çömlekçi Hieroteles”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* II, (1994), ss.195-218.
- Doğer Ersin, “Hisarönü/Çubucak Rodos Amphora Atölyeleri Kazısı”, *18. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt 2, (1996), ss. 235-254.
- Doğer, Ersin-Şenol, Ahmet Kaan, “Rhodos Peraiasi’nda iki Yeni Amphora Atölyesi”, *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* IV, (1996), ss. 59- 73.
- Doksanaltı, Ertekin M., “Three Hellenistic Tombs and Ceramics Finds from Knidos”, *H’ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ, ΙΟΑΝΝΙΝΑ 5-9 ΜΑΪΟΥ 2009, ΠΡΑΚΤΙΚΑ*, Atina (2014), ss. 323-336.
- Doksanaltı, Ertekin M., - Sevmen, Deniz - Karaoğlu, İbrahim - Erdoğan, L. Ufuk - Özgan, Christine, “Knidos Kazı ve Araştırmaları: 2012-2013”, *36. Kazı Sonuçları Toplantısı* 2, Ankara, (2014), ss. 517-546.
- Dündar, Erkan, *Patara Kazılarında Ele Geçen (1989- 2010 Yılları) Arkaik, Klasik ve Hellenistik Dönem Ticari Amphoralar ve Amphora Mühürleri*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi), Antalya 2012.
- Empereur, Jean Yves, - Hesnard, Antoninette, *Les Amphores Hellénistiques, Céramiques Hellénistiques et Romaines* II, Paris 1987.
- Empereur, Jean Yves - Tuna Numan, “Zénon de Caunos et L’Épave de Serçe Limanı”, *Bulletin de Correspondance Hellenique*, c. CXII, Paris, (1988), ss. 341-357.
- Empereur, Jean Yves - Tuna Numan, “Hiérotélès, Potier Rhodien de la Pérée”, *Bulletin de Correspondance Hellenique*, c. CXIX, Paris, (1989), ss. 277-299.

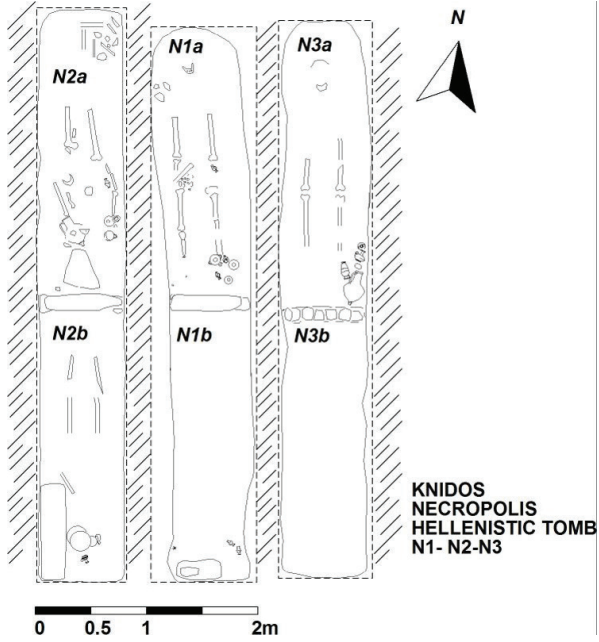
- Empereur, Jean Yves., “Producteurs d’amphores dans les ateliers de Reşadiye (Péninsule de Datça)”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c.VI, Ankara, (1988), ss. 159-163.
- Giannikouri A., - Patsiada Vassiliki, - Philemonos Melina, Ταφικά σύνολα από τις Νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, *Α΄ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΑΡΑΜΕΙΚΗ Δεκέμβρης* 1986, Iannia (1989), ss. 56-94.
- Giannikouri A., - Patsiada V., - Philemonos M., Χρονολογικά προβλήματα γραπτής κεραμικής από τη Ρόδο, Πρακτικά Β΄ Συνάντησης για την ελληνιστική κεραμική, Ρόδος, 22-25 Μαρτίου 1989, Ατina (1990), ss. 172-184.
- Giannikouri A., - Patsiada V., - Philemonos M., Ταφικά σύνολα απο τις νεκροπόλεις της αρχαίας Ρόδου, Α΄ Συνάντηση για την ελληνιστική κεραμική, Πρακτικά, Ιωάννινα, 6 Δεκεμβρίου 1986, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Τομέας Αρχαιολογίας, Rodos, (2000), ss. 63-116.
- Grace, Virginia, “Standard Pottery Containers of the Ancient Greek World”, *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear, Hesperia Supplement* 8, (1949), ss. 175-189.
- Grace, Virginia, “Revisions in Early Hellenistic Chronology”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institut, Athenische Abteilung* c. 89, Berlin, (1974), ss. 193-200.
- Grace, Virginia, *Amphoras and the Ancient Wine Trade, Excavations of the Athenian Agora*, Picture Book No. 6, Princeton – New Jersey 1979.
- Grace Virginia, “The Middle Stoa Dated by Amphora Stamps”, *Hesperia* c. 54/1, (1985), ss. 1-54.
- Grace, Virginia, “Some Amphoras from a Hellenistic Wreck”, *Recherches sur les Amphores Grecques. Actes du Colloque International Organisé par le Centre National de la Recherche Scientifique, L’Université de Rennes II et L’École Française D’Athènes*, 10-12 Septembre 1984, Athènes, (ed. J.-Y. Empereur – Y. Garlan), BCH Suppl. 13, Ατina (1986), ss. 551-565.
- Grace, Virginia, “Pétropoulakou Savvatianou, Les Timbres Amphoriques Grecs, L’îlot de la maison des comédiens”, *Délos XXVII*, (P. Bruneau vd. editör), Paris (1970), ss. 277-382.
- Kaninia, Eriphyle, “Χρυσά στεφάνια από τη νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου”, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ* 49-50, (1994-1995), ΜΕΡΟΣ Α΄- ΜΕΛΕΤΕΣ, Ατina (1998), ss. 97-132.

- Koehler, Carolyn G., - Wallace Matheson - Malcom B., Appendix. "The Transport Amphoras: Description and Capacities, The Hellenistic Shipwreck at Serçe Limanı, Turkey: Preliminary Report, (C. Pulak v.d.)", *American Journal of Archaeology*, c.91/1, (1987), ss. 49-57.
- Koehler, Carolyn G., - Wallace Matheson, - Philippa M., "Knidian Amphora Chronology, Pergamon to Corinth", *Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens*, September 26- 29, 2002, (J. Eiring, J. Lund editör), Copenhagen, (2004), ss. 163-169.
- Kögler, Patricia, *Feinkeramik aus Knidos vom mittleren Hellenismus bis in die miltlere Kaiserzeit* (ca. 200 v. Chr. bis 150 n. Chr), Wiesbaden 2010.
- Love, Iris C., "A Preliminary Report of the Excavations at Knidos, 1969", *American Journal of Archaeology* 74/2 (1970), ss. 149-155.
- Love, Iris C., "A Brief Summary of Excavations at Knidos 1967-1973", *The proceedings of the Xth Int. Congres of Classical Archaeology*. Ankara – İzmir 1973, (E. Akurgal editör), Ankara (1978), ss. 1111-1133.
- Marangou-Lerat, Antigone, *Le vin et les amphores de Crète, De l'époque classique à l'époque impériale*, Paris 1995.
- Monachov, Sergey Ürbeviç, К Типологии Книдских Амфор IV–II вв. до н.э., Боспорский Феномен, Греческая Культура На Периферии Античного Мира. Спб. = Изд-во Гос. Эрмитажа, (1999), ss. 161-172.
- Monachov, Sergey Ürbeviç, Греческие Амфоры В Причерноморье, Типология Амфор Ведущих Центров-Экспортеров Товаров В Керамической Таре, Moskova 2003.
- Muşteţeaniu Crişan, - Conovici Niculae, - Atanasiu Apostol, "Contribution au problème de l'importation des amphores Grecques dans le Sud-Est de la Munténie", *Dacia- Revue d'archéologie et d'histoire ancienne*, nr. 22, (1978), ss. 173-200.
- Pastutmaz, Deniz, "Knidos- Das Grab 4 uns seine Funde", *Asia Minor Studien Band 65 vom Euphrat bis zum Bosphorus Kleinasien in der Antike*, Festschrift für Elmar Schwertheim zum 65. Geburtstag, Bonn, (2008), ss. 525-532.
- Patsiada, Vassiliki, "Κεραμική του τύπου της „Δυτικής Κλιτύος" από τη Ρόδο", *Bulleten*, Ağustos 2020, Cilt: 84/Sayı: 300; 503-542

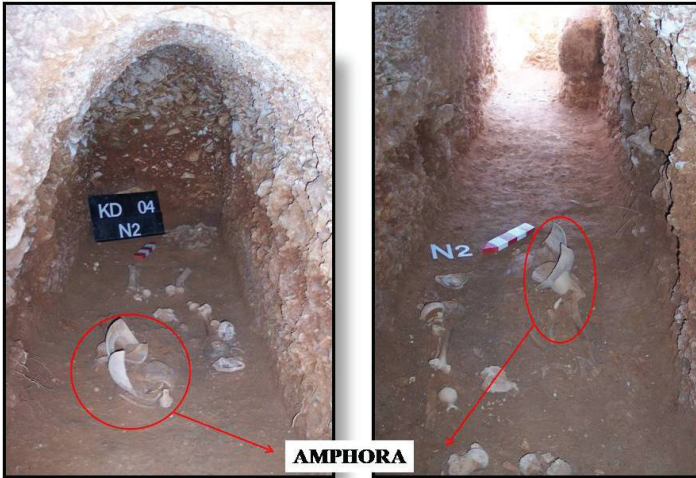
- ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ, *TOMOS* 38, 1983, ΜΕΡΟΣ Α'- ΜΕΛΕΤΕΣ, Ατına, (1990), ss. 105-210
- Şenol, Ahmet Kaan, *Marmaris Müzesi Ticari Amphoraları*, Ankara 2003.
- Şenol, Ahmet Kaan, *Taşucu Arslan Eyce Amphora Müzesi*, Mersin 2009.
- Şenol, Ahmet Kaan, *Commercial amphorae in the Graeco-Roman Museum of Alexandria*, 2018.
- Şenol, Ahmet Kaan, - Aşkın Ercan, "Amphoralar Işığında Kentin Ticari İlişkiler, Dağlık Kilikya'da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları Nagidos", (Ed. S. Durugönül), *ADALYA* Supp. Ser. 6, Antalya, (2007), ss. 241-297.
- Şenol, Ahmet Kaan - Waltz, Sophia, "Oyuklu Tepe – Reconstruction and Context Analysis of a Hellenistic Press Installation in the Survey Territory of Bybassos on the Carian Chersonesos", *Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi, Uluslararası Sempozyum Bildirileri* 06-08 Kasım, (Ed. Ü. Aydınöğlü, A. K. Şenol), İstanbul, (2010), ss. 185-197.
- Tuna, Numan, "İonia ve Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları, 1985-1986", *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c.5/1, (1987), ss. 303-357.
- Tuna, Numan, "Datça Yarımadası Arkeolojik Yüzey Araştırmaları 1987", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 6, (1988), ss. 141-158.
- Tuna Numan, "Datça Yarımadası'nda Hellenistik Dönem Amphora Üretim Merkezleri", *10. Türk Tarih Kongresi*, 22- 26 Eylül 1986, I. Cilt, Ankara, (1993), ss. 347-371.
- Tuna, Numan - Empereur Jean Yves, "Datça/Reşadiye-Kiliseyanı Antik Seramik Atölyeleri Kazısı, 1989 Kampanyası", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, c.12/1, (1991), ss.155-179.
- Tuna, Numan - Empereur Jean Yves, - Picon Maurice - Doğer Ersin, "Rapport Préliminaire de la Prospection Archéologique Turco-Française des Ateliers d'amphores de Reşadiye-Kiliseyanı, sur la Péninsule de Datça", *Anatolia Antiqua/Eski Anadolu. Varia Anatolica* 1, (B. Remy Editör), Paris (1987), ss. 47-52.
- Tuna, Numan – Empereur, Jean Yves – Doğer, Ersin - Desbat A., "Rapport sur la Première Campagne de la Fouille Franco-Turque de Reşadiye (péninsule de Cnide) – juillet 1988", *Anatolia Antiqua*, Tome 1, (1991), ss. 38-49

Vogeikoff-Brogan Natalia - Apostolakou S., Stavroula, “New Evidence of Wine Production in East Crete in the Hellenistic Period, Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean”, *Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens*, 26- 29 September, 2002, (J. Eiring, J. Lund Editörler), Monographs of the Danish Institute at Athens, Copenhagen (2004), ss. 417-27.

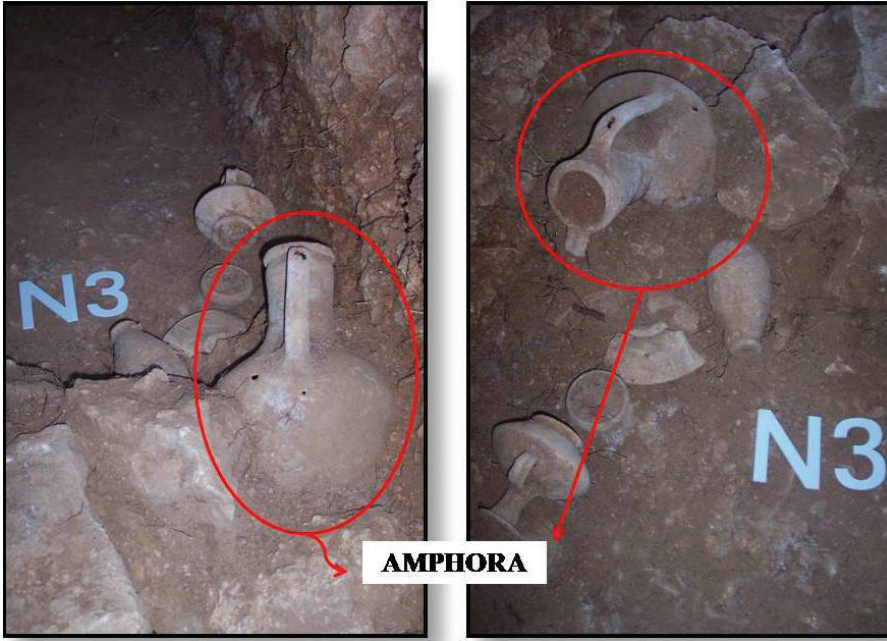
EKLER

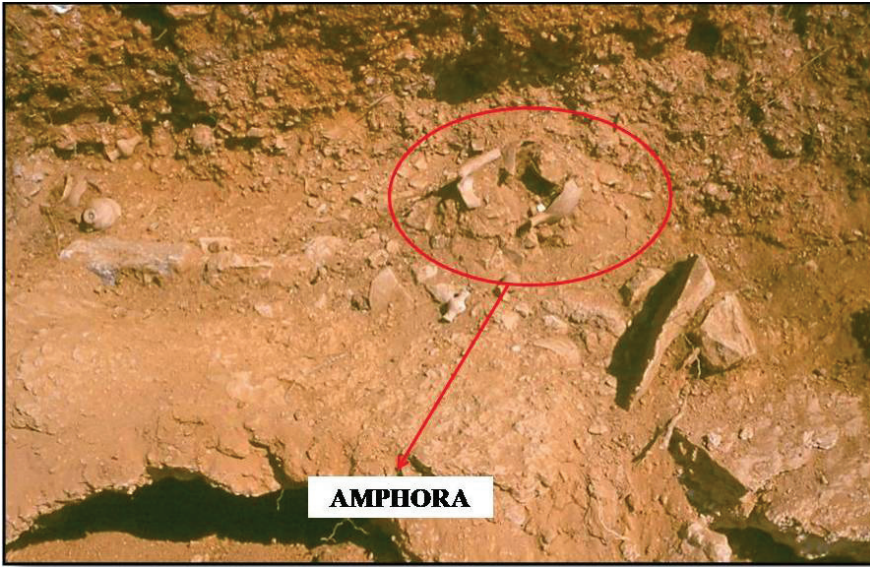
Ek 1

Ek 2

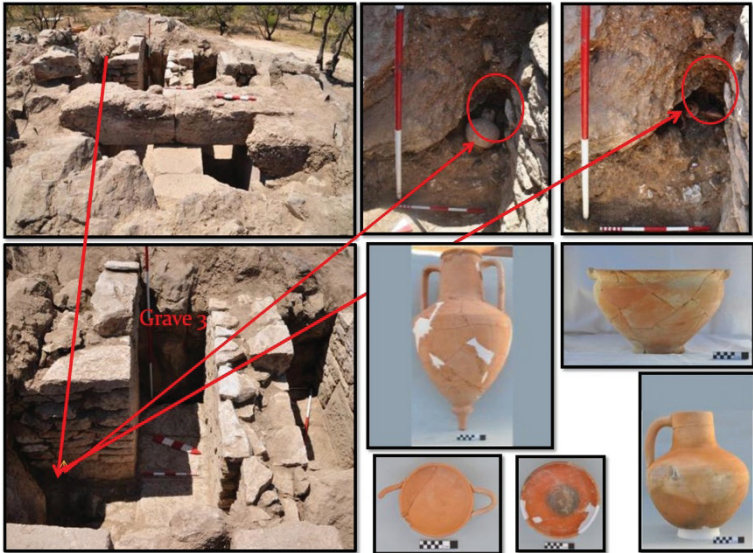
Ek 3

Ek 4

Ek 5

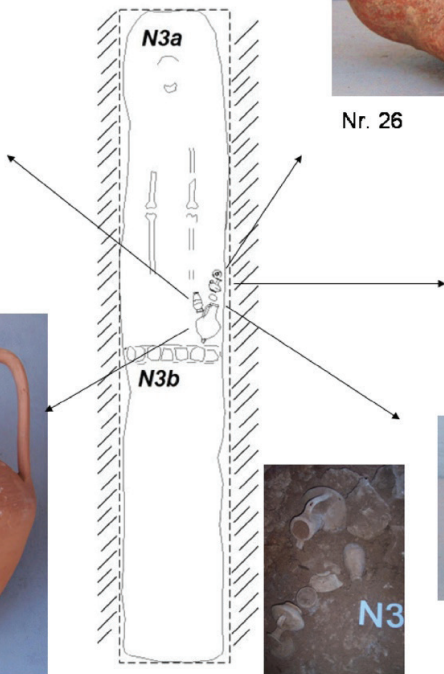
Ek 6

Nr. 14

Nr. 26

Nr. 27

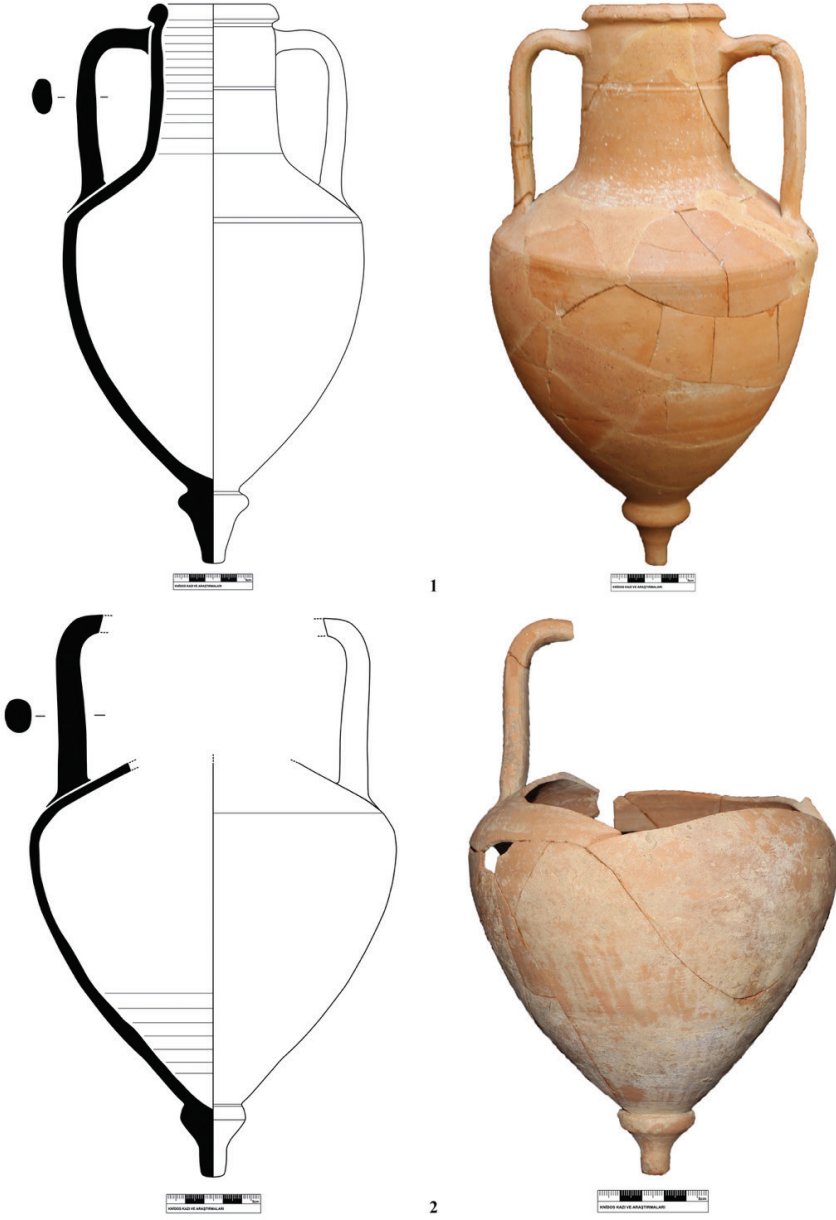
Nr. 15

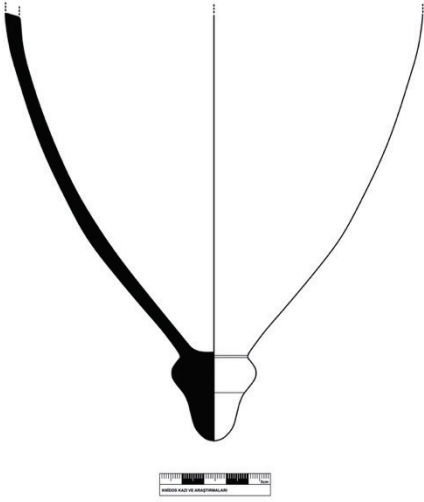
Nr. 3

**KNIDOS
NECROPOLIS
HELLENISTIC TOMB
N3**

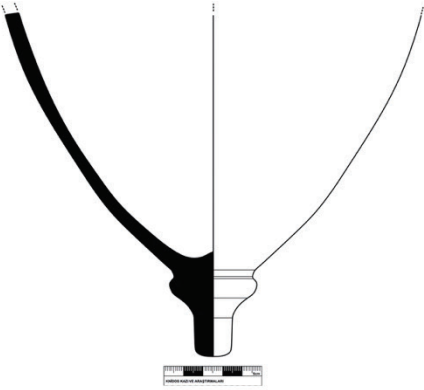
Ek 7

Ek 8

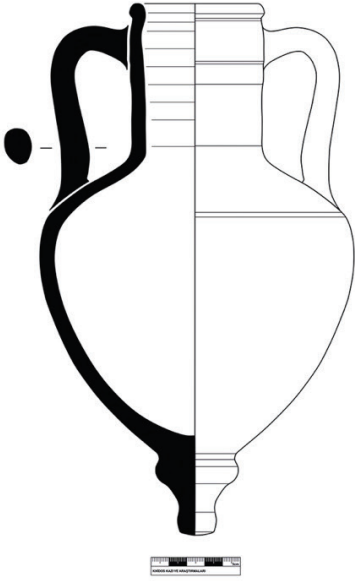

3

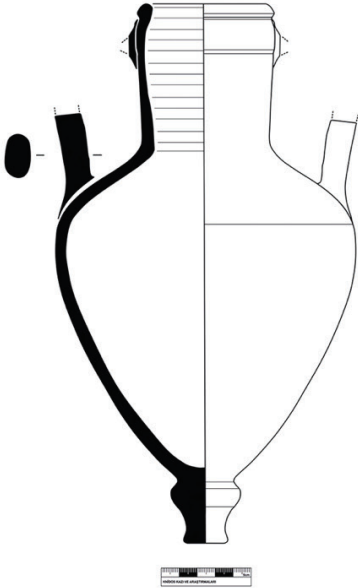

4

Ek 9

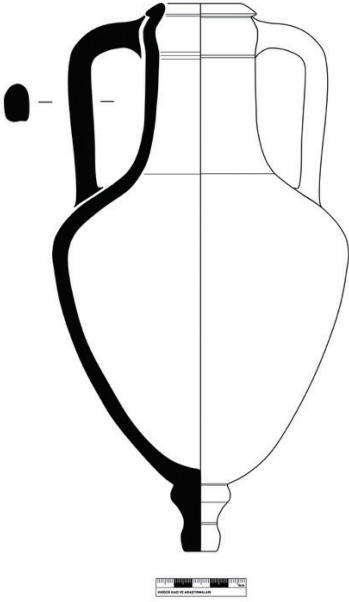

5

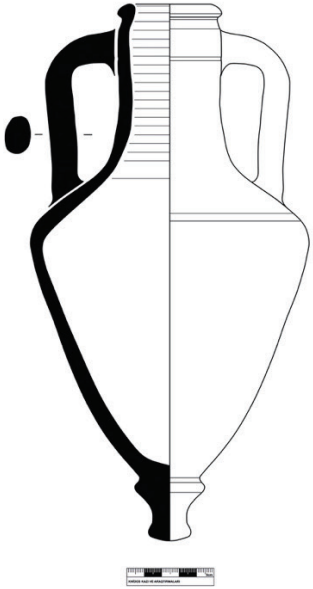

6

Ek 10

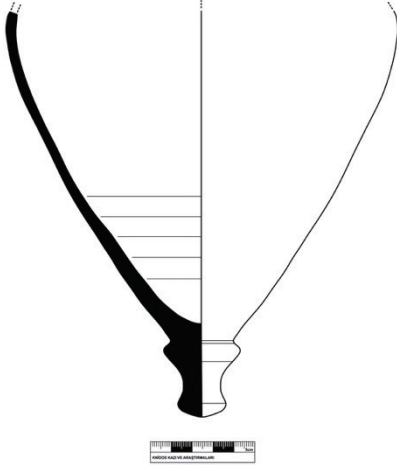

7

8

Ek 11

9

Ek 12

Konur Alp Gazi'nin Kimliği ve Faaliyetlerine Dair Bilinirliğin Sınırları

Feridun M. Emecen*

Öz

Osmanlı Beyliğinin kuruluş yıllarıyla ilgili çağdaş kaynakların yokluğu, döneme ait birçok meseleyi aydınlığa kavuşturma yolunda önemli bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır. Bu husus kuruluş döneminden çok sonraları yazılmış kroniklerin Osman Bey ve yanındaki silah arkadaşları konusunda verdikleri bilgilerin temellendirmesinde de ciddi bir engel teşkil etmektedir. Genellikle araştırmalarda kaynaklardaki meselelere ve ele alış tarzlarına dikkat edilmeksizin yapılan aktarımlar, ilk kroniklerdeki birçok şahsın tarihi kimliğini tartışılmaz bir hale koyarak yaygın ve bilinir kimselere dönüştürmüştür. Bunlar hakkında gerçekte kroniklerde verilen bilgilerin nasıl okunması gerektiği suali ortada durmaktadır. Osman Bey'in yakın kumandanlarından ve akıncı beylerinden biri olarak kroniklerde tanıtılan Konur Alp hakkındaki biyografik çalışmalar herhangi bir itirazla karşılaşmaksızın olduğu gibi yapılan aktarımlar ve bunların tartışılmaksızın doğru veri gibi alınıp yorumlanmasıyla malûl bir özellik taşır. Gerçekte Konur Alp'in söz konusu ilk kroniklerde, araştırmalarda olduğu ölçüde temayüz ettirilmiş bir kimliği olmadığı, zayıf bilgilerin yeniden karşılaştırılmalı olarak ele alınması gerektiği açıktır. Bu makale Konur Alp'in tarihi kimliği hususunda nelerin bilindiğini ve bunların nasıl anlaşılması gerektiğini tartışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osman Bey, Orhan Bey, Karaçepiş, Absu, Konurapa, Düzce, Osmanlı Beyliği.

The Limits of Knowledge about the Identity and Activities of Konur Alp Gazi

Abstract

The lack of contemporary resources related to the early years of the Ottoman Beylicate stands as a significant obstacle on the way of clarifying many issues of the period.

* Prof. Dr., İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul/
TÜRKİYE, femecen@29mayis.edu.tr ORCID: 0000-0002-7478-7411
DOI: 10.37879/belleten.2020.543
Makale Gönderim Tarihi: 07.09.2019 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

It is also a drawback to ground the information on Osman Bey and his comrades given in the chronicles which were written much later from the establishment of the Beylicat. Generally, the studies carried out without paying attention to the issues in the sources and their handling styles have made the historical identity of many people in the first chronicles unquestionable and transformed them into common people. How the information about these people given in chronicles is to be read is a current problematic. The biographical studies about Konur Alp introduced in the chronicles as one of Osman Bey's closest commanders and raiders, seem to have been formed by transferring and interpreting them as if they were correct without any objections. In fact, as far as research is concerned, it is clear that Konur Alp has not been well defined in the first Ottoman chronicles and weak information should be re-evaluated. This article discusses what is known about Konur Alp's historical identity and how it should be understood.

Keywords: Osman Bey, Orhan Bey, Karaçepiş, Absu, Konurapa, Düzce, Ottomans.

Giriş

Bilecik-Sögüt-Eskişehir hattında Bizans'ın sınır kesiminde ortaya çıkan Osmanlı beyliğinin bölgedeki diğer Türkmen beyleriyle olan ilişkileri ve bağları üzerine çok az şey bilinmektedir. Osman Bey'in önemli bir askeri lider olarak sivrilmesi sırasında onun bölgesindeki diğer beylerle olan bağına dair bilgilerin çoğu tahmini özellik taşıyor, kaynaklarla delillendirilebilecek bir kesinlik arz etmez.

Osman Bey'in bölgesinde onun ilk ortaya çıktığı yıllarda hemen kuzey hattındaki güçlü Candaroğulları güney kesiminde Germiyanogulları, batıda Karesioğulları yanında arada bazen müstakil bazen söz konusu beyliklere bağlı olarak hareket ettikleri anlaşılabilir savaşçı bölüklerin reislerinin kimlikleri konusu müphemiyet içindedir. Bununla beraber, çağdaş Bizans kaynaklarından edinilen izlenimler, özellikle Bizans sınırında uç hatları teşkil ederek gaza/ganimet ideolojisiyle hareket eden ve bir bakıma askeri üniteler oluşturan Türkmen savaşçıların, ileride Osman Bey'in liderliği altında yeni bir siyasi terkihi teşkil ettiklerini düşündürür. Bunların kimler olduğu konusunda ilk bilgiler için kuruluşun 100-150 yıl sonra kaleme alınmış olan Osmanlı tarihlerine bakmaktan başka çare bulunmamaktadır.

Dönemin çağdaş tarihçisi olan Pachimeres'in verdiği bilgiler doğrultusunda Osmanlı tarih geleneğinin aktardığı rivayetlerden yapılan istihraçlar, kesin olmasa bile belirli bir temel oluşturmak bakımından önemlidir. Bu meyanda burada ilk Osmanlıların buldukları coğrafyada hemen yakınlarındaki beylerle olan irtibat-

ları hakkında kaynaklarda yer alan bilgileri yeniden değerlendirmek ve aralarında Konur Alp'in de olduğu Osman Bey'in silah arkadaşları konusundaki "bilinirliğin yahut bilinmezliklerin sınırlarını" tesbit etmek istemekteyiz.

Erken Dönem Osmanlı Tarihlerinde Konur Alp Kimliği

İlk Osmanlı kroniklerinde Konur Alp konusundaki cılız bilgiler genellikle birbirinin tekrarı halindedir ve adı birden Osman Bey'in Çavdar Tatarı ile olan mücadelesi dolayısıyla ortaya çıkar. Onunla ilgili anlatılanlar genellikle Âşıkpaşazade'nin versiyonu ve onu takip eden Neşri'nin eserine dayanır¹. Diğer Anonim tarihlerin oluşturduğu versiyonlarda ki bunlar içinde Oruç Bey'in, Ruhi Çelebi'nin eserleri ve diğerleri de sayılabilir, hemen hiçbir ayrıntı bulunmaz². Bilgileri Âşıkpaşazade'nin naklinden takip ederek tekrarlayan İbn Kemal, İdris-i Bitlisi ve Hoca Sadeddin Efendi'nin anlatımları içinde en ilginç İbn Kemal'e aittir, onun söz konusu bilgilere yaptığı eklemelerin menşei ise meçhul görünmektedir³. Kısaca Konur Alp ve faaliyetlerini konu alan ilk Osmanlı tarihlerindeki bilgi kifayetsizliği, muhtemelen modern araştırmacılara "tahayyül dünyalarını" harekete geçirecek bir ferahlık sağlamış görünür⁴. Buradaki asıl tehlike, bu tür araştırmalarda bu kadar bilinmezlikler ortada iken onun hakkındaki bilgilerin sanki kesinleşmiş gibi bir dille nakledilmesidir. Bunların dışında Âşıkpaşazade'nin dayandığı ve bugün nüshasına rastlanmayan Yahşi Fakih Menakıbnâmesi'nde yer alan aktarımların sıhhati konusu ise ayrı bir büyük meseledir. Fakat yine de burada verilen bilgilere dayanmaktan ve onları kendi mantığı içinde yorumlamaktan başka bir yol bulunmamaktadır.

- 1 *Âşıkpaşazade Tarihi*, haz. N. Öztürk, İstanbul 2013, ss. 38-41, 45,48, 53; Neşri, *Cihannüma*, haz. N. Öztürk, İstanbul 2013, ss. 54-55, 60, 62, 65.
- 2 Mesela Oruç Bey bir yerde Konur Alp'in adından söz eder, ama ilginç şekilde onun Akçakoca ile birlikte hareket etmiş gibi gösterir, hatta Konurpa'nın fethini de Akçakoca ahfadına bağlar (*Oruç Beg Tarihi*, haz. N. Öztürk, İstanbul 2014, s. 17-18). Anonim Osmanlı tarihlerinde ise sadece Konur Alp'in Akyazı, Konurpa, Bolu ve Mudurnu'yu fethettiği bilgisi bulunur (*Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese neşri, haz. N. Azamat, İstanbul 1992, s. 16; keza bir başka Anonim'de aynı bilgiler tekrarlanır: *Târih-i Âl-i Osman*, haz. Ö.S. Kurmuş, Bursa 2012, s. 29).
- 3 İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter, nşr. Ş. Turan, Ankara 1970, s. 172, 180, 192; II. Defter, Ankara 1983, ss. 3-8, 23-24, 27-28. Ayrıca XVI. asır tarihçileri aynı anlatım geleneğini sürdürmüşlerdir: Hadidi, *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. N. Öztürk, İstanbul 1991, s. 49, 51, 55; Gelibolulu Mustafa Âli, *Künhü'l-ahbâr*, haz. A. Uğur-M. Çubadar v.dğr., Kayseri 1997, I/1, 74; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih*, İstanbul 1279, s. 27, 30-32, 34-35.
- 4 Mesela bk. E. Konukçu, "Konuralp ve Çevresi", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ed. A. Ertuğrul, İstanbul 2014, s. 16-23; a.mlf, "Konuralp İli", *Türkiyat Mecmuası*, sy. 24 (2014), ss. 16-23, ayrıca Y. Oğuzoğlu, "Konur Alp Gazi'nin Tarihi Kimliği ve Düzce-Akçakoca Yöresinin Fethi", *Hisar*, S. 34 (Ocak 2019), Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2019, ss. 28-33.

Durum bu şekilde iken Konur Alp'in kimliği konusunda ancak "sentetik" istihraçlarda bulunulabilir; bu durumda dahi onun ataları ve tarihi kökeni tamamen "hayal üstü" bir vasfı haiz olur. Yani bu hususta söylenebilecekler, aşırıya kaçmamak kaydıyla ancak tahminlere dayalı olabilir. Onun Osman Bey ile birlikte hareket ettiği, ayrıca Osman Bey döneminde onun emri altındaki savaşı bir bölüğün başında olan kumandanlardan biri olduğu dışında bu hususta bir şey söylemek mümkün görünmez. İlk kroniklerden ayrıntılı bilgiler veren Âşıkpaşazade ve onu takip eden Neşri'nin eserlerinde Konur Alp'in ilk defa kendi başına Çavdar Tatarı ile yapılan anlaşmanın hemen ardından gaza için yollanan Orhan Bey'e refakat eden beyler arasında zikredilmiş olması manidardır⁵.

Bu anlatılan bilgiler eğer doğru ise, Konur Alp'in Akçakoca, Köse Mihâl ve Gazi Abdurrahman gibi Osman Bey'in silah arkadaşları arasında önemli bir mevki sahibi olduğu çıkarımı yapılabilir. Bunların tamamının Orhan Bey'in müstakil olarak idare edeceği bu ilk seferine gönderilmiş olmaları, Osman Bey'in Sakarya havzasını hedefleyen ilk büyük harekâtı başlatması anlamına da gelmektedir. Nitekim ordunun başında hareket eden Orhan Bey, Sakarya nehrine bakan hisarlardan Karaçepiş'i, Absu'yu (Âb-ı Safî/Karapürçek) alıp bunlardan ilkinin muhafazasını Konur Alp'e, diğerini ise Akçakoca'ya vermiş, kendisi Karatekin hisarına hareket etmiştir. Anlatılan hikâyede açık olan husus, bütün bu hisarların fethinin Sakarya havzasında yeni uç bölgeleri oluşturmak ve İznik'e olan bağlantıları kesmek amacıyla matuf olduğudur. Nitekim bu ilk kroniklerin bilgileri, ileride temas edileceği üzere dönemin çağdaş tarihçisi Pachimeres'in anlatımıyla da örtüşmektedir.

Bununla beraber, İdris-i Bitlisî, Konur Alp'in adını ilk defa Osman Bey'in İnegöl baskını vesilesiyle zikrederek diğer bütün kaynaklardan ayrılır. Bu bilginin menşei belli değildir, ayrıca bundan sonraki bilgilerinin bir kısmı da Âşıkpaşazade geleneğinden farklıdır. Ona göre Osman Bey, İnegöl tekfurunun pususunu haber almış ve "kavminin önde gelenlerinden" Akçakoca, Abdurrahman Gazi, Konur Alp,

5. Âşıkpaşazade, Osman Bey'in Tatar'a ant verdiğini fakat bunların Tatarlılığının bitmeyeceğini söyleyip Orhan Bey'i Konur Alp'in de içinde bulunduğu gazilerle Karaçepiş ve Karatekin'e yolladığını yazar ki bu durumda bu kalelerin Moğolların idaresinde yahut onların hakimiyetini tanımış olanların elinde olduğu gibi bir fikir ortaya çıkar. Ama metnin anlatımı kalede Bizans tekfuru olduğu ve halkın da "kafir" şeklinde nitelendirildiği tarzındadır ("... bu Tatara gerçi and verdik ve illa bunların Tatarlılığı gitmez, gel sen var bu gazilerle Karaçepiş'i ve Karatekin'e...": *Âşıkpaşazade Tarihi*, ss.38-39). Fakat Neşri'de anlatımdaki küçük bir farklılık durumu değiştirir, çünkü Osman Bey, Tatarın adına sadık olmadığını, bu yüzden kendisinin kalıp onlara göz kulak olacağını oğluna söyler ve onu kendi yerine Karaçepiş ve Karatekin hisarlarına yollar ("...amma Tatar and bekler taife olmaz, ben burada oturayın, bu kerre var sen gaza et...: *Cihannüma*, s. 54).

Turgut Alp ve Aykut Alp ile istişare etmiştir⁶. Burada İdris-i Bitlisi'nin Konur Alp'i Osman Bey'in kavmine mensup silah arkadaşı olarak göstermiş olması dikkat çekicidir. Onu ikinci defa diğer kaynaklar gibi Orhan Bey'in yalnız başına fütuhata sırasında zikrederken Karaçepiş kalesinin fethiyle ilgili farklı bir varyantı anlatır ve kalenin alınmasının ardından buranın Konur Alp'e değil Karaçepiş'e (nüshalarda Karaceyş şeklinde de yazılıdır) verildiğini, adının da bu kumandana dayandığını belirtir⁷. Kale adının böyle anılması buraya tayin olunan ilk muhafızın ismiyle/unvanıyla bağlantılı olma ihtimalini güçlendirir⁸. Bu durumda Karaçepiş'in Konur Alp ile bağlantılı bir askeri lider olması muhtemel hale gelir. İdris-i Bitlisi Konur Alp'e verilen kaleyi ise Absu (Âb-ı Safi/Sofi, Karapürçek)⁹ olarak tanımlar, sınır boylarında elde edilen küçük kalelerin bir kısmının Konur Alp'in iktasına eklendiğini de yazar¹⁰. Bu olayları 717/1317-18 gibi geç bir tarihe yerleştirir. Açık- tır ki İdris ilk kroniklerin bilgilerini kendisine göre yeniden düzenlemiştir. Hatta Akyazı cihetine yapılacak harekatta Absu'nun yakın olması hasebiyle, Konur Alp için burayı daha müsait görmüş olmalıdır. Fakat verdiği bilgiler diğer kaynaklarla ayrıntıda örtüşmemektedir, bu durumda onun -ileride belirtilecek olan İbn Kemal'e benzer şekilde- kendisine has yeni bir "kurgu" yaptığı ortaya çıkar. Yine bu uç hattında Sakarya'nın doğu kesimi ve Akova'ya akın etmek üzere Akçakoca'nın, İstanbul cihetine İzmit'e kadar faaliyet göstermek üzere de Gazi Abdurrahman'ın vazifelendirildiğini yazarken Konur Alp'in durumunu sükut geçer.

İdris-i Bitlisi'nin menşei tam bilinmeyen aktarımını bir tarafı bırakırsak diğer kaynaklardan anlaşılan husus, Konur Alp'in ilk defa Karaçepiş muhafızı olmak itibarıyla yazılı kaynaklara geçen bir bey konumunda bulunmuş olmasıdır. İlk kaynak gurubuna göre onun bundan sonraki hedefleri ise Akyazı taraflarıdır. Nitekim

6 İdris-i Bitlisi, *Heşt Bilişt: Osman Gazi Dönemi (Tahlil-Tercüme)*, haz. V. Genç, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 172.

7 *Heşt Bilişt*, s. 254.

8 Çepiş / çepiş bilindiği gibi keçi yavrusu, yeni doğmuş oğlak demektir. Kale adının bu adla anılması Bizanslılarca buraya ne denmiş olduğu konusunda örtmektedir. Bunun bir muhafızın adı olma ihtimali yüksektir. Karaçepiş aynı zamanda bir oymak adı da olabilir.

9 Absu adı sonradan Osmanlı kayıtlarında Âb-ı Safi veya Âb-ı Sofi şekline dönüşmüştür. Burası XVII. yüzyılın ilk yarısında bir kadılık alanıdır (Mesela bk. *Mühimme Defteri 90*, ed. M. Tulum, haz. N. Aykut v. dğr, İstanbul 1993, s. 51, nr. 63'teki kayıt) Bugün Sakarya ili Karapürçek belediyesi sınırları içindedir. Söz konusu adın "Alp Sofu"dan bozma olduğu bilgisi (Ş. Sami, *Kamusi'l-a'lâm*, I, 8) herhalde doğru değildir. R. Kaplanoğlu burası için en uygun yerin Geyve'nin güneyindeki Sofi/Sofibey köyü olduğunu yazar (*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, İstanbul 2000, s. 50). Fakat Akyazı'yı hedef haline getirenler için Karapürçek'in yeri daha uygun görünür.

10 *Heşt Bilişt*, s. 256.

Akçakoca Absuyu merkezli olarak İzmit tarafına yönelik akın faaliyetlerini yürütürken Konur Alp Akyazı ve Tuz/Düzpazarı adlı kesime doğru ilerlemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, asıl büyük hedefi İznik olan Osman Bey, burayı her taraftan tecrit ederek ana ikmal yollarını kesmek için art alandaki kesimlerde yeni askeri bölgeler oluşturmayı düşünmüştü. Bu bakımdan Konur Alp'in tıpkı Akçakoca gibi bir uç beyi konumunu kazandığı, kendisine ait Karaçepiş merkezli bir askeri bölge oluşturduğu ve buradan Akyazı ile muhtemelen önemli bir pazar mahalli halinde bulunan Düzpazarı yani bugünkü Düzce'yi hedeflediği söylenebilir¹¹. Karaçepiş'in bugünkü Lefke/Osmaneli yanında çok kuvvetli bir Bizans askeri istihkamı olduğu bilinmektedir. Bugünkü yeri tartışmalı olan ve adını yukarıda da söz konusu edildiği gibi büyük ihtimale buraya konuşlanmış bir askeri liderden alan Karaçepiş¹² anlaşıldığına göre Konur Alp'in buradan yönlendirdiği akınlar vesilesiyle Düzce'ye kadar uzanan kesimin ana "uç merkezi" olmuştur.

Bununla beraber dönemle çağdaş Bizans tarihçisi Pachimeres'in bilgilerinden hareketle 1305 dolayında gerçekleştiği anlaşılan bu faaliyetler sonrasında, Düzce'ye kadar uzanan alanın hangi tarihte Konur Alp tarafından alınmış olabileceği konusu kesin olarak tesbit edilememektedir. Bunun sebebinin Âşıkpaşazade ve Neşrî varyantlarından kaynaklandığı farz edilebilir. Bunlar olay akışını keserek daha sonraki tarihlerde vuku bulmuş olduğu fark edilen faaliyetleri, bir arada nakletmiş olmalıdırlar. Nitekim bu hususun farkına varan İbn Kemal, söz konusu fetihleri "kendi telif kudretine" dayalı olarak daha düzgün bir tarih çizgisi içinde vermeye çalışmıştır. Ona göre Samsa Çavuş İznik canibine, Akçakoca İzmit kesimine, Konur Alp ise "olduğu kenarda", yani bulunduğu uçta Akyazı tarafına doğru akın

- 11 Tahrir kayıtlarından 1530'da düzenlenen ve daha önceki mufassal tahririn icmal sonuçlarını havi muhasebe defterinde, Pazar-ı Tuzca/Tüzce/Düzce, Tuzca/Düzce Pazarı gibi imlalarla anılır (BA, *TD*, nr. 438, s. 540, 543). Bu defterdeki ikinci kayıta Tuzca pazarı yöresinde İsa Kadioğlu Mehmed Bey çiftliğinin mevcut olup vakıf statüsünü haiz olduğu ve burada dört hanenin bulunduğu belirtilir. Fakat Muharrem 921/Şubat 1515 tarihli mufassal defterde burası çok açık imla ile Düzce pazarı şeklinde geçer (BA, *TD*, nr. 51, s. 168). Buranın Tuzla bir ilgisiz olmayıp Düzlülükle alakalı bir ad olduğu hemen anlaşılır. İlgili kayıta Düzce Pazarı gelirinin Abdurrahman b. Cemal Bey'in timarı olduğu, buranın bir önceki defterde Rumiler adlı köyün altında yazılı bulunduğu notu düşülmüştür. [Mahsül-i Pazar-ı Düzce, ki der-defter-i atık, der-karye-i Rumiler mastûr-bûd. Timâr-ı Abdurrahman v. Cemal Bey: 1200 akçe]. Bu Rumiler köyü ile Düzce pazarının ilişkisi üzerinde durmak gerektiği aşikardır.
- 12 R. Kaplanoğlu'na göre Karaçepiş'in Akhisar ile Mekece arasındaki Paşalar kalesidir ve bugün bu kaleye Karaceş de denir. Kaplanoğlu, J. Lefort'un Akhisar kalesi için Paşalar teklifine ("XIII. Yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, ed. E. Zachariadou, İstanbul 1997, s. 125) de karşı çıkar (*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, s. 52).

yapmak ve yeni uç alanları oluşturmak üzere görevlendirilmiştir¹³. İbn Kemal'in burada Âşıkpaşazade anlatımını görmüş olduğu halde niçin Konur Alp'in durumunu bu kaynağa göre anlatmayı tercih etmediği suali ortaya çıkar. Bunun cevabı bu kısımları büyük ihtimalle İdris-i Bitlisi'nin eserinden almış olmasıyla açıklanabilir. Muhtemelen orada bulunmadığını fark ettiği Konur Alp'in adını zikredip gaza merkezini de ekleyerek ama müphem bırakarak "olduğu kenarda" ifadesine çevirmiştir. İbn Kemal ayrıca Konur Alp'in bölgedeki fetihlerini ise Orhan Bey dönemini anlatırken başlıklar açarak eserine eklemeyi tercih edecektir.

Konur Alp'in Faaliyetlerinin Aktarım Şekli

İlk kroniklerde Konur Alp'in Akyazı'da Tuzpazarını aldığı ve Uzuncabel'de "kafirle" bulunduğu, iki gün iki gece zorlu bir savaştan sonra onları geri püskürtüp Tuzpazarı'na geldiği bilgisi yer alır¹⁴. Bu belirtilenler eğer doğruysa ileride Konurapa ili denilen kesimde Konur Alp'in akıncı kolunu durdurmaya çalışanların kim olduğu sorusu ortaya çıkar. Bunların "Paleologlar" şeklinde nitelendirilmesi¹⁵ meseleyi çözmemektedir. Yine de Sakarya cihetinden veya kuzeyde Karadeniz kıyısına uzanan yol ağı üzerinde olduğu için bu kesimden gelen ve söz konusu pazar yerini savunmak isteyen mahalli Bizans valilerinden biriyle olan mücadelenin kastedilmiş olması muhtemeldir. Özellikle Âşıkpaşazade'nin Bolu adını zikretmekte olması, bu güçlerin bu kesimden gelme ihtimallerini de hatıra getirir. Fakat o sıralarda Bolu yöresinin Umurlu Türkmenlerin elinde bulunduğu üzerinde mutabakat vardır¹⁶. İbn Kemal Konur Alp'in Bolu'yu da aldığını yazarken onunla savaşanları

- 13 İbn Kemal Karaçepiş'in alınmasından sonra buraya muhafız tayin edildiğini yazarken tuhaf şekilde Konur Alp'ten söz etmez. Hatta "mezkûr hisar" diye bahsettiği Karaçepiş'in "Karaçepiş'e ve Absuyu'nun Akçakoca'ya" verildiğini beyan eder (I. Defter, s. 172). Burada İbn Kemal'in İdris-i Bitlisi'nin eserini gördüğü ve fakat onun kadar ayrıntıya gitmeyip metni biraz değiştirdiği söylenebilir.
- 14 *Âşıkpaşazade Tarihi*, s. 41'de bu mevzuyu şiir diliyle anlatırken, Neşri bunu nesre çevirmiştir (*Cihan-nüma*, s. 55). Muhtemelen İbn Kemal bu şiir kısmına dikkat etmediği için Uzuncabel savaşından hiç söz etmemiştir. Hem onda hem de diğer XVI. asır tarihçilerinde Tuzpazarı yerine hep "Konurpa" adı geçer.
- 15 E. Konukçu, "Konur Alp İli", *Türkiyat Mecmuası*, S. 24, s.16.
- 16 Umurlu Beyliği konusu için bk. E. Zachariadou, "Pachymeres'e Göre Kastamonu'da "Amouroi" Ailesi" (Çev. Z. G. Öden), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XVI, İzmir 2001, s. 225-237; Zerrin Günel Öden, "Umuroğulları Hakkında Bazı Görüşler", *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler II*, Ankara, 12-16 Eylül 1994, s. 589-594; Kenan Ziya Taş, "Kuzeybatı Anadolu'da Az Bilinen Bir Beylik: Umuroğulları", *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara, 12-16 Eylül 1994, s. 595-603; farklı bir görüş için bk. V. Turgut, "Vakıf belgeleri ışığında Umur Bey ve Lala Şahin Paşa'nın Menşei ve Osmanlılar ile İttifakına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 47 (2016),

“kâfir” olarak niteler; bütün bu kesimdeki gazaların kafire karşı yapıldığı tezi öne çıkarılır. Lokalizasyon açısından bir fikir vermeyen bu kayıtları bir tarafa bırakırsak, Uzuncabel’in Çilimli cihetinde ovaya bir bel gibi uzanan sırtı tanımladığı¹⁷, burasının art alanının ise Konurapa’nın iskelesi mesabesinde olan Akçaşehir/Akçakoca’ya uzanmakta olduğu söylenebilir. Eğer böyle olduğu farz edilirse o vakit Konur Alp’in üzerine yürüyen birliklerin bu kesimdeki Bizans güçleri olma ihtimali artar. Yine de kesin bir fikre varmak zor görünür. Ama burada önemli olan husus yer adı tanımlamalarının doğru bir zemine dayanmış olma keyfiyetidir.

Öte yandan kesin olmamakla beraber Konur Alp’in oluşturmaya çalıştığı uç hatının Akyazı ve bugünkü Düzce kesimini içine aldığı ileri sürülebilir. İlk kaynaklarda onun ismiyle anılmaya başlanan Konurapa¹⁸ adının bu gelişmelerle alakası olduğu da açıktır. Fakat Konur Alp’in antik bir kentin üzerinde teşekkül eden ve bugün Düzce’nin mahallesi olan Üskübü¹⁹ diye bilinen yerde ikamet etmeye başladığı ve vefatı sırasında da burada olduğu bilgileri tam bir kesinlik kazanmaz. Âşıkpaşazade’de onun “Akyazı’yı, Konurapa ilini, Bolu’yu ve Mudurnu’yu muşahhar ettiği, ili kendisine döndürdüğü, işlerini tamamladıktan sonra da Karaçepiş ve Absu’ya geldiği” bildirilirken²⁰, Neşrî aynı ifadeye yer verdiği kısımda Bolu’yu zikretmez²¹. Bundan anlaşılan husus Konur Alp ucunun merkezinin muhtemelen 1305’ten hemen sonraki devrede askeri açıdan herhangi bir tehlikeye karşı destek alınabilecek nitelikteki Karaçepiş ve Absu dolayları olduğudur. O sıralarda buraların hinterlandı konumundaki düzlük alanlar üzerinde hakimiyetin tam anlamıyla henüz oluşturulmamış olduğu söylenebilir. Özellikle Mudurnu kesiminin elde edilmesinin daha sonraki bir tarihe denk düştüğü de çıkarılabilir.

İbn Kemal ise kendi yorumlarıyla ve kurgusuyla birlikte olayları ele alarak Konur Alp’in Akyazı civarına gittiğini, buradaki “kâfirleri” sürüp yağma ve esir aldığı, ardından Konurapa’yı fethedip oradan asker çekerek Mudurnu diyarını

ss. 1-38.

17 Bu husustaki bilgiler için Doç. Dr. Ali Ertuğrul’a müteşekkirim.

18 Kaynaklarda “Konurpa” şeklinde yazılıdır. BA, *TD*, nr. 438’de de yine “Konurpa” imlasiyle kayıtlı iken BA, *TD*, nr. 51, s. 114’te daha doğru şekilde “Konur Apa” olarak yazılmıştır.

19 Tahrir kayıtlarından BA, *TD*, nr. 51, s. 114’te: “Nefs-i Konurapa, Üskübü dahi derler. Timar-ı Bali Çelebi v. Timurtaş, ber vech-i ze’âmet” ibaresi bulunur. Bu durumda Konurapa kesiminin özel bir askeri alan oluşturduğu ve sonra Osmanlı terminolojisinin ibaresiyle bu askeri alanın “zeamet” ünitesi halinde sürdürüldüğü söylenebilir.

20 *Âşıkpaşazade Tarihi*, s. 45.

21 *Cihannüma*, s. 60.

zabt ettiğini, sonra da bütün bu diyarı uç edindiğini belirtir²². Fakat bütün bu faaliyetleri Orhan Bey'in saltanatının ilk yıllarına (1324-1326 dolay) yerleştirir. Benzeri şekilde İdris-i Bitlisi çok kısa olarak Konur Alp'in daha Osman Bey hayatta iken Bolu, Konurapa, Akyazı ve Mudurnu'yu fethettiğini belirtir başka bir ayrıntı vermez²³. Sakarya ve Melen gibi iki önemli akarsu boylarına yönelik olan bu faaliyetlerin Osmanlı beyliğinin teşekkülü safhalarında hiç şüphe yok ki önemli bir yeri vardır. Bu kesim stratejik durumu dolayısıyla lojistik açıdan da ehemmiyeti haizdir; böylece Sakarya ırmağı kesimi ve civarındaki (İznik, İzmit dahil) Bizans kentlerine yönelik desteğin engellenmesi mümkün olmuştur.

Öte yandan Âşıkpaşazade ve Neşri versiyonlarına göre, Konur Alp'in Gazi Abdurrahman ile yakın ilişki içinde olduğu da anlaşılır. Zira Konur Alp'in Absu'ya geldiğinde Gazi Abdurrahman'ı orada muhafazaya koyduğu bilgisi manidardır²⁴. Bu durum eski uç bölgesini Gazi Abdurrahman'a verip kendisinin artık Üskübü merkezli üssünde faaliyetini sürdürdüğünü düşündürür. İbn Kemal de esas olarak onun bütün harekâtını ana merkez yahut uç merkezi yaptığı Üskübü/Konurpa'dan yürüttüğünü ifade etmektedir²⁵. Öte yandan Konur Alp'in kendi bölgesindeki fütuh hareketi dışında Aydos hisarı ve Bursa'nın fethine de iştirak etmiş olması mümkündür²⁶. Samandıra'nın alınışı sırasında orada bulunduğu ve hatta Aydos kuşatması yapılırken de kaleyi terk etmiş görüntüsü vermek için buranın yakıtılması kararının ondan çıktığı, durumu öğrenen Aydos tekfurunun Türklerin hisarı yakarak geri çekilmiş oldukları kanaatine sahip olduğu, gaflet içindeyken de Aydos hisarının ele geçirildiği bilgisi dikkat çekicidir²⁷. Rivayetlerle destani hika-

22 *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, ss. 7-8.

23 *Heşt Bilişt*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2199, 77b: Bu bilgi için Vural Genç'e müteşekkirim. (Bilahire İdris-i Bitlisi'nin Orhan Bey dönemine ait kısmı Yüksek Lisans tezi olarak Türkçeye aktarılmıştır: *İdris-i Bitlisi Heşt Bilişt Orhan Gazi Dönemi*, haz. Büşra Koçaslan, Yüksek Lisans Tezi, Düzce 2019, krş. s. 151).

24 *Cihannüma*, s. 60.

25 *Tevârih-i Âl-i Osman*, II. Defter, s. 8.

26 İbn Kemal, Bursa'nın fethiyle ilgili ikinci bir rivayeti anlatırken Konur Alp'in bu sırada orada olduğunun altını çizer (*Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter, s. 192 (Orhan Bey, "...Köse Mihalle Konur Alp ile abdâl-ı ricâlden bir nice yüz nâmdar geride pusuya girdi...") .

27 *Âşıkpaşazade Tarihi*, s. 53; *Cihannüma*, s. 62. Hoca Sadeddin bu anlatım geleneğine bağlı kalırken (*Tâci't-tevârih*, İstanbul 1279, I, s.31-32); İbn Kemal Konur Alp'in bu fetihlerde adını zikretmez, onu kendi bölgesinde gösterme eğilimi içindedir. İdris-i Bitlisi ise, onun adını Samandıra'nın fethi olayları ile Aydos kuşatmasında zikreder, Aydos'un fethinde Gazi Abdurrahman ile birlikte olduğu bilgisi burada yer alır ama kalenin fethi anlatımında Konur Alp'in adı geçmez (*Heşt Bilişt*, Esad Efendi, nr. 2199, vr. 77b-78a-b; krş. *İdris-i Bitlisi Heşt Bilişt Orhan Gazi Dönemi*, haz. Büşra

yelerin iç içe girdiği bu anlatımlarda Konur Alp'in İzmit ve İznik'in tecridi için İstanbul'a yakın kesimlerde stratejik bakımdan önemli kaleleri ele geçirme işinde önemli bir rol icra ettiği söylenebilir.

Buldukları bölgede kudretli birer uç lideri olarak öne çıkan ve muhtemelen kendi başlarına hareket eden ilk Osmanlı beylerinin büyük gücü Osman Bey'in hastalığı ve kendi yerine Orhan Bey'i devreye sokuşu ile yeni bir üstünlük mücadelesi ve rekabetin yolunu açmış olabilir. Bu durum Osman Bey'in eski silah arkadaşlarının vefatı akabinde onların faaliyet alanları olan uç bölgelerinin Osmanlı hanedanına mensup şehzadelere verilmesiyle hayli ilginç bir görünüm kazanır. Nitekim Âşıkpaşazade'de ve onu izleyen Neşri'de, Orhan Bey'in saltanatının ilk yıllarında önce Akçakoca'nın sonra da Konur Alp'in öldüğü ve bunların uç bölgelerinin Orhan Bey'in oğlu Süleyman ile Murad arasında paylaştırıldığı belirtilir. Fakat bu dönemde Murad'ın henüz küçük yaşta olduğu bilinmektedir. Büyük şehzade olarak Süleyman'ın daha ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Burada belki belirtmek istenen husus, dolaylı şekilde Orhan Bey'in kendi gücünü ikame etmek yolunda babasından miras kalan güçlü beyleri tasfiye ve onların uç bölgelerini doğrudan kendi merkezi iktidarına bağlama yolundaki niyetidir. İlginç şekilde Akçakoca'nın ahfadı konusunda bilgi varken Konur Alp'in kendisinden sonraki aile fertleri hususunda kaynaklar tamamen sessizdir. Aynı durum bölgenin vakıf kayıtlarında da görülür. Bolu ve Düzce kesimine ait vakıf kayıtlarının bir kısmı Osmanlı öncesine ve ilk hakimiyet devirlerine kadar indiği halde Konur Alp'i çağrıştıracak herhangi bir atfa rastlanmaz²⁸. Bu durum onun sadece ilgili kaynaklarda adının geçtiğini, belgelerde/resmi evrakda, Konurapa adlı yerleşme yeri dışında, herhangi bir şekilde zikredilmediğini açıkça gösterir. Bunu anlamlandırmak ise spekülatif istihraçlara ve tahayyül dünyasına muhtaçtır, bu da ancak yeni bir "tahkiye"ye yol açar.

Bu konuyu doğrudan kaynaklara dönerek biraz daha açarsak, Âşıkpaşazade, Akçakoca'dan sonra vefat ettiğini bildirdiği Konur Alp'in uç hattının Orhan Bey'in

Koçaslan, Yüksek Lisans Tezi, Düzce 2019, ss. 151-152).

28 Düzce ve havalisindeki vakıflarda adı hiç geçmez, onun adıyla anılan herhangi bir mescit veya cami, vs. gibi eserlerde yoktur. Mesela bu hususta bk. A. Ertuğrul, "II. Selim Dönemine Ait Evkaf Defterine Göre Düzce ve Havalisindeki Vakıflar ve Gelir Kalemleri", *Düzce'de Tarih Kültür ve Sanat*, ed. İ. Yaşayanlar, İstanbul 2017, ss. 192-205. Ayrıca A. Ertuğrul- İ. Dursun, "Düzce Yöresinde Fetihler Dönemine Nispet Edilen Camiler", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ss. 392-423.

oğlu Süleyman'a²⁹, Neşrî ise Şehzade Murad'a verildiğini bildirir³⁰. Fakat Osmanlı tarihçileri daha çok Akçakoca ve Konur Alp'in uç alanlarının birleştirilerek büyük Şehzade Süleyman'a verildiğinde hem fikirdirler. Buradaki mesele, Konur Alp'in ne zaman vefat ettiğinde düğümlenmektedir. Âşıkpaşazade ve Neşrî onun ölümü ile ilgili haberleri İzmit'in 1337'deki fethinin öncesine yerleştirir. Onun 1328'de vefat etmiş olduğu şeklindeki bilgi ise tamamen hayalidir ve kesinlik kazanmaz³¹. 1329'daki Pelekanon savaşına katılan Osmanlı askeri liderlerinin adları içinde de onunine benzer bir isim zikredilmez. Dönemin görgü şahidi olan ve kendisi de savaşta bulunan daha sonra Bizans imparatoru olacak Kantakuzenos'un eserinde geçen adlar hem azdır hem de hangi Türkçe ada karşılık geldiği tesbit edilemeyen bir imla ile yazılıdır³². Fakat yine de bu savaşa kendi birlikleriyle katılmış olma ihtimalini bütünüyle gözden uzak tutmamak gerekir.

Konur Alp'in son dönemlerindeki faaliyetleri konusunda Âşıkpaşazade ve onu izleyen kroniklerin zayıf bilgilerine karşılık İbn Kemal ilginç şekilde bulunduğu bölgedeki son faaliyetleri ile ilgili başka bir kaynakla teyid edilemeyen -bununla beraber modern araştırmacılar tarafından tenkide tabi tutulmadan kullanılan- bilgiler aktarır. Muhtemelen istifade ettiği Âşıkpaşazade'den ilhamla onun fethettiği yerlere Bolu'yu da ekler: Hicri 727/ 1327'de Bursa'nın fethi akabinde Orhan Bey'in gaza faaliyetlerini hızlandırdığını belirttikten sonra Orhan Bey'in Konur Alp'i birliğiyle birlikte Gerede tarafına akına yolladığını, Konur Alp'in de daha önce aldığı Mudurnu'dan hareket ederek Bolu'ya yürüdüğünü ve burayı elde ettiğini, sonra ganimet ve esirle Konurpa'ya döndüğünü, uzun bir süre burada ikamet ettiğini, bu arada Gerede ilinin tamamını aldığını, buraları "nökerlerine" yani kumandanlarına dağıttığını yazar. Bu arada iki kumandanın adını verir. Bunlardan biri Hızır Bey'dir ve kendi adıyla anılacak olan yöreyi "kâfirden" almıştır; diğeri Eflağan Bey'dir, o da yine kendi adıyla anılan kesimi (Eflani) zapt edip buranın "kâfirini" kırmıştır³³. İbn Kemal bu bilgileri muhtemelen tarihi bir kaynağa dayalı

29 *Âşıkpaşazade Tarihi*, s. 53.

30 *Cihannüma*, s. 65.

31 Bu kesin olmayan bilgi çok yaygın olarak ilgili pek çok çalışmada genel kabul görmüş gibidir. Bununla ilgili Düzce Tarihi ile ilgili hazırlanan çeşitli kitap ve makalelere bakmak kafidir.

32 Kantakuzenos'da Orhan Bey dışında kumandan adı olarak geçen isimler: Pazarlı (Orhan Bey'in kardeşi), Kolauz Salingari, Kataigialos/Patatures şeklindedir (Johannes Kantakuzenos, *Geschichte*, ed. G. Fatouros-T. Krischer, Stuttgart 1986, II, 31). Pazarlı dışında açık şekilde tanımlanabilen yoktur. Kataigialos'un, Koca Ali gibi okunabileceği yolunda teklifleri vardır.

33 II. Defter, ss. 24-28. İdris-i Bitlisi ise çok kısa bilgi verir, sadece önce Akçakoca'nın sonra Konur Alp'in öldüğünü, bunun üzerine Şehzade Murad'ın Sultanönü idareciliğine atandığını yazar.

değil, yöredeki coğrafi adlardan hareketle kurgulamıştır. Yine de bu hususta kesin bir kanaate ulaşmak şimdilik zor görünmektedir. İbn Kemal açık şekilde Konur Alp'in bulunduğu Konurapa'da uzun yıllar oturduktan sonra vefat ettiğini yazar ve bu kesimdeki Gerede ili valiliğinin boş kalması hasebiyle Süleyman Paşa'nın idareci olarak yollandığını beyan eder³⁴. Bu durumda da Konur Alp'in vefat tarihi problemi zail olmamakta, ölümü için 1326-1337 arasındaki tarih aralığı hâlâ ortada durmaktadır.

Buraya kadar anlatılan veya üzerinde durulan hususlar esas itibarıyla verdikleri bilgiler hayli tartışmalı olan Osmanlı kroniklerinin bilgileri çerçevesindedir. Ne yazık ki dönemi anlatan çağdaş Bizans kaynağı olarak Pachimeres, 1307'ye kadar olayları tafsil etmiş ve Osman Bey'in Bafeus savaşı münasebetiyle adından söz ederek onun bulunduğu yerdeki mevkii ve etrafındakiler konusunda bazı önemli ipuçları sağlamıştır. Burada Pachimeres, Osman Bey'in etrafında Menderes bölgesinden gelen Türkmenlerin bulunduğunu yazar. Ona göre Kastamonu bölgesinden de Osman Bey'e katılmırlar olmuştur. Bunun sebebi Ali "Amourios"un gazayı Bizansla anlaşarak bir süre yavaşlatması ve birden ortaya çıkan Osman'ın güçlü bir şekilde akınları ve gaza faaliyetlerini devralmasıdır. Pachimeres'e dayalı bu bilgiler burada adı geçen Amourios'un Umurlu beyliğini nitelediğine ve Bolu eksensli bir beyliğin Osman Bey ile çağdaş şekilde mevcut bulunduğuna yorulmuştur. Bununla beraber bu kelimeyi Emir anlamında kullanıp bunun aslında Candar/Çobanoğlu beyi Muzafferüddin Yavlak Aslan olduğu, Pachimeres'in onun oğulları olarak Mahmud ve Ali'ye zikrettiği de genel kabul görmüştür. Buradan hareketle bu uç sahasında Çobanoğlu veya Umuroğlu Ali ve Osman arasında bir ilişki kurulabileceği düşünülerek Osman Bey'in aşiretinin Çobanoğulları ile birlikte hareket ettiği ve Osman Bey'in de onlara tabi bir uç beyi olma ihtimalinin bulunduğu ileri sürülmüştür³⁵.

Aslında Pachimeres'in doğrudan böyle bir bağdan söz etmediği ve birbirinin yerini alan ayrı iki askeri gücü belirtmeye çalıştığı dikkati çekmektedir. Bu durum Osman Bey'in Bolu bölgesi ucuyla olan bağı hakkındaki bilgiler konusunda kesin bir şey

Halbuki bu olayın Konur Alp ile ilişkisi pek yoktur. İdris ölümünden sonra onun bulunduğu yerlerin kendi adıyla anıldığını ve mezarının burada olup ziyaretgâh halini aldığını da ekler (*Heşt Bilişt*, Esat Efendi, nr. 2199, 82b; krş. *İdris-i Billisi Heşt Bilişt Orhan Gazi Dönemi*, haz. Büşra Koçaslan, Yüksek Lisans Tezi, Düzce 2019, s. 165).

34 II. Defter, s. 28.

35 En son bk. Halil İnalçık, "Konur Alp Gazi'nin Düzce Yöresini Fethetmesinin Tarihi Şartları", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ss. 11-15.

söylemeye müsaade etmemektedir. Ancak Pachimeres'in 1302 olayını anlatırken geriye dönüşle belirttiği üzere Osman Bey'e katılan Türkmenler meselesi önemlidir ve bunlar arasında Osmanlı kroniklerinde adı zikredilen beylerin de bulunduğu, bu devrede Osman'la birlikte hareket etmeye başladıklarını düşündürür. Her ne kadar menşei hakkında bir şey bilinmese de Konur Alp'in daha bu dönemde Osman Bey'e katılmış beyler içinde yer almış olma ihtimali büyüktür.

Anlaşılabacağı üzere Pachimeres'te doğrudan Osman Bey'in yakın adamlarının hikayesi anlatılmamaktadır. Belki bunun sebebi, söz konusu beylerin rahatsız edici, yıpratıcı faaliyetlerinin onun eserinin tamamlandığı zaman diliminden sonrasına denk düşmüş olmasıdır. Gerçekte olaylar zincirinin İznik muhasarası ve Osman Bey'in hasta olduğu, fütuhata daha çok oğluna bıraktığı dönemlerde yoğunlaşmış bulunması, 1320'lere yakın zaman dilimini hatıra getirir. Osmanlı kaynaklarının sessiz kaldığı bu zaman dilimi ise 1310-1320 arasında işaret eder. Bu sessiz dönem söz konusu olaylar için ilk Osmanlı kroniklerinin "zamandan müstağni" tarihsiz anlatımının esareti altında âdeta kaybolmuştur. Bursa'nın fethinin akabinde İznik ve İzmit'in fethine uzanan zaman diliminin (1326-1337), Kocaili ve Konurapa ili kesiminde Osmanlı beyliğinin hakimiyetinin teessüs ettiği ve ayrıca hem Akçakoca hem de Konur Alp'in vefatlarının tarihlendirilmesinde esas olabilecek bir aralığı oluşturduğu söylenebilir.

Sonuç

Konur Alp'in bilinen hikâyesi ve bu hikâyenin sınırları konusunda ancak burada zikredilenlerle iktifa etmek mecburiyeti vardır. Hakkındaki dolaylı bilgileri keskinleşmiş bir şekilde ifade etmek, akademik açıdan son derece tehlikelidir. Adıyla yaşayan Konur Alp İli, her şeyden önce onun tarihi kimliğinin bugüne yansıyan en önemli işaretidir. Antik çağdan kalan bir kentin zaman içerisinde önce Üskübü sonra da Konurpa adıyla anılmasının ayrı bir anlamı olduğu muhakkaktır. Üskübü şehrini ortaya çıkışının ve Düzce ile aynileşme macerasının³⁶ kökeninin de Konur Alp'in Osmanlı kaynaklarında temellendirilebilen fütuhata rivayetleriyle bağlantılı olduğuna şüphe bulunmaz.

36 Düzce'nin kasabalaşmasıyla ilgili bk. H. Egawa- İ. Şahin, "From Bazaar to Town the Emergence of Düzce", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, vol. 3/1 (2009), ss. 293-309; H. Egawa-İ. Şahin-H.R. Kubilay, "Pazar Yerinden Kasabaya: Düzce'nin Doğuşu", *CIÉPO 19: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları*, ed. İ.Şahin-H. Egawa v.dğr., İstanbul 2014, ss. 165-170; İ.Şahin- H. Egawa, "Osmanlı Döneminde Düzce'nin Sosyal-Ekonomik Hayatı ve Gelişim Süreci", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ss. 43-54.

KAYNAKLAR

- BA, [=Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi] TD [=Tahrir Defteri], nr. 51, 438.
- Mühimme Defteri* nr. 90, ed. M. Tulum, haz. N. Aykut v. dğr, İstanbul 1993.
- Johannes Kantakuzenos, *Geschichte*, ed. G. Fatouros-T. Krischer, Stuttgart 1986.
- Âşıkpaşazade Tarihi*, haz. N. Öztürk, İstanbul 2013.
- Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*, F. Giese neşri, haz. N. Azamat, İstanbul 1992.
- Anonim Tarih-i Âl-i Osman*, çeviriyazı-tıpkıbasım-sözlük, haz. Ö.S. Kurmuş, Bursa 2012.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi, nr. 2199.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt: Osman Gazi Dönemi (Tahlil-Tercüme)*, haz. Vural Genç, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y. Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- İdris-i Bitlisî, *Heşt Bihişt Orhan Gazi Dönemi*, haz. Büşra Koçaslan, Düzce Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Düzce 2019.
- Hadidi, *Tarih-i Al-i Osman*: (kaynak tahlili, metin tenkid), haz. N. Öztürk, İstanbul 1991.
- Mehmed Neşrî, *Cihannüma, Kitab-ı Cihannüma*: [6. kısım: Osmanlı tarihi (687-890/1288-1485)] (giriş, metin, kronoloji, dizin, tıpkıbasım) Cihannüma'nın Franz Taeschner tarafından yayınlanan Theodor Menzel nüshası (mz)/Leipzig 1951, haz. N. Öztürk, İstanbul 2013.
- İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman*, I. Defter, nşr. Ş. Turan, Ankara 1970. II. Defter, Ankara 1983.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't-tevârih*, Tabhâne-i Âmire, İstanbul 1279.
- Oruç Beğ Tarihi*: (giriş, metin, kronoloji, dizin, tıpkıbasım), haz. N. Öztürk, Çamlıca, İstanbul, 2014.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, haz. A. Uğur- M. Çuhadar vd. Kayseri 1997.
- Şemseddin Sami, *Kamûsü'l-a'lâm*, Kaşgar Neşriyat, İstanbul 1306.
- Egawa, Hikari - Şahin, İlhan, "From Bazaar to Town the Emergence of Düzce", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, vol. 3/1 (2009).
- Egawa, Hikari - Şahin, İlhan - Kubilay, Halit R., "Pazar Yerinden Kasabaya: Düzce'nin Doğuşu", *CİEPO 19: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları*,

- ed. İ. Şahin - H. Egawa vd. İstanbul 2014.
- Şahin, İlhan - Egawa, Hikari, "Osmanlı Döneminde Düzce'nin Sosyal-Ekonomik Hayatı ve Gelişim Süreci", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ed. A. Ertuğrul, Düzce 2014.
- Ertuğrul, Ali, "II. Selim Dönemine Ait Evkaf Defterine Göre Düzce ve Havali-sindeki Vakıflar ve Gelir Kalemleri", *Düzce'de Tarih Kültür ve Sanat*, ed. İ. Yaşayanlar, İstanbul 2017.
- Ertuğrul, Ali, - Dursun, İrfan, "Düzce Yöresinde Fetihler Dönemine Nispet Edilen Camiler", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ed. A. Ertuğrul, Düzce 2014.
- İnalçık, Halil, "Konur Alp Gazi'nin Düzce Yöresini Fethetmesinin Tarihi Şartları", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ed. A. Ertuğrul, Düzce 2014, ss. 11-15.
- Konukçu, Enver, "Konuralp ve Çevresi", *Düzce'de Tarih ve Kültür*, ed. A. Ertuğrul, İstanbul 2014.
- Konukçu, Enver, "Konuralp İli", *Türkiyat Mecmuası*, S. 24 (2014).
- Lefort, Jacques, "XIII. yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği 1300-1389*, ed. E. Zachariadou, İstanbul 1997, ss. 106-128.
- Taş, Kenan Ziya, "Kuzeybatı Anadolu'da Az Bilinen Bir Beylik: Umuroğulları", *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara, 12-16 Eylül 1994.
- Turgut, Vedat, "Vakıf belgeleri Işığında Umur Bey ve Lala Şahin Paşa'nın Menşei ve Osmanlılar ile İttifakına Dair", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 47 (2016), s. 1-38.
- Oğuzoğlu, Yusuf, "Konur Alp Gazi'nin Tarihi Kimliği ve Düzce-Akçakoca Yöresinin Fethi", *Hisar*, S. 34 (Ocak 2019), Bursa Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2019.
- Günel Öden, Zerrin, "Umuroğulları Hakkında Bazı Görüşler", *XII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara, 12-16 Eylül 1994.
- Zachariadou, Elizabeth, "Pachymeres'e Göre Kastamonu'da "Amouroi" Ailesi", çev. Z. G. Öden, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. XVI, İzmir 2001.

Yahudi Âlimlerin Gözüyle Matbaanın İcadı ve Matbaada Basılan Metinlerin Hükümü

Yasin Meral*

Öz

Matbaanın icadı, kitabın tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Matbaa, başta Avrupa'daki Yahudiler olmak üzere Yahudi dünyasında da çok önemli değişimler yaratmıştır. Bu makalede matbaanın icadının Yahudi ilim adamları tarafından nasıl karşılandığı ele alınacaktır. Bu çerçevede, Yahudi dinî literatüründe matbaanın icadını Yahudilere nispet eden anlatımlar, Yahudilerin matbaaya atfettikleri önem ve kutsal metinlerin matbaa baskılarının ritüellerde kullanımına dair başlıklar irdelenecektir. Makalenin ana konusunu matbaada basılan dinî metinlerin Yahudi dinî hukukuna göre kaşer (caiz) olup olmadığı oluşturmaktadır. Bu tartışmaların incelenmesi sırasında matbaanın icat edildiği asır ve hemen sonraki asırlarda Yahudi âlimler tarafından konuyla ilgili verilen fetvalar araştırmamızın temel kaynaklarını oluşturmaktadır. Böylelikle okurlar, birinci elden kaynaklarla, o dönemdeki fetvaların içeriği ve Yahudiler arasındaki tartışmanın boyutlarını görmüş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Matbaa, Sefer Tora, Tefilin, Mezuz, Get, Kaşer, baskı, yazı, Yahudi.

The Invention of the Printing through the Eyes of Jewish Scholars and Responsas on the Books Printed in Printing Houses

Abstract

The invention of the printing press is a very important turning point in the history of the book. The printing house has created significant changes in the Jewish world, especially in Europe. In this article, how the invention of the printing press is met by

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, yasinmeral1979@gmail.com ORCID: 0000-0001-5794-721X
DOI: 10.37879/belleten.2020.559
Makale Gönderim Tarihi:18.09.2019 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

Jewish scholars will be discussed. In this context, the issues such as narratives that attribute the invention of the printing to the Jews in the Jewish religious literature, the importance attributed to the printing press by the Jews and ritual use of the books printed in printing houses will be examined. The main subject of the article is whether the religious texts printed in the printing press are ritually kosher according to Jewish religious law. During the examination of these debates, the responsas given by the Jewish scholars on the subject during the centuries when the printing house was invented and the next centuries are the main sources of our research. In this way, readers will have seen, via first-hand sources, the content of responsas in that period and the extent of the debate among the Jews.

Keywords: Printing House, Sefer Tora, Tefillin, Mezuzah, Get, Kashah, printing, script, Jew.

Giriş

İnsanlık tarihinin en önemli icatlarından birisi hiç şüphesiz matbaadır. Matbaa öncesi yazı faaliyeti tarihinde iki önemli değişim göze çarpmaktadır. Çok eskilerde yazılar deri ya da parşömenlere yazılır ve rulo/tomar halinde korunurdu. Miladi 1-5. yüzyıllar arasında bu rulo geleneği yerini bugünkü cilt şeklinde olan kodekse bıraktı. Yazım malzemeleri açısından bu önemli bir değişimdi. 11. yüzyıldan sonra da Araplar eliyle kâğıdın Avrupa'ya taşınması, parşömenin terk edilip yerine kâğıdın kullanılmasına yol açtı.¹ Yazı malzemeleri açısından ikinci büyük değişim de bu şekilde gerçekleşti. Matbaanın icadı ise başta Avrupa tarihi olmak üzere bütün bir insanlık tarihinde çok ciddi değişimleri beraberinde getirdi. Matbaa olarak isimlendirilebilecek baskı türleri çok eski dönemlere gitmekle birlikte, harfleri değiştirilebilir matbaa Almanya'nın Mainz şehrinde Johann Gutenberg (ö. 1468) tarafından kuruldu. Gutenberg, metal seyyar harflerin dökümünü yaparak basım işine pratiklik kazandırdı. İlk olarak 1440'ta matbaacılık faaliyetlerine başlayan Gutenberg, baskı faaliyetlerini sürekli iyileştirerek daha kaliteli hale getirdi. Onun ilk bastığı kitap, 1452-1455 yılları arasında yüz seksen kopya olarak hazırladığı *Kitab-ı Mukaddes*'tir.²

Matbaacılık faaliyetlerinin ilk yüzyılında en çok dikkat çeken hususlardan biri de Yahudilerle Hıristiyanların İbranice kitap basımında yaptıkları işbirliğidir.

1 Rudolf Hirsch, *Printing, Selling and Reading 1450-1550*, Otto Harrassowitz 1967, ss. 2-3.

2 Bkz. Elizabeth Mongan & Edwin Wolf, *The First Printers and Their Books*, The Free Library of Philadelphia, Philadelphia 1940, ss. 7-8.

İtalya'nın bazı bölgeleri başta olmak üzere, Yahudilerin matbaa işletmelerinin yasak olduğu yerlerde Hıristiyan matbaacılar, Yahudi editörler istihdam ederek İbranice kitap basmışlardır. El yazmasından matbaaya geçişte ortaya çıkan bu husus özel bir durumdur. Zira el yazmaları döneminde Yahudi-Hıristiyan işbirliği son derece sınırlıydı.³ Matbaanın icadını müteakip Yahudiler ve Hıristiyanlar işbirliği yapmak durumunda kalmışlardır. Yahudilere matbaa işletme izninin verilmemesi yerlerde Yahudi âlimler, Hıristiyanlara ait matbaalarda İbranice kitap basımında editör olarak çalışmışlardır. Nitekim Hıristiyanlar tarafından işletilen matbaalarda basılan Tevrat ve diğer Yahudi metinlerinin kutsal olup olmadığına dair tartışmalar da matbaaların Yahudi olmayanlar tarafından işletilmesi bağlamında gündeme gelmiştir.

Matbaanın ortaya çıkışıyla aynı zamanda yeni bir okuyucu sınıfı oluşmuştur. El yazmaları döneminde gerek ilmî seviye gerekse maddi imkânlar açısından belli bir grubun tekelinde olan ilmi faaliyetler, ortalama bir eğitimi olan insanlar için de bir imkân oluşturmuştur. Bu noktada gerek kitapların el yazmalarına göre daha ucuz oluşu gerekse çok farklı ilim dallarında basılan kitaplar, ilmi seviyenin toplum katmanlarında yayılmasına hizmet etmiştir.⁴ Böylece zaman içerisinde roman, şiir, tarih, coğrafya, mantık vs. gibi farklı dallarda da eserler, okuyucuların talepleri doğrultusunda basılmaya başlanmıştır. Fakat ilk başlarda öncelikle ihtiyaç olan alanlarda ve pratik sebeplerden ötürü yazması olan metinlerin basımlarına öncelik verilmiştir. Bunlar arasında, tefsirleriyle birlikte Tevrat basımları ilk sırada yer almaktadır.⁵

1. Matbaaya Yahudi Kökeni Bulma Arayışları

Matbaanın icadı Yahudiler tarafından çok olumlu karşılanmıştır. Bazı Yahudi âlimler matbaa kadar faydalı bir icadın kredisinin Yahudilere yazılması gerektiğini düşünerek matbaanın icadıyla ilgili ilginç iddialar ortaya atmışlardır. Bu iddialarda matbaanın Gutenberg tarafından icat edildiğine dair genel geçer kabulün aksine eski çağlarda Yahudiler tarafından icat edildiği ve kullanıldığı öne sürülmektedir.

3 Adam Shear & Joseph R. Hacker, "Book History and the Hebrew Book in Italy", *The Hebrew Book in Early Modern Italy*, ed. Joseph R. Hacker ve Adam Shear, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011, s. 6.

4 Brian Richardson, "The Debates on Printing in Renaissance Italy", *La Bibliofilia* 100:2/3 (1998), ss. 138-142; David B. Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*, Yale University Press, New Haven 1995, s. 52.

5 Mehlman, *Genuzot Sefarim*, The Jewish National and University Library Press, Kudüs 1976, s. 3.

Bunlar arasında matbaanın Eyüp peygamber zamanında kullanıldığı, Hz. Musa, Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın matbaadan haberdar oldukları, MS. 70 yılında Mabed'in yıkılmasından önce Ben Kamtsar adlı bir Yahudi kâtibin, arkadaşlarına baskı faaliyetini öğretmediği için kınandığı yer almaktadır. Ayrıca Arap Yarımadası'nda yaşadığı iddia edilen Benyamin kabilesinin I. Mabed'in yıkılmasından (MÖ. 586) önce matbaayı kullandıkları da iddialar arasındadır.⁶

Matbaanın Eyüp peygamber tarafından icat edildiğine dair iddia, 1607⁷ yılında Mantua'da basılan *Şiltey ha-Giborim* isimli eserde Avraham Portaleone (ö. 1612) isimli Yahudi bir doktor tarafından dile getirilmiştir. O, bu iddiasını Eyüp Kitabı'ndaki şu cümleye dayandırmaktadır: “Keşke şimdi sözlerim yazılsa, kitaba kaydolunsaydı (*yuhaku*), demir kalemle, kurşunla sonsuza dek kalsın diye kayaya kazılsaydı!”⁸ Müellif buradaki yazma filini kalemle yazmaya, demir kalem ve kurşunla kazıma ifadesini de matbaadaki baskıya delil olarak göstermektedir. Kaydolma kelimesiyle çevrilen *yuhaku* ifadesi, İbranicede *hakika* (oymacılık-kakmacılık) ile ifade edilmektedir. Metinde ise bu taş ya da tahtaya değil, kitaba yapılan bir fiil olarak kullanılmaktadır. Bu da matbaada yapılan baskıları andırmaktadır. Böylece bu detayları ifade eden birisi olarak Eyüp peygamberin matbaada yapılan faaliyetin ilk örneklerinden birini sunduğu ve bundan haberdar olduğu ifade edilmektedir. Portaleone, ayrıca matbaanın yeni icat edildiğini söyleyenleri de eleştirmektedir.⁹

Yahudi dinî literatüründe matbaaya köken bulma gayreti Portaleone ile sınırlı değildir. Eyüp peygamberin dışında Hz. Musa ve Hz. Süleyman da matbaanın mucitleri olarak kaynaklarda zikredilmektedir. Hz. Musa'nın matbaayla olan ilişkisi iki açıdan değerlendirilmektedir. Bunlardan ilki, Eyüp peygamberin matbaadan haberdar olması durumunda Eyüp Kitabı'nın yazarı olduğu düşünülen Hz. Musa'nın da doğal olarak matbaanın bilgisine sahip olduğudur. Bir diğer husus da Hz. Musa'nın bütün ilim dallarında kabiliyeti olduğuna dair geleneksel inanıştır. Hz. Süleyman da Yahudi geleneğinde hikmet/bilgelik konusunda insanların en üstünü kabul edildiği için onun da matbaadan haberdar olduğu düşünülmektedir. Yehezkiel Katzenellenbogen (ö. 1749), *Knesset Yehezkiel* isimli fetvalardan oluşan

6 Michael Pollak, “The Invention of Printing in Hebrew Lore”, *Gutenberg-Jahrbuch* (1977), ss. 22-28; Adam Shear & Joseph R. Hacker, a.g.m., s. 4.

7 Eserin tarihi yaygın bir yanlışlıkla 1612 olarak verilmektedir.

8 Eyüp Kitabı, 19:23-24.

9 Avraham Portaleone, *Şiltey ha-Giborim*, Mantua 1607, ss. 183b-184a. İnceleme için bkz. Pollak, a.g.m., s. 25; Berliner, “Haşpaat Sifrey ha-Defus ha-Rişonim al Tarbut ha-Yehudim”, *Ktavim Nivharim*, Mosad Rav Kook, Jerusalem 1945, c. 2, s. 122.

eserinde matbaa faaliyetinin Hz. Musa ve Hz. Süleyman tarafından bilindiğini iddia etmektedir. Katzenellenbogen, Tanrı'yla yüz yüze görüşen Hz. Musa ve bütün insanlardan daha bilge olarak nitelenen Hz. Süleyman'ın matbaadan habersiz olmaları ve bu faaliyetin Yahudi olmayan birisi tarafından bulunmasının normal olmadığını ifade etmektedir. Ona göre Hz. Musa ve Hz. Süleyman, bu bilgiye sahiptiler, fakat onların zamanında baskıcılık faaliyetleriyle bilgiyi yayma ihtiyacı yoktu. Bilgiler şifahi olarak aktarılıyordu ve yazılmak istendiğinde de *Sefer Tora* örneğinde olduğu gibi bir deri üzerine yazılmaktaydı.¹⁰

Matbaada basılan kitaplarda tashihiçi olarak çalışan Seligmann ben Moses Simon Ulma, Şabtay ben Akiva Horovitz'e (ö. 1619) ait 1612 tarihli *Şefa Tel* isimli eserini kolofonunda¹¹ matbaanın basit bir icat olmadığını, çok değerli kabiliyetleri ve hikmetleri insanlığa sunduğunu nakletmektedir. Mezmurlar'da yer alan "Rab halkları kaydederken, 'Bu da Siyon'da doğmuş' diye yazacak"¹² ifadelerini matbaayla ilişkilendiren Ulma, Yahudi olmayan milletler arasında ortaya çıkan buluşların ve bilgeliklerin de Tanrı tarafından, diğer faydalı buluşlarda olduğu gibi, Siyon'da yani Kudüs'te ortaya çıkmış olarak kabul edileceğini belirtmektedir. Ulma, bir Hıristiyan âlimin kendisine matbaanın Hz. Süleyman döneminde mevcut olduğunu söylediğini nakletmektedir.¹³ Bir başka Yahudi âlim Zvi Hirsch Chajes (ö. 1855) matbaanın icadı konusunda Ulma'yı eleştirerek bu şekilde bir değerlendirmede bulunmanın sağlıksız olduğunu ifade etmektedir.¹⁴

Her ne kadar Chajes matbaanın kökeniyle ilgili iddianın sağlıksız olduğunu söyleyip bu tür bir ilişkilendirmeyi mantıklı bulmasa da kendisi de matbaanın kökenini miladi birinci yüzyıla götürmektedir. Mişna'da Ben Kamtsar isimli bir Tevrat kâtibinin durumu anlatılarak "Ben Kamtsar, yazma işini öğretmeyi istemedi (*Ben Kamtsar lo ratsa le-lamed al maase ha-ktav*)"¹⁵ ifadelerine yer verilmektedir. Talmud'da Ben Kamtsar'ın bildiği bu özel yazı tekniği, eline dört tüy kalem alıp dört parmağıyla tutup dört harfli bir kelimeyi tek dokunuşta yazması olarak açıklanmaktadır.

10 Yehezkiel Katzenellenbogen, *Knesset Yehezkiel*, Hotsaat Yisrael Zeev, Sudilkov 1732, s. 29b. Ayrıca bkz. Pollak, a.g.m., s. 25.

11 Kitabın editörü, basım yeri, basım tarihi, basıldığı matbaa gibi basım bilgilerinin yer aldığı sayfa için kullanılmaktadır. Erken dönem matbaa baskısı kitaplarda kolofonlar kitabın sonunda yer alırdı.

12 Mezmurlar, 87:6.

13 Şabtay ben Akiva Horovitz, *Şefa Tel*, Hanau 1612, kolofon.

14 Zvi Hirsch Chajes, *Şeelot u-Teşuvot*, Zolkiew 1850, s. 13b.

15 Mişna, Yoma, 3:11.

Hahamlar ve diğer kâtipler bu işi nasıl yapabildiğini kendilerine de öğretmesini istediklerinde o bunu reddetmiştir. Bu sebeple de kendisine beddua edilmiştir.¹⁶ Chajes, Yahudi hahamların görüşlerine dayanarak Ben Kamtsar'ın tek seferde yazdığı bu dört harfli kelimenin Y-h-v-h harflerinden oluşan Yahve ismi olduğunu nakletmektedir. Dönemin hahamlarının bunu öğretmesine yönelik talepleri dikkate alındığında tek seferde bir kelimeyi yazmanın harfleri tek tek yazmaktan daha kıymetli bir iş olduğu sonucuna varan Chajes, Ben Kamtsar'ın yaptığıın matbaacılık faaliyeti olduğunu öne sürmektedir. Matbaacıların bir çok harfe mürekkep sürerek aynı anda kâğıt üzerine bir çok kelimeyi tek seferde basmalarının Ben Kamtsar'ın yaptığı şeyle aynı şey olduğunu dile getiren Chajes, bu sebeple matbaa faaliyeti olarak bilinen bu icadın II. Mabed döneminde (MÖ. 515-MS. 70) Yahudi âlimlerce bilindiğini belirtmektedir (*biymey Mikdaş be-Beyt Şeni haya noda' le-hahmey Yişrael hamtsaa zo*).¹⁷

Bu örneklerde görüldüğü üzere Yahudi âlimlerin matbaaya Yahudi tarihinden bir köken bulma gayreti bu icadın çok değerli ve kutsal bir yenilik olarak görülmesiyle doğrudan ilgilidir. Bu kadar faydalı bir yeniliğin bir Yahudi'ye nispet edilmesi Yahudilerin konumunu da yüceltecektir. Bu bilgiler, Yahudi âlimler arasında matbaayı şeytanlaştırma yönünde herhangi bir tutumun olmadığını göstermesi açısından da önem arz etmektedir.

2. Yahudi Matbaacılığı ve Matbaaya Atfedilen Önem

Matbaanın icadını takip eden yıllarda Yahudiler matbaayla doğrudan ilgilenmeye başlamışlardır. İlk İbranice eserler, 1469-1472 yılları arasında Roma'da basılmıştır.¹⁸ Basılan ilk kitaplar; David Kimhi'nin *Sefer ha-Şoraşim* adlı İbranice sözlüğü, Tevrat tefsiri, İbn Meymun'un *Delâletü'l-Hâirin* adlı eserinin İbranice çevirisi, Natanel ben Yehiel'in *Sefer ha-Aruh* isimli İbranice sözlüğü ve Şlomo ibn Adret'in fetvaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerde tarih kaydı bulunmamaktadır. Baskı tarihi belli olan ilk İbranice kitaplar ise Rabbi Şlomo Yitshaki'nin (Raşi, ö. 1105) Tevrat tefsiri ve Ya'kov ben Aşer'in (ö. 1340) *Arbaa Turim* adlı eseridir. Bu

16 Babil Talmudu, Yoma, 38b.

17 Chajes, *a.g.e.*, s. 13b. Ayrıca bkz. Pollak, *a.g.m.*, s. 28; Berliner, *a.g.m.*, s. 126.

18 Simon Eliot, Jonathan Rose (ed.), *A Companion to the History of the Book*, Wiley-Blackwell Publishing, Hong Kong 2009, ss. 156-157; Manule Jose Pedrasa Gracia, "Minor Printing Offices in Fifteenth and Sixteenth Centuries", *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe*, ed. Benito Rial Costas, Brill, Leiden 2013, s. 311.

eserler, 1475 yılında İtalya'nın Reggio Calabria şehrinde basılmıştır.¹⁹ Matbaada kitap basım işinin 1452'den sonra başladığını varsaydığımızda, yaklaşık yirmi yıl içerisinde Yahudilerin de matbaacılık faaliyetlerine başladığı görülmektedir.

Yahudi matbaacılık tarihi incelendiğinde İtalya'nın merkezî bir konumda olduğu görülmektedir. Nitekim matbaanın icadını müteakiben ilk Yahudi matbaaları İtalya'da kurulmuştur. İtalya'nın ardından 1480'li yıllarda İspanya'da, 1490'lı yıllarda da Portekiz'de Yahudi matbaaları çalışmaya başlamıştır. Osmanlı topraklarında da ilk matbaa yine İspanya'dan sürülen Yahudiler tarafından 1493 yılında kurulmuştur. Matbaaların ilk dönemlerinde gerek harf dökümlerinde gerekse baskı kalitelerinde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Bu sebeple matbaacılığın emekleme dönemi olarak isimlendirilen bu dönemde (1450-1500 yılları arasında) basılan eserlere "beşik" anlamına gelen *incunabula* adı verilmektedir. 1470-1500 yılları arasında *incunabula* olarak isimlendirilebilecek yüz elli civarında İbranice eser mevcuttur.²⁰ Yüz elli farklı kitaptan toplam iki bin civarında kopya günümüze ulaşmıştır. İstanbul'da İspanya'dan sürülen Yahudiler tarafından basılan 1493 tarihli *Arbaa Turim* adlı eser, Osmanlı topraklarında ve İslam dünyasında basılan tek *incunabula* eserdir.²¹ İbranice *incunabula* eserlerin (1470-1500) ortalama baskı adedi, üç yüz-dört yüz civarındadır.²²

Matbaanın icadı Yahudi çevrelerinde büyük sevinçle karşılanmıştır. Sadece el yazmaları olarak bulunan sınırlı sayıda kitabın kaybolma, yanma, suda kalma gibi sebeplere kullanılamaz hale gelmesi durumlarına karşı matbaanın icadı büyük bir kolaylık sağlamıştır. Yahudiler açısından konunun daha da önemli yönü, Kilise otoriteleri tarafından başta Talmud olmak üzere Yahudi dinî metinlerinin yakılması²³ ve toplanması sebebiyle bu metinlerin kaybolma riskinin ortaya çıkmasıdır.

- 19 David Werner Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, Edvard Stern Publishing, Philadelphia 1909, ss. 21-28; Gracia, a.g.m., s. 311.
- 20 Bu sayıyı 250'ye kadar çıkarırlar da vardır. Bkz. Marvin J. Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book*, Brill, Leiden 2011, c. 1, s. xiii. Offenberg ise 139 *incunabula* eserden bahsetmektedir. Bkz. Adri K. Offenberg, *Hebrew Incunabula in Public Collections*, De Graaf, Nieuwkoop 1990.
- 21 Silke Schaeper, "Inventory of Hebrew Incunabula", *Catalogue of Books Printed in the Fifteenth Century Now in the Bodleian Library*, ed. Alan Coates, Oxford University Press, Oxford 2005, s. 2715.
- 22 Coletta Sirat, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, trans. Nicolas de Lange, The Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge 2002, s. 12.
- 23 Polonyalı hahamlardan Rabbi Aharon Gerson, 1554'te Talmudların yakılmasına dair Papalık fermanının manevî sebebinin 1551 yılında Venedik'te basılan İbn Meymun'un *Delâletü'l-Hâirîn* isimli eseri olduğunu belirtmektedir. Bkz. Avraham Yaari, *Mehkarey Sefer*, Mosad Rav Kook, Kudüs 1958, s. 216.

Ayrıca Yahudilerin yaşadıkları ülkelerden sürülmeleri de Yahudi dinî literatüründeki bazı eserlerin zamanla ortadan kaybolmasına sebep olmuştur.²⁴ Fakat matbaa sayesinde çok sayıda baskı yapılarak birçok eve giren ve çok geniş bir coğrafyaya yayılan bu eserlerin kaybolma riski ortadan kalkmaktadır.²⁵ Örneğin, Papalık 1553-1554'te Roma'da Talmudları toplatıp yakmaya başlayınca İstanbul'daki Yahudi matbaacılar olan Yaabets kardeşler hemen Talmud basmaya başlamışlardır.²⁶

Matbaanın Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaası tarafından çok geç bir vakitte kullanılmaya başlanmasına sebep olarak genellikle hattatların sayıca fazla olmaları ve iş imkânlarının ortadan kalkması gösterilmektedir. Benzer şekilde Avrupa'da matbaanın ilk olarak ortaya çıktığı dönemden itibaren hattat olarak çalışan Hıristiyan keşişlerin işsizliğe sebep olacağı gerekçesiyle matbaaya karşı çıktıkları görülmektedir. Örneğin 1470'li yıllarda Venedik'te kâtip olarak çalışan Dominiken rahip Filippo da Strada, matbaacılığı ukalalık olarak nitelemekte ve bu işle uğraşanları cahil, başıboş, sarhoş ve İtalyan kâtipleri aklıktan öldürmeye zorlayan Alman adamlar olarak ifade etmektedir. Ona göre matbaacılık faaliyetleri cahillerin elindedir. Dönemin matbaalarında çalışan bazı editörler ise matbaacıların açgözlülüklerinden bahsederek metinlerin kalitesizliğinden yakınmaktadırlar. Yine matbaanın, insan ruhu için bir savaş topunun insan bedenine verdiği zarardan daha fazla zarar verdiğini, zira bir topun sadece bedene, matbaanın ise zihinlere ve beyinlere zarar verdiğini belirten ilim adamları da olmuştur. Sayı çokluğunun kaliteyi düşürdüğü, kütüphanelerin lüzumsuz kitaplarla dolduğu gibi eleştiriler de yine Kilise çevresindeki eleştiriler arasındadır. Bununla birlikte gerek Kilise adamları arasında gerekse entelektüeller arasından matbaayla ilgili övgü dolu sözleri işitmek de mümkündür. Bunlar arasında “kutsal sanat”, “semadan inen bir zanaat”, “yeni ve yazmanın ilahî çeşidi”, “çağları aşan görülmemiş mucize”, “semavî nimet”, “daha iyisi yapılmamış icat” gibi tanımlamalara rastlanmaktadır.²⁷

Matbaanın icadı Yahudiler arasında sevinçle karşılanmıştır. Matbaa aleyhinde beyanlara dair çok sınırlı sayıda kayıt mevcuttur. 1490 tarihli Napoli'de basılan Nahmanides'e ait Tevrat tefsirinin sonunda “Matbaanın aleyhine konuşanlar, bunun günahını çekeceklerdir” şeklinde bir ifadeye yer verilmektedir.²⁸ Bu ifade ara-

24 Mehlman, *a.g.e.*, s. 2.

25 Amram, *a.g.e.*, ss. 36-37.

26 Yasin Meral, *İstanbul'da Yahudi Matbaatı*, Divan Kitap, İstanbul 2016, ss. 41-42.

27 Richardson, *a.g.m.*, ss. 136-153.

28 Mehlman, *a.g.e.*, s.2; Daniel Chwolson, *Reşit Maase ha-Defus be-Yisrael*, Warsaw 1897, s. 6; Amram,

cılığıyla matbaa aleyhinde konuşanların varlığı dolaylı olarak bilinmektedir. Fakat bu isimler eğer Yahudi ulemasından isimlerse bunu kitaplarında açıkça yazarak en azından kayda geçirmedikleri görülmektedir. Matbaanın icadının Yahudilerce sevinçle karşılandığı basılan İbranice eserlerde de kayıt altına alınmıştır. Avraham Conat, 1476 yılında Mantua’da (İtalya) Ya’kov ben Aşer’e ait *Arbaa Turim*’in Oreh Hayim bölümünün kolofonunda matbaayı, herhangi bir mucize olmaksızın birçok kalem kullanarak aynı anda yazı yazmaya (*kotev kama kulmusim be-lo maase nisim*) benzetmektedir.²⁹

İbrani matbaacılığının ilk dönemlerinden itibaren Yahudi matbaacılar veya müellifler matbaayı öven ve yücelten ifadelerle yer vermektedirler. Matbaada basılan İbranice kitaplarda matbaacılık faaliyetleri genellikle “kutsal bir zanaat (*mal’ehet ha-kodeş* veya *mal’ehet şamayim*)” şeklinde tanımlanmaktadır. Bunun temel sebebi de matbaa sayesinde Tanrı’nın emirlerinin hızlı bir şekilde yayılmasıdır. Örneğin, İstanbul’da 1505 yılında basılan Tevrat’ın kolofonunda Avraham ibn Yaiş, matbaacılık faaliyetlerini “büyük bir dinî vecibe (*mitsva gdola*)” olarak tanımlamaktadır. Ona göre matbaa, Tevrat bilgisinin yayılmasına hizmet etmektedir. Abravanel’e ait *Roş Amana* (İstanbul, 1506) adlı eserin kolofonunda da matbaadan, “kutsal bir zanaat (*mal’ehet ha-kodeş*)” olarak bahsedilmektedir. Yisthak Alfasi’ye ait *ha-Hibur ha-Gadol me-ha-Halahot* (İstanbul, 1509) adlı eserin *Seder Moed* bölümünün sonunda, dönemin ünlü Yahudi âlimi Eliyahu ha-Levi, matbaacılık faaliyetlerini “kutsal bir zanaat işi (*mal’ehet avodat ha-kodeş*)” olarak anlatmaktadır. *Hasagot ha-Rambam* (İstanbul, 1510) isimli eserde ise “kutsal matbaa zanaatı (*mal’ehet ha-kodeş mal’ehet ha-defus*)” ifadelerine yer verilmektedir.³⁰

Tsemah David (1592) isimli tarih kitabının müellifi David Gans (ö. 1613), matbaayı dünyanın yaratılışından kendi zamanına kadar ortaya çıkan yeniliklerin en değerlisi olarak görmektedir. O, matbaanın icadıyla ilgili şu ifadelerle yer vermektedir:

“Kitap basımı, Mainz şehrinde Strasbourglu Yohanan Gutenberg tarafın-

a.g.e., ss. 35-36; Berliner, *a.g.m.*, s. 118.

29 Berliner, *a.g.m.*, s. 114; Michael Pollak, *a.g.m.*, s. 24.

30 Meral, *a.g.e.*, s. 63. Kolofonlarda matbaanın kutsal bir iş olduğuyla ilgili örnekler için bkz. Yaari, *ha-Defus ha-İvri be-Kuşta*, ss. 60-62, 64, 66, 67-69, 77. Ayrıca bkz. Nahum Rakover, *Zhut ha-Yösvim ba-Mekorot ha-Yehudim*, Jewish Legal Heritage Society, Kudüs 1991, s. 233; Pavel Sladek, “The Printed Book in the 15th and 16th Century Jewish Culture”, s. 13; Berliner, *a.g.m.*, s. 117. Elimizdeki kayıtlara göre matbaa için önce *kataav* ve *hakak* fiilleri kullanıldı, *defus* kelimesi ise ilk olarak 1477 yılında kullanılmaya başlandı. Kitap basmak fiil olarak ilk defa 1491 yılında kullanıldı. Bkz. Berliner, *a.g.m.*, s. 115; Amram, *a.g.e.*, s. 34; Pollak, *a.g.m.*, s. 24.

dan icat edildi. Bu, dindar hükümdar Friedrich'in hükümdarlığının birinci yılında, İbrani takvimine göre 5200, Hıristiyan takvimine göre 1440 yılında gerçekleşti. İnsana bilgiyi, insanlığa anlayışı bahşeden yaratıcı mübarektir! Merhametiyle bizi bütün insanlığın faydasına olacak bunun gibi büyük bir icatla destekleyen yaratıcı mübarektir! Bu yeni icadın bir benzeri yoktur ve Tanrı'nın insanı yarattığı günden bu yana sadece dinî ilimlerde değil, yedi hikmet³¹ de dâhil olmak üzere ortaya çıkan hikmet ve icatlardan bu icat kadar değerli olanı yoktur. Ayrıca günümüzün diğer kabiliyetleri olan sanat, zanaat, sarraflık, yapı işleri, ahşap işlemeciliği, taş işlemeciliği ve diğer ilimler de buna dâhildir. Matbaa sayesinde sınırsız kitap basılarak her gün ve her vakit pek çok yararlı şeyler ve yenilikler gün yüzüne çıkıyor ve ifşa olunuyor.³²

Gans'ın dünya tarihini aktardığı kitabındaki bu ifadeler diğer Yahudi âlimlerden biraz farklılık arz etmektedir. Yahudi âlimler matbaanın önemli bir icat olduğunu ifade ederken bunu genellikle Tevrat bilgisinin yaygınlaşması bağlamında kurgulamakta, Gans ise bunu insanlığın faydasına olacak şeylerin yaygınlaşması ve her türlü ilim dalında ilerleme kaydedileceğine dair ümit çerçevesinde ifade etmektedir.

Hem Avrupa'da hem de Osmanlı Devleti'nde gerek matbaacıların gerekse kitap bastıran Yahudi âlimlerin, matbaacılık faaliyeti için "kutsal zanaat" ifadesini kullandıkları görülmektedir. Yahudi âlimlerin matbaaya önem vermelerinin ve teşvik etmelerinin temelinde Tevrat'ın ve dinî bilgilerin hızlı bir şekilde yayılması yatmaktadır. Bu vesileyle sadece belli âlimler ve zengin insanlar arasında dolaşımda olan bazı kitaplar da hızlı bir şekilde birçok insanın eline ulaşacaktır. Zira matbadan önce istinsah etme yoluyla kitaplar çoğaltılmaktaydı. Bu iş, hem zaman alan hem de pahalı olduğu için herkes tarafından tercih edilebilen bir imkân değildi. Fakat matbaayla birlikte hem kitap fiyatları düşmüş hem de matbaacılar bir müstensihnin bir ayda yazdığını bir iki günde basmaya başlamışlardır. Matbaayla birlikte oluşan bir diğer imkân da *Mikraot Gedolot*³³ gibi bir kitabın içerisinde bir kaç

31 Gramer, mantık, retorik, aritmetik, geometri, müzik ve gökbilim.

32 David Gans, *Tsemah David*, ed. Mordechai Breuer, Magnes Press, Kudüs 1983, s. 369.

33 Birkaç Tevrat tefsirinin Tevrat metniyle birlikte aynı kitap içerisinde basılmasıyla elde edilen özel bir türdür. Bu eserlerde önce Tevrat'ın İbranice orijinal metni sayfanın başında yer alır sonra da sayfa kenarlarında ve altlarında sırasıyla ilgili Tevrat pasajıyla alakalı tefsirler yer alır. Hangi tefsirlerin seçileceği konusu editörlerin takdirine kalmıştır. Bununla birlikte Raşi, İbn Ezra ve Nahmanides gibi çok meşhur müfessirlerin tefsirleri hemen hemen bütün editörler tarafından tercih edilen tefsirler olmuşlardır.

kitabın birden basılması vesilesiyle aynı anda pek çok kitaba ulaşım kolaylığıdır. Tanah'ın, Neviim ve Ketuvim bölümündeki kitapların sıralaması da matbaada basılan Tanah nüshaları vesilesiyle bugünkü halini almıştır. Dua kitapları olan sidurların basılması ve cemaatin ezbere bilmediği duaları sinagogda bu kitaplardan takip ederek dualara iştirak etmeye başlaması da yine matbaanın getirdiği avantajlardandır. Matbaacılık faaliyetlerinin ilk dönemlerinde matbaacılar bir kâtibin bir yılda yazdığı bir günde bastıklarından bahsetmektedirler. Bir başka matbaacı da bir kâtibin bir nüsha yazdığı bir zaman diliminde aynı kitaptan beş yüz adet bastığını belirtmektedir.³⁴ Matbaanın icadı sonrasında müstensihler tarafından kitap yazma işi sadece sinagogda veya bayramlarda okunan litürjik eserlerle sınırlı kalmıştır. Bu çerçevede Tevrat, Ester Kitabı, *tefilin* ve *mezuz*a metinleri parşömen ve deriye el yazısıyla yazılmaya devam etmiştir. Diğer taraftan zengin Yahudilerin kendi özel kütüphaneleri için el yazması toplamaya/yazdırmaya devam ettikleri de bilinmektedir.³⁵

3. Kutsal Metinlerin Matbaada Basımına Dair Fetvalar

Her ne kadar Yahudi âlimler matbaayı tam olarak sahiplenseler de kutsal metinlerin matbaada basımı konusunda sorunlar baş göstermiştir.³⁶ Kutsal metinlerin matbaada basılmalarıyla ilgili öncelikli sorun, matbaa faaliyetinin tanımıyla ilgili ortaya çıkmıştır. Bu sorunun temel nedeni, Tevrat'ın, *mezuz*a ve *tefilin*de kullanılan metinlerin ve kadına verilen boşama belgesinin (*get*), Yahudi hukukuna göre yazıyla (*kataw*) oluşturulmuş bir metin olması zorunluluğundan kaynaklanmaktadır. Tevrat'ta yer alan “Eğer bir adam evlendiği kadında yakışsız bir şey bulur, bundan ötürü ondan hoşlanmaz, boşanma belgesi yazıp ona verir ve onu evinden gönderirse...”³⁷ ifadesi bunun delili olarak gösterilmektedir. Yazılmış olmayan metin, bu objelerin dinî amaçlarla kullanılmayacağı ve geçersiz sayılacağı anlamına gelmektedir. Burada şu soru gündeme gelmektedir: Matbaada yapılan baskı faaliyeti, yazmak fiiliyle ifade edilebilir mi? Bir diğer ifadeyle matbaada basılan bir

34 Berliner, a.g.m., s. 117, 129, 131-135; Richardson, a.g.m., ss. 138-139.

35 Mehlman, a.g.e., s. 2; Adam Shear & Joseph R. Hacker, “Book History and the Hebrew Book in Italy”, *The Hebrew Book in Early Modern Italy*, ed. Joseph R. Hacker & Adam Shear, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011, s. 2; Malachi Beit-Arie, “The Relationship between Early Hebrew Printing and Handwritten Books: Attachment or Detachment”, *Library Archives, and Information Studies*, ed. Dov Schidorsky, Magnes Press, Kudüs 1989, s. 26; Marvin J. Heller, *Printing the Talmud: A History of the Earliest Printed Editions of the Talmud*, Brill, Leiden 1992, ss. 9-13.

36 İnceleme için bkz. Berliner, a.g.m., ss. 122-126.

37 Tesniye, 24:1.

metin, yazılmış metin olarak tanımlanabilir mi?³⁸ Bu endişenin bir sonucu olarak matbaada ilk basılan bazı Tevratların ilk ve son harfleri boş bırakılmış ve bu kısımlar elle yazılarak tamamlanmıştır. Böylece yazı yazmak şartının yerine getirilmesi sağlanmaya çalışılmıştır.³⁹

Matbaada basılan Tevrat rulosu ile ilgili başka yazım kuralları da şüphelerin artmasına neden olmuştur. Örneğin, Tevrat'ı yazan kâtip, yazacağı her kelimededen önce o kelimeyi sesli bir şekilde telaffuz etmelidir. Ayrıca Tevrat'ın yazımı sırasında bir başka Tevrat rulosuna bakarak yazılması gerekmektedir. Metni ezberden yazmak geçersiz kabul edilmektedir. Tanrı'nın isminin geçtiği her yerde *le-šem keduşat ha-Şem* (Tanrı'nın adını kutsamak niyetiyle) şeklinde bir ifade kullanılması ve harflerin sırasıyla ve peş peşe yazılması gerekmektedir.⁴⁰ Tevrat'ın bir kaşer hayvanın derisine yazılması zorunluluğu da mevcuttur. Ayrıca Yahudi olmayan birinin yazdığı Tevrat, dinî ritüellerde kullanılamaz. Bütün bunları bir arada düşündüğümüzde, matbaada tek seferde sayfaları basılan Tevratlarda bu kuralların birçoğuna uyulmadığı görülmektedir. Örneğin, Tanrı'nın isimleri bir sayfada beş defa geçiyorsa matbaacıların bunları sayıp o kadar kutsama yapmaları neredeyse imkânsızdır. Basım tek parçada olduğu için harfler sırasına göre yazılmamaktadır. Kelimelerin tek tek yazımı söz konusu olmadığı için de tek tek telaffuz ederek yazmak söz konusu değildir. Bütün bu eksiklikler matbaada basılan Tevratların ibadetlerde kullanımının mümkün olmadığına dair şüpheleri ortaya çıkarmıştır.⁴¹

Matbaayla ilgili bu soruna verilecek cevap ilgili metnin kutsal sayılıp sayılmayacağını, bir diğer ifadeyle dinen geçerli olup olmayacağını da ortaya çıkarmaktadır. Matbaayla ilgili bir diğer husus da eskiyen, yıpranan ve yırtılan kitapların yakılması veya gömülmesi sorununun ortaya çıkmasıdır. Bununla ilintili olabilecek bir diğer sorun da matbaada baskı hataları sonucunda ortaya çıkan müsveddelere nasıl muamele edileceğiyle ilgilidir. Zira bu tür metinler, içinde özellikle Tanrı'nın isimlerini barındırması sebebiyle ya gömülmelidirler ya da *geniza* adı verilen yer-

38 Yitshak Zeev Kahana, *Mehkarim be-Sifrut ha-Teşuvot*, Mosad Rav Kook, Kudüs 1973, ss. 272-274; Solomon B. Freehof, *The Responsa Literature*, Varda Books, Illinois 2011, s. 230.

39 Berliner, a.g.m., s. 119.

40 Örneğin, Avraham Gumbiner (ö. 1683) *tefilin* ve *mezuzalarda* harf harf yazma şartı olduğu için matbaada basılan *tefilin* ve *mezuzalar* metinlerinin dinen geçerli olmadığını belirtmektedir. Bkz. Avraham Gumbiner, *Magen Avraham (Oreh Hayim)*, fetva no: 32, seif 57.

41 Benzer sorunlar serigrafı baskısıyla oluşturulan Tevratlar için de geçerlidir. Tartışmalar için bkz. J. David Bleich, "Survey of Recent Halakhic Periodical Literature: Silk Screened Torah Scrolls", *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 37:1 (2003), ss. 79-92.

lerde saklanmalıydılar. Yahudi âlimlerden bazıları matbaada basılan ve daha sonra kullanılmayacak hale gelen malzemelerin paketlenerek gömülmesini tavsiye ederken bazıları da paketlenmelerine (çanak-çömlek gibi şeylere konulmalarına) gerek olmadığını belirtmektedirler.⁴² Baskı hataları sonucu yüzlerce müsvedde kâğıt ortaya çıkınca bunların yakılması gerektiğini ve ayak altında bu tür metinlerin dolaşmasının saygısızlık olduğunu ifade eden Yahudi âlimler çıkmıştır. Bunun yanında müsvedde bile olsa dinî metinlerin yakılmasının uygun olmadığını ve onları gömmek gerektiğini ifade eden âlimlere de rastlanmaktadır.⁴³

a. Matbaa Baskısının Dinen Geçersiz Olduğunu Savunanlar

Matbaada basılan Tevratların dinen geçerli olup olmadığıyla ilgili daha matbaanın icadıyla birlikte tartışmalar da başlamıştır. Elimize gelen kayıtlar ise matbaadan yaklaşık bir asır sonrasına ait fetvalarla başlamaktadır. Örneğin Moşe Provençal (ö. 1576), 1560 yılında Purim Bayramı'ndan beş gün önce kendisine sorulan bir soru vesilesiyle matbaada basılan eserlerle ilgili değerlendirmede bulunmaktadır. Bu soru Riva di Trento'dan haham ve matbaacı Yosef Ottolenghi'nin Purim Bayramı'nda okunmak üzere on altı adet Ester parşömeni basmasıyla ilgilidir.⁴⁴ Soruyu soran kişi, Ottolenghi'nin, insanları bu parşömenlerden okumaya zorlamadığını fakat bayramda ibadet maksadıyla matbaa baskısı bu metinlerden okumanın da dinen geçerli olduğunu düşündüğünü aktarmaktadır. Bu kişi, Ottolenghi'nin bu iddiasına delil olarak Mişna, Şabat 17:1'den delil getirdiğini nakletmektedir. Mişna'daki rivayete göre Şabat günü üç harfi aynı anda yazan kişi, Şabat gününde yazı yazmama kuralını çiğnemiş sayılmaktadır. Ottolenghi, bu rivayetin harfleri aynı anda basmanın *yazı* kelimesiyle ifade edilen ameliye olarak tanımlanabileceğini gösterdiğini iddia etmektedir. Soruyu soran kişi bu tür bir çıkarımın aklına yatmadığını ve insanların Ottolenghi'nin bu sözleriyle hataya düşeceklerini belirtmekte ve Provençal'dan bu konuda kendisini aydınlatmasını istemektedir.⁴⁵

42 Louis Jacobs, *A Tree of Life Diversity, Flexibility, and Creativity in Jewish Law*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oregon 2007, s. 153; Przybilski, "Jewish Concepts of Holiness of Script in the Age of Printing: The Case of Genizah", *The Aura of the Word in the Early Age of Print*, ed. Jessica Biskirk-Samuel Mareel, Routledge Publishing, Oxon 2016, ss. 105-106.

43 Przybilski, a.g.m., s. 106.

44 Gerek Tevrat rulosu gerek diğer parşömene basılmak zorunda olan metinler de matbaada basılabilir. Bilindiği üzere rulo şeklindeki Tevratlar altmış iki adet parşömenin ayrı ayrı yazılmasından sonra birbirlerine iğneyle dikilip birleştirilmesiyle tek parça haline getirilmektedir.

45 Moşe Provençal, *Şe'lot u-Teşuvot*, ed. Avraham Yosef Yanay, Mahon Or ha-Mizrah, Kudüs 1989, c. 1, fetva no: 73.

Provençal, bu soruya cevap sadedinde matbaa baskılarının dinen geçersiz sayılıp sayılmamasının sebebinin bütün metni aynı anda basması olmadığını belirtmektedir. Bu sebeple de Ottolenghi'nin delil olarak gösterdiği rivayetin gereksiz ve ilgisiz olduğunu düşünmektedir. Ona göre satır sıralamalarının olmaması da o baskının dinen geçersiz olmasını gerektirmez. Baskı yapılırken her halükarda mürekkebin kâğıda ya da parşömene geçtiğini belirterek bu tür bir yöntemin de metni dinen geçersiz hale getirmeyeceğini ifade etmektedir. Onun matbaada basılan bir metnin dinen geçersiz olmasına yönelik iddiası, matbaada kullanılan teknik ya da malzemelerle ilgili değildir. Provençal, matbaada çalışan ve baskıyı yapan çalışanların çoğunun hatta tamamının Yahudi olmayan kişilerden oluştuğunu, Yahudi olmayan birisi tarafından yazılan bir metnin de dinen geçersiz olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Provençal'a göre, matbaacının Yahudi olması durumunda da matbaadaki baskı faaliyetinin yazı yazmak fiiliyle ifade edilebilmesi için kâğıt, parşömen ya da deri üzerine mürekkeplenerek basılan tabakadaki metal harflerin nasıl oluşturulduğu önemlidir. O, burada teknik bir ayrıma giderek önemli olanın harflerin baskısının yapılması olduğunu söylemektedir. Eğer matbaada harfler oyularak bir tabaka oluşturulmuşsa o zaman bu oymacılık-kakmacılık işine girer ve harfler etkisiz durumda olduğu için harflere mürekkep sürülmeden tabakaya mürekkep sürülerek baskı yapılması anlamına gelir ki bu yazı olmaz. Eğer harflerin kenarları oyulup harfler öne çıkarılır ve mürekkep harflere sürülürse o zaman bu yazı ameliyesi yerine geçer ve bu şekilde basılan metinlerden okumak dinî vecibenin yerine getirilmesini sağlar. Ayrıca ona göre, metnin üzerine basıldığı malzemenin deri olması gereklidir, zira kâğıt üzerine basılan metin dinen geçerli bir metin değildir.⁴⁷

Konuyla ilgili bir başka kayıt da Yair Hayim Baharah'a (ö. 1702) aittir. O, *Havot Yair* isimli eserinde matbaada basılan Tevratlarda kutsallık olup olmamasının Tevratların matbaada basılmasıyla ilgili olmadığını iddia etmektedir. Ona göre konu, baskıyı yapanın Yahudi olup olmamasıyla ilgilidir. Bu sebeple Yahudi olmayan birisi tarafından basılan Tevratlarda herhangi bir kutsallık söz konusu değildir. Yahudilerin ise özel bir niyet ve amaca yönelik saygı ve ihtiramla bu işi yaptıklarında yazılan ya da basılan *Sefer Tora*, *mezuza* ve *tefilin*lerde kutsallık olduğu söylenebilir. Ona göre bir Yahudi tarafından hazırlanan ve özel bir amaca yönelik olan faaliyetler, o metne kutsallığını vermektedir. Baharah, matbaada basılan boşanma bel-

46 Provençal, *a.g.e.*, fetva no: 73; Vivian B. Mann & Daniel D. Chazin, "Printing, Patronage and Prayer: Art Historical Issues in Three Responsa", *Images: A Journal of Jewish Art and Visual Culture* 1 (2007), ss. 92-94.

47 Provençal, *a.g.e.*, fetva no: 73; Mann & Chazin, *a.g.m.*, ss. 92-94.

gesinin dinen geçerli olduğunu, fakat *Sefer Tora*, *tefilin* ve *mezuzanın* geçerli olmadığını belirtmektedir.⁴⁸ Baharah bir başka yerde de matbaalarda basılan Tevratlara ve kutsal yazılara saygısızlık yapılmaması ve bu metinlere kutsal olarak muamele edilmesi gerektiği konusunda uyarıda bulunmaktadır.⁴⁹ Bu noktada o, metnin litürjide kullanılması ile kutsal olması arasında bir ayrım yapmaktadır. Bir diğer ifadeyle her ne kadar litürjide kullanımları uygun olmasa da bu durum, matbaada basılan dinî metinlerin kutsallıklarının olmadığı anlamına gelmemektedir. Somut bir örnekle ifade edecek olursak; matbaada parşömene basılıp rulo haline getirilen bir Tevrat, kutsal olmakla birlikte, Şabat günlerinde sinagogda Tevrat okuma ritüelinde metin olarak kullanılamaz. Bu çerçevede litürji için uygun olmayış, daha çok teknik şartları taşımamasından kaynaklanan özel bir durumdur. Yoksa matbaada basılan Tevrat'ın içeriğiyle elde yazılan Tevrat'ın içeriği arasında herhangi bir fark yoktur.

Bir başka Yahudi âlim Yona ben Eliyahu Landsofer (ö. 1712), *Bney Yona* adlı eserinde matbaada basılan Tevrat, *mezuz*a ve *tefilin*in dinen geçerli (*kasher*) olmadığını savunmaktadır. Tevrat, *mezuz*a ve *tefilin* için yazmak (*kata*v) filinin kullanıldığını belirten Landsofer, matbaa faaliyetindeki eylemin “baskı” olduğunu dolayısıyla “yazı” olarak nitelenemeyeceğini belirtmektedir. Kendisinden önce bazı Yahudi âlimlerin matbaa baskısı eserlerin dinî ritüellerde kullanımıyla ilgili farklı fetvalar verdiklerini aktaran Landsofer, kendi kanaatinin olumsuz yönde kanaat bildirenler istikametinde olduğunu ifade etmektedir.⁵⁰

Matbaada basılan kitapların dinî statüsüyle ilgili bir diğer fetva da Rabbi Eliezer Fleckles (ö. 1826) tarafından verilmiştir. O, matbaada basılan kitapların saygısızca muamele gördüğüne ve meyvelerle birlikte yan yana dükkânlarda satıldığına şahit olmuştur. Bu durumun kitapları aşağılamak anlamına geldiğini belirten Fleckles, matbaada basılan metinlerin elle yazılan kitaplar gibi kutsal olduğunu dile getirmektedir. Onun da asıl rahatsız olduğu husus, Yahudi dinî metinlerinin Yahudi olmayan matbaacılar tarafından basılmasıdır. Bulunduğu şehirde matbaacılık yapan kişinin Yahudi olmadığını belirten müellif, Yahudi dinî kurulu olarak kendisine bu kitapları dükkânlara satmamasını ifade eden bir uyarıda bulduklarını, fakat Hıristiyan olan bu matbaacının devlet nezdinde kendilerinden daha imtiyazlı ve

48 Yair Hayim Baharah, *Havot Yair*, Mahon Eked Sfarim, Ramat Gan 1997, c. 2, fetva no: 184; Freehof, *a.g.e.*, s. 231.

49 Baharah, *a.g.e.*, fetva no: 109.

50 Yona ben Eliyahu Landsofer, *Bney Yona*, Kudüs 2005, siman:271, seif: 25.

daha güçlü olduğunu, bu sebeple de ona söz geçirmenin imkânsız olduğunu nakletmektedir.⁵¹ Fleckles, bir başka fetvasında *Sefer Toraların* ve Tanrı'nın isimlerinin deriye harf sırasına göre yazılması gerektiğini; hâlbuki matbaada bu şartın yerine gelmediğini, bu sebeple de litürji kullanımına uygun olmadığını belirtmektedir.⁵² Burada da Fleckles'in kutsallıkla litürji kullanımı arasında ayrıma gittiği görülmektedir.

b. Matbaa Baskısının Dinen Geçerli Olduğunu Savunanlar

Matbaada basılan metinlerin kutsallık taşıyıp taşınamamasıyla ilgili tartışmalarda olumlu görüş bildiren ve gerek parşömene gerekse kâğıtlara basılan dinî literatüre kutsallık atfedilerek azami hürmetin gösterilmesi gerektiğini ifade eden Yahudi âlimlere de rastlanmaktadır. Örneğin Moses Isserles (ö. 1575), bir metnin kutsal olup olmamasının, içerisinde Tanrı'nın isimlerinin bulunmasına ve oluşturulma niyetine bağlı olduğunu belirterek elle yazılan metinlerle matbaada basılanlar arasında bir fark olmadığını iddia etmektedir.⁵³

Konuyla ilgili en çarpıcı örnek, Samuel de Medina'ya (ö. 1589) sorulan bir soruda görülmektedir. Soruyu soran kişi Selanik'teki matbaacıların kitap cildi yaparken müsveddeleri kullanmalarını eleştirmekte ve ciltçilerin dinî metinlere saygısızlık yaptığını düşünmektedir. Soru şu şekildedir:

“Selanik'te bir gelenek olarak ciltçiler tefsirler, midraşlar, Tora, Neviim, Ketuvim gibi matbaada basılan kitaplardan artakalan fazlalık kâğıtları kitap cildi yapımında kullanıyorlar. Bu artakalan kâğıtları bir yapıştırıcıyla bir araya getirip tutturarak sert bir tabaka elde ediyorlar. Sonra bu tabakaları kitaplara kapak cildi olarak yapıştırıyorlar. Görüldüğü kadarıyla bu artakalan kâğıtlardaki metinler de yapıştırıcı marifetiyle yok ediliyor. Yaptıkları sadece bununla da sınırlı değil. Onlar bu tabakaları küçük parçalara ayırarak küçük hacimli kitaplar için cilt olarak kullanıyorlar. Küçük tabakalara ayırırken ortaya çıkan küçük parçaları da cilt ile kitabın ebadını tutturmak için kullanıyorlar. Sonrasında da bu kâğıt parçaları atılarak ayakaltında çöğneniyor. İşin hakikati şu ki bu durum halk nezdinde de benim gibi bir cahilin gözünde de şaşılacak bir iş olarak karşımızda duruyor. Ağzımı açacak

51 Eliezer ben David Fleckles, *Teşuva me-Ahava*, ed. Yisrael Zeev, New York 1966, c. 1, no:9; Marvin J. Heller, *Printing the Talmud: Earliest editions*, s. 11; Frechhof, *a.g.e.*, s. 231.

52 Fleckles, *a.g.e.*, no:391; Frechhof, *a.g.e.*, ss. 231-232.

53 Martin Przybilski, *a.g.m.*, s. 105.

bir durumum yok, zira onlar bu işi yaparken büyük bir otoriteye dayanıyorlar.⁵⁴ Fakat bu durum benim kafamı karıştırdı. Kendimi tutamadım ve gördüklerime inanamadım. Gücüm elverdiği ölçüde bu işin cevazına fetva veren bir otoriteyi bulmaya karar verdim. Zira gördüğüm kadarıyla bu işte apaçık bir yanlışlık var. Ayrıca hiçbir büyük otoritenin böyle bir şeye cevaz vereceğine de inanmıyorum. Onlar bu işi adet edinmişler. Öncelikle başta en azından şunu söylemek uygun olur ki onların bu işin cevazına yönelik dört gerekçe öne sürdükleri görülmektedir. Bu gerekçeler şunlardır: Birincisi; yazının malzemesiyle ilgilidir. Zira bütün kutsal yazılar, kitaplar, *teflin*, *mezuzalar* yazı ile yazılmalı oyma/nakşetme/baskı yoluyla değil. Hatta boşanma belgesinde bile “ve o yazar”⁵⁵ ifadesinde olduğu gibi yazıyla yazılmış olması gerek, baskı ya da nakşetme yoluyla değil. Matbaa basımı asla yazı yerine geçmez, bilakis oymacılık/kazımadır (*hakika*). İkincisi; metnin şekli şartlarıyla ilgilidir. Yukarıda zikredilen kutsal metinler kusursuz bir şekilde yazılmış olmalıdır. Nitekim “onları yazdığımızda (Tesniye, 6:9; 11:20)” ifadesinde buna işaret edilmektedir. Matbaa baskısında ise pek çok harf birbirine geçmiş oluyor. Üçüncüsü; üzerine yazılan malzemenin türüyle yani kâğıtla ilgilidir. Zira bütün kutsal yazılar ya parşömene (*gavil*) ya da papirüse (*klafl*) veya daha az kaliteli bir parşömen türüne (*duchsustos*)⁵⁶ yazılmak zorundadır. Açık ki bu metinler kâğıt üzerine yazıldığında dinen geçersiz sayılırlar. Dördüncüsü; yazılış amacına yönelik gerekçe olarak isimlendirilebilir. Zikredilen bütün kutsal yazılar özel bir sebebe mebni olarak kaleme alınırlar. Eğer bir kutsal metin özel olarak bir sebebe mebni yazılmazsa geçersiz kabul edilir. İşte bütün bu gerekçelerden ötürü onlar matbaada bu tür eserleri basmanın ve yaptıkları işin caiz olduğunu düşünüyorlar ve bu şekilde yapmaya devam ediyorlar. Bütün bu gerekçeler onların bu işin cevazı için öne sürdükleri hususlardır. Fakat kanaat-i âcizane bu gerekçelerden hiçbirisi bu metinlerin *genizaya* gitmesine gerek olmadan yok edilmesine yönelik iddia için yeterli değildir. Ayrıca o metinleri elle parçalamaya yönelik bir izin de yoktur. Bu tür bir muameleyi biz ancak heretikler tarafından yazılan kitaplara yapıyoruz.⁵⁷

54 Soruyu soran kişi bu ifadeyle ciltçilerin bu işin fetvasını büyük bir Yahudi âlimden aldıklarını ima etmektedir. Fakat metinde bu otoritenin kim olduğu belli değildir.

55 Tesniye, 24:1.

56 Bkz. Marcus Jastrow, *Dictionary of Targumim, Talmud and Midrashic Literature*, 1926, s. 285.

57 Samuel de Medina, *She'lot u-Tešuvot*, Lvov 1862, no: 184. Mark Hurvitz, *Rabbinic Perception of Prin-*

Samuel de Medina, bu soruya cevap sadedinde dinî açıdan geçersiz olsa bile kutsal yazıların yok edilmemesi ve saklanması gerektiğini belirtmektedir. Matbaacıların kendi elleriyle müsvedde metinleri keserek ve yapıstırıcıyla silerek yok etmelerini şaşkınla karşılayan Medina, bunun büyük bir günah olduğunu belirtmektedir. Bunun kutsal yazılara aleni bir saygısızlık olduğunu ifade eden Medina, matbaacıların ve ciltçilerin parşömen ve deri üzerine değil de kâğıt üzerine yazıldığı için bu metinlerin silinmesinde ya da parçalanmasında sorun olmadığına dair gerekçelerinin de geçersiz olduğunu ifade etmektedir. O, buna örnek olarak Yahudi kaynaklarında Tanrı'nın isminin bir kap kacağın ya da yatağın bacağına yazılı olduğu durumda ne yapılması gerektiğine dair soruların olduğunu, hahamların da bu soruya cevap olarak "Tanrı'nın ismi yazılı kısmın koparılarak saklanması" yönünde fetva verdiklerini nakletmektedir.⁵⁸

Medina konuyla ilgili İbn Meymûn'a sorulan *talitîn*⁵⁹ üzerine Tevrat ayetlerinin yazımı ile ilgili bir sorudan bahsetmektedir. İbn Meymun bu soruya "Bu bid'attir ve milletimizde daha önce böyle bir uygulama olduğunu bilmiyoruz"⁶⁰ şeklinde cevap vermektedir.⁶¹ İbn Meymun, iki gerekçeden ötürü *talitîn* üzerine Tevrat ayetlerinin yazılmasına karşı çıkmaktadır. Birincisi; Tevrat ayetleri peş peşe sadece mürekkeple *Sefer Toralarda* yazılabilir, diğer yerlerde yazılamaz. *Talitîn* üzerine yazı yazanlar da bu eylemin yazı değil nakış olduğunu iddia ederek bundan cevaz almaktadırlar. İbn Meymun burada Mısır'da yaygın olan bir uygulamadan bahsetmektedir. Buna göre gümüş ve altın plakalara darlık ve sıkıntı zamanlarında münacaat maksatlı okunan 91. Mezmur'un baskısı yapılarak çocukların koluna asılmaktadır. İbn Meymun da bunun doğru olmadığını ifade ederek bu uygulamayı protesto etmiştir. İbn Meymun'un bu yasak için ikinci gerekçesi de Tevrat'ın aşağılanması ve ona saygısızca davranılmasıdır. Zira dua şahıyla insanlar banyo-tuvalete gidiyorlar, yatakta nevresim olarak kullanıyorlar, cinsel ilişki sırasında üstlerine örtüyorlar. Yüce Tanrı'nın ağzından çıkan sözlerin bu tür mekânlarda ve eylemlerde malzeme olması kutsala saygısızlıktır. Ona göre Tanrı'nın isminin geçtiği kısımlar kesilerek saklanmalıdır.⁶² Samuel de Medina, İbn Meymun'dan bu

ting as Depicted in Haskamot and Respona, Hebrew Union College, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cincinnati 1978, ss. 51-55.

58 Medina, *a.g.e.*, no: 184; Hurvitz, *a.g.e.*, ss. 56-59.

59 Yahudilikte dua şahı.

60 *Hâzâ eydan bid'atun lem tetekaddem fi'l-milleti fi 'ilmîna*.

61 İbn Meymûn, *Teşvot ha-Rambam*, ed. Blau, c. 2, ss. 511-513.

62 İbn Meymûn, *Teşvot ha-Rambam*, ed. Blau, c. 2, ss. 511-513.

fetvayı aktararak matbaacıların kutsal yazıları kesip yapıştırıcıyla yazıları kaybetmelerinin büyük bir günah olduğunu ifade etmektedir.⁶³

Matbaada basılan *get* belgesi yazılmış olarak kabul edilir mi ve dinen geçerli midir? Bu soru, Menahem Azarya de Fano'ya (ö. 1620) sorulmuştur. Fano, mürekkeple kâğıt üzerine baskı aletiyle bastırılarak ortaya çıkarılan boşanma belgelerinin geçerli olduğunu ifade etmektedir. Kendinden önce matbaada basılan boşanma belgesini, matbaa baskısını “yazı” değil “baskı” kabul edip geçersiz sayanlar olduğunu hatırlatan Fano, kendisinin matbaa işinde mahir olduğunu, kendi matbaasında birçok işçi kiraladığını ve onları denetlediğini belirtmektedir. Ona göre, söz konusu iddiaların ne Yahudi hukuku açısından ne de matbaacılık faaliyeti açısından bir gerçeklik payı yoktur. Harfler kâğıda mürekkepsiz bir biçimde nakşedilmiş olsa bile okunabiliyorsa o metin boşanma belgesi olarak geçerlidir. Baskılarını mürekkeple yaptığına dikkat çeken Fano, kâğıt üzerinde yapılan şeyin oymacılık (*hakak*) değil, baskı (*defus*) işi olduğunu vurgulamaktadır. Fano, matbaacıların baskıda harflerin tam bir şekilde mürekkeple çıkmasını sağladıklarını aktarmaktadır.⁶⁴

Fano, Talmud'da hahamların, boşanma belgesi için kullanılan *kataw* fiilinden ötürü “*kataw* (yazı) olacak, *hakak* (oymacılık/kazıma) olmaz”⁶⁵ dediklerini aktarmaktadır. Matbaadaki baskıcılık faaliyetinin yazı fiilini karşıladığıyla ilgili Fano'nun getirdiği delillerden birisi de Hz. Musa'ya verilen taş tabletlerdir. Tevrat'ta bu tabletlerin üzerindeki yazılar için Çıkış 34:1 ve 32:16'da *katawi* (yazacağım) ve *ktiv harut* (kazınmış/oyulmuş yazılmış) ifadeleri geçmektedir. Fano, bunu yazma fiiline örnek olarak kullanmaktadır. Bir diğer ifadeyle yazmak fiili, bir insanın eline kalem alarak yaptığı eylemle sınırlı olmamaktadır. Ona göre harflerin kenarlarını yontarak harfi öne çıkarmak suretiyle de harfin kendisini oyup kenarları ortaya çıkarmak suretiyle de bu işlem geçerli olur. O, buna Kudüs Talmudu'ndan delil getirmektedir. Buna göre bir kâtip bir derinin üzerini harfler oluşturacak şekilde yırtarak bir metin yazarsa bu boşanma belgesi geçerli olur, suret şeklinde yaparsa geçerli olmaz.⁶⁶ Bu durumun matbaada basılan boşanma belgeleri için de geçerli olduğunu belirten Fano, matbaada oymacılık ya da kakmacılık şeklinde bir boşanma belgesi verilmediğini, oyma ya da kakma yapılmış harflerden oluşan bir tabakadan baskı

63 Medina, *a.g.e.*, fetva no: 184; Hurvitz, *a.g.e.*, ss. 59-61; Freehof, *a.g.e.*, ss. 230-231.

64 Menahem Azarya de Fano, *Şeelot u-Teşuvot*, Defus Solomon, Kudüs 1963, fetva no: 93; Hurvitz, *a.g.e.*, ss. 65-67.

65 Babil Talmudu, Gittin, 20a.

66 Babil Talmudu, Gittin, 44b.

işi yapılarak mürekkeple kâğıt üzerine metnin basıldığına dikkat çekmektedir.⁶⁷

Konuyla ilgili bir diğer soru da Benyamin Slonik'e (ö. 1619) sorulmuştur. Soru iki farklı yön içermektedir. İlk kısımda matbaada basılan eserlerin tüy kalemle deri üzerine yazılan kitaplara kıyasla kutsallıklarının olup olmadığı, devamında ise matbaada kullanılan ve üzerinde Tanrı'nın ismi yazılan kâğıtların müsvedde olarak kullanılıp kesilerek cilt yapımında kullanılmalarının caiz olup olmadığı sorulmaktadır. Slonik, elle yazılan kutsal yazıların tamamının matbaada basıldığına da kutsal olduğunu belirtmektedir. On Emir'in yer aldığı oyma yoluyla metni oluşturulan tabletler için de yazı (*kataw*) ifadesinin kullanıldığını belirten Slonik, matbaa basımında ne oyma ne de kakmacılığın söz konusu olduğunu ifade etmektedir. Slonik, baskı faaliyetinde kâğıtla temas eden şeyin mürekkep olduğunu, kâğıt üzerinde oyma ya da kakma yoluyla değil tabakalarda hazırlanan harflerin mürekkeplerinin kâğıda basılması yoluyla metin elde edildiğini dile getirmektedir. Bu sebeple de matbaada basılan metinler yazı yazmak fiiliyle kastedilen şartı tam olarak yerine getirmektedir.⁶⁸

Slonik, matbaa baskısına yönelik eleştirilerden birinin de kutsal metinlerin niyet edilerek harf harf kelime kelime yazılması ve her bir harfte ona hak ettiği saygınlığın gösterilerek metnin tamamlanmasıyla ilgili olduğunu aktarmaktadır. Bu iddiaya göre matbaada sayfa aynı anda basılmaktadır ve içerisinde gerek Tanrı'nın kutsal ismi gerek diğer kutsal metin parçalarıyla ilgili hassasiyet gözetilmemektedir. Matbaa baskısının kutsallığını sorgulayanların bir diğer itirazları da buradan gelmektedir. Slonik, buna itiraz sadedinde Talmud'da Ben Kamtsar isimli Tevrat kâtibinden bahsetmektedir.⁶⁹ Yukarıda da ifade edildiği üzere Ben Kamtsar, parmaklarının arasına dört adet tüy kalemli olarak Y-h-v-h harflerinden oluşan özel ismi (Yahve) tek seferde yazabilmesine rağmen bunun tekniğini kimseye öğretmemiştir. Bu sebeple de hahamlar onun hakkında "ismi yok olsun" şeklinde beddua etmişlerdir. Slonik, Talmud'daki bu rivayete dayanarak Tanrı'nın özel ismini tek parçada yazmanın Talmud hahamları tarafından çok büyük bir marifet ve değerli bir şey olarak görüldüğünü öne sürmektedir. Bu örneği matbaayla ilişkilendiren Slonik, bu açıdan bakıldığında matbaa baskısının daha faydalı ve daha kutsal olarak bile mütalaa edilebileceğini dile getirmektedir. Tevrat yazılırken kâtibin, Tanrı'nın isminin geçtiği yerleri telaffuz ederek yazması gerektiğini belirten Slonik,

67 Fano, *a.g.e.*, fetva no: 93; Hurvitz, *a.g.e.*, ss. 67-68.

68 Benyamin Slonik, *Mas'at Benyamin*, Kudüs 1980, fetva no: 99; Hurvitz, *a.g.e.*, ss. 72-75.

69 Babil Talmudu, Yoma, 38b.

matbaa basımı sırasında bir sayfada kaç kere geçiyorsa o sayfayı basan matbaacının tek bir telaffuzla bu sorumluluğunu yerine getirmesinin mümkün olduğunu ifade etmektedir.⁷⁰

Diğer sorun da müsvedde kâğıtların kesilerek cilt yapımında kullanılmalarına da iridir. Slonik, kendi tecrübelerinden hareketle matbaacıların metinlerin dışında kalan kâğıtların köşelerindeki boşlukları keserek cilt yaptıklarını düşünmektedir. Kâğıdın boş kısımlarının kutsal metinden bir parça olarak kabul edilmeyeceğini belirten Slonik, sadece metnin olduğu kısmın kutsal olduğunu ifade etmektedir. Slonik metnin silindiği ve Tevrat metninin kaybolduğu durumlarda *Sefer Tora* ile irtibatı kalmadığı gerekçesiyle köşedeki boşlukları muhafaza etmeye gerek olmadığını vurgulamaktadır. Diğer türlü bir *Sefer Tora* tek parça halinde duruyor ve yazılar da üstündeyse o zaman onunla birlikte kenardaki boşluk da muhafaza edilmeyi hak eder. O, ayrıca Mişna'da⁷¹ *Sefer Toranın* alt ve üst boşluklarının da kutsal metin muamelesi gördüğünü aktarmaktadır. Tevrat tomarının yazılması için gereken kuralardan birisi de üst ve alttan ayrılacak boşlukların miktarıyla ilgilidir. Slonik, bu miktar içerisinde kalan boşlukların *Sefer Tora* çerçevesinde işlem göreceğini, bundan fazla boşluk ayrılmışsa kural miktarının dışındaki kısımların kutsal kabul edilmeyeceğini bildirmektedir. Bu sebeple de ona göre, bu kısımların kesilmesinde ve kullanılmasında herhangi bir mahzur yoktur.⁷²

Matbaa baskılarını destekleyen bir diğer Yahudi âlim de David Halevi Segal'dir (ö. 1667). O, matbaa baskısı metinlerde kutsallık olmadığına dair sözler duyduğunu fakat matbaa baskısı metinlerin elle yazılanlar gibi kutsallık içerdiğini vurgulamaktadır. O, matbaada yapılan faaliyetin baskı olduğunu ve oymacılık-kakmacılık olarak isimlendirilemeyeceğini, bu sebeple tam olarak yazı ifadesini karşıladığını belirtmektedir. Bununla birlikte o, boşanma belgelerinin elde yazılması gerektiğini belirterek matbaada basılmasına ihtiyatla yaklaşmaktadır. Ona göre matbaa baskısı her halükarda biraz oymacılığı andırmaktadır.⁷³

Yehiel Michel Epstein (ö. 1908), *Aruh ha-Şulhan* isimli eserinde matbaada basılan eserlerin kutsallıklarıyla ilgili değerlendirmede bulunmaktadır. O, kendisinden önce bazı Yahudi âlimlerin matbaa baskısının el yazmasının yerini tutmayacağını

70 Slonik, *a.g.e.*, fetva no: 99; Hurvitz, *a.g.e.*, ss. 75-82.

71 Mişna, *Yadayim*, 3:4.

72 Slonik, *a.g.e.*, fetva no: 100; Hurvitz, *a.g.e.*, ss. 82-95; Frechhof, *a.g.e.*, s. 231.

73 David Halevi Segal, *Turey Zahav al Şulhan Aruh*, Yore Dea, fetva no 271, seif: 8. Jacobs, *a.g.e.*, s. 154.

söylediğini ancak birçoğunun da yerini tutacağını bildirdiklerini aktarmaktadır. Epstein, kendi gözlemleri istikametinde matbaadaki baskı faaliyetlerini şu şekilde aktarmaktadır:

“Matbaa baskılarında önce harfleri diziyorlar, sonra da harflere siyah mürekkep sürüyorlar. Ardından da yerleştirdikleri kâğıdın üzerine tek bir çırpıda baskıyı yapıp harfleri kâğıdın üzerine baskılıyorlar. Eğer mürekkepli harfleri derinin üzerine bassalar ya da deriyi harflerin üzerine bassalar bu yazı olabilirdi. Ayrıca matbaada kullandıkları mürekkep sıradan bir mürekkep. Hâlbuki âlimlerimiz kutsal metinlerin yazımında kullanılacak mürekkebin siyah kaşer bir mürekkep olmasını şart koşmuşlardır. Bu durumda kâğıdı mürekkepli harflere basmak, bildiğimiz anlamda yazı değildir. Ayrıca bu işlem sırasında makine kendisi adam kullanmadan kâğıdı çevirerek harflere yapıyor, bu elbette yazı işlemi değildir. Hâlbuki yazı ifadesi, bir kişinin iradi bir şekilde yazdığı metin için kullanılır, yoksa kendi kendine bir alet ile ortaya çıkarılan bir metin için kullanılmaz. Ayrıca matbaa baskısında yazım işinde olduğu gibi hiçbir kutsallık niyeti bulunmamaktadır. Bununla birlikte matbaada basılan Tevratlar kutsallık içermektedir. Fakat elle deriye yazılan *Sefer Toralar* seviyesinde değildir. Fakat bir şekilde matbaa baskısı kitaplarda da kutsallık mevcuttur. Bu sebeple de matbaa baskısı kitapları yakmak ve bu kitaplara saygısızca davranmak yasaktır, bu konuda en ufak bir şüphe yoktur.⁷⁴”

Görüldüğü üzere matbaanın icadından bugüne kadar Yahudi âlimler, Tevrat’ın matbaada basılması konusunda farklı şekillerde tutum almışlardır. Bazı âlimler doğrudan matbaa işiyle ilgilendikleri için daha teknik bilgilerle değerlendirmelerde bulunarak matbaa baskılarının dinen caiz olduğunu dile getirmişlerdir. Matbaa baskılarıyla ilgili paylaştığımız bu fetvaların günümüzde de farklı formlarıyla modern gelişmeler ışığında devam ettiğine şahit olmaktayız. Günümüz itibarıyla bu tür tartışmalar, serigrafi baskısıyla oluşturulan Tevratlar için de geçerlidir.

Sonuç

Yahudi geleneğinin matbaanın icadıyla ilgili tutum ve değerlendirmelerini incelediğimiz bu çalışmamızda ana hatlarıyla şu sonuçlara ulaşılmıştır:

I. Yahudi dinî literatüründe matbaanın icadıyla ilgili olumsuz bir ifade olmadığı görülmektedir. Bilakis matbaanın icadından hemen sonra basılan İbranice kitap-

74 Yehiel Michel Epstein, *Aruh ha-Şulhan (Yore Dea)*, Kudüs 1987, c. 2, fetva no: 271, seif: 39.

larda matbaa için “kutsal zanaat” gibi ifadelere yer verilmiş ve matbaanın icadı sevinçle karşılanmıştır. Bunun temel sebebi de matbaanın Tevrat’ın ve Tanrı’nın adının/öğretilerinin daha çok kişiye ve daha fazla coğrafyaya ulaşmasına hizmet etmesidir.

II. Matbaanın çok faydalı bir icat olduğu görüldüğü için bazı Yahudi âlimler bu kadar yararlı bir icadın bir Hıristiyan tarafından değil, Yahudiler tarafından icat edilmesi gerektiğini söyleyerek matbaaya Yahudi köken bulma arayışına girmişlerdir. Bu çerçevede Musa, Eyüp, Süleyman ve Mişna âlimleri döneminde matbaanın bilindiği iddiası ortaya atılmıştır.

III. Matbaayla ilgili temel tartışma *Sefer Tora*, *tefilin*, *mezuza* ve *get* yazımlarına yöneliktir. Bu da bu objelerin yazmak fiiliyle ifade edilen bir ameliyeyle ortaya çıkarılmasından kaynaklanan bir sorundur. Yahudi âlimler matbaadaki baskı faaliyetinin bir yazım mı yoksa oymacılık-kakmacılık mı veya başka bir şey mi olduğu konularında ihtilafa düşmüşlerdir. Bununla birlikte kahir ekseriyeti matbaadaki baskıyı yazı yazmak fiili çerçevesinde değerlendirmişlerdir.

IV. Bazı Yahudi âlimler, metnin kutsal olup olmamasıyla sinagogda litürjide kullanılıp kullanılması konusunu ayrı çerçevelerde değerlendirmiştir. Bu noktada matbaada basılan eserlerin ister kâğıda ister parşöme basılsın her halükarda kutsallığı vurgulanmıştır. Fakat deri parçalarına basılarak sonrasında dikilip rulo haline getirilse de bu tür Tevratların sinagogda Tevrat okuma ritüelinde okunmasına genel olarak olumsuz bakılmaktadır. Nitekim günümüzde de her türlü kolaylığa rağmen Yahudi geleneğinde Tevrat kâtipleri (*soferim*) var olmaya devam etmekte ve dünyanın her yerindeki sinagoglarda kâtipler tarafından elle deri üzerine yazılan *Sefer Tora* adı verilen rulo şeklindeki Tevratlar kullanılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Amram, David Werner, *The Makers of Hebrew Books in Italy*, Edvard Stern Publishing Philadelphia 1909.
- Amram, Daniel Chwolson, *Reşit Maase ha-Defus be-Yisrael*, Warsaw 1897.
- Baharah, Yair Hayim, *Havot Yair*, Mahon Eked Sfarim, Ramat Gan 1997.
- Beit-Arie, Malachi, “The Relationship between Early Hebrew Printing and Handwritten Books: Attachment or Detachment”, *Library Archives, and Information Studies*, ed. Dov Schidorsky, Magnes Press, Kudüs 1989, ss. 1-26.
- Berliner, Avraham, *Ktavim Nivharim*, Mosad Rav Kook, Kudüs 1945.
- Bleich, J. David, “Survey of Recent Halakhic Periodical Literature: Silk Screened Torah Scrolls”, *Tradition: A Journal of Orthodox Jewish Thought* 37:1 (2003), ss. 79-92.
- Chajes, Zvi Hirsch, *Şe’lot u-Teşvot*, Zolkiew 1850.
- Eliot, Simon ve Jonathan Rose, *A Companion to the History of the Book*, Wiley-Blackwell Publishing, Hong Kong 2009.
- Epstein, Yehiel Michel, *Aruh ha-Şulhan (Yore Dea)*, Hanoh Wagsal Publishing, Kudüs 1987.
- Fano, Menahem Azarya de, *Şe’lot u-Teşvot*, Defus Solomon, Kudüs 1963.
- Fleckles, Eliezer ben David, *Teşuva me-Ahava*, ed. Yisrael Zeev, Chaim Gross Publishing, New York 1966.
- Freehof, Solomon B., *The Responsa Literature*, Varda Books, Illinois 2001.
- Gans, David, *Tsemah David*, ed. Mordechai Breuer, Magnes Press, Kudüs 1983.
- Gracia, Manule Jose Pedrasa, “Minor Printing Offices in Fifteenth and Sixteenth Centuries”, *Print Culture and Peripheries in Early Modern Europe*, ed. Benito Rial Costas, Brill, Leiden 2013.
- Gumbiner, Avraham, *Magen Avraham (Oreh Hayim)*, https://www.sefaria.org/Magen_Avraham.32.47?lang=he&with=Machatzit%20HaShekel&lang2=he (Erişim Tarihi: 25.08.2019).
- Hacker, Joseph R. ve Adam Shear, *The Hebrew Book in Early Modern Italy*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2011.

- Heller, Marvin J., *Printing the Talmud: A History of the Earliest Printed Editions of the Talmud*, Brill, Leiden 1992.
- Heller, Marvin J., *The Seventeenth Century Hebrew Book*, Brill, Leiden 2011.
- Hirsch, Rudolf, *Printing, Selling and Reading 1450-1550*, Harrassovvitz, Wiesbaden 1967.
- Horovitz, Şabtay ben Akiva, *Şefa Tel*, Hanau 1612.
- Hurvitz, Mark, *Rabbinic Perception of Printing as Depicted in Haskamot and Responsa*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hebrew Union College, Cincinnati 1978.
- İbn Meymûn, Musa, *Teşuvot ha-Rambam*, ed. Jehoshua Blau, Mekitsey Nirdamim, Kudüs 1989.
- Jacobs, Louis, *A Tree of Life Diversity, Flexibility, and Creativity in Jewish Law*, The Littman Library of Jewish Civilization, Oregon 2007.
- Jastrow, Marcus, *Dictionary of Targumim, Talmud and Midrashic Literature*, Luzac & Co., London 1903.
- Kahana, Yitshak Zeev, *Mehkarim be-Sifrut ha-Teşuvot*, Mosad Rav Kook, Kudüs 1973.
- Katzenellenbogen, Hezekiel, *Knesset Yehezkiel*, Hotsaat Yisrael Zeev, Sudilkov 1732.
- Landsofer, Yona ben Eliyahu, *Bney Yona*, Kudüs 2005.
- Mann, Vivian B. ve Daniel D. Chazin, "Printing, Patronage and Prayer: Art Historical Issues in Three Responsa". *Images: A Journal of Jewish Art and Visual Culture* 1 (2007), ss. 92-94.
- Medina, Samuel de, *Şe'lot u-Teşuvot*, Lvov 1862.
- Mehlman, Israel, *Genuzot Sefarim*, The Jewish National and University Library Press, Kudüs 1976.
- Meral, Yasin, *İstanbul'da Yahudi Matbuatı*, Divan Kitap, İstanbul 2016.
- Mongan, Elizabeth ve Edwin Wolf, *The First Printers and Their Books*, The Free Library of Philadelphia, Philadelphia 1940.
- Offenberg, Adri K., *Hebrew Incunabula in Public Collections*, De Graaf, Nieuwkoo 1990.

- Pollak, Michael, "The Invention of Printing in Hebrew Lore", *Gutenberg-Jahrbuch* (1977), ss. 22-28.
- Portaleone, Avraham, *Şiltey Giborim*, Mantua 1607.
- Provençal, Moşe, *Şeelot u-Teşvot*, ed. Avraham Yosef Yanay, Mahon Or ha-Mizrach, Kudüs 1989.
- Przybilski, Martin, "Jewish Concepts of Holiness of Script in the Age of Printing: The Case of Genizah", *The Aura of the Word in the Early Age of Print*. ed. Jessica Biskirk ve Samuel Mareel, Routledge Publishing, Oxon 2016.
- Rakover, Nahum, *Şhut ha-Yotsrim ba-Mekorot ha-Yehudim*, Jewish Legal Heritage Society, Kudüs 1991.
- Richardson, Brian, "The Debates on Printing in Renaissance Italy", *La Bibliofilia* 100:2/3 (1998), ss. 138-142.
- Ruderman, David B., *Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe*, Yale University Press, New Haven 1995.
- Schaeper, Silke, "Inventory of Hebrew Incunabula", *Catalogue of Books Printed in the Fifteenth Century Now in the Bodleian Library*, ed. Alan Coates, Oxford University Press, Oxford 2005.
- Segal, David Halevi, Turey *Şahav al Şulhan Aruh, (Yore Dea)*, https://www.sefaria.org/Turei_Zahav_on_Shulchan_Arukh%2C_Yoreh_De'ah.271?lang=bi (Erişim Tarihi: 25.08.2019).
- Sirat, Coletta, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, trans. Nicolas de Lange, The Press Syndicate of the University of Cambridge, Cambridge 2002.
- Sladek, Pavel, "The Printed Book in the 15th and 16th Century Jewish Culture", *Hebrew Printing in Bohemia and Moravia*, ed. Olga Sixtova, Academia and the Jewish Museum in Prague, Prague 2012.
- Slonik, Benyamin, *Mas'at Benyamin*, Kudüs 1980.
- Yaari, Avraham, *Mehkarey Sefer*, Mosad Rav Kook, Kudüs 1958.

Bursa'da IV. Mehmed Sarayı

Mustafa Çağhan Keskin*

Öz

XIV. yüzyıl ilk yarısından itibaren hanedan konutu ve devlet yönetim merkezi olması bakımından tam teşekküllü ilk Osmanlı sarayı olan Bursa Sarayı önce Edirne, ardından İstanbul'un başkent seçilmesiyle önemini yitirmiştir. Hanedan üyeleri tarafından terk edilen saray, zaman içinde harap olmuş ve birkaç kalıntı dışında tümüyle ortadan kalkmıştır. Günümüzde, Bursa Sarayı'nın yerleştiği alanda bulunan yapılaşma, burada arkeolojik bir çalışma yapılmasını engellemektedir. Bu durum, saray hakkında yapılan az sayıdaki araştırmanın büyük ölçüde yazılı kaynaklara dayanmasına neden olmuştur.

XVII. yüzyıla ait kayıtlar ve görgü tanıklarının ifadeleri, terk edilmesinden yaklaşık iki yüzyıl sonra, 1659 yılında Bursa'ya gelen ve iki ay kadar kentte kalan IV. Mehmed'in, ilk Osmanlı sultanlarının konutu olan Bursa Sarayı'nda konaklamadığını, ancak Hisar bölgesinde kendisi için yeni bir saray inşa ettirdiğine işaret etmektedir. Bursa Sarayı'na ilişkin araştırmalar, IV. Mehmed döneminde inşa edilen saraya dair detaylı bilgi ortaya koymamış, bu faaliyeti çoğu kez bir onarım, genişletme olarak değerlendirmiş ve ayrı bir saray olarak ele almamıştır. Diğer bir deyişle, IV. Mehmed tarafından inşa ettirilen Yeni Saray hakkında bir monografi bulunmamaktadır. Bu çalışma, literatürde müstakil şekilde yer almamış bir Osmanlı sarayına ilişkin yazılı kaynakları ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bursa, Saray, IV. Mehmed, Osmanlı Mimarlığı, XVII. Yüzyıl

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İstanbul/TÜRKİYE, caghankeskin@istanbul.edu.tr ORCID: 0000-0002-6514-1328
DOI: 10.37879/belleten.2020.585
Makale Gönderim Tarihi: 23.01.2019 – Makale Kabul Tarihi: 02.10.2019

Mehmed IV's Palace in Bursa

Abstract

As being the dynastic residence and seat of government, Bursa Palace, that had been the first full-fledged Ottoman Palace since the beginning of the 14th century, had lost its importance after the conquest of Edirne and Istanbul. The palace, had been abandoned by the dynasty, was ruined in time and disappeared ruins. Today, structuring on the area that Bursa Palace was located does not let the archeologic surveys. Therefore, limited number of studies on the palace is based on the written sources.

According to the 17th century records and statement of eyewitnesses, Mehmed IV who visited Bursa for two months in 1659, did not stay in the old palace of his ancestors but built a new palace located on the North-West side of the Hisar (Bursa Castle) Zone. Palace of Mehmed IV have not been mentioned in studies on Bursa Palace in detail, this architectural activity usually was discussed as a renovation or enlargement and never mentioned as an independent structure. This study aims to reveal an Ottoman Palace that had not been studied and taken part in literature.

Keywords: Bursa, Palace, Mehmed IV, Ottoman Architecture, XVIIth Century

Giriş

Hanedan konutu ve devlet yönetim merkezi olması bakımından tam teşekküllü ilk Osmanlı sarayı olan Bursa Sarayı önce Edirne, ardından İstanbul'un başkent seçilmesiyle önemini yitirmiş, terk edilmiş, bakımsızlıktan harap olmuş ve birkaç kalıntı dışında tümüyle ortadan kalkmıştır. Günümüzde, saray yerleşkesinin yerini alan yapılaşma, saraya ilişkin arkeolojik bir araştırmanın yapılmasını güçleştirmektedir. Bu durum, saray hakkında yapılan az sayıdaki araştırmanın büyük ölçüde yazılı kaynaklara dayanmasına neden olmuştur.¹ XV. yüzyıl başından iti-

1 1862-1866 yılları arasında Suphi Bey idaresinde hazırlanan 1/2000 ölçekli Bursa planında, surlar ile çevrili ilk Bursa Sarayı gösterilmektedir (BOA, Haritalar, 509) (Harita 1). Bursa Sarayı hakkındaki monografik çalışmalar; Halûk Şehsuvaroğlu, *Bursa Sarayı*, TTK, İstanbul 1957; Mustafa Armağan, "Bir Bursa Sarayı Vardı", *MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, Sayı 1, Ankara 1999, ss. 86-95; Mustafa Çağhan Keskin, "Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı'nın Yağmalanması", *Belleter*, S 283, C LXXVIII, Ankara, 2014, ss. 891-906; Hakan Yılmaz, "Yeni Kaynaklara Göre Bursa Beg-Sarayı'nın Orhan Gâzi Döneminde İnşâ Edilen İlk Bölümleri", *Taç Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S 7, İstanbul

baren kendi haline bırakılan saray, XVI. ve XVII. yüzyıllarda sultan düzeyinde gerçekleşen birkaç ziyaret dışında gündeme gelmemiştir. XVII. yüzyıla ait kayıtlar ve görgü tanıklarının ifadeleri, 1659 yılında Bursa'ya gelen ve yaklaşık iki ay kadar kentte kalan IV. Mehmed'in, ilk Osmanlı sultanlarının konutu olan Bursa Sarayı'nda konaklamadığını, ancak Hisar bölgesinde kendisi için yeni bir saray inşa ettirdiğine işaret etmektedir.

“Ve selef pâdişâhlarına mahsus sarâyı müfid [u] muhtasâr bu kal'adadır. Tâ Ebü'l-feth Sultân Mehemmed'e gelince pâdişahların sarâyı bu idi. Gâhice Gâzî Hudâvendigâr Murâd Hân-ı evvel Edirne'yi sene (---) târihinde feth edüp Edirne Sarâyı'nda sâkin idi. Ebü'l-feth sene (---) târihinde İslâmbol'u feth edüp tâht-ı sâlis olup Bursa'ya ve Edirne Sarâyı'na râğbet kalmayıp Bursa Sarâyı hâlâ mu'attaldır”.²

Evlîya Çelebi'nin XIV. yüzyıl başından XVII. yüzyıl ortasına kadar geçirdiği süreci özetlediği ilk Bursa Sarayı, Hisar bölgesinin kuzey doğusunda, Tophane olarak adlandırılan mevkide, Şehadet Camisi'nin kuzeyinde yer almaktadır.³ 1326 yılında

2015-2016, ss. 54-65. Ayrıca 2014 yılında Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin *Bursa'da Zaman* adlı yayının 10. sayısında bir dizi makale yayınlandı; Hacı Tonak, “Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı”, ss. 3-7; İsmail Cengiz, “Osmanlı'nın Kuruluşu'nda ve Bey Sarayı'nda Güvenlik”, ss. 8-11; Aziz Elbas, “Bursa Sarayını Bekliyor”, ss. 12-17; Sezai Sevim, ss. 18-23; Sadettin Eğri, “İhtişamlı Saraylara Eleştirel Bakış ve Bursa Sarayı”, ss. 24-27. Bursa Sarayı'na değinen çeşitli yayınlar; Ekrem Hakkı Ayverdi, *Osmanlı Mimari Çağının Menşesi Osmanlı Mimarisinin İlk Devri 630-805 (1230-1402)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1966, s. 117; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, ss. 26-28; Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Emin Yayınları, Bursa 2009, ss. 180-191; Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 28-29; Kamil Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü*, cilt 4, haz. Hüseyin Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2010 ss. 79-80.

Bursa Sarayı'na değinen araştırmacılar, IV. Mehmed döneminde inşa edilen saraya çoğu kez bir onarım, genişletme olarak yaklaşmış ve ayrı bir saray olarak ele almamıştır. Bu nedenle, IV. Mehmed tarafından inşa ettirilen Yeni Saray hakkında bir monografi bulunmamaktadır.

2 Evliya Çelebi bin Derviş Mehemmed Zilli, *Evlîya Çelebi Seyahatnâmesi 2. Kıtâp Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Zekeriya Kurşun, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, ss. 10-11.

3 Banisi I. Murad'ın Kosova Savaşı'nda şehit olmasına nispeten Şehadet Camisi adını alan yapı on altıncı yüzyıl şer'îye sicillerinde *Saray Camii*, çevresi de *Saray Camii Mahallesi* olarak anılmaktadır [Ergenç, *age*, s. 26; Maydaer, *age*, s. 181]. On beşinci yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Aşıkpaşazade cami ile saray arasındaki ilişkiyi vurgulamaktadır; “[Murad Hüdâvendigâr] kendiye Bursa hisârında sarây kapısında bir câmi' yaptı” şeklinde bahseder [Aşıkpaşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Tevârih-i Al-i Osmân, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2010, s. 328. Günümüzde sarayın yerinde Ordu Evi ve ve Tophane Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi bulunmaktadır.

kentin fethinden itibaren hanedan konutu ve devlet yönetim merkezi olması bakımından özellikle XIV. yüzyılda, Orhan Bey, Murad Hüdâvendigâr ve Yıldırım Bayezid'in saltanat dönemlerinde, en hareketli günlerini yaşayan saray,⁴ 1402 yı-

- 4 Bursa Sarayı'nın bu en hareketli günlerinden bazı kesitler kaynaklara yansımıştır. Rum teolog ve mistik Gregory Palamas, 1354 yılında esir olarak bulunduğu Bursa'da, Orhan Bey'in sarayında bazı dini tartışmalara girdiğini bildirmektedir [Cemal Kafadar, *İki Cihan Aresinde Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkan, Birleşik Yayınevi, Ankara 2010, s. 140]. Murad Hüdâvendigâr'ın oğulları Bayezid, Yakup ve Savcı Bey'in sünnet olmaları şerefine sarayda düzenlenen eğlenceye Karagöz oyununa benzer *zill u hayal'* adı verilen bir gösteri yapılmıştır [İbn-i Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman*, II. Defter, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, ss. 92-93]. Yıldırım Bayezid ile Germiyanoglu ailesinden Sultan Hatun'un günlerce süren düğününe Anadolu Beylikleri ve Mısır Memluk Sultanı'nın elçilik heyetlerinin de aralarında bulunduğu davetliler katılmış, Osmanlı hanedanının gücü ve zenginliğini ortaya koyan değerli hediyeler dağıtılmıştır [Aşık Paşazade, *a.g.e.*, ss. 329-330].

Saray en gösterişli ve kalabalık günlerini Yıldırım Bayezid'in saltanatı döneminde yaşamıştır. On beşinci yüzyılda yaşamış Rum tarihçi Doukas, sarayda, Bayezid'in isteklerini yerine getirmek ve onu eğlendirmek üzere farklı milletlerden çok sayıda hizmetlinin yer aldığını bildirir [Doukas, [Mikhaél], *Tarih* (Anadolu ve Rumeli 1326-1462), çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008, ss. 48-49]. Doukas, uluslararası bir saray ortamı betimlerken pek de abartıyor sayılmaz. Bayezid döneminde sarayın, şairler (örneğin Şeyhoğlu Mustafa, Şeyhî, Ahmed-i Dâ'i) [Halil İnalçık, *Has-bağcede 'ayş u tarab, Nedimler Şâirler Mutrîbler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, ss. 99-112], soytanlar (örneğin Mashara Arab) [Aşık Paşazade, *a.g.e.*, s. 342], savaş esirleri (örneğin Johannes Schiltberger) [Johannes Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)*, çev. Turgut Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul 1997], Yahudi filozof Elliseus ve öğrencisi Plethon [Kafadar, *a.g.e.*, s. 140], Memlûk elçileri (örneğin Emir Al-Hasene el-Keçkenî) [Şevkiye İnalçık, "İbn Hâcer'de Osmanlı'lara Dair Haberler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C 6, S 3, Ankara 1948, ss. 189-195], Yıldırım Bayezid'in eşi Sırp Prenses Mileva Olivera Lazarevic ve kardeşi Stefan Lazarevic [Olivera hakkında: Mustafa Çağhan Keskin, "Osmanlı Sarayı'nda bir Sırp Prenses: Mileva Olivera Lazarevic", *Bilgi*, S 82, Ankara 2017, ss. 269-301] ve hatta Bizans İmparatoru II. Manuel Palaeologus [İmparatorun Yıldırım Bayezid'in yanında bulunduğu dönemlerde kaleme aldığı mektuplar için; John W. Barker, *Manuel II Palaeologus 1391-1425 A Study In The Late Byzantine Stewardship*. Rutgers University Press, New Brunswick New Jersey 1969, s. 93; Heath W. Lowry, *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 32; George T. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus: Text, Translation and Notes*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1977, s. 48] gibi sakinleri ve uzun süreli ziyaretçileri vardı. Yıldırım Bayezid'in eğlencenin yanı sıra lükse de tutkun olduğu bilinmektedir [Feridun Emecen, "İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid". *Osmanlı Araştırmaları / Journal of Ottoman Studies*, S XLIII, İstanbul 2014, ss. 67-92]. Memlûk elçisi al-Keçkenî, Bayezid'in lüks tutkusunu dile getirir; "*Elçi olarak Ebu Yezid'e gittiğim vakit onunla beraber hamama girdim. Burada içinde yıkandığı bir havuz vardı ki tamamıyla gümüş idi, keza içinde yemek yediği, içtiği ve kullandığı kaplar da böyle idi*" [Şevkiye İnalçık, *a.g.m.*, ss. 189-195]. On altıncı yüzyıl tarihçilerinden Bostanzâde Yahya Efendi ise Ankara Savaşı'nda alınan mağlubiyeti büyük ölçüde Bayezid'in saray ortamına ve alışkanlıklarına bağlar; "*Timur olayına üç şey sebep olmuştur: biri içki içmek, ikincisi haram kaptan (altın ve gümüş kaplardan) yemek, üçüncüsü ise Las (Sırp) Krâli'nin kızını almak*" [Bostanzâde Yahya Efendi, *Duru Tarih, Tarih-i Sâf / Tuhfetü'l-Ahbab*, haz. Necdet Sakaoğlu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978, s. 47].

İnönü Ankara Savaşı'nın ardından Timur'un Bursa'ya gönderdiği ordu tarafından yağmalanmış⁵ ve İstanbul'un fethinden önce Çelebi Sultan Mehmed, II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed dönemlerinde özellikle Edirne Sarayı tercih edilmiştir.⁶

Sarayını İstanbul'a taşıyan Fatih Sultan Mehmed doğu seferleri sırasında birkaç kez Bursa Sarayı'nda konaklamıştır.⁷ II. Mehmed'in ölümünün ardından ağabeyi II. Bayezid ile taht için mücadele etmek durumunda kalan Cem Sultan, Bursa Sarayı'nda saltanatını ilan etmiştir.⁸ Cem Sultan'ın on sekiz gün süren macerasının

- 5 Detaylı bilgi için bakınız: Mustafa Çağhan Keskin, a.g.m, 2014, ss. 891-906. Savaş sırasında kentte bulunan İtalyan tüccar Gerardo Sagredo'ya Timur'un gönderdiği ordu 3 Ağustos 1402 tarihinde Bursa'ya ulaştı [Marie Mathilde Alexandrescu-Dresca, *La Campagne De Timur En Anatolia*, Monitorul Oficial Si Imprimeriile Statului, Bükreş 1942, ss. 129-134. Bursa Sarayı'nı yağmalayan ordu Osmanlı hazinesi ile aralarında Bayezid'in Sırp eşi Olivera'nın da bulunduğu bazı saray halkını ele geçirdi [Bursa Sarayı'nın yağmalanması hakkında bilgi veren bazı birincil kaynaklar: Nizamüddin Şami, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, ss. 311-315; Cherefeddin Ali of Yazd, *The History of Timur-Bec*, Known by the name of Tamerlain the Great, Emperor of the Moguls and Tartars: Being an Historical Journal of his Conquests in Asia and Europe II, trans. Petis de la Croix, J. Darby in Bartholomeus Close vd., London 1723, s. 262; Schiltberger, a.g.e., s. 67; Doukas, a.g.e., ss. 61-62; İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Fî Nevâib-i Timûr*, (Bozkırdan Gelen Bela), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 315; Osmanlı tarihçileri kentin yağmalanmasına değinmekte ancak saray konusunda suskun kalmaktadır. Örneğin; Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974, s. 293]. Bursa Sarayı'nın yağmalanması sonucu elde edilen hazine Semerkand'a götürülmüş, 1405 yılında Timur'un torunu Uluğ Bey'in düğününde sergilendi. Bu düğünde bulunanlardan Kastilya elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, Bursa Sarayı'nın kapısını gördüğünü dile getirirken; İbn Arabşah Bursa Sarayı'ndan getirilen üzerinde canlı figürleri bulunan devasa boyuttaki rengarenk bir kumaştan söz eder [Ruy Gonzales de Clavijo, *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6*, çev. Clemens R. Markham, Hakluty Society, Londra 1859, s. 160; İbni Arabşah, a.g.e., s. 348].
- 6 Doğudan gelebilecek tehlikelere açık olduğu anlaşılan Bursa Sarayı artık rağbet görmese de kent İstanbul'un fethine kadar sembolik önemini korumuş, Çelebi Sultan Mehmed ve II. Murad ikamet ettikleri Edirne'de vefat etmelerine rağmen Bursa'da inşa ettirdikleri külliyelerine defnedilmişlerdir.
- 7 1451 yılında Karaman seferi gidiş ve dönüş yolunda ilk kez sultan olarak Bursa Sarayı'nda bulunan Fatih Sultan Mehmed, İstanbul'un fethinden sonra Anadolu'nun durumunu kontrol etmek ve babasının mezarını ziyaret etmek amacıyla tekrar Bursa'ya gelerek yaklaşık bir ay burada konaklamıştır. 1461 yılında Trabzon seferi sırasında da Bursa'ya uğramıştır [Nicolae Jorga, *Büyük Türk*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007, s. 21, 123-127; Franz Babinger, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*, çev. Dost Körpe, Oğlak Kitap, İstanbul 2010, s. 78, 176-180; Kritovoulos, *İstanbul'un Fethi*, çev. Karolidi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, s. 122].
- 8 “(Cem Sultan) On sekiz gün edâd-ı that Burûsu'da karâr idüp, hulbe vü sikke nâm-ı nâmîsiyle müşerref oldı.” [Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî Vâridât-ı Sübhânî ve Fütühât-ı Osmânî (791-907 / 1389-1502) II*, haz. Fâtma Kaytaz, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 336. Ayrıca; M. Cavid Baysun, “Cem”, *İslam Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1979, s. 71; Mahmut H. Şakiroğlu, “Cem Sultan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1993, s. 283.

ardından, Bursa Sarayı bu kez II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht mücadelesi sırasında gündeme gelmiştir. Şehzade Ahmed ile mücadele eden Yavuz Sultan Selim 1512 yılı Kasım ayında Bursa'ya gelmiş ve kışı burada geçirmiştir.⁹ Selim'in ardından, Bursa Sarayı yaklaşık yüzyıl boyunca herhangi bir Osmanlı sultanını ağırlamamıştır.

Sarayın mimarisi hakkında dönem kaynakları suskundur. Çeşitli görgü tanıklarının dikkatini, özellikle saray bahçesinde bulunan havuz ile ortasında bulunan köşk çekmiştir.¹⁰ Havuzdan ilk söz eden 1432 yılındaki ziyareti sırasında kendisine sultanın bu havuzda kadınlarla eğlendiği söylenen Fransız Bertrandon de la Broquière'dir;

“Bu şehrin, batıya doğru uzanan alçak dağlardan biri üzerine kurulmuş büyük ve çok güzel bir iç kalesi de vardı; şehirde binlerce ev bulunuyordu. Hükümdar konağı [saray] da buradaydı ve çok güzel bir yapıydı. Bana söylediğine göre bu sarayda elli kadar kadın vardı, burada zevk ü sefa içinde yaşıyordu. Sarayın bir bahçesi vardı ve içinde büyük bir havuz bulunuyordu; hükümdar burada, camı istediği zaman o çok güzel kadınlardan biriyle oynayırmış; havuzda bir de küçük sandal varmış; bunlar hep benim kulağıma gelenler, çünkü ben sarayı ancak dışarıdan görebildim”.¹¹

- 9 Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, C 4, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 151. Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi Sahâif-ül-ahbar fî Vekâyi-ül-a'sâr*, çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y., s. 452. II. Bayezid'in oğullarından Şehzade Korkut da 1511 yılında Bursa kadısından sarayda bulunan tüfek sayısının bir dökümünün istemiştir [Kepecioğlu, *a.g.e.*, cilt 3, s. 48].
- 10 1833 yılında Bursa'yı ziyaret eden Charles Texier de bu havuza ait kalıntıları görmüş olmalıdır; “bugün ancak kurumuş ve bozulmuş su yolları kalmış olan o muhteşem bahçeler, Sultan Murad'ın zarif sarayını çeviriyordu” [Charles Texier, “Küçük Asya” *Bithynia*, haz. Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, ss. 168-169; özgün kaynak: Charles Texier, *Description de l'Asie Mineure faite par ordre du gouvernement français, de 1833 à 1837*, Cilt 1-3, Paris 1839/1840]. İhtifalçı Mehmet Ziya 1896 yılında, Pınar Başı suyunun saraya aktarılarak, buradaki fiskiyeler vasıtasıyla mermer havuzları doldurduğundan söz etmektedir; “Bursa'nın en eski suyu Pınar Başı'dır. Çünkü eski müverrih ve vak'aniüstler yalnız bu sudan bahsediyorlar. Evveleri payitaht-ı Osmanî olmak şerefini haiz olduğu zamanlar, (Pınar Başı) suyu tahtü'l-arz künkler vasıtasıyla Hüdavendigar Gazi hazretlerinin sarayına nakl ve îsâl edilerek orada mermer havuzlar derûnunda ve hakikaten musanna' fiskiyelere aktılmış” [İhtifalçı Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, haz. Melek Çoruhlu, Kırkambar Yayınları, İstanbul 2009, s. 132]. Aşıkpaşazade, 1413 yılında kentü kuşatan Karamanoğlu Mehmed Bey'in sur içindeki halkı susuz bırakmak için Pınarbaşı suyunun kente girmesini engellemeye çalıştığını bildirmektedir [Aşık Paşazade, *a.g.e.*, s. 357].
- 11 Bertrandon de la Broquière, *Bertrandon de la Broquière'nin Deniz Aşırı Seyahati*, edit. Ch. Schefer, sunuş Semavi Eyice, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s. 203. de la Broquière, Sultan II. Murad ile görüşme fırsatı bulduğu Edirne Sarayı'nı detaylı şekilde anlatır; *a.e.*, ss. 242-251. Ay-

1588 yılında Bursa'ya gelen Alman Reinhold Lubenau, virane olarak tanımladığı sarayın bahçesindeki havuz ve ortasında ki köşkün ayrıntılı tarifini yapar;

“Sarayın ön cephesi doğuya bakar ve ilave bir surla çevrili halde kapısı kilitli tutulur. Gelgelelim şu an her yanıyla virane duruma düşmüş. Şehre doğru surların yanında hoş bir bahçe var aynı zamanda. Bahçenin ortasında, kırık kayalarla doldurulmuş, kare şeklinde bir havuz, havuzun ortasında ise dört mermer sütundan inşa edilmiş hoş bir eğlence evi var. Eğlence evinin ortasındaki fiskeye bozulmuş durumda, yuvanın tepesindeyse çatı vazifesi gören hiçbir şey yok”.¹²

XVI. yüzyıl şairlerinden Bursalı şair Lâmiî Çelebi, *Şehrengiz-i Bursa* adlı manzûmunda sultanlar tarafından terk edilen “*Sarây-ı Sultânî*”nin padişahattan ayrı kalmanın hüznüyle harap olduğunu, çeşmelerin ağlayarak aktığını, kemerlerin eğrildiğini, sütunların ise hüznü servilere benzediği dillendirmektedir.¹³ Alegorik ifadeler kullanan Lâmiî Çelebi sarayın mimarisi hakkında detaylı veri sunmuyor olsa da beyitlerinde, de la Broquière ve Lubenau'nun dikkatini çeken havuz ve köşke göndermede bulunur;

“Muhît-i havz gerdûn gibi dâyir
Zevî'l-ebşâr olur seyrinde hâyir
Dırâhşan tal'at sîm-âba benzer
Safâ-yı cismi sîm-nâba benzer
Beyaz çeşmdür ol havz-ı pür-zeyn
Bu rûşen kasr içinde kurretü'l-ayn”

XVI. yüzyılda, sarayın gözden çıkarılmış olduğu anlaşılmaktadır. 1571 tarihinde Bursa kadısına gönderilen bir fermanla, II. Selim, Muradiye Külliyesi'nde bulunan kardeşi Şehzade Mustafa'nın türbesi için sarayda bulunan mermer sütunlardan dördünün kullanılabileceğini, ancak sarayın herhangi bir yerine zarar gelmeyecek şekilde, yeterli miktarda sütunun alınmasını söylemektedir;

rica; M. Le Grand D'Aussy, *The Travels of Bertrandon de la Broquière, Counsellor & First Esquire-Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, to Palestine, and his Return from Jerusalem Overland to France, During the Years 1432 & 1433*, trans. Thomas Johnes, James Henderson, Hafod 1807, ss. 207-208.

12 Reinhold Lubenau, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Cilt 3, ed. W. Sahn, Königsberg 1915, s. 76-79'dan naklen Heath W. Lowry, *Seyahatların Gözüyle Bursa, 1326-1923*, çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 27. Lubenau seyahatnamesinin Türkçe çevirisi: Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, iki Cilt, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.

13 Lâmiî Çelebi, *Bursa Şehrengizi*, haz. Mustafa İsen-Hamit Bilen Burmaoğlu, Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa 2011, s. 51. Farklı bir versiyonu için bakınız; Armağan, a.g.m., s. 92.

“...merhum karındaşım Mustafa – tâbe serâhunun türbesine mermer direkler lazım olub Eski Saray’da ba’zı yıkılmış mermerler ve dört kıt’a direkler olub anlar alınıp sarf olunmak münasibdir, deyu bildirmişsin. Buyurdum ki, göresin, ol mermerler ve dört direk binâyâ muttasıl olmayub alındığı takdirce yerinde kalan binâyâ zarar gelmez ise kifâyet mikdârı mermerler ve direk alınub türbe-i mezbûra sarfedesin. Amma sarayın bir divarı veya bir mahalli yıkılmadan ve bu sebep ile ziyâde mermer ihrâcından hazer edesin”.¹⁴

Bu dönemde, saray, hanedan tarafından terk edilmiş olsa da halen çeşitli görevlileri bulunmakta; sarayın güvenliği sağlamak ve saray bünyesindeki ahır-ı has, ambar-ı hassa, simithane ve helvahanede görev almaktadır. Ahır-ı has; ağa odası, depo ve mutfaktan oluşur.¹⁵ Bursa çevresinden elde edilen buğday ambar-ı hassada depolanmaktadır.¹⁶ Ambar-ı hassada depolanan maddeler, simithanede işlenmektedir. İstanbul’un dışında olduğu halde doğrudan Topkapı Sarayı’ndaki Matbah-ı Âmire’ye bağlı bir birim olan simithanede çalışan görevliler buğdayın temin edilmesinden öğütülmesine kadar bütün safhalarda hizmet vermektedir.¹⁷

14 Ergenç, *a.g.e.*, s. 26. Günümüz Türkçesiyle, “Merhum kardeşim Mustafa’nın türbesine mermer direkler lazım olduğundan, Eski Saray’da bulunan bazı yıkılmış mermerler ve dört sütunun alınıp kullanılabilceğini bildirmişsin. Buyurdum ki, gördüğün; mermerler ve dört sütun binaya bitişik değilse ve alınmaları halinde yapı zarar görmeyecek ise, yeterli miktarda mermer ve sütun alarak adı geçen türbede kullan. Ama sarayın bir duvarı ya da bir yerinin yıkılmaması için fazla mermer alınmasından kaçın.” Ayrıca bakınız: Mustafa Çağhan Keskin, “Gecikmiş Bir İade-i İtibar: Şehzade Mustafa Türbesi ‘Merkad-i Gülzar-ı Sultan Mustafa’”, *Ölüm Sanat Mekan V*, der. Gevher Gökçe Acar, DAKAM Yayınları, İstanbul 2015, ss. 252-268.

15 Ahır-ı Has’ta genellikle gayrimüslimler görev almaktaydı. 1487 tarihli bir kayıta “Bursa’da olan beğlik taylara hizmet iden zimmiler bunlardır ki zikir olunur” şeklinde bu kişilerin isimleri verilir [Lowry, *a.g.e.*, 2004, s. 40]. Ahırın masrafları Bursa Hassa Harç Eminliği tarafından karşılanmaktaydı [Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi, İstanbul 2006, s. 179-179]. 1526 yılında 200, 1572 yılında ise 190 beygir satın alınan ahırda [Maydaer, *a.g.e.*, s. 185], 1604 yılında ahırda 54 görevli çalışmaktaydı [Bilgin, *a.g.e.*, s. 179].

16 Ambar-ı Hassa’da kalitesine göre ayrılan, öğütülmek üzere değirmenlere gönderilen buğday, has un olarak depolanmakta ve daha sonra sarayda kullanılmak üzere İstanbul’a yollanmaktaydı [Bilgin, *a.g.e.*, s. 45; Maydaer, *a.g.e.*, s. 185]. 1600-1613 yıllarına ait belgelerden Bursa Hâssa Harç Emîni’nin mukâta’alardan topladığı parayı Topkapı Sarayı’nın kileri için buğday, un, tarhana ve pirinç gibi yiyecekler ile Uludağ’dan buz sağlanmasına sarf ettiği anlaşılmaktadır [Ergenç, *a.g.e.*, ss. 222-224].

1588 yılında Bursa’da bulunan Lubenau, Ambarı Hassa’da özellikle acemioglânların çalıştığını bildirmektedir: “[Saray] içinde sadece bahtsız Hristiyan çocuklarından oluşan fazla sayıda acemi oğlanı (Atschamoglanen) oturuyor. Buğdayları türlerine göre ayırmak, defalarca yıkamak ve kurulamak onların vazifesi. Unu titizlikle temizler ve kirlerinden arındırırlar. Un, her ay Konstantinopolis’e, Sultan’ın ekmeğinin fırınlanmasında kullandığı yere gönderilir” [Lowry, *a.g.e.*, 2004, s. 27].

17 Buranın idaresi Simitçibaşı adı verilen bir görevlide bulunmaktaydı. Ustalaşmış eleman bulunmadığı takdirde acemioglânları da bu bölümde çalışmaktaydı. Simitçilerle ilgili kayıtlardan,

Helvahanede ise İstanbul'a gönderilmek üzere şerbet, rubb adı verilen bir çeşit meyve suyu ve turşu hazırlanmaktadır.¹⁸ Bu birimlere ilişkin kayıtlardan sarayın XVI. yüzyılda halen ciddi bir nüfusu barındırdığı anlaşılır.¹⁹

1675 yılında Bursa'yı ziyaret eden İngiliz gezgin John Covel, sarayın halen bir imalathane olarak kullanıldığını gözlemlemiştir.²⁰ Oysa, bu süreçte, 1605, 1633 ve 1659 yıllarında üç ayrı sultan Bursa'yı ziyaret etmiştir. 1605 yılı Aralık ayında bir isyanı bastırmak amacıyla Bursa'ya gelen Sultan I. Ahmed, yaklaşık bir yüzyıl sonra sarayda konaklayan ilk Osmanlı sultanı olmuştur.²¹ Dönem müelliflerinden Naimâ Mustafa Efendi, I. Ahmed'in iki hafta kadar süren ziyareti için sarayda bazı hazırlıkların yapıldığından bahseder;

sayılarının on altıncı yüzyıl başında 16 kişi iken yüzyıl sonunda iki katına çıktığı anlaşılmaktadır. On yedinci yüzyıldan itibaren burada çalışanların sayısının sürekli olarak azalmıştır. 1628'de 31 iken 1631'de bu sayı 24'e kadar indi. Yüzyıl ortalarına gelindiğinde ise, maaş defterlerinde bu grubun adına rastlanmamaktadır. Ancak, yine de burada buğday üretiminin devam ettiğine ilişkin kayıtlar mevcuttur [Maydaer, *a.g.e.*, ss. 187-188].

- 18 Bilgin, *a.g.e.*, s. 160; Maydaer, *a.g.e.*, s. 189.
- 19 Saraydaki toplam görevli sayısına ilişkin bir kayıt bulunamamıştır. Öte yandan, saraydaki görevlilere dair özellikle Bursa Şer'iyye sicillerinde çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Örneğin, 1518 yılında sarayda görevli dört acemi oğlandan biri öldüğü, biri sakatlandığı, biri ise ayrıldığından saray idarecisi olan saray üç oğlana ihtiyaç olduğunu bildirmiştir [Maydaer, *a.g.e.*, s. 188]. Aynı yıla ait başka bir kayıta, saraydaki oğlanlardan bazılarının Yıldırım Darüşşifası'nda görevlendirildikleri görülmektedir [Osman Çetin, "Payitaht Bursa'da Sultan Yıldırım Bâyezid Dârüşşifası", *Payitaht Bursa'da Kültür ve Sanat Sempozyumu Kitabı (07-08 Nisan 2006-Bursa)*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2007, s. 206]. 1549 yılında sarayda görevli bir acemioğlanı saray için saklanan undan bir miktarını bir Yahudi esnafa emanet olarak vermişti [Maydaer, *a.g.e.*, s. 188]. 1593'te sarayda görevli acemi oğlanlarından birinin gece saatlerinde duvardan düşerek ölmesinin soruşturulması istenmişti [Ergenç, *a.g.e.*, s. 25]. Simithane'de görevli Helvacıoğlu Mustafa adında biri yanında sarayda görevli beş-on levend ile birlikte bir hırsızlığa karışmıştı [Maydaer, *a.g.e.*, s. 188].
- 20 "...buraya ilk önce bir saray inşa edilmiş fakat şimdiyse bir imalathane var. Bilhassa Ulu Senyör'ün yiyeceği ekmeleleri yapmak amacıyla, buğday ve pirinçten bir tür kaliteli un imal ediyorlar. Bu un nerede olursa olsun ona ulaştırılmak üzere (şu an Adrianopolis'te [Edirne]) saraya gönderiliyor. Buğdaylar ıslatıldıktan sonra özel bir yöntemle kurutulur. Bana, unun bu şekilde başka hiçbir yerde yapılmaya imkânının olmadığını söylediler" [Dr. John Covel, *Dr. John Covel, Voyages en Turquie, 1675-1677*, trans. Jean-Pierre Grémois, Paris 1988, s. 150'den naklen Lowry, *a.g.e.*, s. 29.
- 21 Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Cilt 2, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982, s. 292-294; Solak-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solak-Zâde Tarihi*, Cilt 2, haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1989, s. 452; Mustafa Sâfi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003, s. 41; Yılmaz Akkılıç, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", *Bursa Defteri*, Osmanlı Özel Sayısı-2, Bursa 1999, ss. 38-39.

“...Bursa muhafazasında olan Nakkaş Hasan Paşa'ya emr-i şerif gönderip, Bursa Sarayı'nın temizleme (tanzif) ve zad ü zevad (azıklar) hazırlanması ferman olundu (...) ve müzeyyen bir alayla Bursa'ya teşrif ettiler. Bursa Sarayı'na nüzul edip ertesi gün vüzera ve Kadı Askerler vesair vükela, meş-revet için Divan-ı Hümayun'a davet olundu”.²²

Naîmâ, sarayın durumu hakkında detay vermese de sultanın konaklaması için yapılan hazırlık muhtemelen basit bir temizlikten ibaret değildir. Dönemin İngiliz elçisi Lello'ya göre, sultanın Bursa'da kısa süre konaklamasının nedeni şiddetli kış soğuşuna alışkın olmamasından dolayı hastalanmasıdır.²³ Lello'nun kaydı, Bursa Sarayı'nın sultanın yapılan tüm hazırlıklara rağmen sultanın alışageldiği konfor koşullarını sağlamadığını düşündürmektedir.

I. Ahmed'in ziyaretinden yirmi sekiz yıl sonra, 1633 yılında Bursa'ya gelen oğlu IV. Murad sarayda ancak beş gün konaklamıştır.²⁴ Siyasi bir önemi olmadığından kaynaklarda pek fazla değinilmeyen bu ziyaret için de sarayda bazı hazırlıklar yapılmış olmalıdır, ancak kapsamlı bir onarım yapıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

1656 yılında Fransız gezgin Jean Thévenot Bursa'ya geldiğinde sarayın artık bir harabe durumunda olduğu gözlemini yapar; “*kalenin içinde, eskiden ilk Osmanlı sultanlarının sarayı olan muhteşem bir binanın kalıntıları görülmüyor; saray bugün harabeye dönmüş durumda*”.²⁵ Döneme ait kayıtlar ve görgü tanıkları, Thévenot'un ziyaretinden yalnızca üç yıl sonra kente gelen IV. Mehmed'in harabe haline gelen sarayda konaklamadığını göstermektedir.

1659 yılında Anadolu'da sultana karşı ayaklanmış olan Abaza Hasan'ın katlinin ardından Bursa'ya hareket eden Sultan IV. Mehmed 19 Temmuz 1659 günü kente ulaşmıştır.²⁶ Valide Hatice Turhan Sultan ve kalabalık bir heyet ile Hırka-ı Şerif de

22 Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Naîmâ*, 7 Cilt, çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1967, ss. 452-453.

23 Orhan Burian, *Babüli Nezrinde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1952, ss. 66-67.

24 Naîmâ, *a.g.e.*, ss. 1238-1240; Akkılıç, *a.g.m.*, ss. 39-40.

25 Jean Thévenot, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, ss. 113-114; Ayrıca, Jean Thévenot, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*. Parts 1-3, R. L'Estrange. London 1686, ss. 87-89; Jean Thévenot, *L'Empire du Grand Turc (vu par un sujet de Louis XIV, Jean Thévenot)*, haz. François Billaçois, Calmann-Levy, Paris 1965, ss. 243-248.

26 28 Şevval 1069. Kayıtlarda bu tarihin Cuma günü olduğu belirtilse de takvimlere göre Cumartesi günüdür.

beraberinde bulunan Sultan kentte yaklaşık yetmiş gün konaklamış, Avusturya/ Nemçe elçisi de burada kabul edilmiştir.²⁷ Dönem müellifleri, Sultanın yeni inşa edilen saraya yerleştiğini bildirmektedir. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa'ya göre saray hizmetlileri görevlerine göre farklı evlere yerleştirilmiş, evler arasında kapılar açılıp, köprüler kurulmuş ve 'Hırka-i Şerif' silahdar ağanın odasına yerleştirilmiştir. Birkaç gün çadırlarda konaklamak durumunda kalan Devlet ileri gelenleri ise salı günü kente girerek konaklara yerleşmiştir

“...yigirmi sekizinci Cum'a gün azîm alaylar ile şehri Burusa-i bihişt-âsâya duhûl, birkaç eyyâm ârâm olunmak üzere şehri dil-güşâde müceddeden binâ olunan sarây-ı behçet-fezâlarına şeref-nüzûl buyurdılar... ve ârâmgâh-ı sultânî olan sarây-ı hüsrevânî Dârü'ssa'âdetü'l-aliyye olmağla Enderûn-ı hümâyûn ağaları cümle evlere gönderilüp ve her sınıfa başka hâneler ta'yîn olunup ve hânedan hâneye köprüler ve kapular ihdâs olundu ve Hırka-i Şerif, silahdâr ağa sâkin olduğu oda penceresine muttasıl bir suffe-i mürtefi'anın köşesinde, kürsi üzerine vaz' ve her gece mu'tâd üzere nevbetci olan Hasoda ağaları üd u anber ile tebhîr idüp, kurb-ı şerîfinde mukîm olurlardı ve mâh-ı Zi'lka'de'nin ikinci Salı gün dahi erkân-ı devlet çadırlardan şehre girüp konaklara yerleşdiler”.²⁸

Silahdar Ağa'nın anlattığından yeni sarayın mimarisi hakkında detaylı bilgi edine-memekle birlikte, hizmetlilerin evlere yerleştiği ve bunlar arasında köprüler kurulduğu bilgisi ilgi çekicidir.²⁹ Bu evler, Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde yer alan 15

27 Sultanın Bursa seyahatinin detayları için: Naîmâ, *a.g.e.*, ss. 2896-2898; Nazire Karaçay Türkal, *Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, ss. 188-191; Ahmet H. Arslantürk – Murat Kocaaslan, *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul Risâle-i Kürd Hatib*, Okur Akademisi, İstanbul 2014, ss. 36-38; Mehmet Halife, *Târih-i Gilmânî*, haz. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, ss. 82-84; Abdurrahman Abdî Paşa, *Abdurrahman Abdî Paşa Vekâyi'-Nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2008, ss. 137-140; Ziya Yılmaz (haz.), *İsâ-Zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996, ss. 57-58; Akkılıç, *a.g.m.*, ss. 40-41.

28 Karaçay Türkal, *a.g.e.*, s. 189.

29 Naîmâ da benzer cümleler kurmaktadır; “...büyük bir alay ile Bursa şehrine gürüldü. Birkaç gün o gönül açıcı şehirde dinlenmek için, şehirde yeni yapılan saray-ı âmireye indiler... Padişahın oturduğu şahane saray, padişahın mes'ud evi olduğundan bütün Enderûnu hümâyûn ağaları evlere kondurulup her sınıfa başka yerler tayin olundu. Evden eve köprüler kuruldu... Devlet erkânının hepsi çadırlar ile dışarıya konmuşlardı... Sonra onlar da tamamen şehre girip konaklara yerleştiler” [Naîmâ, *a.g.e.*, ss. 2896-2879]. Fındıklılı Mehmed Ağa ve Naîmâ saray halkının yerleştiği evler arasında kurulan köprüler konusunda özellikle dönemin görgü tanığı olan Abdurrahman Abdî Paşa'yı tekrarlamaktadır “*Arâmgâh-ı Sultânî olan sarây-ı hüsrevânî Dârü's-sa'âdetü'l-aliyye olmağla Enderûn-ı Hümâyûn ağaları cümle evlere kondurulup ve her sınıfa başka*

Ağustos 1659 tarihli bir kayıttta saray için istimlak edildikleri belirtilen İmâret-i İsa Bey Mahallesi'ndeki otuz avarız hanesinden on beşi olmalıdır (Ek 1);

“Sûret-i hattı-ı şerîf-i hümâyûndur.

Emrim mûcibince ‘amel oluna kimesne rencide eylemeye.

Akdâ kudâti'l-müslimîn evlâ vulâti'l-muvahhidîn ma'denu'l-fazl ve'l-yakîn varis-u 'ulûmi'l-enbiyâ-i ve'l-mürselîn hucdetü'l Hakkı 'ale'l-halkı ecma'în el-muhtass bi-mezîd-i 'inayeti'l-meliki'l-mu'in Mevlânâ Bursa Kadısı zîde fazlühü tevkî'-i ref'-i hümâyûn vâsıl olcâk ma'lûm ola ki: Mahrûse-i Bursa'da vâkî' müceddiden binâ olunan sarây-ı 'âmiremin vus'atı olmayub kayd üzre olmağla sarây-ı 'âmireme muttasıl 'imâret-i 'İsâ Bey Mahallesinden alınub zamm ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde mahalle-i mezbûrenin üzerinde olan otuz 'avâriz hânelerinden bir mikdâr hâneleri ref' ve tenzîl olunmak bâbında mahalle-i mezbûre ahâlisi 'inayet ricâsına ahvâllerine i'lâm eyledikleri eelden mahalle-i mezbûrede sarây-ı 'âmireme zamm ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde onbeş 'avâriz-hâneleri kaldığın hazîne-i 'âmirende ellerine mühürlü ve nişanlı mevkûfât defter sureti virilmeğın mûcibince 'amel olunub ziyâde talebiyle rencide itdirilmemek fermânım olmuşdur. Buyurdum ki: hükm-i şerifimle vardıkda bu bâbda hazîne-i 'âmirenden ihrâc olunub mahalle-i mezbura ahâlisinin ellerine virilen mühürlü ve nişanlı mevkûfât defter sûret-i mûcibince min ba'd lâzım gelen 'avâriz vesâir tekâliflerin on beş hânedan aldırub sârây-ı 'âmireme zamm ve ilhâk olunan evler mukâbelesinde ref' olunan on beş 'avâriz-hânesi içün mezbûrları hilâf-ı defter rencide remîde itdirmeyesin. Şöyle bilesin, ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümâyûnumu ellerinde ibkâ idüb 'alâmet-i şerife i'timâd kılasın. Tahriren fi'l yevmi'r-râbi' ve'l-ışrin min şehr-i Zi'l-Ka'de-i Şerif sene tis'a ve sittîn ve elf (Kayd: 26 Zi'l-Ka'de 1069).

Be Makâm-ı Bursa el-Mahrûse

Kazâ-ı Mahmiye-i Bursa der-livâ-i Hüdâvendigâr

'avâriz-ı mahalle-i mezbûr ber-mûcib-i defter hazîne-i 'âmire

Mahalle-i 'İmâret-i 'İsa Bey tâbi'-i kazâ-i mezbûra

- 30 el-Bâkî

- 'avâriz-ı mezbûr yalnız

hâneler ta'yîn olunup ve hânedan hâneye köprüler ve kapular ihdâs olundu... erkân-ı devlet dahi şehre girüp konaklara yerleşdiler. [Abdurrahman Abdi Paşa, a.g.e., s. 138].

- 15 hânedir.

Mahalle-i mezbûra ref' bâ-fermân-ı 'âli-şân sebep ki ber-mûcib 'ârz-ı hâl ahâliyi-i mezbûre el-vâki' 25 Zi'l-Ka'de 1069 yalnız on beş hanedir.

Mahalle-i mezbûre ahâlisi divan-ı hümâyûna 'arz-ı hâl idüb evlerimizin bir nicesi sarây-ı hümâyûna ilhâk olunmağla hânelerinden tenzil olunmak bâbında 'inayet ricâ eylediklerinde müceddiden binâ olunan sarây-ı 'âmîre dayyık olmağla alınub zamm olunan evlerin mukâbelesinde mahalle-i mezbûrenin onbeş hânesi ref' olunub mahallinden şurutuyla sûret virile deyü fermân-ı 'âli-şân sâdır olmağın mücibince mahalline kayd olunub yalnız on beş haneleri bâkî kaldığından sûret-i defter-i mevkûfatdır ki mahallinden nakl olundu. Tahriren fi'l yevmi'l-hâmis ve'l-ısrin min şehri Zi'l-Ka'de-i Şerif sene tis'a ve sittin ve elf"³⁰.

4 Ağustos 1659 tarihli başka bir kayda göre, IV. Mehmed'in Bursa'da bulunduğu günlerde sarayı genişletmek için bazı ilhak ve istimlaklar yapılarak Selçuk Hatun vakfından on üç oda yıktırılmış ve buldukları alan yeni saraya dahil edilmiştir;

“Sûret-i hatt-ı şerîf

Mûcibince 'amel oluna,

İftihârü'l-havâss ve'l-mukarrebîn mu'temidü'l-mülûk ve's-salâtîn bi'l-fiil dâru's-sa'âdetim ağası olan Mehmed Ağa dame 'uluvvuhü 'arz idüb Mahrûse-i Bursa'da vâki' merhûm Selçuk Hâtûn evkâfından yevmî onbeş akçe icârelü onüç bâb oda saraya lâzım olmağla yıkılub iktizâ iden mahallin ilhâk olunub evkâf-ı mezbûre hüddâmına virilmek üzere vakfin kirâsı Bursa'da vâki' mîzân-ı harîr mukâta'asından ta'yin olunmak ricasına i'lâm eylemeğın vech-i meşrûh üzere ta'yin olunmak fermânım olmağın ağay-ı müşâruhileyhin 'arz ve ruûs-i hümâyûnum sureti mûcibince evkâf-ı mezbûre odaları icâresi mukâbelesinde bin altmış dokuz Zi'l-Ka'desinin yiğirmi ikinci gününden mukâta'ay-ı mezbûreden yevmî onbeş akçe vazife ile ta'in idüb bu berât-ı hümâyûnu virdim ve buyurdum ki: vech-i meşrûh

30 Salih Pay, *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'îyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)*, yüksek lisans tezi, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1987, ss. 193-194. Sicil vr. 66b; Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 79; Avarız haneleri için bakınız: Halil Sahillioğlu, “Avarız”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, İstanbul 1991, ss. 108-109; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993, ss. 112-114. Ayrıca bakınız; Ömer Düzbakar, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Ekonomik ve Sosyal Hayat (1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer'îyye Sicilleri'ne Yansıyan Şehir Merkezindeki Gayrimenkul Alım-Satımı, Terekeler ve Aile İle İlgili Belgelere Göre)*, doktora tezi, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, ss. 79-81.

üzre evkâf hüddâmına ta'yin olunan yevmi onbeş akçe vazife mukâta'ây-ı mezbûre emînî olanlardan alub mutasarrıf olub devâm-ı 'ömr-i devletim ed'iyesine müdâvemet ve iştigâl üzre olalar. Şöyle bileler, 'alâmet-i şerife i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâmis ve'l-ışrîn min şehr-i Zi'l-Ka'de sene tis'a ve sittîn ve elf.

Be Mâkam-ı Bursa el- Mahrûse”³¹

IV. Mehmed'in Bursa'da yaklaşık iki ay kadar konaklamasına rağmen, yeni sarayın inşasına ciddi bir yatırım yapıldığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık on iki yıl sonra, 13 Ekim 1671 tarihli başka bir kayıta, saray için yeniden bazı girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Bu kayda göre, “Yeni Saray” karşısında Meâlîzade Seyyid Mustafa Çelebi adlı birinin evi saraya tahsis edilmiş, burada bir has oda ve yeni bir hamam, ahırlar, görevliler için odalar inşa edilmiştir;³² ayrıca, sadrazam için bir divanhane, arz odası, birkaç oda ile hamamdan meydana gelen yeni bir daire eklenmiştir.³³ 1671'deki bu ye inşaatlara rağmen sultanın Bursa'yı ikinci kez ziyaret ettiğine ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İmaret-i İsa Bey Mahallesi'nde gerçekleşen istimlaklara ilişkin 15 Ağustos 1659 tarihli kayıt, Yeni Saray'ın bu mahallede bulunduğu işaret etmektedir. İmaret-i İsa Bey Mahallesi ismini Çelebi Sultan Mehmed'in veziri Bayezid Paşa oğlu İsa Bey tarafından inşa edilen mescid, medrese ve imareten oluşan külliyyeden almaktadır.³⁴ Günümüze kadar ulaşmış olan İmaret-i İsa Bey Camisi yeni sarayın bulunduğu yer hakkında ipucu vermektedir.³⁵ Cami, Bursa Hisar Bölgesi'nin ku-

31 Salih Pay, *a.g.e.*, ss. 193-194. Sicil vr. 65b. Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 79. Kayıta özetle, Selçuk Hatun vakfından günlükü on beş akçe kira getiren on üç adet odanın saraya lazım olduğu için yıkılması, gerekli yerlerin istimlak edilmesi, vakfin kaybının ise İpek tartısı vergisinden karşılanmasına onay verilmiştir.

32 BŞS 346/66'dan naklen Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 4, s. 79.

33 BŞS 330/5'den naklen Ayverdi, *a.g.e.*, s. 117.

34 Maydaer, *a.g.e.*, ss. 45-46; İsa Bey hakkında; Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 241. İsa Bey'in 1436 ve 1442 tarihli vakfiyeleri; BOA, EV. VKF. 19/9; *Bursa Vakfiyeleri-1*, haz. Hasan Basri Öcalan-Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Bursa Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2013, ss. 440-451 ve 514-521. Vakfiyede bahsi geçen imaret ve medrese günümüze ulaşamamıştır. İmaret hakkında bakınız; Maydaer, *a.g.e.*, ss. 153-156. Medrese 1909 tarihinde ayakta ve 23 öğrencisi bulunmaktadır [*Hüdâvendîgâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi H 1325 – M 1907*, cilt 2, haz. Hüseyin Delil-Ömer Faruk Dinçel, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2013, s. 67]; Medrese hakkında ayrıca; Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri, İrfan Matbaası, İstanbul 1976, ss. 258-259; Mustafa Bilge, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984, s. 127-129; Maydaer, *a.g.e.*, s. 120. Yapı bazı kaynaklarda Eski Saray Medresesi olarak anılmaktadır.

35 İmaret-i İsa Bey Camisi hakkında; Ayverdi, *a.g.e.*, s. 296; Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 2, s. 241; Maydaer,

zeydoğusunda, günümüzde Şehadet Camisi'nin kuzeyinde, Ordu Evi ve Tophane Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nin bulunduğu arazide yer alan eski sarayın aksine, Hisar Bölgesi'nin kuzeybatı ucundadır. Caminin kuzeyinde günümüzde Haşim İşcan Parkı, güneyinde ise Bursa Devlet Hastanesi bulunur (Ek 2-3-4).

1701 yılında Bursa'yı ziyaret eden ve Yeni Sarayı ayrı bir yapı olarak tanımlayan Fransız Joseph Piton de Tournefort da aynı bölgeyi tarif etmektedir (Ek 5);

“Musevi sokağının ilerisinde, kaplıcalara giderken sol kolda bir selatin camisi var; caminin avlusunda, birkaç padişahın sağlam yapılmış ve birbirinden bağımsız türbesi bulunuyor. Bu padişahların adını öğrenebileceğimiz yeterince eğitilmiş birini bulamadık. Yeni Saray, aynı mahallede, sarp bir tepenin üstündedir; yeni sarayı IV. Mehmed, eskisini ise I. Murad yaptırmıştır”.³⁶

Osmanlı döneminde Hisar Bölgesi'nde 21 mahalle bulunmaktadır.³⁷ Bölgenin yüzölçümü dikkate alındığında İsa Bey Mahallesi'nin oldukça küçük bir alan kapladığı anlaşılmaktadır. Mahallenin çekirdeğini muhtemelen İmaret-i İsa Bey Camisi teşkil etmektedir. 1573 yılına ait kayıtlara göre mahallede yalnızca 66 hane bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁸ Şer'iyye sicillerine göre mahallede bulunan 15 avarız

a.g.e., ss. 82-84; Kâzım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Hakimiyet Tesisleri, Bursa 1993, s. 70.

36 Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş- Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 234. Özgün kaynak; “*Le nouveau Serrail est sur une colline escarpée dans le même quartier; c'est l'ouvrage de Mohamet IV. Car le vieux Serrail sut bâti du temps d'Amurat ou Mourat I*” [Joseph Piton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant fait par Ordre du Roy, contenant l'histoire ancienne et moderne des plusieurs isles de l'Arcipel, de Constantinople, des cotes de la Mer-Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontieres de Perse, et de l'Asie-Mineure*, Amsterdam 1718, (Lettre XXI), s. 187].

Tournefort'un bahsettiği Musevi Sokağı, günümüzde aşağı yukarı Hisar Bölgesi'nin kuzeyinde doğu-batı ekseninde uzanan Altıparmak Caddesi'nin güney paralelinde bulunan Sakarya Caddesi'ne denk gelmektedir. Musevi Cemaatine ait üç sinagog ve hamam bu cadde civarında yer almaktadır. [Detaylı bilgi için; Baykal, a.g.e., ss. 49-50; pafta 3-4]. Günümüze ulaşan üç sinagogtan ikisi Mayor ve Geruş Sinagogları Arap Şükrü Sokağı olarak da bilinen Sakarya Caddesi'nde yer almaktadır. Batı yönünde 2. Murat Caddesi'ne ulaşır. Hanedan üyelerine ait birçok türbeyi barındıran Muradiye Külliyesi bu caddenin sol kolda yer alır. Musevi Sokağı ve Muradiye Külliyesi arasındaki sarp tepe, Hisar Bölgesi'nin kuzeybatısını işaret eder.

37 İmaret-i İsa Bey, Saray (Cami-i Hisar), Darphane (Dâru'd-darb), Yerkapı (Bâb-ı Zemin), Zindan-kapı (Bâbü's-sicn), Alaaddin Bey, Kavaklı Mescidi, Şahin Lala, İsa Bey Fenari, Veled-i Yaniç, Filboz, Çerağ Bey, Nakkaş Ali, Kal'a-i Umur Bey (Oruç Bey), Manastır, Müfessir, Şeyh Paşa, İbn-i Helvai, Satı Fakih, Molla Gürani ve Tahta Mescid [Detaylı bilgi için; Maydaer, a.g.e., ss. 43-55].

38 *Hüdavendigâr Lıvası Tahrir Defterleri 1*, haz. Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988, s. 2. Mahallenin adı “*İmaret-i İsa Beğ der-kal'a*” şeklinde kayıtlıdır.

hanesi ve 13 oda ile Meâlîzade Seyyid Mustafa Çelebi'nin evi saray için istimlak edilmiştir. Kayıtlarda istimlak edilen yapıların mahallenin neresinde bulunduğu belirtilmemektedir. Ancak, Tournefort'un tanıklığı yamaç kenarını, başka bir deyişle caminin kuzeyindeki Haşim İşcan Parkı'nın bulunduğu alanı işaret etmektedir.

Burada, park düzenlemesinden önce, Ahmed Vefik Paşa tarafından inşa ettirilen hastane yerleşkesi yer almaktadır. 1864 yılında Anadolu müfettişi olarak Bursa'da bulunan Ahmed Vefik Paşa, 1855 depreminde hasar gören Yıldırım Darüşşifası yerine modern bir hastane kurulması için bir çalışma başlatmıştır. Hastanenin ilk pavyonu 1868'de, Gureba Hastanesi olarak bilinen ikinci pavyonu ise paşanın Bursa valiliği sırasında 1879'da açılmıştır (Ek 6).³⁹ Kayıtlara göre, hastane inşası için burada bulunan Damat Efendi Konağı satın alınmıştır.⁴⁰ Bu kayıt, IV. Mehmed tarafından inşa edilen sarayın 1864 yılından önce ortadan kalkmış olduğunu ve burada Damat Efendi Konağı adıyla anılan başka bir yapının yükseldiğine işaret eder.

1694 yılında Bursa'da bulunan İtalyan Giovanni Francesco Gemelli Careri, en son otuz beş yıl önce IV. Mehmed tarafından ziyaret edilen sarayın harap olmaya yüz tuttuğunu bildirmektedir.⁴¹ 1738'de Bursa'ya uğrayan İngiliz Richard Pococke birkaç yıl önce yanmış olan bir sarayın kalıntılarını gördüğünü belirtmektedir.⁴²

39 Beatrice St. Laurent, *Ottomanization and Modernization. The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914*, doktora tezi, Harvard University The Fine Arts Department, Cambridge, Massachusetts 1989, ss. 111-113.

40 Kepecioğlu, *a.g.e.*, Cilt 1, s. 96; Baykal, *a.g.e.*, ss. 70-71; Yusuf Ziya Karaaslan, "Osmanlı Devleti Döneminde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi" *HayatSağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, İstanbul 2015, s. 74; Mine Akkuş, "Atatürk Dönemi Bursasında Tıp Çalışmaları-I", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 17, Bursa 2009, ss. 261-263; Neslihan Türkün Dostoğlu-Elif Özlem Oral, "Bir Osmanlı Başkenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişim Süreci", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras"*, ed. Nur Akın-Afife Batur-Selçuk Batur, YEM Yayınları, İstanbul 2000, s. 224; Ayrıca: Ömer Faruk Akün, "Ahmed Vefik Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989, ss. 143-157.

41 "Trovai un palagio ordinario di malissime fabbriche, e tutto rovinato; perche mi dissero, che erano già 35. anni, che i Sultani nõ venivano ad abitarvi; essendovi stato folamete Mahemet IV. nel principio del suo imperio" [Giovanni Francesco Gemelli Careri, *Giro del Mondo del Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri. Parte Prima: Contente la cose piu ragguardevoli vedute nella Turchia*, Nella Stamperia di Guiseppe Roselli, Napoli 1699, s. 365; okuma-çeviri: Mirko Ettore D'Agostino].

42 Hangi saraydan söz ettiği anlaşılmıyor; "Over the North brow of the hill are ruins of the grand signior's seraglio, which was burnt down some years ago..." [Richard Pococke, *A Description of the East, and Some Other Countries. Vol. II. Part II. Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe*, London 1745, s. 119.

1793 yılında Bursa'ya ziyaret eden Ignaz von Brenner, her iki sarayın da harabe durumunda olduğunu kaydeder.⁴³ Birinin I. Murad, diğeri IV. Mehmed tarafından inşa edildiğini bildirdiği iki sarayı net biçimde birbirinden ayırt eden von Brenner'in tanıklığı, Damat Efendi Konağı'nın 1793 yılı itibarıyla henüz inşa edilmediğini düşündürmektedir.⁴⁴

Yeni Saray ve ardından inşa edilen Damat Efendi Konağı'nın yerini alan hastane yerleşkesi 1927 yılı itibarıyla doğuya, Eski Saray yönüne doğru genişlemiş, yıkılan İsa Bey Medresesi'nin arazisini de içine alacak şekilde dört büyük ve dört küçük binadan oluşan bir yerleşke halini almıştır.⁴⁵ 1948-1951 yılları arasında Vali Haşim İşcan, bu yerleşkenin güneyinde günümüzde halen hizmet vermekte olan Bursa Devlet Hastanesini inşa ettirmiş, 1956 yılında yanan eski hastane binası ise yıktırılmış,⁴⁶ yıkılan hastane yerleşkesi üzerinde valinin adını taşıyan park düzenlenmiştir (Ek 5-6).

Yeni Saray ve daha sonra Ahmed Vefik Paşa Hastane yerleşkesinin bulunduğu Haşim İşcan Park'ında bazı yapı kalıntıları yer üstünde izlenebilir iken, arkeo-jeofizik tarama çalışması sırasında 2 ila 3 metre derinlikte başka buluntulara rastlanmıştır.⁴⁷ Kalıntılardan bazılarının saraya ait olduğu değerlendirilse de bunlar sarayın mimarisi hakkında bilgi verici nitelikte değildir.⁴⁸

43 “Wir wünschten die Reste der ehemaligen Seraj, deren eines Murad I., das andere aber Muhammed IV. erbaute, zu sehen; aber gegenwärtig sind nur noch unkenntliche Ruinen davon vorhanden” [Ignaz von Brenner, *Ausflug von Konstantinopel nach Brussa in Kleinasien*, Wien und Triest 1824, s. 28; saraylar hakkındaki romantik anlatımı için: ss. 28-29].

44 İncelenen kaynaklarda Damat Efendi Konağı'nın inşa tarihine ve mimarisine ilişkin herhangi bir kayıta rastlanmamıştır. von Brenner IV. Mehmed'in inşa ettirdiği saraydan bahsettiğine göre Damat Efendi Konağı on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında inşa edilmiş olmalıdır. 1934 yılı Bursa İl Yıllığı'nda Damat Efendi Konağı'nın Dilsiz Paşa adıyla anılan Tahir Paşa tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır [Akkuş, a.g.m., s. 258]. Kepecioğlu, 1858'de ölen Tahir (Mehmed) Paşa'nın konağının hastanenin bulunduğu yerde olduğundan bahsetmekte ancak bu yapının Damat Efendi Konağı adı ile anılan yapı olup olmadığını belirtmemektedir [*a.g.e.*, cilt 4, s. 166]. Tahir Paşa'nın damat lakabı ile anıldığına dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Bu konak belki II. Mahmud'un kızı Mihrimah Sultan'ın eşi Bursalı Said Mehmed Paşa [detaylı bilgi için Kepecioğlu, *a.g.e.*, cilt 4, s. 72] ya da 1852-1853 yılları arasında Bursa (Hüdâvendigâr Vilayeti) valiliği yapan [Kepecioğlu, *a.g.e.*, cilt 4, s. 219], II. Mahmud'un kızı Saliha Sultan'ın eşi Damat Gürcü Halil Paşa (ö.1856) ile ilişkilendirilebilir.

45 Akkuş, a.g.m., s. 261.

46 Baykal, *a.g.e.*, s. 229; Karaaslan, a.g.m., s. 78.

47 Prof. Dr. Metin İlkışık tarafından yürütülen arkeo-jeofizik taramalara ilişkin bakınız: Metin O. İlkışık-Muhammet Yazar-Sait Başaran, “Bursa, Hisar Bölgesi'nde Yer altı Radarı ile Arkeo-Jeofizik İncelemeler”, *Restorasyon Konservasyon*, S 7, İstanbul 2010, ss. 12-19.

48 Eski ve Yeni Saray Bölgesi'ne ilişkin GPR Araştırması için: Suna Çağaptay, “Results of the Top-

Arkeolojik çalışmalar sarayın mimarisi hakkında bilgi vermiyor olsa da, XVII. yüzyıla ait yazılı kaynaklar mimari bazı detayları sunmaktadır. IV. Mehmed'in 1659 yılındaki ziyareti için inşa edilen sarayın bir kısmını görevlilerin kullanımı için istimlak edilen ve dönemin Osmanlı müelliflerinin kayıtlarına göre birbirine köprüler ile bağlanan evler teşkil etmektedir. Evliya Çelebi, üç hamamı ve altı yüz farklı hücreyi bulunduğunu bildirdiği sarayın dar bir yerde bulunduğundan bahçesinin olmadığına dikkat çeker; “*âlî yukarı iç kal'ada pâdişâhlara mahsûs sarây-ı kebîrdîr kim üç hammâmı ve altı yüz müte'addid hücresi vardır. Ammâ teng mahalde olmağıla bâğçesi yoktur*”.⁴⁹ Olasılıkla, bir kısmını istimlak edilen evlerin oluşturduğu saray, mahalle dokusunu bir şekilde koruduğundan ve geniş bir bahçeye sahip olmadığından, sultanın Bursa'da bulunduğu günlerde Selçuk Hatun vakfına ait on üç oda yıkılarak saray arazisine dahil edilmiştir.

1671 yılında yeni bir inşaat faaliyeti yaşanmıştır. Bursa Şer'iyye Sicilleri'nde bir kayıta Meâlîzâde Seyyid Mustafa Çelebi'nin evinin istimlak edilmesi ile başlayan genişleme ve inşa sürecinde Bursa Şehremini Mehmed Derviş Efendi tarafından hassa mimarlarından Fazlı Çavuş ile İstanbul kalfalarından Ahmed, Abdurrahim oğlu Hacı Mustafa ve Yakub oğlu Hüseyin Ağa'dan oluşan bir heyet görevlendirildiği belirtilmektedir.⁵⁰ Aynı belgede, Sultana tahsis edilen odanın epeyce geniş olduğu, tavanının özellikle tezyin edildiği, pencere açıklıklarına demir parmaklıklar ile ceviz kapaklar ve renk renk camlar takıldığı, odaya önlerinde merdiven yapılmış iki kanatlı kapılar açılarak bir şahnişin inşa edildiği ve iki kurnalı mermer kaplı bir hamam yapıldığı ve tüm bunların 857.690 akçeye mal olduğu bildirilmektedir.⁵¹

1675 yılında iki Avrupalı ziyaretçi, Fransız Jacob Spon ve İngiliz George Wheler görevliye verdikleri bahşış [ya da rüşvet] karşılığında Yeni Saray'ın içini görme imkanı bulmuştur. Yeni Saray'ın on beş yıl önce [1659-1660 yılı] iki ayda inşa edildiğini belirten Jacob Spon duvarlarını kaplayan altın yaldızlı ahşap dolaplar-

hane Area GPR Surveys, Bursa, Turkey”, *Dumbarton Oaks Papers*, 2014, 68, 387-404.

49 Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zilli, *a.g.e.*, s. 11. Evliya Çelebi, “*Ve selef pâdişâhlara mahsûs sarây-ı müfîd [u] muhtasâr*” olarak andığı ve atıl durumda (“*mu'attal*”) olduğunu belirttiği Eski Saray ile Yeni Saray'dan ayrı ayrı bahsetmektedir; ona göre Eski Saray atıl durumdadır [*a.g.e.*, s. 10].

50 BŞS 346/66'dan naklen Kepecioğlu, *a.g.e.* Cilt 4, ss. 79-80

51 BŞS 346/66'dan naklen Kepecioğlu, *a.g.e.* Cilt 4, ss. 79-80; Kepecioğlu çevirisinde sultana mahsus odanın 7,6 x 14,44, odanın önüne inşa edilen şahnişinin 3,8 x 6,8 metre boyutlarında olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca harcama için sarf olunan miktar abartılı görünmektedir; Kepecioğlu toplamda 5.053.816 akçe gibi bir rakam telaffuz etmektedir.

dan başka mobilya bulunmayan odalarının çok güzel bir kent manzarasına sahip olduğunu gözlemlemiştir;

“Eski Bursa Sarayı oldukça küçüktü. On beş yıl kadar önce burayı yıktılar ve iki aydan kısa bir süre içerisinde bu yıkıntılardan başka bir saray yaptılar. Buraya bir yeniçeri ile girdik. Yalnızca bir bina gördük. Bölmeleri altın yaldızlı ahşap dolaplar ile duvarları kaplanmış, yedi ya da sekiz odası vardı. Hiçbiri bahçe manzarasına sahip değildi (bahçesi yoktu?) ancak buradan (kent) manzarası çok güzeldi. Bu odalarda hiçbir mobilya yoktu, zaten Türklerin hemen hemen hiç mobilyası olmazdı. Bize buraları gösteren karpıcı bu zahmetine karşılık her birimizden birer akçe aldı.”⁵²

George Wheler de tıpkı yol arkadaşı Spon gibi, iki ayda inşa edildiğine, çok güzel bir kent manzarasına sahip olduğuna ve odalarında mobilya bulunmadığına dikkat çeker. Wheler'e göre, Yeni Saray, tavan ve duvarları altın yaldızlı bitki ve çiçek motifleri ile bezenmiş olmasına rağmen özellikle Avrupalı hükümdarların konutlarına kıyasla oldukça gösterişsizdir;

“Bu kale'de (Bursa Kalesi) biri eski diğeri de yeni olmak üzere iki saray var. Eski olan adeta yıkık. Sadece buğdayları temizlemek ve de Topkapı Sarayı için kaliteli un yapmak amacıyla hizmet veriyor. Diğeri (yenisi) yaklaşık on yedi yıl kadar önce Sultanın buraya gelişi üzerine iki ayda inşa edildi. Küçük bir yapı ancak banyo ve ocaklara sahip. Duvarlar ve tavan, altın yaldızlı bitki ve çiçek motifleri boyanmış. Her odanın bir yanında yatak ve diğer eşya için dolaplar bulunuyor. Evlerinin içi büyük yataklar, masalar, sandalyeler ve tabureler ile engellenmeyen Türklerin tarzı böyle. Yalnızca odanın bir bölümünde biraz daha yükseltilmiş ve kilim ile örtülmüş bir kısım bulunuyor. Burada yastıklara yaslanıp, bağdaş kurarak oturuyorlar. Böylece aynı mekan, hem oturma salonu, hem yemek salonu hem de yatak odası olarak kullanılıyor. (...) Bu yapı, Hıristiyan Prenslere fazlasıyla kullanışsız ve gösterişsiz. Ancak yamacın kenarına kurulmuş bu saraydan kent ve doğa

52 “L'ancien Serrail de Bursa étoit fort petit. Il y a quinze ans que le Grand y devant venir, on l'abatit, & l'on en rebâtit un autre en moins de deux mois. Nous y entrâmes avec un Jaailiaire, & nous ne vîmes qu'un bâtiment fort médiocre, qui n'a que sept ou huit chambres boiffées avec des armoires dorées à compartiment, fans être accompagné d'aucun jardin. toutefois la vue en est tres-belle. Il n'y a aucun meuble dans ces chambres, auffi les Turcs n'en ont guère, & le Concierge qui nous les avoit ouvertes eut pour fa peine une piafre de chacun de nous. La Ville n'est arroffée d'aucune rivière, & il n'y a qu'un ruiffeau à un mille delà sur le chemin de Montagnia. mais en échange il n'y a point de Ville au monde où il y ait plus de fontaines” [Jacob Spon & George Wheler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant: fait aux années 1675. & 1676*, Cilt 1, Chez Henry & Theodore Boom, Amsterdam 1679, ss. 211-212; Türkçe çeviri: Hakan Taştan].

manzarası çok güzel, daha fazlasına gerek olmadığından ayrıca bir bahçesi yoktur.”⁵³

Yalnızca bir binayı gezdikleri anlaşılan Spon ve Wheler, muhtemelen sarayda sultanın kullanımına ait olan bir köşkü ziyaret etmişler; yapının kent manzarasına açılan birkaç oda ve banyodan meydana gelen, ocak, ahşap dolap ve sedirler ile donatılmış, altın yaldızlı çiçek motifleri ile bezenmiş olduğunu gözlemlemişlerdir. Gerek Spon ve Wheler’in tanıklıkları, gerek de sultana tahsis olan odanın iki kurnalı mermer kaplı bir hamamı ile bir şahnişini bulunduğu, renk renk camlar takılan pencerelerinin ceviz kapaklar ve demir şebekelere sahip olduğunu belirten Şer’iyye sicillerindeki 1671 tarihli kayıt geleneksel bir Osmanlı köşk ya da kasrının genel hatlarını ortaya koymaktadır.

IV. Mehmed dönemi, özellikle saray yerleşkelerinde gerçekleşen yoğun mimari etkinlikle dikkat çekmektedir. 1662 ve 1665 yılında Topkapı Sarayı haremindedir gerçekleşen iki yangın,⁵⁴ bu kısmın yeniden inşasını gerektirmiştir.⁵⁵ İstanbul’da IV. Mehmed dönemi kasır mimarisine bir diğer örnek Valide Turhan Sultan ta-

53 “In this Castle are two Seraglio’s, one old, and the other new. The old is almost demolished, and only serves to clean Corn, and to make fine flour for the Seraglio. The other was built in two Months time, about seventeen Years ago, for the Grand Signior’s coming thither: It is but a small building; but well contrived with Baths and Stoves, and adorned with Roofs and Walls gilded and painted in pretty Knots and Flowers; with Presses on one side of each Room for Bedding and Furniture, according to the manner of the Turks; who have not their Houses incumbered with great Bed-steads, Tables, Chairs, and Stools: But only a part of the Room raised higher than the rest, and covered with a Carpet; where all get up, and sit cross-legg’d, sometimes with Cushions to sit or lean upon; and this serves for ParLOUR, Dining-Room, and Bed-Chamber. When they sit to eat one bringeth a little round table; sometimes one piece of Wood, and sometimes doubled together, with a low Foot; whereon the Meat is set in little Dishes. One Napkin is long enough for the whole Company, and goeth round the Table; which is seldom cover’d with a Cloth, because it serveth instead of Trenchers. When they go to bed, a servant cometh, and taketh the Quilts, Sheets, and Coverings, and prepareth for as many as lie there, each one one. It would make but a poor Palace for any of our Christian Princes. But the Prospect from the Castle is more pleasant, being situate upon Brow of the Hill, overlooking the Town and Country: which was no more than necessary; for it hath no other Garden now [George Wheler, (Efq; in Company Dr. Spon of Lyons), *A Journey into Greece*, In Sir Books, London 1682, ss. 215-216].

54 Yangınlar hakkında: Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988, ss. 74-76; Abdurrahman Abdi Paşa, *a.g.e.*, s. 200.

55 Valide sultan, cariyeler, şehzadeler ve kara ağalara ait mekanlar, şadırvanlı sofa, hamamlar, ocaklı sofa, çeşmeli sofa, hüncar sofası ve çifte kasırlar yangın sonrası inşa edilen ya da onarılan kısımlardır. Haremın yeniden inşası için bakınız: Murat Kocaaslan, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremı İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, ss. 208-251; Ayrıca: Sedat H. Eldem-Feridun Akozan, *Topkapı Sarayı Bir Mimari Araştırma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, ss. 31-32, 38-43, 48-49, 67-68, plan-kesit çizimleri: L: 100, 117-120, 125-130, 133, 143-146, 153-155.

rafından tamamlanan Yeni Cami'nin hünkar kasrıdır.⁵⁶ IV. Mehmed, özellikle saltanatının büyük çoğunluğunu geçirdiği Edirne Sarayı ile ilgilenmiştir.⁵⁷ Günümüze ulaşmayan sarayda onarım ve dekorasyon faaliyetlerinin yanında yeni bölümler ile çok sayıda köşk ve kasır inşa edilmiştir.⁵⁸ Bursa'da inşa edilen saray, mimari bakımdan, IV. Mehmed'in Topkapı Sarayı ve Edirne Sarayı'nda inşa ettirdiği köşkler ile Yeni Cami hünkar kasrı ile benzerlikler taşıyor olmalıdır.⁵⁹

Yeni Saray'a ilişkin tanıklıklar yapının inşa tekniğine ilişkin bir detay içermiyor. IV. Mehmed döneminden günümüze ulaşan örnekler kagirdir. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Topkapı Sarayı yangınından sonra haremın ahşap olarak yapıldığını gören Sultan, bu durumdan memnun olmayarak, kagir olarak yeniden inşa edilmesini emrettiğini bildirir.⁶⁰ Bu kayıt, IV. Mehmed'in ahşap yapı tercih etme-

56 Yeni Cami hakkında: Lucienne Thys-Şenocak, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, İstanbul*, doktora tezi, University of Pennsylvania, Philadelphia PA 1994. Hünkar Kasrı hakkında; Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*; çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, ss. 245-262; Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkar Kasrı", *Arkitekt*, sy. 320 (1965), ss. 115-119; Erdem Yücel, "Yeni Cami Hünkar Kasrı", *Türkiyemiz*, S. 6 (1972), ss. 16-27.

57 Saray hakkında ilk çalışmayı yapan Rifat Osman'ın tabiriyle "Selâtin'den sarayın imariyle en ziyade uğraşan" IV. Mehmed'in dönemi "Edirne sarayının en şa'şaaad ve pür safa zamanı"dır [Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 21, 31]; Edirne Sarayı hakkında ayrıca; N. Çiçek Akçıl, "Saray-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, İstanbul 2009, s. 126-128; Tahsin Öz, "Edirne Yeni Sarayı'nda Kazı ve Araştırma", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, ss. 217-222; Gönül Cantay, "Edirne Yeni Sarayı Kazısı, 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, ss. 29-40; Edirne Yeni Sarayı'nda kazı çalışmaları 2009'dan itibaren Mustafa Özer yönetiminde devam etmektedir; Kazı raporları için: <https://medeniyyet.academia.edu/mustafa%C3%B6zer>. Ayrıca: Mustafa Özer, *Edirne Sarayı: Kısa Bir Değerlendirme*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

58 Arz odası, Hitan odası, Alay Köşkü, Üsküdar Kasrı onarılmış ya da dekore edilmiş, Kasrı Pa-dışahî; IV. Mehmed, II. Ahmed, Hasekiler, şehzadeler, valide sultan ve kadın efendilere ait da-irelerin bulunduğu Valide Sultan taşlığı; Aynalı Köşk, Şıkar Kasrı, İftar Köşkü, Bülbül Kasrı, Değirmen Kasrı, Değirmen Kasrı, İydiye Kasrı, Çadır Köşk, Hıdırlık Kasrı, Saray-ı Akpınar Kasrı inşa edilmiştir [Rifat Osman, *a.g.e.*, ss. 68-74, 77, 83-91, 97, 101-109]. Ayrıca; Sedad Hakkı Eldem, *Köşkler ve Kasırlar (A Survey of Turkish Kiosk and Pavilions)*, Cilt 2, İstanbul Devlet Güzel Sanat-lar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Röleve Kürsüsü, İstanbul 1964, ss. 8-14, 27-60.

59 Revan ve Bağdat Köşkları ile Sepetçiler Kasrı olarak ise inşa tarihleri bakımından öncül örnekler olarak değerlendirilebilir. Revan Köşkü IV. Murad'ın Revan seferi sonrası (1635), karşındaki Bağdat Köşkü ile Bağdat Seferi'nden (1638) inşa edilmiştir [Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, ss. 287-298, 298-318]; Hasan Fırat Diker, "Revan Köşkü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 35, İstanbul 2008, s. 29-30; Semavi Eyice, "Bağdat Köşkü", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, ss. 444-446]. Sarayburnu'nda Haliç'e bakan surlar üzerinde yer alan Sepetçiler Kasrı, 1643 yılında IV. Meh-med'in babası Sultan I. İbrahim tarafından inşa edilmiştir [Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, ss. 335-357].

60 "saray-ı cedid binası vâfir yapılmış iken ekseri ağaç olmağla emr idüp, cümlesi berâber yere yıkılıp, bi'l-küllüyye

diğini düşündürmektedir. Bu bakımdan, Bursa'da inşa ettirdiği sarayın [istimlak edilen mevcut konutlar haricinde] kagir yapılardan meydana geliyor olabilir. Örtü sisteminde ise, ahşap kubbe ya da tavana rastlanmaktadır. Yeni cami hünkar mahfili ile Topkapı Sarayı çifte kasırlarda IV. Mehmed odası ahşap tavan, Valide sultan dairesi ile çifte kasırlardaki şehzadeler dairesi ahşap kubbe ile örtülmüştür (Görsel 9-10). Yeni Saray'ın kısa sürede inşa edildiğine ilişkin tanıklıklar ışığında örtü sisteminin ahşap olma olasılığı yüksektir.

On yedinci yüzyıl köşk ve kasırlarında dekorasyon repertuarının temel unsurunu çini teşkil etmektedir. Topkapı Sarayı harem, Edirne Sarayı'ndaki çeşitli kısımlar ile köşkler ve Yeni Cami hünkar kasrı gibi yapılar IV. Mehmed dönemi çinileri ile dekore edilmiştir. Yeni Cami hünkar kasrı, hünkar mahfili, Edirne Sarayı Kum Kasrı ile Topkapı Sarayı çifte kasırlar [IV. Mehmed odası ve şehzadeler dairesi] ve valide sultan yatak odası çini dekorasyonu arasındaki benzerlik dikkat çekicidir.⁶¹ Sultanın kullanımındaki bu mekanlar arasındaki yakınlıktan hareketle, Bursa'da sultana ait mekanların da benzer bir dekorasyon programına sahip olduğu varsayılabilir. Nitekim, Spon ve Wheler'in ayrıntılarıyla betimlediği dekorasyon repertuarı, örneğin altın yaldızlı ahşap dolaplar, ocaklar, çiçek ve bitki motifleri ile bezemiş tavan ve duvarlar genel itibarıyla örneğin Yeni Cami hünkar kasrı ya da Topkapı Sarayı çifte kasırlar ile benzer bir tablo ortaya koyar.

Öte yandan, sarayın bulunduğu yerde hastane inşası için Damat Efendi Konağı civarında yapılan inşa çalışmaları sırasında yer altından renkli taşlarla dekore edilmiş bir havuz ortaya çıkmış ve görev alanlar buranın sarayın bölümlerinden biri olduğuna kanaat getirmiştir;

“medrese-i mezkûre İmâret-i İsa Bey ve nâm-ı diğer Eskisaray Medrese-i demekle arif ve Hisar'da burcu üzerinde vâki' olub karşusunda bânü müşârün ileyh İsa Bey merhûmun ihyâkerdesi olan câmi'-i şerif bulunduğu müstağni-i ani't-ta'rîfidir...şöyle ki vâli-i âli-i esbak (...) Ahmed Vefik Paşa hazretleri 1281 (1864-5) târihinde li-ecli't-teftiş me'mûren Burusa'da bulduklarında (...) insan için birinci derece elzem bulunan hastane bulunduğu vâkıf olduklarından (...) bu sûretde umû gurebâyâ mahsûs olmak

kâr-gîr ve ağaç yerine demür konmak fermân olundu" [Karaçay Türkal, *a.g.e.*, ss. 413-414]. Ayrıca: Murat Kocaaslan, *a.g.e.*, ss. 208-215; Gülru Necipoğlu, *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı Mimari, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 231.

61 Kocaaslan, *a.g.e.*, ss. 239-240; Thys-Şenocak, *Hadice Turhan Sultan*, s. 252; Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*, ss. 8-14; Kum Kasrı'nın fotoğrafları için: Rifat Osman, *a.g.e.* levhalar 26-34.

üzere bir hastane inşâsını tasavvur ve tasvîb ve mârrü'l-beyân İsa Bey Medresesi ittisâlinde kâ'in olub Damad Efendi Konağı demekle ma'rûf konak ise burc üzerinde vâki' ve mevki'en vâsi' ve ciyâdet-i hevâyı câlib ve câmi' bulunması (...) ve beldenin her cihetinde kurbîyyeti bâhir olması mülâbese-sesiyle mezkûr konağın hastane ittihâzını tensîb ederek Paşa-yı müşârün ileyh taraflarında iştirâ ve ba'zı mahallerinin ta'mîrinden başka (...) duvarı temellerinin harfi esnâsında topraklar altında kalmış bir havuz zuhûr eylemiş idi ki bunun derûn ve bîrûnu reng-âmiz ufak taşlar ile bir kalıçe resminde eşkâl-i gûn-â-gûn ile tersîm ve saksılar üzerinde envâ'-i ezhâr tev-sîm ve (...) keyfiyet-i irtisâmiyesi muhayyirü'l-ukûl bulunduğu görülmüş ve bundan mezkûr konağın Saray-ı Hümâyûn tetimmâtından olduğu istidlâl kılınmıştır.⁶²

Havuz ile sarayın yerini alan Damat Efendi Konağı arasında ilişki, IV. Mehmed'in Edirne ve Topkapı Saraylarındaki tercihlerini hatırlatmaktadır. Topkapı Sarayı harem yangınından sonra inşa edilen IV. Mehmed odası, harem büyük havuzun zemine oturan ayaklar üzerinde yer almaktadır. Böylelikle havuz ile organik ilişki kurulmuş ve manzara tercihi havuzdan yana kullanılmıştır. IV. Mehmed'in Edirne Sarayı bulunan dairesi de, onun döneminde inşa edilen *Şehvar* adını verdiği büyük bir havuzun kenarında yer almaktadır.⁶³

Zaman içerisinde dolduğu anlaşılan bu havuz, de la Broquière, Lubenau ve Lâ-mîî Çelebi'nin bahsettikleri havuz olmalıdır. Görgü tanıklarınca oldukça büyük olduğu belirtilen havuz, muhtemelen, Eski Bursa Sarayı'nın batısında yer alıyor, İmaret-i İsa Bey Mahallesi'ne kadar uzanıyor ve saray yerleşkesinin batı sınırını belirliyordu. Bu durum, IV. Mehmed'in inşa ettirdiği sarayın eski saray yapılarından neden bu kadar uzakta olduğunu ve istimlaklar yapılması gerektiğini açıklamaktadır. Yeni Saray'ın inşası havuzun batısındaki alan tercih edilerek imalathane olarak kullanılan eski saray yapıları ile yaşam alanı birbirinden yalıtılmış, ayrıca havuz ile ilişki kurulabilmiştir; ancak bu alandaki yer darlığından dolayı çeşitli istimlaklar yapma zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

IV. Mehmed, İstanbul'u hiç sevmemiş ve zamanının çoğunu Edirne'de geçirmiş-

62 Bursalı İsmail Belîğ Efendi'nin *Güldeste-i Riyâz-ı İrfân* adlı eserini neşreden Eşref bin Ali Bey'in sözü edilen kitapta aldığı nottan naklen Ergenç, *a.g.e.*, s. 27. Ayrıca; Kepecioglu, *a.g.e.*, C.1, s. 96.

63 Rifat Osman, *a.g.e.*, ss. 90-92; Şazuman Sazak, "Türk Bahçe Sanatına Bir Örnek: Edirne Sarayı Bahçesi", *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, C 6, S 2, Edirne 2005, s. 14.

tır.⁶⁴ 1659 ve 1671 yıllarında Bursa'da saray için yaptığı yatırım, kadim başkentte de bir süre yerleşik olmayı düşündüğüne işaret etmektedir. Ancak kaynaklar, sultanın saltanatı boyunca kenti yalnızca 1659 yılında ziyaret ettiğini bildirmektedir. 1659 yılında sultanın bu ziyareti için inşa edilen yeni saray, Şer'iyye sicillerindeki kayıtlar ve bu tarihten sonra kenti ziyaret eden batılı gezginlerin tanıklıklarına göre, artık imalathane olarak kullanılan ve bakımsızlıktan büyük ölçüde harap olan eski sarayın batısında, İmaret-i İsa Bey Mahallesi'nde, mahalleye adını veren caminin kuzeyinde, günümüzde Haşim İşcan Parkı olarak düzenlenmiş alanda yer almaktaydı. Sarayın mimarisine ilişkin (şimdilik) eldeki tek veri burayı 1675 yılında görme imkanı bulan Spon ve Wheler'in betimleridir. Arşiv kayıtlarında sarayın inşasına dair bilgi verecek bir deftere henüz rastlanmamıştır.⁶⁵ Spon ve Wheler'in tanıklıkları dışında yeni sarayın mimarisine ilişkin ancak IV. Mehmed döneminin, Yeni Cami Hünkar Kasrı ile Topkapı Sarayı ve Edirne Sarayı'ndaki diğer sultanî konutları ile karşılaştırma yapılarak yorum yapılabilir.

- 64 Dönemin görgü tanığı İngiliz elçi Rycault sultanın günlerinden çoğunu Edirne'de geçirdiğini ve İstanbul'un adının anılmasından dahi rahatsız olduğunu kaydeder; *The Grand Signior continued all this time at Adrianople taken up with an extraordinary delight and pleasure in his Court there, with which his aversion to Constantinople so much increased, that he could endure so much as the name of the place*" [Paul Rycault, *The History of the Turkish Empire From the Year 1623. to the Year 1677.*, London 1680, s. 177]. İlgili kısmın tamamının Türkçe çevirisi için: Lucienne Thys-Şenocak, *Hadice Tuhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009, s. 63.
- 65 IV. Mehmed dönemine ait *Mühimme Defterleri*, örneğin Edirne Sarayı'nda gerçekleşen mimari etkinliğe ilişkin çeşitli kayıtlar barındırmaktadır. Ancak, Yeni Bursa Sarayı'nın inşa edildiği dönemi kapsayan deftere ulaşılamamıştır. 92 Numaralı *Mühimme Defteri*, Haziran 1657-Kasım 1658, 93 Numaralı *Mühimme Defteri* ise Haziran 1659-Eylül 1660 dönemine ait kayıtları içermektedir. Sarayın muhtemel inşa sürecini isteyen döneme ilişkin bir kayıt yoktur [Murat Yıldız, 92 Numaralı ve 1657-1658 Tarihli *Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2005; Azize Gelir Çelebi, 93 Numaralı *Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tahlil-Transkripsiyon ve Özet)*, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008].

KAYNAKLAR

- Abdurrahman Abdi Paşa, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyi'-Nâmesi [Osmanlı Tarihi (1648-1682)]*, haz. Fahri Ç. Derin, Çamlıca Basın Yayın, İstanbul 2008.
- Akcıl, N. Çiçek, "Sâray-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, ss. 126-128.
- Akkılıç, Yılmaz, "Beş Padişahın Bursa Gezileri", *Bursa Defteri*, Osmanlı Özel Sayısı-2, Bursa 1999, ss. 37-45.
- Akkuş, Mine, "Atatürk Dönemi Bursasında Tıp Çalışmaları-I", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 17, Bursa 2009, ss. 257-276.
- Akün, Ömer Faruk, "Ahmed Vefik Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 2, İstanbul 1989, ss. 143-157.
- Alexandrescu-Dresca, Marie Mathilde, *La Campagne De Timur En Anatolia*, Moniteur Oficial Si Imprimeriile Statului, Bükreş 1942.
- Armağan, Mustafa, "Bir Bursa Sarayı Vardı", *MS Tarih Kültür Sanat Mimarlık*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, Sayı 1, Ankara 1999, ss. 86-95.
- Arslantürk, Ahmet H.-Kocaaslan, Murat, *Dördüncü Mehmed Saltanatında İstanbul Risâle-i Kürd Hatîb*, Okur Akademi, İstanbul 2014.
- Aşık Paşazade, *Osmanoğullarının Tarihi*, Tevârih-i Al-i Osmân, haz. Kemal Yavuz, M. A. Yekta Saraç, Gökkuşe Yayınları, İstanbul 2010.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri 806-855 (1403-1451)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1966.
- Babinger, Franz, *Fatih Sultan Mehmed ve Zamanı*, çev. Dost Körpe, Oğlak Kitap, İstanbul 2010.
- Baltacı, Cahid, *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.
- Barker, John W., *Manuel II Palaeologus 1391-1425 A Study In The Late Byzantine State-manship*. Rutgers University Press, New Brunswick New Jersey 1969.
- Baykal, Kâzım, *Bursa ve Anıtları*, Hakimiyet Tesisleri, Bursa 1993.
- Baysun, M. Cavid , "Cem", *İslam Ansiklopedisi*, C 3, İstanbul 1979, ss. 69-81.

- Behiştî Ahmed Çelebi, *Târih-i Behiştî Vâridâat-ı Sübhânî ve Fütûhât-ı Osmânî (791-907 / 1389-1502) II*, haz. Fatma Kaytaç, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016.
- Bilge, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.
- Bilgin, Arif, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu Bursa Hassa Harç Eminliği*, Kitabevi, İstanbul 2006.
- Bostanzâde Yayha Efendi, *Duru Tarih*, Tarih-i Sâf / Tuhfetü'l-Ahbab, haz. Necdet Sakaoglu, Milliyet Yayınları, İstanbul 1978.
- Burian, Orhan, *Babîli Nezninde Üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun Muhtırası*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1952.
- Bursa Vakfiyeleri-1*, haz. Hasan Basri Öcalan-Sezai Sevim-Doğan Yavaş, Bursa Büyükşehir Belediyesi, İstanbul 2013.
- Cantay, Gönül, "Edirne Yeni Sarayı Kazısı, 2000", *23. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Cilt I, T.C. Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 2002, ss. 29-40.
- Careri, Giovanni Francesco Gemelli, *Giro del Mondo del Dottor D. Gio. Francesco Gemelli Careri. Parte Prima: Contente la cose piu ragguardevoli vedute nella Turchia*, Nella Stamperia di Guiseppe Roselli, Napoli 1699.
- Cengiz, İsmail, "Osmanlı'nın Kuruluşu'nda ve Bey Sarayı'nda Güvenlik", *Bursa'da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 8-11.
- Cherefeddin Ali of Yazd, *The History of Timur-Bec*, Known by the name of Tamerlain the Great, Emperor of the Moguls and Tartars: Being an Historical Journal of his Conquests in Asia and Europe, trans. Petis de la Croix, J. Darby in Bartholomeus Close vd., London 1723.
- Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and back to England*. W. Bowyer, London 1747.
- Clavijo, Ruy Gonzales de, *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6*, trans. Clemens R. Markham, Hakluty Society, Londra 1859.
- Covel, Dr. John, *Dr. John Covel, Voyages en Turqie, 1675-1677*. trans. Jean-Pierre Grélois, Paris 1988.
- Çağaptay, Suna, "Results of the Tophane Area GPR Surveys, Bursa, Turkey", *Dumbarton Oaks Papers*, 2014, ss. 387-404.

- Çetin, Osman, “Payitaht Bursa’ a Sultan Yıldırım Bâyezid Dârüşşifası”, *Payitaht Bursa’da Kültür ve Sanat Sempozyumu Kitabı (07-08 Nisan 2006-Bursa)*, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2007.
- Dennis, George, T., *The Letters of Manuel II Palaeologus: Text, Translation and Notes*, Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1977.
- de la Broquière, Bertrandon, *Bertrandon de la Broquière’nin Deniz Aşırı Seyahati*, edit. Ch. Schefer, sunuş Semavi Eyice, çev. İlhan Arda, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Diker, Hasan Fırat, “Revan Köşkü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 35, İstanbul 2008, ss. 29-30.
- Donuk, Suat, *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belğ’in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân’ı*, Gece Kitaplığı, 2016.
- Doukas, [Mikhaél], *Tarih (Anadolu ve Rumeli 1326-1462)*, çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.
- Düzbakar, Ömer, *XVII. Yüzyıl Sonlarında Bursa’da Ekonomik ve Sosyal Hayat (1670-1698 Yılları Arasında Bursa Şer’iyye Sicilleri’ne Yansıyan Şehir Merkezindeki Gayrimenkul Alım-Satım, Terekeler ve Aile İle İlgili Belgelere Göre)*, doktora tezi, T. C. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ankara 2003.
- Eğri, Sadettin, “İhtişamlı Saraylara Eleştirel Bakış ve Bursa Sarayı”, *Bursa’da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 24-27.
- Elbas, Aziz, “Bursa Sarayını Bekliyor”, *Bursa’da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 12-17.
- Eldem, Sedad Hakkı, *Köşkler ve Kasırlar (A Survey of Turkish Kiosk and Pavilions)*, Cilt 1-2, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yüksek Mimarlık Bölümü Röleve Kürsüsü, İstanbul 1964.
- Eldem, Sedad H. - Akozan, Feridun, *Topkapı Sarayı Bir Mimari Araştırma*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü, Ankara 1982.
- Emecen, Feridun, “İhtirasın Gölgesinde Bir Sultan: Yıldırım Bayezid”. *Osmanlı Araştırmaları / Journal of Ottoman Studies*, S 43, İstanbul 2014, ss. 67-92.
- Eremya Çelebi Kömürçiyân, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, çev. Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul 1988.

- Ergenç, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- Evliya Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi 2. Kitap Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Zekeriya Kurşun, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999.
- Semavi, Eyice, “Bağdat Köşkü”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, ss. 444-446.
- Gabriel, Albert, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Gelir Çelebi, Azize, *93 Numaralı Mühimme Defteri (1069-1071/1658-1660) (Tahvil-Transkripsiyon ve Özet)*, yüksek lisans tezi, T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2008.
- Gravürlerle Türkiye Anadolu 1*, yay. Mustafa Sevim, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.
- Hoca Sadeddin Efendi, *Tâcü't Tevârih*, yay. İsmet Parmaksızoğlu, C 1-4, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1974-1992.
- Hüdâvendigâr Livası Tahrir Defterleri 1*, haz. Ömer Lûtfi Barkan-Enver Meriçli, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1988.
- Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâme-i Resmîsi H 1325 – M 1907*, C 2, haz. Hüseyin Delil-Ömer Faruk Dinçel, Bursa İl Özel İdaresi, Bursa 2013.
- İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr Fi Nevâib-i Timûr*, (Bozkırdan Gelen Bela), çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.
- İbn-i Kemal, *Tevârih-i Al-i Osman*, II. Defter, haz. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.
- İhtifalçı Mehmet Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*, haz. Melek Çoruhlu, Kırkambar Yayınları, İstanbul, 2009.
- İlkışık, Metin O.-Yazar, Muhammet-Başaran, Sait, “Bursa, Hisar Bölgesi'nde Yer altı Radarı ile Arkeo-Jeofizik İncelemeler”, *Restorasyon Konservasyon*, S 7, İstanbul 2010, ss. 12-19.
- İnalçık, Halil, *Has-bağçede 'ays u tarab, Nedimler Şâîrler Mutrîbler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

- İnalçık, Şevkiye, “İbn Hâcer’de Osmanlı’lara Dair Haberler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C VI, S 3, Ankara 1948, ss. 189-195.
- İsmail Belig, Bursalı, *Güdeste-i Riyâz-ı İrfân Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*, haz. Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Abdülkerim Abdulkadiroğlu, Ankara 1998.
- Jorga, Nicolae, *Büyük Türk*, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2007.
- Kafadar, Cemal, *İki Cihan Aresinde Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, çev. Ceren Çıkin, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.
- Karaaslan, Yusuf Ziya, “Osmanlı Devleti Döneminde Bursa Hamidiye Gurebâ Hastanesi” *HayatSağlık Sağlık ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S 13, İstanbul 2015, ss. 72-78.
- Karaçay Türkal, Nazire, *Silahdar Fındıklı Mehmed Ağa Zeyl-i Fezleke (1065-Ca.1106/1654-7 Şubat 1695)*, Doktora Tezi, T.C. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul 2012.
- Kepecioğlu, Kamil, *Bursa Kütüğü*, Cilt 1-4, haz. Hüseyin Algül vd., Bursa Büyükşehir Belediyesi, Bursa, 2009.
- Keskin, Mustafa Çağhan, “Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı’nın Yağmalanması”, *Belleten*, C LXXVIII, S 283, Ankara 2014, ss. 891-906.
- Keskin, Mustafa Çağhan, “Gecikmiş Bir İade-i İtibar: Şehzade Mustafa Türbesi ‘Merkad-i Gülzar-ı Sultan Mustafa’”, *Ölüm Sanat Mekan V*, der. Gevher Gökçe Acar, DAKAM Yayınları, İstanbul 2015, ss. 252-268.
- Keskin, Mustafa Çağhan, “Osmanlı Sarayı’nda bir Sırp Prenses: Mileva Olivera Lazarevic”, *Bilig*, S 82, Ankara 2017, ss. 269-301.
- Kocaaslan, Murat, *IV. Mehmed Saltanatında Topkapı Sarayı Haremi İktidar, Sınırlar ve Mimari*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Kritovulos, İstanbul’un Fethi, çev. Karolidi, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.
- Le Grand D’Aussy, M., *The Travels of Bertrandon de la Broquiere, Counsellor & First Esquire-Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, to Palestine, and his Return from Jerusalem Overland to France, During the Years 1432 & 1433*, trans. Thomas Jones, James Henderson, Hafod 1807.

- Lowry, Heath W., *Seyyahların Gözüyle Bursa, 1326-1923*, çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Lowry, Heath W., *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Lubenau, Reinhold, *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Cilt 3, ed. W. Sahm, Königsberg 1915.
- Lubenau, Reinhold, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde, 1587-1589*, iki Cilt, çev. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2012.
- Maydaer, Saadet, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa'da Bir Semt Hisar*, Emin Yayınları, Bursa 2009.
- Mehmet Halife, *Târih-i Gılmânî*, haz. Kâmil Su, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.
- Mustafa Sâfi, *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi Sahaif-ül-ahbar fi Vekayi-ül-a'sâr*, çev. İsmail Erünsal, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul t.y.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Naîmâ*, 7 Cilt, çev. Zuhuri Danişman, Zuhuri Danişman Yayınevi, İstanbul 1967.
- Necipoğlu, Gülru, *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı Mimarî, Tören ve İktidar*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Nizamüddin Şami, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.
- Ögel, Semra, "Geleneksel Türk Evi'ne Bir Kaynak Olarak Topkapı Sarayı", *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık III*, İstanbul 1988, ss. 26-46.
- Öz, Tahsin, "Edirne Yeni Saray'ında Kazı ve Araştırma", *Edirne: Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, s. 217-222.
- Özer, Mustafa, *Edirne Sarayı: Kısa Bir Değerlendirme*, Bahçeşehir Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1993.
- Pay, Salih, *1069-1070/1659-1660 Tarihli Bursa Şer'iyye Sicili (Analiz ve Değerlendirme)*,

- yüksek lisans tezi, T.C. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1987.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Cilt 2, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1982.
- Pococke, Richard, *A Description of the East, and Some Other Countries. Vol. II. Part II. Observations on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece, and some other Parts of Europe*, London 1745.
- Rifat Osman, *Edirne Sarayı*, yay. Süheyl Ünver, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.
- Rycaut, Paul, *The History of the Turkish Empire From the Year 1623. to the Year 1677. Containing the Reigns of the Three Last Emperours , Viz. Sultan Morat or Amurat IV Sultan Ibrahim, and Sultan Mahomet IV his Son, The XIII. Emperour Now Reigning*, London 1680.
- Sahillioğlu, Halil, "Avarız", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 4, İstanbul 1991, s. 108-109.
- Sazak, Şazuman, "Türk Bahçe Sanatına Bir Örnek: Edirne Sarayı Bahçesi", *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, C 6, S 2, Edirne 2005, ss. 9-16.
- Schildberger, Johannes, *Türkler ve Tatarlar Arasında 1394-1427*, çev. Turgut Akpınar İletişim Yayınları, İstanbul 1997.
- Sevim, Sezai, "Osmanlı'nın Kuruluş Devri Saray Anlayışı ve Bursa Sarayı", *Bursa'da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 18-23.
- Solak-Zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solak-Zâde Tarihi*, Cilt 2, haz. Vahit Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 1989.
- Spon, Jacob & Wheler, George, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant: fait aux années 1675. & 1676*, Cilt 1, Chez Henry & Theodore Boom, Amsterdam 1679.
- St. Laurent, Beatrice, *Ottomanization and Modernization. The Architectural and Urban Development of Bursa and the Genesis of Tradition 1839-1914*, doktora tezi, Harvard University The Fine Arts Department, Cambridge, Massachusetts 1989.
- Şakiroğlu, Mahmut H., "Cem Sultan", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C 7, İstanbul 1993, ss. 283-284.
- Şehsuvaroğlu, Halûk, *Bursa Sarayı*, TTOK, İstanbul 1957.

- Texier, Charles, *Description de l'Asie Mineure faite par ordre du gouvernement français, de 1833 à 1837*, Cilt 1-3, Paris 1839/1840.
- Texier, Charles, “*Küçük Asya*” *Bithynia*, haz. Raif Kaplanoğlu, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Thévenot, Jean, *The Travels of Monsieur de Thevenot into the Levant*. Parts 1-3, R. L'Est-range. London 1686.
- Thévenot, Jean, *L'Empire du Grand Turc (vu par un sujet de Louis XIV, Jean Thévenot)*, haz. François Billaçois, Calmann-Levy, Paris 1965.
- Thévenot, Jean, *Thévenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Thys-Şenocak, Lucienne, *The Yeni Valide Mosque Complex in Eminönü, Istanbul*, doktora tezi, University of Pennsylvania, Philadelphia PA 1994.
- Thys-Şenocak, Lucienne, *Hadice Turhan Sultan Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadın Baniler*, çev. Ayla Ortaç, Kitap Yayınevi, İstanbul 2009.
- Tonak, Hacı, “Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı”, *Bursa'da Zaman*, Kayıp Bir Hazine: Bursa Bey Sarayı, S 10, Bursa 2014, ss. 3-7.
- Tournefort, Joseph Pitton de, *Relation d'un voyage du Levant fait par Ordre du Roy, contenant l'histoire ancienne et moderne des plusiers isles de l'Arcipel, de Constantinople, des cotes de la Mer-Noire, de l'Armenie, de la Georgie, des frontieres de Perse, et de l'Asie-Mineure*, Amsterdam 1718.
- Tournefort, Joseph de, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş- Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.
- Türkün Dostoğlu, Neslihan-Oral, Elif Özlem, “Bir Osmanlı Başkenti Bursa'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Fiziksel Değişim Süreci”, *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı “Uluslarüstü Bir Miras”*, ed. Nur Akın-Afife Batur-Selçuk Batur, YEM Yayınları, İstanbul 2000, ss. 221-229.
- von Brenner, Ignaz, *Ausflug von Konstantinopel nach Brussa in Kleinnasien*, Wien und Triest 1824.
- Wheler, George, (Efq: in Company Dr. Spon of Lyons), *A Journey into Greece*, In Sir Books, London 1682.
- Yerasimos, Stephanos, *Les Voyageurs Dans L'Empire Ottoman (XIVe - XVIe siècles) Bibli-*

ographie, Itinéraires et Inventaire des Lieux Habités, Imprimerie de la Société Turque D'Histoire, Ankara 1991.

Yıldız, Murat, *92 Numaralı ve 1657-1658 Tarihli Mühimme Defteri (Değerlendirme-Transkripsiyon-Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Elazığ 2005.

Yılmaz, Hakan, “Yeni Kaynaklara Göre Bursa Beg-Sarayı'nın Orhan Gâzî Döneminde İnşâ Edilen İlk Bölümleri”, *Taç Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S 7, İstanbul 2015-2016, ss. 54-65.

Yılmaz, Ziya (haz.), *İsâ-Zâde Târîhi (Metin ve Tahlil)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1996.

Yücel, Erdem, “Yeni Cami Hünkâr Kasrı”, *Arkitekt*, S 320, İstanbul 1965, ss. 115-119.

Yücel, Erdem, “Yeni Cami Hünkâr Kasrı”, *Türkiyemiz*, S 6, İstanbul 1972, ss. 16-27.

EKLER

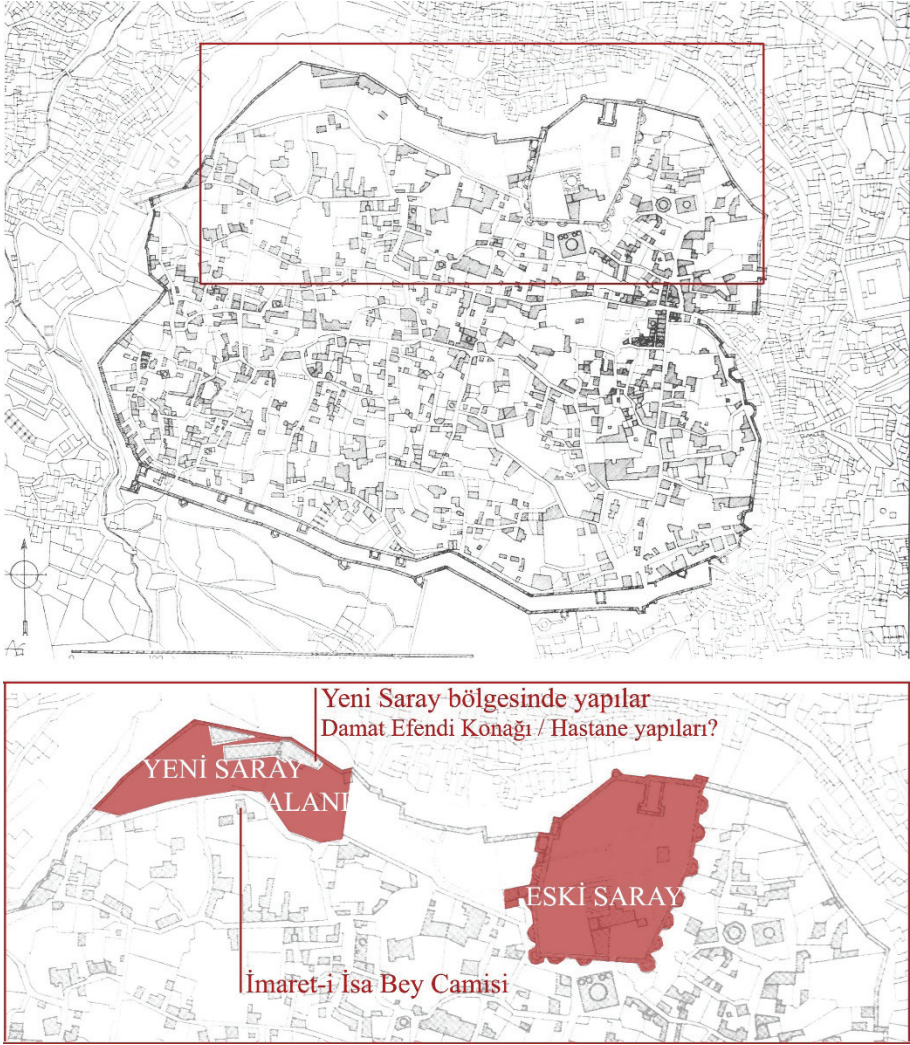
Ek 1: İmaret-i İsa Bey Mahallesi'ndeki istimlaka ilişkin Bursa Şer'iyye Sicilleri'ndeki 1659 tarihli kayıt (D. nr.: B.131, vr. 66b, sicil: 290'den Hakan Yılmaz, "Yeni Kaynaklara Göre Bursa Beg-Sarayı'nın Orhan Gâzi Döneminde İnşâ Edilen İlk Bölümleri", *Taş Mimarlık Arkeoloji Kültür Sanat Dergisi*, S 7, İstanbul 2015-2016, ss. 54-65).

Ek 2: 1880 tarihli haritada “Eski-Sera” olarak gösterilen Yeni Saray Bölgesi (Osmangazi Belediyesi Arşivi’nden Saadet Maydaer, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa’da Bir Sente Hisar*, Emin Yayınları, Bursa 2009, s. 309).

Ek 3: 1701 tarihinde Bursa’yı ziyaret eden Tournefort’un gravüründe Hisar Bölgesi kuzey yamacında yapılaşma (*Gravürlerle Türkiye Anadolu 1*, yay. Mustafa Sevim, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002).

Ek 4: Eski ve Yeni Saray (Albert Gabriel, *Bir Türk Başkenti Bursa*, çev. Neslihan Er, Hamit Er, Aykut Kazancıgil, Osmangazi Belediyesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 24'ten işlenerek).

Ek 5: Yeni Saray Yerleşim alanını gösteren uydu fotoğrafı (www.googleearth.com)

Ek 6: Hisar yamacında (2 numara ile) Ahmed Vefik Paşa Hastanesi'ni gösteren tarihsiz fotoğraf (www.wowturkey.com)

Osmanlı Devleti'nde Yeteri Kadar Bilinmeyen Bir Proje:
Abdurrahman Ağa'nın 1700 (H.1111) Tarihli Gemi İnşa Faaliyeti ve
Bazı Değerlendirmeler

Süleyman Polat*

Öz

Tarih boyunca Birecik, Fırat üzerinden Basra'ya yapılan nehir taşımacılığında önemli bir yere sahipti. Bu önemli yeri Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonrada devam etmişti. Özellikle Osmanlı devrinde bölgede vuku bulan çatışmalarda, Birecik'ten askerî taşımacılık yapılmak amacıyla gemi inşa talepleri payitahttan gelmişti. Bununla beraber Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden XVIII. yüzyıla kadar, Birecik'te gerçekleşen gemi inşa faaliyetlerinin hiçbiri Abdurrahman Ağa'nın üstlendiği proje kadar teşkilatlı ve büyük değildi. Ne var ki, Abdurrahman Ağa'nın gerçekleştireceği projenin büyüklüğü inşa edeceği gemilerin sayısından değil, ebatlarından kaynaklanmaktaydı. Bu çalışmada dikkat çekici bir süreç olan Abdurrahman Ağa'nın yürüttüğü gemi inşa faaliyetlerine, bizzat mübaşeretliğinde tutulan muhasebe defterleri üzerinden detaylı bir inceleme yapılacaktır. Böylece Osmanlı'nın doğusunda Fırat'a kıyısı olan bir kazada, inşa edilen bir nehir donanma işinin ayrıntuları ortaya konulacaktır. Fakat bundan daha önemlisi, bu esnada ortaya çıkan verilerin derinlemesine analizi yapılarak, kritik bir zamanda niçin Abdurrahman Ağa mübaşeretinde bu projenin icrasına çalışıldığı irdelenecektir. Ayrıca inceleme sonucunda ortaya çıkan verilerin kıyaslanmasıyla, Birecik'teki gemi inşa faaliyetlerinin tarihsel süreçteki gelişimi ve Birecik Tersanesi'nin bu zaman dilimindeki yeri değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Nehir Donanması, Birecik, Abdurrahman Ağa, Fırkata, Fırat Nehri.

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Ankara/TÜRKİYE, suleymanpolat_@hotmail.com ORCID: 0000-0002-1939-7293
DOI: 10.37879/belleten.2020.623
Makale Gönderim Tarihi: 11.02.2019 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

A Not Well-Known Project in the Ottoman State: Abdurrahman Ağa's Shipbuilding Activity in 1700 (Ah.1111) and Some Evaluations

Abstract

Throughout history, Birecik occupied an important place in river transport on the Euphrates to Basra. It maintained this important position after coming under the rule of the Ottomans. Particularly in the conflicts taking place in the region during the Ottoman period, shipbuilding demands came from the capital city for the purpose of military transport from Birecik. However, from falling under the Ottoman rule until the 18th century, none of the shipbuilding activities in Birecik was as organised and big as the project undertaken by Abdurrahman Ağa. The greatness of Abdurrahman Ağa's project did not stem from the number of ships to be built, but their size. This study provides a comprehensive examination of the shipbuilding activities undertaken by Abdurrahman Ağa, a remarkable process, on the basis of the ledgers he kept personally. Thus, the study presents the details of a river navy work in a district on the banks of the Euphrates in eastern Ottoman lands. But more importantly, the study provides an in-depth analysis of the data obtained in this process, and addresses the question of why the execution of this project was started by Abdurrahman Ağa in such a critical time. Also by comparing the data gathered from the analysis, the study discusses the development of shipbuilding activities in Birecik in the historical process as well as the role of Birecik Shipyard in this period.

Keywords: Ottoman River Fleet, Birecik, Abdurrahman Ağa, Fırkata, the Euphrates.

Giriş

Bugün Şanlıurfa iline bağlı Birecik, Fırat Nehri'nin sol kıyısında, etrafı yarım daire şeklinde dağlarla çevrilmiş bir mevkiye kurulmuştur. Güneydoğu Anadolu'dan Suriye ve Mezopotamya'ya açılan önemli bir yol güzergâhının üzerindedir. Bu konumundan dolayı tarih boyunca stratejik bir öneme sahipti. Nitekim Birecik bulunduğu noktadan Suriye ve Mezopotamya'dan geçerek Basra'ya kadar uzanan mühim bir ticaret yoluna ev sahipliği yapmıştı¹. Birecik'i bu ticaret güzergâhında önemli kılan nokta, kara yolunu kullanan ticaret kervanlarının yanı sıra, Fırat üzerinden sallar yahut "kelek" ismi verilen gemilerle ticaretin nehir üzerinden de yapılabilmesiydi. Nitekim Fırat Nehri Toroslardaki sarp, engebeli arazideki akış

1 M. Streck, "Birecik", *İA.*, C. II, MEB Yay., İstanbul 1979, ss. 629, 631.

hızı yüksek ve dar geçitlerinden yol aldıktan sonra, Birecik'in kurulduğu noktadan başlayarak ulaşım için elverişli bir alanda seyrine devam etmekteydi. Bu durumdan dolayı M.Ö. 9. yüzyıllarda Asurlular devrinden itibaren Birecik'ten Mezopotamya'ya tulumlarla desteklenen basit sallarla, nehrin akış yönü doğrultusunda seyahat yapılmıştı ve bu durum Birecik tarihinin yakın zamanlarına kadar devam etmişti².

Birecik 1516 Mercidabık savaşının akabinde Osmanlı hâkimiyetine girdi. Özellikle Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferinden (1533-1536) sonra Bağdat'ın Safevi Devleti'nden alınması ve Basra'ya kadar alanın Osmanlı kontrolüne girmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti için daha önemli bir hale geldi. Gerek ticarî gerek askerî anlamda Birecik'ten Bağdat ve Basra'ya nehir yoluyla yapılan taşımacılık arttı. Nitekim Birecik Osmanlı devrinde kuzeyden Basra'ya uzanan nehir güzergâhında önemli bir iskeleyle sahipti³. Bununla beraber Birecik'te askerî amaçlarla yapılan taşımacılık ve bu amaca yönelik gemi/tekne/sandal inşası dikkat çeken bir diğer husustu. Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Birecik'te gemi yapımıyla yahut gemi yapım talebiyle ilgili resmi kaynaklara yansımış istekler mevcuttu⁴. Bu istekler hususiyetle bölgede siyasi istikrarın bozulduğu süreçte, askerî bir operasyonun öncesinde vuku bulmuştu.

18. yüzyılın başlarında Birecik'te büyük çaplı ve dikkat çekici bir başka gemi yapımı faaliyeti gerçekleşmişti. Bu gemi yapım sürecini Abdurrahman Ağa organize etmişti. Abdurrahman Ağa'nın mübaşeretinde Birecik'te inşa edilen gemilerin bü-

2 Streck, a.g.m., ss. 629-630.

3 İdris Bostan "Birecik", *DİA*, C. 6, TDV. Yay., İstanbul 1992, s. 188.

4 16. yüzyılın ikinci yarısından 18. yüzyılın başlarına kadar Birecik'te gemi yapımına dair örnekler için bkz. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 17-18 C. XIII, s. 83, 92, 96-97; Ali Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, ss.169-176; Ali Yılmaz, "Birecik'te Gemi İnşası", *Uluslararası Türk Denizcilik ve Piri Reis Sempozyumu 26-29 Eylül 2013, Türk Denizcilik Tarihi Bildiriler*, 6. Cilt, TTK. Yay., Ankara 2014, ss.102-110; Abdurrahman Sağır, "Cezâyir-i Irak-ı Arab veya Şattü'l-Arab'ın Fethi -Ulyanoğlu Seferi- 1565-1571", *Tarih Dergisi*, S. 41, İstanbul 2005, ss. 56-58; Tahsin Ünal, *IV. Murat ve Bağdat Seferi*, Berikan Yay., Ankara 2001, s. 57. Genellikle belgelerden aktarımlarla Birecik'teki gemi yapım taleplerine yer veren bu çalışmalar dikkatle incelendiğinde, inşa edilmesi istenen gemilerin askerî mühimmat ve asker nakli çerçevesinde kullanılması öngörülen gemiler/tekneler olduğu görülmektedir. Buna ilaveten ender de olsa askerî amaçlı gemi inşası istenmiş, ancak bu talepler sonuçsuz kalmıştı. Bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Mühimme Defteri (Bundan sonra MD), 3, s. 377.

yük kısmı taşıma değil, muharebe amacıyla yapılmıştı. Nitekim inşa sürecindeki bu amaç farklılığı Abdurrahman Ağa'nın yaptırdığı gemilerin hem ebat olarak çok daha büyük olmasına, hem de inşa sürecinin daha masraflı ve komplike bir organizasyon olmasına sebep olmuştu. Anlaşılan Abdurrahman Ağa'nın yürütmekle vazifelendirildiği bu inşa işi Osmanlı Devleti'nin Birecik merkezli denediği bir gemi inşa projesiydi. Bu dikkat çeken faaliyetin temelindeki neden, bir iç karışıklığın bastırılması düşüncesiydi. Öyle ki II. Viyana kuşatmasıyla başlayan ve 1699 Karlofça Antlaşması'yla son bulan uzun savaş yıllarında Osmanlı Devleti'nin askerî, ekonomik ve idarî mekanizmaları oldukça yıpranmıştı. Bu sürecin doğal sonuçlarından biriye ülkenin muhtelif sahalarında çıkan karışıklıklardı. Basra havalinde de Arap kabilelerinin Osmanlı otoritesini ve dolayısıyla bölgedeki istikrarı bozan faaliyetleri mevcuttu. Bu durum karşısında Karlofça'dan sonra Basra hattında Osmanlı yönetiminin ele aldığı ilk işlerden birisi, isyan eden bu kabileleri tekrar kontrol altına almaktı. Nitekim bu isyanın bastırılması için Birecik'te bir donanma inşa edilmesine karar verilmişti⁵.

Abdurrahman Ağa'nın gemi inşa faaliyetlerine dair bilgiler dönemin hem kitabi kaynaklarında⁶ hem de arşiv kayıtlarında yer bulmuştu. Özellikle arşiv kayıtlarında -yazının ilerleyen aşamasında belirtileceği üzere- gemi inşa aşamasının hazırlık sürecinden gemilerin tamamlanıp donatılmasına kadar tüm süreci takip etme imkânı vardır. Bu arşiv vesikaları içerisinde Abdurrahman Ağa'nın marifetiyle tutulan ve gemilerin yapım aşamasına ışık tutan iki defter kayda değer niteliktedir. Özellikle Osmanlı Arşivi'ndeki fonlardan biri olan Maliyeden Müdevver (MAD) tasnifinde yer alan 5433 nr.lı defter en dikkat çekenidir. Klasik maliye kayıtlarının tutuluş tarzıyla sıyakat kullanılarak kaydedilmiş bu defter, 300 günlük gemi yapım sürecinin gelir ve özellikle masraflarını ayrıntılı bir biçimde ortaya koyan bir kayıttır. Vurgulandığı üzere, bu işe mübaşir olarak atanmış Abdurrahman Ağa'nın gözetiminde tutulmuş olması ve gemilerin yapım öncesinde verilen birtakım emirlerin uygulanıp uygulanmadığının takibinin yapılabilmesi bu defteri değerli kılan bir başka husustur. Defterde dönemin mali yazım kaideleriyle tutulan mufassal,

5 Mehmet Topal, "Bağdadlı Nazmî-zâde Murteza'nın İcmâl-i Sefer-i Nehr-i Ziyab Adlı Risalesine Göre Ziyab Seferi ve Nehirde Yapılan Düzenlemeler", *Göller ve Nehirler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, Kayseri 2015, s. 74. Orhonlu-Işıksal, a.g.m., ss. 97-98.

6 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, Haz. Abdulkadir Özcan, TTK Yay., Ankara 2000, s. 154; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Haz. Mehmet Topal, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001, ss. 444, 445.

icmal kısımların ardından kısa bir nesih özet de bulunmaktadır. Mufassal ve icmal kısımlarda sistemli bir biçimde gemi yapım sürecinin aşamaları “mübâya'a”, “üçürât” gibi başlıklarla anlatılmıştır. Abdurrahman Ağa'nın 300 günlük gemi yapım sürecini benzer kayıt tutma teknikleri ve başlıklarıyla anlatan bir diğer defter, yine aynı arşivdeki Başmuhasebe (D.BŞM) tasnifinde yer alan 964 nr.lı defterde bulunmaktadır. D.BŞM 964 nr.lı defter, MAD 5433 nr.lı defterde yer alan bilgileri temelde tekrar etmektedir. Bu defterin, diğer defterden tek farkı icmal ve kısa nesih özet kısmının bulunmamasıdır. Başka bir ifadeyle MAD 5433 nr.lı defterde yer alan mufassal kayıtlar aynen bu defterde de yer almıştır. Nitekim bu durum Abdurrahman Ağa'nın gemi yapım faaliyetlerinin anlaşılmasında ilgili kaynakları ön plana çıkarmaktadır.

Dikkat çekici bir süreç olan Abdurrahman Ağa'nın gemi inşa faaliyetlerine, bahsedilen kaynakların bir kısmı kullanılarak yaptığımız çalışmadan önce de değinilmişti⁷. Bununla birlikte Abdurrahman Ağa'nın yürüttüğü faaliyetlere dair kay-

- 7 Mesela Cengiz Orhonlu (Bkz. Orhonlu-Işıksal, a.g.m., ss. 85-86.), İdris Bostan (Bkz. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK Yay., Ankara 1992, s. 22.) gibi araştırmacılar ilgili tarihte gerçekleşen gemi inşa faaliyetlerinden kısaca bahsetmişti. Lakin bu araştırmalar Abdurrahman Ağa'nın gemi yapım çalışmasına -bahsedilen kaynakları derinlemesine değerlendirmeden çalışmalarının konsepti gereği- birkaç cümleyle yer vermişlerdi. Bunlar dışında konuyla ilgili daha kapsamlı bir başka çalışma Tahir Öğüt tarafından “18 ve 19. Yy.'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı” adlı çalışması çerçevesinde yapılmıştı. (Çalışmanın tam künyesi için bkz, Tahir Öğüt, *18 ve 19. Yy.'da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, TTK Yay, Ankara 2013.) Bu çalışmada “Birecik'te Tersane Faaliyetleri” başlığında genel olarak Abdurrahman Ağa'nın yürüttüğü faaliyetleri de içine alan geniş bir zaman dilimi içerisinde Birecik'teki gemi yapım sürecinden bahsedilmişti. Lakin ilgili çalışma oluşturulurken özellikle Abdurrahman Ağa'nın faaliyetleri dahilinde kullanılan ana kaynak Osmanlı Arşivi'nin Başmuhasebe tasnifinde bulunan, D.BŞM.TRE, 14598 nr.lı bir defter parçasına dayanmıştı. İlgili defter tamtulan kaynaklardan farklı olarak Abdurrahman Ağa'nın inşa faaliyetlerine -muhasebe defterlerinde önce finans kaynağı, sonra mübâya'a, üçürât gibi- sistemli başlıklar halinde yer vermemişti. Siyakatla tutulan diğer defterlerden farklı olarak nesihle tutulmuş bu defterde, gelirlerden hiç bahsedilmediği gibi, harcama kalemleri de anlaşılabilir, sistemli bir tasniften uzak karışık bir anlatımla yer almıştı. Tüm bunlar Öğüt'ün kaynak kullanımından doğmuş birtakım hatalara düşmesine neden olmuş ve bu hataların bir kısmı yeri geldiğinde dipnotlarda belirtilmiştir. Ancak daha vahim bir durum, Öğüt tarafından temel kaynak olarak kullanılan belirlenmiş, tamtulan arşiv kaynaklarıyla kıyaslandığında müsvedde bir kaynak olduğunun anlaşılmasıdır. Öyle ki harcama çerçevesinde belirtilen toplam rakam, tamtulan muhasebe defterindeki toplam rakam ile uyuşmamaktadır. Tahir Öğüt'ün çalışmasına benzeyen ve son zamanlarda yayımlanan bir başka çalışma Tahir Sevinç'in “Osmanlı Devleti İdaresinde Birecik'te Gemi İnşası ve Birecik Tersanesinin Önemi” adlı bildiri metniydi. (Bildirinin tam künyesi için bkz, Tahir Sevinç, “Osmanlı Devleti İdaresinde Birecik'te Gemi İnşası ve Birecik Tersanesinin Önemi (17. ve 18. Yüzyıllar)” *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa: “Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa”*, C. IV, Şanlıurfa 2018, ss. 56-74.) Sevinç, yapısı gereği daha az hacimli olan çalışmasında,

naklar iyi analiz edilmeden yahut doğru kaynak kullanılmadan yapılan çalışmalar neticesinde Birecik'te gemi inşa faaliyetleriyle ilgili birtakım genellemeler ortaya çıkmıştır. Nitekim çalışmada bahsedilen arşiv vesikaları -önceki çalışmalara nazaran- daha detaylı incelenerek Abdurrahman Ağa'nın yaptığı gemi inşa faaliyetleri ayrıntılarıyla ortaya konulacaktır. Böylece Fırat Nehri'nde eşi nadir görülen bir donanma inşa süreci betimlenerek buradan elde edilen verilerin değerlendirilmesiyle Birecik'teki gemi inşa faaliyetlerine dair bilgiler yeniden yorumlanacaktır.

1. İnşaat Öncesi Hazırlıklar: Fizibilite Çalışmaları, Malzeme ve İş Gücü Temini

Kutsal İttifak savaşlarının ardından Karlofça Antlaşması'nın imzalanmasının sonrasında Osmanlı yöneticileri devletin savaş nedeniyle ilgilenemediği yahut savaş nedeniyle ortaya çıkan diğer sorunlarıyla ilgilenmeye başlamışlardı. Basra ve Kurna taraflarında çıkan Arap isyanlarının bastırılması ve bölgenin güvenliğinin sağlanması bunlardan biriydi. Tabi ki bu doğrultuda yapılması gereken en önemli iş, askerî harekât kapsamında yapılacak hazırlıktı. Anlaşılabacağı üzere bu askerî harekât çerçevesinde bir nehir donanması kullanılacaktı ve bu nehir donanmasının inşası, hazırlık aşamasının önemli bir merhalesini teşkil etmişti.

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti, Bağdat ve Basra'yı ele geçirdikten sonra, bu bölgeye yapılan gerek askerî harekâtlarda gerekse ele geçirilen yerlerin tahkimatında nehir taşımacılığı kullanılmıştı. Bununla beraber öncekilerden farklı olarak bu harekât sırasında daha kapsamlı bir gemi inşaat faaliyetine girişilmişti ve bu durum ciddi bir hazırlık gerektirmişti. Bahsedilen ciddi hazırlığın önemli nedenlerinden biri, uzun savaş yılları esnasında Fırat'ın su taşımacılığında önemli yeri olan kanalların bakımının ve tamirinin yapılmamış olmasıydı. Bu nedenden dolayı Fırat Nehri'nin güzergâhında bazı değişimler olmuş, nehir, ana

Birecik tarihinden ve Birecik'teki gemi inşa faaliyetlerine genel olarak değinmesinin akabinde, 18. yüzyılın ilk yarısında vuku bulan 3 farklı gemi inşa sürecini ele almıştır. Bu doğrultuda konuya yaklaşımı ve izlediği metot, Öğüt'ün çalışmasındaki bahsedilen bölümlerle paralellik arz etmektedir. -Tıpkı Öğüt'ün çalışmasında olduğu gibi- Sevinç'in Birecik'teki gemi inşa faaliyetleriyle ilgili kıyaslamalı çalışması, sondajlama verilere dayanmaktadır. Bu nedenle Sevinç de Abdurrahman Ağa'nın gemi inşa faaliyetlerinden bahsetmiş olsa da, gemi inşa sürecini bütüncül bir biçimde, baştan sona ortaya koyamamıştır. Nitekim bildirisinde Sevinç, ana kaynak olarak nitelediğimiz muhasebe defterlerini yeterince analiz edip, değerlendirememiştir. Dahası ilgili kaynaklardan sondajlama verileri oluşturduğu tablolarda Abdurrahman Ağa'nın gemi inşa sürecini anlaşılır hale getirmekten ziyade, bilgi kirliliğine yol açmış ve inşa faaliyetini kaynakların işaret ettiği gerçeklikten uzaklaştırmıştır. Öyle ki, Sevinç'in çalışmasında yer alan ve çalışmayla örtüşen yahut bahsedilen biçimde çelişen bu bilgiler dipnotlarda paylaşılacaktır.

hattından ayrılarak tali yollardan seyrine devam etmiş, bazı noktalarda daralmalar, bazı noktalarda ise genişlemeler olmuş, gölcükler meydana gelmişti⁸. Bir diğer önemli nedense, yapılacak olan gemilerin niteliğinden kaynaklanmıştı. Normalde ticaret ve askerî taşımacılık için olağan olarak kullanılan kelek ve sandallardan daha büyük gemilerin inşası bu sefer öncesinde planlanmaktaydı. Tüm bu nedenler, gemilerin inşa faaliyeti başlamadan Fırat Nehri'nde bir fizibilite çalışması yapılmasını gerekli kılmıştı.

Fırat Nehri'nin durumunun belirlenmesi için öncelikle Rakka beylerbeyine ve Birecik kadısına bir hüküm gönderilmişti. Bu hükümde, öncelikle yapılacak gemilerin sayısından ve hangi özelliklerde planlandığından bahsedilmişti⁹. Buna göre 60 adet “donanma-yı hümayun sefinesi” yapılacaktı. Bu yapılacak olan gemilerin 20 tanesi firkate¹⁰ büyüklüğünde, kalan 40 tanesi ise firkateden daha küçük ebatta planlanmıştı. Ancak bu ölçekteki firkatelerin -yani savaş gemilerinin- Fırat suyunu kullanarak Birecik'ten Şattü'l-Arab'a ulaşım ulaşılamayacağı bilinmemekteydi. Nitekim bu hususun araştırılması, suyunun özelliklerine göre gemilerin ebatlarının belirlenmesi, hangi teçhizat ve mürettebatla tahkim edileceğinin tespiti gerekliydi. Bu tespitler gemi inşa faaliyetlerinin başlamamasından evvel yapılacaktı. Ayrıca bu işin tespiti çerçevesinde, işten anlayan, “suyun ahvalini” bilen kişilerin tecrübelerinden faydalanılacaktı. Bu konuda gemi inşası işine nazır tayin edilen Halep Cizyedarı Abdurrahman ile gereği gibi istişare yapılması vurgulanmış ve ayrıca belirlenen kriterler doğrultusunda Abdurrahman Ağa'nın inşaat işine yardım etmesi istenmişti¹¹.

Gemilerin inşa hazırlıkları çerçevesinde bir diğer hüküm, bu iş için nazır tayin edilen Halep sakinlerinden Abdurrahman'a gönderilmişti ve işe başlamadan önce birtakım hususların genel hatlarıyla altı çizilmişti. Öncelikle tembih edilen konu,

8 Topal, a.g.m., s. 76.

9 Sevinç, a.g.m., s. 59.

10 Osmanlı donanmasının çekirdeği sınıfı en küçük savaş gemisidir. Bu özelliğinden dolayı ince donanma gemisi olarak nehirlerde de kullanılır. 10 ila 17 oturak arasında inşa edilen firkatelere boy ve genişliğine göre 80 ila 100 levent yerleştirilebiliyordu. Özellikle 17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında fazla sayıda firkate inşası sağlanmıştı. Bu yoğun üretimin sebeplerinden biri ilgili dönemde Tuna donanması için firkate yapılmasıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İdris Bostan, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayın Habercilik Yay., İstanbul 2005, ss. 228-233; İdris Bostan, “Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler” *Türk Denizcilik Tarihi*, C. I, Editörler: İdris Bostan-Salih Özbaran, Deniz Basımevi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2009, s. 332.

11 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Bahriye (Bundan sonra C.BH), 149/7106/9-1 (27 Eylül 1699/2 Rebî'ülâhır 1111).

inceleme yapacak kişilerin belirlediği şekilde gemilerin inşasının tamamlanmasıydı. Ancak bu inceleme yapılmadan önce gemi inşası için gerekli temel malzeme olan kerestenin temini için hazırlıklar yapılması istenmişti. Bu doğrultuda Rakka, Halep, Maraş, Malatya ve Ayıntab bölgelerinden gerekli kerestenin temin etmesi Abdurrahman Ağa'dan talep edilmişti. Abdurrahman'a gönderilen yazıda, yapılacak harcamalar, iş takibi ve işin finansmanı ile ilgili de genel hatlarıyla direktifler mevcuttu. Gemi yapım nazırı Abdurrahman'a bu işin finansmanı ile ilgili birtakım gelirler tahsis edilmişti. Yapılacak masrafların tahsis edilen gelirlerden temin edilmesi belirtildiği gibi; yapılan ödeme, satın alma gibi her türlü işlemin müfredat defterine özenle kaydedilmesi emredilmişti¹².

Gemilerin yapım hazırlıkları çerçevesinde, kereste temininin organizasyonu sürecinde Rakka valisine gönderilen hüküm dikkate değer ayrıntular vermekteydi. Buna göre, gemiler için kereste temin yerlerinden biri olarak belirlenen Rakka'dan Birecik'e gönderilecek keresteler gelişigüzel bir biçimde temin edilmeyecek; öncelikle gemiler için uygun kerestelik ağaçların kesimi İstanbul'dan Abdurrahman Bey'in yanına gönderilen "dağ mimarı" olarak adlandırılan marangoz eşliğinde, yani uzman görevlinin istediği ağaçlardan ve gemi yapımı için uygun standartlarda ve ölçülerde yapılacaktır. Kesim yapılacak bu bölgeden hangi tür ağaç kullanılarak tahtaların nasıl temin edileceği de belirtilmişti. Rakka bölgesinden temin edilecek kereste "dut eşcârı"nın kesiminden sağlanacaktı. Eğer miri topraklardaki ve kırsal alanlardaki ağaçların kesimi kâfi gelmezse, dut ağacının yetiştirildiği bahçelerden yapılacak kesimlerle kereste temininin desteklenmesi istenmişti. Ancak bahçelerden yapılacak kereste temini, bahçe sahiplerinin rızası ve kesilen ağaçların ücretlerinin verilmesiyle yapılabilecekti. Bahçelerden kesilecek ağaçlar için özellikle "kuru" olması şartı vurgulanmıştı. Kesimi tamamlanan kerestelerin ise Fırat üzerinden Birecik'e nakledilmesi yine emirde belirtilmiş; bunun yanında taşıma için gerekli mekkâre ücretlerinin nazır tarafından ödeneceği ifade edilmişti¹³. Kereste teminiyle ilgili benzer bir başka hüküm Malatya Sancakbeyi Rışvanzade Halil'e gönderilen hükümdü. Nitekim Malatya sancağının Ereş nahiyesinde gemi yapımı için uygun kerestenin bulunduğu ve bu kerestelerin Göksu Nehri'nden Murat Suyu'na, oradan da Birecik'e kelek ve sandallarla naklinin kolay olduğunun öğrenildiği ifade edilmişti. Kerestelerin kesim işinin ise yine Abdurrahman'ın yanında

12 BOA, C.BH, 149/7106/9-1 (27 Eylül 1699/2 Rebi'ülâhır 1111).

13 Aynı çerçevede Halep, Maraş ve Malatya'daki yetkililere de benzer hükümler gönderilmişti. BOA, C.BH, 149/7106/9-2 (27 Eylül 1699/2 Rebi'ülâhır 1111).

olan marangozlar vasıtasıyla yapılacağı belirtilmişti¹⁴. Anlaşılabacağı üzere her iki belgede geçen bazı ayrıntılar Birecik'teki gemi inşa faaliyetleriyle ilgili bir çıkarım yapmamıza olanak sağlıyordu. Buna göre, gemi inşası için kereste sağlayan olağan bölgelerden bu süreçte yine kereste talebinde bulunulmuştu. Ancak kereste kesiminin Abdurrahman'ın yanından gönderilen marangoz ve mimarlar marifetiyle yapılması istenmişti. Nitekim bu ifadelerden Birecik'te yapılan gemilerin belgelerde belirtilen firkateler gibi büyük çaplı gemiler olmadığı anlaşılmaktaydı.

İnşa öncesi hazırlık sürecinde, özellikle temini vurgulanan ve finansmanı için belirlenen bütçenin dışından sağlanan kaynakla tedarik edilmeye çalışılan bir diğer malzeme demirdi. Öyle ki gemi yapımı için gereken demirin Adana eyaletinden sağlanması planlanmıştı. Adana beylerbeyine gönderilen emirde, gemi yapımı için gerekli demirin Adana'da çıkartılan demirden ve eyaletin mukataa gelirleri kullanılarak Abdurrahman'a göndermesi istenmişti. Henüz gemi yapım malzemelerinin nereden nasıl toplanacağıın planlaması devam ettiğinden ve gemilerin ebatları belirlenmediğinden ne kadar demir talep edildiği belirtilmemişti. Ancak temin edilip gönderilecek demirin finansmanın nasıl sağlanacağı ana hatlarıyla izah edilmişti. Buna göre, Adana beylerbeyi çıkartılan demir için önce mekkâre davalarını ayarlayacak, daha sonra hem demirin hem de mekkârenin masraflarını uhdesinde olan Adana muhassıllığı malından ödeyerek Birecik'e gönderecekti¹⁵.

Gemi inşa organizasyonun planlamaları dâhilinde, kurşun, katran, yelken bezi gibi mühimmatın tedariki önemli bir başka husustu. Bu çerçevede Halep, Diyarbakır, Maraş, Ayntab, Malatya, Rakka beylerbeyi, sancakbeyi yahut valilerine, bölgedeki kadırlara ve diğer görevlilere ayrı ayrı emirler gönderilmişti. Görevlilerden istenen; gemi inşa görevine nazır tayin edilen Abdurrahman'ın gönderdiği defter mukabilinde, her ne talep edilmişse satın alınıp, kiralanan mekkârelere

14 BOA, C.BH, 149/7106/7 (12 Ekim 1699/17 Rebi'ülâhır 1111).

15 BOA, C.BH, 149/7106/9-2 (27 Eylül 1699/2 Rebi'ülâhır 1111). Bu hükmün, birebir aynı ifadelerle kayda geçmiş farklı bir kopyası için bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defteri (Bundan sonra MAD), 9885, s.131. Bu belge 2 Ekim 1699/7 Rebi'ülâhır 1111 tarihiyle kaydedilmiştir. Bu hükümlerin dışında 2 Mart 1700/11 Ramazan 1111 tarihinde Adana Beylerbeyi Mehmed'e bir başka hüküm daha gönderilerek, gemi inşası için istenen demire ilave olarak, Abdurrahman Ağa'nın talebi doğrultusunda demir sevk etmesi emredilmişti. BOA, MAD, 9885, s.204. Bu hükmün bir başka kopyası Abdurrahman Ağa'ya 3 Mart 1700/12 Ramazan 1111 tarihinde gönderilmişti. Bkz. BOA, MAD, 9885, s. 204. Abdurrahman Ağa'ya gönderilen bu hükmün aynı ifadelerle bir başka kopyası için ayrıca bkz. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İbnülemin Bahriye (Bundan sonra İE.BH), 10/914.

yükletip nakletmeleri idi. Bu çerçevede gerek satın alma bedellerinin, gerekse nakliye ücretlerinin Abdurrahman Ağa tarafından ödeneceği zikredilmişti¹⁶. Ayrıca inşa organizasyonu esnasında lazım olan mühimmat biraz daha detaylandırılmıştı. Buna göre, gemilerin imalatı için kirpâs, zift, katran, üstüpü, kevçi (keneviçe), kova, boya, keçe, lenger, varil, çeşitli ebatlarda kazanlar, çeşitli ebatlarda makara, yağ, kurşun, çeşitli aletler, tüfek ve toplar için barut ve fitil, fener, gibi malzemeler ve peksimed, buğday gibi yiyeceklerin gerekli olduğu belirlenmişti. Bu mühimmatın temini için Birecik'e yakın yerlerin tercih edilmesi ayrıca vurgulanmıştı¹⁷. Malzeme tedarikinin planlanması sürecinden anlaşılacağı üzere, gemi yapımı için gerek nazır tayininde, gerekse levazım tedarikinde Rakka, Halep, Maraş, Ayıntab, Diyarbakır, Malatya gibi Birecik'e yakın yerler tercih edilmişti. Özellikle nakliyesi zor olan kerestenin temini için tercih edilen yerler suyolunun da kullanılabilmesi, kesimlik ağaçların olduğu bölgelerdi. Gerekli olan diğer mühimmat ise nakliye masraflarını ve zamanını mümkün mertebe azaltacak bölgelerden temin edilmeye çalışılmıştı. Nitekim gemi inşa organizasyonunda ön plana çıkan bu durum, Osmanlı Devleti'nin sefer organizasyonlarında da üzerinde durduğu temel öğelerden biriydi.

Gemi yapım işinin planlandığı ve bu doğrultuda yazışmaların yapıldığı esnada, gemilerin teçhizi konusu da gündemdedi. Bu kapsamda Rakka valisine gönderilen bir hükümde, önceki Rakka valisi Vezir Yusuf Paşa'nın döktürmekle yükümlü olduğu toplar ile ilgili bilgi istenmişti. Nitekim Yusuf Paşa'nın döktürdüğü toplara dair bir malumatın bulunmadığı dile getirilmiş ve Rakka valisinden bu topların hangi ebatta, hangi kalibrede güllerle atabildiği, nerelere konumlandırıldığı bilgisinin Abdurrahman Ağa'ya bildirilmesi istenmişti¹⁸. Anlaşılacağı üzere bu toplardan uygun olanlarının gemilerin teçhizinde kullanılması planlanmıştı.

Gemi inşa organizasyonu çerçevesinde mühimmat temininin yanında, nitelikli eleman ve işgücünün temini de planlanıyordu. Nitekim bu işin organizasyonunda önemli görev alacak yahut planlayacak usta ve nitelikli elemanlar İstanbul'dan gönderilmişti.

16 BOA, C.BH, 149/7106/9-2 (27 Eylül 1699/2 Rebi'ülâhır 1111). Bu belgenin 2 Ekim 1699/7 Rebi'ülâhır 1111 tarihli farklı bir kopyası için bkz. MAD, 9885, s.131.

17 BOA, C.BH, 149/7106/3 (7 Ekim 1699/12 Rebi'ülâhır 1111).

18 BOA, C.BH, 149/7106/9-2 (27 Eylül 1699/2 Rebi'ülâhır 1111). Ayrıca bu belgenin 29 Eylül 1699/4 Rebi'ülâhır 1111 tarihli farklı bir kopyası için bkz. BOA, MAD, 9885, s.128.

Tablo 1: Gemi Yapımını Organize Etmek İçin İstanbul'dan Gönderilen Görevliler

Adı	Mesleği	Harcırah (Kuruş)	Yevmiye (Akçe)
Murad	Kaptan	400	-
Sakızlı Uzun Yanaki	Marangoz (Mimarbaşı)	70	60
Baba Yusuf	Marangoz (Dağ mimarı)	70	60
Kasımpaşalı Usta Ali	Demirci	90	-
Tersaneli Usta Kadri	Demirci	90	-
Tophaneli Hasan	Kürek yapıcı	60	50
-	Kalafatçı	60	50
-	Burgucu	60	50
-	Araba yapıcı	60	-

Kaynak: BOA, C.BH, 149/7106/5¹⁹

Tablodan da anlaşıldığı üzere Birecik'te yapılması planlanan gemiler için İstanbul'dan 9 kişi görevlendirilmişti. Bunlardan ilki bir hizmetkârıyla birlikte Donanma Kethüdalığına atanan Murad Kaptan'dı. İstanbul'dan gönderilen elemanlar içerisinde gemilerin tekmil işinin kontrolü ve danışma merci görevinin yürütücüsü olarak en yüksek ücreti Murad Kaptan almıştı. Murad Kaptan'a Birecik'e ulaşması için verilen harcırah 400 kuruştur. Gemi yapımında diğer marangozları yönlendirecek usta, Sakızlı Uzun Yanaki adında bir marangozdu. 70 kuruş harcırah ve 60 akçe yevmiyeyle gönderilen Yanaki mimarbaşı olarak görevlendirilmişti. Planlanan gemiler için uygun kereste kesimini ise bir başka marangoz Baba Yusuf organize edecekti. Dağ mimarı olarak atanan Yusuf'a tayin edilen harcırah ve yevmiye mimarbaşı olan Yanaki ile aynıydı. Gemi inşası için temel mühimmat olan kerestenin temininde ve kullanılmasında bu iki tecrübeli usta atandığı gibi,

19 Tahir Sevinç tarafından da aynı kaynak kullanılarak bir tablo oluşturulmuştur. Lakin tabloda esaslı bozacak okuma ve değerlendirme hataları yapılmıştır. Bunlardan ilki, Sevinç tarafından oluşturulan tabloda sadece harcırah bilgilerine yer verilmiş, ancak bu bilgilerin bir kısmı yevmiye bilgileriyle karıştırılarak hatalı şekilde tabloya yansıtılmıştır. Bunun dışında kafa karışıklığına ve hatalı değerlendirmelere neden olabilecek bir okuma hatası yapılmıştır. Metinde "Murad Kapüdân bir nefer Hidmedkârıyla" şeklinde geçen kelimeler "Marangoz (görevi), Hüdavendigârli (ismi)" şeklinde okunmuştur. Bkz. Sevinç, a.g.m., s. 61.

demir işlenmesinde de yine iki usta gönderilmişti. Nitekim Kasımpaşalı Ali Usta ile Tersaneli Kadri Usta 90 kuruş harcırahla Birecik'e tayin edilmişti. Bu görevlilerin dışında, yine gemi yapımında yer alacak birer kürek yapıcı, kalafatçı, burgucu ve araba yapıcı ustası sevk edilmişti. Bu ustalara da 50 ila 60 kuruş arasında değişen harcırahlar tayin edilmişti. Toplamda İstanbul'dan sevk edilen görevlilere 960 kuruş harcırah verilmişti²⁰. Anlaşılacağı üzere İstanbul'dan Birecik'e tayin edilen bu görevliler Abdurrahman Ağa'nın yanında, yapılacak olan firkatelerin temel organizasyonun planlanmasında görev almıştı. Daha önce bu ölçekteki gemilerin Birecik'te inşa edilmemiş olmasından, yapım işini organize edip, inşa işinde görevlendirilen diğer usta ve çalışanları yönlendirecek ustalar İstanbul'dan sevk edilmişti.

Gemi yapımını organize edecek İstanbul'dan gönderilen bu görevliler dışında, bölgeye yakın olan yerlerden de gemi inşa işinde çalışacak usta ve işçiler istenmişti. Buna göre Trablusşam, Beyrut ve Sayda gibi Birecik'e yakın yerlerden marangoz, kalafatçı, kürekçi gibi ustalar ve işgücünü sağlayacak ameleler talep edilmişti. Bu yerler dışında dikkati çeken ve kısmen Birecik'e uzak kalan bölge Kıbrıs'tı. Nitekim aynı tarihte Kıbrıs beylerbeyinden de usta ve amele temin edip göndermesi emredilmişti²¹. Gemi yapım organizasyonunun planlandığı süreçte insan gücü talebi sadece, inşa işinde çalışacak personelle sınırlı değildi. Bunun yanında gemiler tamamlandıktan sonra cenkçi ve kürekçi olarak görev yapacak personel teminiyle ilgili planlama da yapılmaya çalışılmıştı. Bu çerçevede Rakka valisine gönderilen emir kayda değer bilgiler vermekteydi. Belgede Rakka valisinden gemiler için gerekli kürekçi ve cenkçi ihtiyacını Ruha, Birecik, Maraş, Ayıntab, Halep, Rumkale'deki aşiretlerden temin edip göndermesi istenmişti. Ayrıca Rakka valisinin, "harbe ve cenge" kadir insan gücünü sağlarken Abdurrahman Ağa'yla da gemilerin ihtiyacı çerçevesinde irtibat halinde olması gerektiği belirtilmişti²².

Gemi yapım organizasyonuna dair ilk atamaların yapılması ve nazır tayin edilen Abdurrahman'a yardım edecek personelin görevlendirilmesinden sonra, ilk yapı-

20 BOA, C.BH, 149/7106/5 (10 Ekim 1699/15 Rebi'ülâhır 1111).

21 BOA, C.BH, 149/7106/4 (10 Ekim 1699/15 Rebi'ülâhır 1111). Bu belgenin farklı bir kopyası için bkz. BOA, MAD, 9885, s.177-178; Sevinç, a.g.m., s. 60. Bununla beraber, çalışmanın ilerleyen safhasında ifade edildiği üzere, incelenen muhasebe defterlerindeki veriler Kıbrıs'tan bir iş gücünün gelmediğini göstermektedir.

22 BOA, C.BH, 149/7106/2 (27 Eylül 1699/2 Rebi'ülâhır 1111). Bu belgenin 29 Eylül 1699/4 Rebi'ülâhır 1111 tarihli farklı bir kopyası için bkz. BOA, MAD, 9885, s.129-130; Sevinç, a.g.m., s. 60.

lan icraatlardan birisi gemilerin yapım yerinin tespiti ve inşa için temin edilecek malzemenin saklanacağı mahallin belirlenmesiydi. Bu doğrultuda Abdurrahman Ağa'nın isteği doğrultusunda yazılan bir arz oldukça aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Nitekim arzda Abdurrahman Ağa'nın talebi doğrultusunda, gemilerin yapılacağı ve gemi yapımı için toplanan mühimmatın saklanacağı bir yer gösterilmesi Birecik'in yöneticilerinden istenmişti. Bu çerçevede şehrin "ulemâ ve sulehâ ve sâdât-ı kirâm ve sâir a'yânı" bir mecliste toplanarak bu iş için uygun yeri tespit etmişti. Buna göre gemi yapımı için uygun yer, Birecik'in güney tarafında hisarın başkulesi olan "Ala kule" olarak belirlenmişti. Tespit edilen bu yerin uygun olup olmadığı merkezden gönderilen Murad Kaptan'a ve tecrübeli marangozlara da danışılmış, onların da onayı alınmıştı²³. Bahsedilen bu yer tespit işi, Abdurrahman Ağa ve İstanbul'dan gönderilen Murad Kaptan ve tecrübeli ustaların ilk icraatlarındandı.

Abdurrahman Ağa ve İstanbul'dan gönderilen ekibin gemi inşaat alanının belirlenmesinin yanında eş zamanlı olarak yaptıkları bir diğer icraat, gemilerin hangi ölçüde ve özelliklerde inşa edileceği mevzuuydu. Abdurrahman Ağa'nın Birecik'te inşa edeceği gemi adedi 98 adetti²⁴. Ancak yukarıda da vurgulandığı gibi bunların 60 tanesi fırkate nevinden, daha önce bölgede kullanılmamış büyük çaplı gemilerdendi. Öyle ki bu 60 geminin 20 adedi diğerlerinden büyük yapılması planlanmıştı. Ne var ki gemilerin hangi ölçekte ve ebatlarda yapılacağı, suyolunun kapasitesiyle sınırlıydı. Ve bu sınırların belirlenmesi adına yaklaşık iki ay önce (27 Eylül 1699/2 Rebî'ülâhır 1111 tarihinde) Rakka beylerbeyine ve Birecik kadısına bir hüküm gönderilmişti²⁵. Nitekim hükmün gönderilmesinden yaklaşık bir buçuk ay sonra (11 Kasım 1699/18 Cemâziyelevvel 1111'de), kayda geçen başka bir belgede gerekli tahkikatın yapıldığı ve inşa edilecek büyük çaplı gemilerin ebatlarıyla ilgili tespitlerin ortaya konulduğu görülmektedir. Buna göre inceleme Birecik'ten Basra'ya nehirden taşımacılık yapan kişiler vasıtasıyla yapılmıştı. Bu çerçevede

23 BOA, C.BH, 90/4305/2 (11 Kasım 1699/18 Cemâziyelevvel 1111).

24 Abdurrahman Ağa, kendi mübaşeretinde kaydı tutulan gemilerin yapımıyla ilgili muhasebe defterlerinde, 60 adet fırkate, 25 adet filika ve sandal, 5 adet piyade kayığı ve 8 adet "tuna açuğu" (üstüaçık) olmak üzere toplam 98 adet gemi yapımını üstlenmişti. BOA, MAD, 5433, s. 2. İlgili kaynağın önceki kullanımı için bkz. Orhonlu-Işıksal, a.g.m., ss. 85-86, 99. Aynı kaynak Tahir Öğüt tarafından da kullanılmış ancak Abdurrahman Ağa'nın yaptığı gemi adedi 38 olarak kaydedilmiştir. Bkz. Öğüt, *a.g.e.*, s. 250, 252. Tahir Sevinç ise gemilerin sayılarını doğru vermiş, fakat -muhtemelen sehven- fırkatelerin uzunluğunu 4,5 zira, genişliğini 21-27 zira göstermiştir. Bkz. Sevinç, a.g.m., s. 60.

25 BOA, C.BH, 149/7106/9-1.

gemilerin hareket edeceği güzergâhta, bölgede işinin ustası dümenci, kürekçi gibi nehir taşımacılığında deneyimli kişiler bir zahire gemisiyle/sandalıyla Şattü'l-Arab'a kadar gidip tespitlerde bulunmuşlardı. Debinin düşük olduğu sonbahar aylarında yapılan bu tespitlere göre, Deyr ile Ane ve Ane ile Hayt arasındaki suyolları oldukça sıkıntıydı. Bu bölgeler arasındaki gemilerin geçişi için inşa edilmiş olan bentler oldukça eski, bakımsız ve dardı. Ayrıca bentlerin içerisinde geçişi zorlaştıracak “döküntü taşlar” bulunmaktaydı ve suyun debisinin az olduğu zamanlarda geçişlerde sıkıntılar yaşanabiliyordu. Özellikle sıkıntının yaşanabileceği noktalar, bentlerin arasında geçişlerin sağlandığı kapı olarak tarif edilen geçişin iyice daraldığı alanlardı. Bu alanlarda nehrin debisinin azaldığı zamanlarda, suyunun uzunluğu 6 “neccari zira”²⁶ya (4,5 metre), derinliği ise 1 “neccari zira”ya (0,75 metre) kadar düşüyordu. Fellüce'ye kadarki suyunun vaziyeti bu şekildeydi. Fellüce'den Şattü'l-Arab'a kadar var olan güzergâhta ise gemilerin seyretmesi için bir sıkıntı yoktu. Ne var ki gemilerin yapım süreciyle ilgili hükmün ortaya koydukları sadece yapılan tahkikatın sonuçlarıyla sınırlı değildi. Bu tahkikat gemi yapımını yürütecek ustalar ve gemilerin Fırat'ta seyrini sağlayacak kaptanlar tarafından değerlendirilmiş ve bu kişiler tarafından gemilerin ne şekilde inşa edileceğine dair bir sonuca ulaşılmıştı. Buna göre değerlendirmeyi yapacak uzmanlar arasında gemilerin inşa işine memur edilmiş, sabık Tuna kethüdası Murad Kaptan, onun misafiri Osman Kaptan, İbrahim ve Mahmut kaptanlar bulunmaktaydı. Ayrıca kaptanların yanında gemi inşasının teknik kısımlarıyla ilgili kararları verecek mimarbaşı Sakızlı Uzun Yanaki ve Dağ mimarı Yusuf Bey yer almıştı. İlgili uzmanlar elde edilen bilgileri değerlendirdikten sonra inşa edilecek fırkatelerin Fırat'ta seyredilmesi için maksimum büyüklüğünün 27 neccari zira uzunluğunda, 4,5 neccari zira genişliğinde (20,5 metre uzunluk- 3,4 metre genişliğinde) ve 16 oturaklı olması gerektiğine kanaat getirmişlerdi. Ayrıca gemilere yüklenecek personel ve teçhizatın da sınırlarını belirlemişlerdi. Buna göre gemilere kürekçisi, topçusu, cenkçisiyle beraber en fazla 70 adam ve 7 kıta top teçhiz edilmeliydi. Bu hesaba göre gemilere konulacak topların büyüklüğü de önemliydi. Öyle ki topların ancak 2 tanesi ağızdan dolma 20 vukiyye atar büyük kalibreli ağır top olabilirdi. Diğer 1 tanesi 1,5 vukiyye atar koğuş topu, kalan 4 adedi ise saçma adı verilen küçük ka-

26 Neccari, mimari ya da inşaat arşını olarak bilinen uzunluk birimi. Bu uzunluk biriminin metrik karşılığı 75,8 cm olarak hesaplanmıştır. Walter Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990, s. 73; Mehmet Erkal “Arşın”, *DİA*, C. III, TDV Yay., İstanbul 1991, s. 412.

libreli toplardan teşekkül edilmeliydi²⁷. Yapılan bu hesaplamalarda değişmeyecek temel veri, firkatelerin maksimum ebatlarıydı. Ne var ki, özellikle gemilere yerleştirilecek topların kalibreleri dolayısıyla ağırlıkları, yine ağırlığı etkileyecek olan gülle ve barut miktarı gemilerdeki personel ve teçhizatın dağılımını değiştirebilirdi. Ancak firkatelerin hiçbiri 27 zira (20,5 metre) uzunluğu ve 4,5 zira (3,4 metre) genişliğinin üzerinde inşa edilmemiş, yani gemi yapım sürecinde suyunun özellikleri çerçevesinde yapılan tahkikata sonuna kadar sadık kalınmıştı²⁸.

2. Mali Kayıtlar Üzerinden Bir İnceleme: Gemilerin İnşası

Birecik'te yapımı planlanan gemiler için, inşa öncesi kalifiyeli iş gücü temin edilmiş, temel malzemelerin tedarikine başlanmış, inşaat alanı tespit edilmiş ve en önemlisi büyük gemilerin (firkatelerin) hangi ebatlarda inşa edileceği belirlenmişti. Bu temel hazırlıkların tamamlanmasının akabinde Abdurrahman Ağa idaresinde gemi yapım işine başlanmıştı. İfade edildiği üzere toplamda 98 adet geminin yapımı için Abdurrahman Ağa, 4 Aralık 1699 ila 30 Eylül 1700 (11 Cemâziyelâhir 1111 ila 16 Rebî'ülâhir 1112) tarihleri arasında, 300 günlük bir çalışma yürütmüştü²⁹. Bu süreçte Abdurrahman Ağa inşa işinin gelir giderini kontrol etmiş, dolayısıyla tüm mali kayıtlar onun yaptığı harcamalar çerçevesinde tutulmuştu. Nitekim bu mali kayıtlar inşa sürecinin ayrıntılarını ortaya koymaktadır.

Mali açıdan ele alındığında, gemi yapım sürecine başlanmadan evvel Abdurrahman Ağa'nın en temel sorunu bu iş için gerekli finansal kaynağı sağlamaktı yahut nakit parayı temin etmekte. Öyle ki, askerî harcamalarla ilgili pek çok konuda olduğu gibi, Birecik'teki büyük ebatlı gemi yapım sürecinde de finansman, bölgesel kaynaklar kullanılarak sağlanmıştı.

27 BOA, C.BH, 90/4305/5 (11 Kasım 1699/18 Cemâziyelevvel 1111).

28 İnşa edilen firkatelerin 21 adedi 27 zira boy ve 4,5 zira (20,5 metre uzunluk- 3,4 metre) genişliğinde, 10 adedi 26 zira boy ve 4,5 zira (19,7 metre uzunluk- 3,4 metre) genişliğinde, 9 adedi 25 zira boy ve 4,5 zira (18,9 metre uzunluk- 3,4 metre) genişliğinde, 10 adedi 23,5 boy ve 4,5 zira (17,8 metre uzunluk- 3,4 metre) genişliğinde ve son 10 adedi 21 zira boy ve 4,5 zira (15,9 metre uzunluk- 3,4 metre) genişliğindeydi. Bkz. BOA, MAD, 5433, s. 2. Anlaşılacağı üzere teçhizat ve personelin sayısı gemilerin kapasitesine göre de değişim gösterebilmekteydi.

29 BOA, MAD, 5433, s. 2.

Tablo 2: Birecik'te İnşa Edilen Gemiler İçin Tahsis Edilen Temel Finansal Kaynaklar

Finans Kaynağının Adı	Miktarı/Kuruş	Oran	Tarih
Halep hazinesi	5.000	%4,5	21 Rebi'ülâhır 1111
Halep hazinesi	15.000	%13,5	16 Receb 1111
Halep hazinesi	25.000	%22,5	22 Safer 1112
Halep hazinesi	7.500	%6,7	21 Rebi'ülâhır 1111
Trablusşam mukataası	7.000	%6,3	16 Receb 1111 ³⁰
Maraş bedeli	30.000	%27	-
Halep mahsulatu	8.333	%7,5	-
Ayas ve Payas neferatının mevacibi (Adana mukataası malından)	1.300,5	%1,2	-
Maraş kalesi neferatı mevacibi (Ayıntab dimosu malından)	413	%0,4	24 Safer 1112
Halep neferatının mevacibi (Halep'teki ocaklıklardan)	7.644	%6,9	-
Trablusşam neferatının mevacibi (Halep mahsulatından)	914	%0,8	-
Rakka eyaleti mukataası	3.129	%2,8	-
Toplam	111.233,5		

Kaynak: BOA, MAD 5433, s.2; BOA, D.BŞM 964 s. 2.

Abdurrahman Ağa'ya gemi yapım sürecinde tahsis edilen miktar 121.383,5 (14.566.020 akçe) esedi kuruştı. Ancak bu miktar içerisinde merkezden gönderilen 10.150 esedi kuruş, "Şat kapûdânı" olarak atanan Mehmed Paşa'ya verilmişti. Her ne kadar bu para Abdurrahman Ağa'nın gelirleri arasında görünse de Abdurrahman Ağa bu parayı hiç almamış ve gemi yapımı için kullanmamıştı. Bu nedenden dolayı Abdurrahman Ağa için tahsis edilen rakam gerçekte 111.233,5

30 İlgili miktarın Abdurrahman Ağa'ya teslim edildiğine dair bir başka kayıt için bkz. BOA, İE.BH, 10/913.

esedi kuruşluk gelirden müteşekkildi³¹. Buradan hareketle tablodaki verileri değerlendirecek olursak, Abdurrahman Ağa'ya gemi inşa sürecinde tahsis edilen gelirler, başta Halep, Maraş, Trablusşam, Rakka, Ayıntab hazinelerinden sevk edilmiş, çevredeki eyalet gelirlerinden oluşmaktaydı. Bu miktar içerisinde %62,4'lük miktarla en önemli gelir Halep hazinesinden aktarılmıştı. Yine kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Abdurrahman Ağa henüz gemi inşa faaliyetlerine başlamadan önce tahsis edilen gelirin en az %11'lik kısmı eline ulaşmıştı. Tüm bunların yanında gemi yapım işinin yürütüldüğü 300 günlük süreçte 111.233,5 esedi kuruşluk miktarın tamamının tahsili gerçekleşmemişti. Abdurrahman Ağa'ya 18.863,5 esedi kuruşluk meblağ, yani tahsis edilen miktarın %17'lik kısmı, tahsil edilip gönderilememişti. Kendisine ulaştırılamayan bu miktarın en büyük kısmı 9.410 esedi kuruş ile Maraş bedeliyesinden tahsil edilip gönderilemeyendi. Bir diğer baki kalan miktar Halep'te görev yapan bir kısım askerinin Halep ocaklıklarına ait meblağından havale edilmesi istenen tutardı. Buna göre 7.644 esedi kuruşun 5.410'luk kısmı toplanıp gönderilememişti. Yine aslen Trablusşam'da görev yapan askerlere tahsis edilen 914 esedi kuruşluk gelir, Abdurrahman Ağa'ya ulaştırılamayan meblağdandı. Son olarak Rakka mukataasından tahsis edilen 3.129 esedi kuruşluk miktar Abdurrahman Ağa'nın eline ulaşmamıştı. Anlaşılacağı üzere Abdurrahman Ağa'nın gemi yapım sürecinde kullanabileceği miktar 92.370 esedi kuruştan müteşekkildi³².

İncelenen mali kayıtlar dahilinde, Abdurrahman Ağa'nın gemi yapım sürecinde harcama kaleminin başında "el-mübayat" başlığı altında satın alımlar yer almıştı. Burada gerçekleşmiş satın alımlar 4 Aralık 1699-30 Eylül 1700 (11 Cemâziyelâhır 1111 ila 16 Rebî'ülâhır 1112) tarihleri arasında, Abdurrahman Ağa'ya tahsis edilmiş gelirler çerçevesinde ve elindeki bir miktar nakitle yapılmıştı. Bu doğrultuda özellikle büyük ölçekli nehir gemilerinin inşası için gereken çeşitli ebatlarda ve

31 Tahir Sevinç de Abdurrahman Ağa'nın gemi inşa sürecinin finansmanı ile ilgili birtakım bilgiler vermiştir. Ancak verdiği bu bilgiler hem tutarsız hem de çok eksiktir. Buna göre ilk olarak, inşa edilecek gemilerin masrafı, işçilik ücreti ve inşasında kullanılacak malzemenin Halep cizye ve mahsulatından sağlanan 12.500 kuruşla karşılandığını ifade etmiştir. Çalışmasının başka bir yerindeyse bir tablo içerisinde, Halep mahsulatının yanında Trablusşam mukataasından da 7.500 kuruş daha sarf edildiğini aktarmış, yani toplamda 20.000 kuruşla finansmanın sağlandığını belirtmiştir. Bkz. Sevinç, a.g.m., s. 60, 66. Anlaşılacağı üzere Sevinç'in verdiği bu rakamlar Abdurrahman Ağa'ya gemi yapımı için tahsis edilen gelirleri ifade etmekten çok uzaktır. Dahası bu rakamlar gelirlerin sağlanması adına yapılan yazışmalardan alınmış verilerdir. Yani yanlış kaynaktan çıkarılmış eksik bilgilerdir.

32 BOA, MAD, 5433, s. 2; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-1 Defteri, Başmuhasebe Defterleri (Bundan sonra D.BŞM), 964, s. 2.

özelliklerde kumaş, urgan, ip, kereste ve diğer muhtelif mühimmatın satın alımı sağlanmıştı.

Tablo 3: Birecik'te İnşa Edilen Gemiler İçin Satın Alınan Mühimmat

Satın Alınan Malzeme	Miktarı/ Kuruş	“Mübâya‘ât” Harcamaları İçerisindeki Oranı	Satın Alındığı Yer
Kirpâs-ı ham	4.033,5	16,2%	Maraş
Kirpâs-ı zinharî	573,5	2,3%	Halep
Kirpâs-ı sürh-i Diyarbekir berâ-yı lâzime-i sancak	450	1,8%	-
Elvan dârâyî ³³	239	1,0%	-
İplik	86	0,3%	-
İplik-i kolan ³⁴	155	0,6%	-
İplik-i tağat?	93	0,4%	-
Sicim-i kendir	250	1,0%	-
Çuka	372,5	1,5%	
Kirpâs, zift, katran, şem-i asel, keçe, revgan-ı pih, revgan-ı zeyt, kova vs.	1.838	7,4%	-
Kazgan-ı mezbûrûn	161	0,6%	Antep, Maraş
Resen-i kendir, palamar alat-ı gomana	7.325,5	29,4%	-
Çeşitli boya ve mühimmat ve nakkaşların ücreti	939,5	3,8%	-
Üstüğü, revgan-ı bezir, revgan-ı pih, kendir, palamar, zift, katran vs.	3.443	13,8%	-
Kömür	2.556,5	10,3%	-
Muhtelif mühimmat	82	0,3%	-

33 Renkli, sert kumaş. İsmail Parlatur, Osmanlı Türkçesi Sözlüğü, Yargı Yay., Ankara 2006, s. 319.

34 Yassı ip, sahnacık ipi ya da çadır kenarına dikilen enli ve kalın ip anlamlarına gelen bir çeşit ip. Parlatur, *a.g.e.*, s. 916.

Ham demir ve kurşun	553	2,2%	Antep, Halep
Kerestehâ	1.553	6,2%	Antep, Antep, Birecik
Zift, mismâr, demirci küreği	209	0,8%	-
Toplam	24.924,5 ³⁵		

Kaynak: BOA, MAD, 5433 s.2-5 ; BOA, D.BŞM, 964 s. 2-3.

Tablodan anlaşıldığı üzere “mübâya‘a” başlığı altında büyük çoğunluğu satın alınan malzemeye ödenen tutar 24.924,5 esedi kuruştur. Bu miktar toplam harcama tutarının %23,38’ine, Abdurrahman Ağa’nın toplayabildiği gelirlerin ise %27’sine karşılık gelmekteydi. “Mübâya‘a” başlığı altında yapılan harcama içerisinde yaklaşık %20’lik kısmı çeşitli cinsteki karpâs alımı için kullanılmıştı. Karpâs yahut karpâs, pamuk ipliğinden dokunan bir çeşit beze verilen addı. Bu bez genellikle gemi yelken ve tentelerinin işlenmesinde kullanılıyordu³⁶. Nitekim Abdurrahman Ağa’nın yaptığı alımda, 60 adet fırkatenin ihtiyaçları için çeşitli karpâs tedarik edilmişti. Bu çerçevede, her bir fırkate için 59 top olmak üzere toplam 3.540 top “karpâs-ı ham”, her bir fırkate için 5,5 top olmak üzere 330 top “karpâs-ı zinharî” ve yine her bir fırkate için 5 top olmak kaydıyla 300 top “karpâs-ı sürh-i Diyarbekir” Maraş, Halep ve Diyarbakır’dan satın alınmıştı³⁷.

Abdurrahman Ağa’nın “mübâya‘a” başlığı altında gerçekleştirdiği en büyük alım 7.325,5 esedî kuruş ödeyerek gerçekleştirdiği resen-i kendir, palamar ve gomanâ satın almalarıydı. Bu iş için mübâya‘a çerçevesinde harcanan paranın yaklaşık %30’u kullanılmıştı. İp, urgan, halat anlamına gelen resen gemi yapımında kullanılan temel malzemelerden biriydi³⁸. Anlaşılabacağı üzere “resen-i kendir”, kendirden üretilen bir tür halattı ve 60 adet fırkatenin ihtiyaçları mukabilinde satın alınmıştı. Kayıttaki ayrıntıya göre her bir fırkate için yaklaşık 4,25 kantar (239,7 kg)³⁹ resen-i kendir satın alınmıştı. Alınan resen-i kendir başta çarmıh adlı halat yapımı olmak üzere birtakım mühimmatın temini için kullanılmıştı. 60 adet fırkate için kullanılan bir diğer büyük halat ise palamardı. Palamar, gemileri karaya bağ-

35 Bu rakam kaynaklardaki toplam rakamdır. Tablodaki rakamların toplamı 24.913 esedi kuruştur. Yani bu başlık altında masraflar 11,5 kuruş fazla gösterilmiş yahut işlem hatası yapılmıştır.

36 Bostan, *a.g.e.*, s. 154.

37 BOA, MAD, 5433, s. 2-3; BOA, D.BŞM, 964, s. 2.

38 Bostan, *a.g.e.*, s.142.

39 Cengiz Kallek, “Kantar”, *DİA*, C. 24, TDV. Yay., İstanbul 2001, s. 319.

lamak veya zincir yerine lengere tutturmak için kullanılan halata verilen isimdi⁴⁰. Her bir firkate için 2 parça, toplamda yaklaşık 172 kantar (9.701 kg) ağırlığında palamar satın alınmıştı. Firkateler için temin edilen önemli halatlardan bir diğeri gomanaydı. Kadırğa tarzında daha büyük gemiler için her kadırğaya 5 adet gomanaya tedarik edilirken⁴¹, Birecik'te inşa edilen firkatelerin her birine 3 adet gomanaya satın alınmıştı⁴².

“Mübâya‘a” başlığı altında dikkati çeken bir diğeri alım Abdurrahman Ağa ve ekibi tarafından “bahâ-i mezbûrûn” başlığı altında gemi inşası için gerekli muhtelif mühimmatın temini adına yapılmıştı. Bu satın alımlar içerisinde özellikle dikkati çeken, 3.443 esedî kuruş ödenerek gemilerin kalafatı⁴³ için gerekli malzemenin temin edildiği alımdı. Nitekim ilgili rakam içerisinde kalafat için 123,5 kantar (6.937 kg) üstüğü⁴⁴, 613,75 kantar (34.615 kg) zift, 163 kantar (9.193 kg) koyun postu (post-ı ganem) ve 30 kantar (1.692 kg) katran 2.717 kuruş ödenerek satın alınmıştı. Ayrıca, 3.443 kuruşluk harcamadan geriye kalan 726 kuruşla revgan-ı bezir, revgan-ı pih (don yağı), kendir, palamar ve manivela tedarik edilmişti⁴⁵. “Bahâ-i mezbûrûn” başlığı altında dikkat çeken bir diğeri harcama yine gemi inşası için gerekli muhtelif mühimmatın 1.838 esedi kuruş harcanarak sağlandığı alımdı⁴⁶. İlgili başlık altında yapılan harcamaların yaklaşık % 7,5'ine karşılık gelen bu alımda, kirpâs, zift, katran, üstüğü, şem-i asel (bal mumu), keçe, revgan-ı pih, revgan-ı zeyt, döşeme-i bayburd, kova (nâm-ı diğeri külek⁴⁷) adı altında çok çeşitli mühimmat tedarik edilmişti⁴⁸.

40 Parlatur, *a.g.e.*, s. 1334.

41 Bostan, *a.g.e.*, s. 142.

42 BOA, MAD, 5433, s. 4; BOA, D.BŞM, 964, s. 3.

43 Kalafat gemi ve kayıkların tahtalarının arasını üstüğü gibi malzemeyle tıkaıyıp üstüne zift ve macun sürmek işine verilen ad. Parlatur, *a.g.e.*, s. 823.

44 Keten, kenevir veya bozuk halat parçalarından elde edilen, kayık ve gemi teknelerinin arahlıklarını su geçirmemesi için kullanılan bir tür malzeme. Bostan, *a.g.e.*, s. 146.

45 BOA, MAD, 5433, s. 4; BOA, D.BŞM, 964, s. 3.

46 Tahir Sevinç, 1.838 kuruş harcanarak toplam harcama tutarının %7,4'e tekabül eden bu harcama başlığını ayrı bir tablo haline getirmiş ve “inşa edilen gemilere temin edilen malzeme miktarı” şeklinde ifade etmiştir. Bkz. Sevinç, *a.g.m.*, s.65. Anlaşılabacağı üzere Sevinç, muhasebe kayıtları içerisinde sondajlama yaparak bütünün küçük bir parçasını almış ve bütünü açıklamak için kullanmıştır. Lakin bunu yaparken dahi ilgili başlık altındaki tüm kalemleri okumamış, tabloya koyduğu bazı kalemlerde de -tunç dibek, demir gibi- okuma hataları yapmıştır. Kısacası Sevinç'in çalışmasında ortaya koyduğu bu veriler, Abdurrahman Ağa'nın gemi yapım sürecinin ilgili kısmını açıklamaktan çok uzaktır.

47 Bir tür tahta saplı kapa verilen ad. Parlatur, *a.g.e.*, s. 947.

48 BOA, MAD, 5433, s. 3; BOA, D.BŞM, 964, s. 2.

Abdurrahman Ağa ve ekibinin gerçekleştirdiği mübayaalardan bir diğeri, 2.556,5 esedi kuruş ödeyerek demir karhanesi için yaptığı alımlardı. Satın alımlar içerisinde toplam harcanan tutarın %10,3'lük kısmını oluşturan bu satın alımlarda, demir karhanesi için 1.248 Halep kantarı (400.233,6 kg)⁴⁹ kömür tedarik edilmişti. Daha önce ifade edildiği üzere gemi yapımı için demirin herhangi bir ücret ödemedi Adana gelirleri kullanılarak Adana'dan talep edilmişti. Ancak yaşanan bazı aksaklıklar sonucu Adana'dan bir miktar demir gelmemiştir⁵⁰. Bunun üzerine demir karhanesinde kullanılmak için eksik olan başta demir ve kurşun Halep ve Antep'ten 553 esedi kuruş harcanarak satın alınmıştır. Öyle ki satın alınan bu mühimmat 21 Halep kantarı (6.734,7 kg) demir çubuktan (timur-ı çubuk), 9 Halep kantarı (2.886,3 kg) demir cevherinden (timur-ı agûş) ve 30 kıyye (38,4 kg) kurşundan ibaretti. Bu mühimmatın tedariki esnasında ifade edilmesi gereken bir diğer husus, harcanan 553 esedi kuruşun tamamının demir ve kurşun için olmadığıdır. Nitekim bu tutarın 26 kuruşu ham malzemenin nakli için harcanmıştır⁵¹.

Tabloda özet olarak ifade edilen ancak biraz daha açıklanması gereken bir diğer mübâyâ'a, kereste alımı çerçevesinde vuku bulmuştur. Tabloda görüldüğü üzere 1.553 kuruş ödenerek katran (tennüb, zennüb ya da karaçam olarak bilinen ağaç), karaağaç, ceviz, tut, kavak cinsinden kereste satın alınmıştır. Bu keresteler gemi inşaatında özel bir amaç için tedarik edilmiştir. Öyle ki bu ağaçlar kullanılarak gemilerin kamaraları ve bölmeleri inşa edilecekti. Buna göre Antep'ten 1.200 parça katran ağacı, yine Antep'ten 28 parça karaağaç, Birecik'ten 4 parça ceviz, tut ve 10 adet kavak ağacı kerestesi alınmıştır. Bunun dışında çeşitli ebatlarda, özelliklerde ve renklerde kumaş ve iplik 1.195,5 esedi kuruş ödenerek sağlanmıştır. Mesela sancak, bayrak ve flandra yapımı için "elvan dârâyî" adı altında 239 esedi kuruş ödenerek çeşitli renkte dayanıklı kumaş tedarik edilmiştir. Yine muhtelif kullanım için her bir fırkateye 2,15 kıyye (2,75 kg) olmak üzere 130 kıyye (167 kg) iplik, fir-

49 19. yüzyılın başlarında odun ve kömür ölçümünde kullanılan Halep kantarının karşılığı 320,725 kg'a karşılık gelmekteydi. Kallek, a.g.m., s. 318.

50 Öyle ki 25 Mart 1700/4 Şevval 1111 tarihli bir hükümdede, Adana'dan zikredilen tarihe kadar sadece 200 kantar (11.280 kg) demir gönderildiği belirtilmiş ve talep edilen ancak gelmeyen demirin gönderilmesi emredilmiştir. Anlaşılan Adana Beylerbeyi gemi yapım sürecinde demir talebinin tamamını karşılayamamıştır. BOA, MAD, 9885, s. 240.

51 BOA, MAD, 5433, s. 4; BOA, D.BŞM, 964, s. 3. Tahir Öğüt çalışmasında bahsedilen demirin satın alındığı yeri Adana olarak belirtmiştir. Ayrıca Öğüt, demir çubukların kantarı 21, kurşun levhaların kantarı ise 28'er kuruşa mal olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Öğüt, a.g.e., s. 267. Ancak -dipnotun başında ifade edilmiş- kaynaklardan görüldüğü kadarıyla, demir çubuklarının kantarı 18, demir cevherinin kantarı 28, kurşunun ise 30 kıyyesinin 9 kuruşa mal edilmiştir.

katerlerdeki tenteler için 200 kıyye (256,4 kg) “iplik-i kolat”, muhtelif amaçlar için her fırkateye 35 adet olmak üzere 2.100 adet kendir temin edilmişti⁵².

Gemi yapım sürecinde Abdurrahman Ağa'nın “el-mübâya'ât” başlığı altında yürüttüğü satın alımları gösteren kayıtlar dışında, bir diğer önemli harcamaların kaydedildiği kısım “el-ücûrât ve'l-ihracât” başlığıydı. Nitekim bu başlık altında başta gemi inşa işinde ve malzeme tedarik işinde çalışan neccar, marangoz, bıçkıcı, demirci, kalafatçı, hamal gibi usta ve işçiler ile gemi yapım işini yürüten mübaşir ve kâtiplerin “yevmiye” adı verilen günlük ücretlerine dair kayıtlar yer almıştı. Bunun yanında “ta'âmiyye”, “in'âmât”, “nafaka” adıyla yine gemi yapım sürecinde görevli kişilere verilen ücretler, birtakım taşıma ve küçük çaplı malzeme alımları mevcuttu.

Tablo 4: Birecik'te Gemi İnşaatı Sırasında Ücretler Mukabilinde Yapılan Ödemeler

Satın Alınan Malzeme Yahut İş Gücü Ödemeleri	Miktarı/ Kuruş	“Ücûrât” Harcamaları İçerisindeki Oranı
Demirci ücreti ve fırkate ve sandallara gerekli demir ve demirden yapılan ürünler için yapılan ödeme	4.530	5,5%
Kereste nakli için hamallara ödenen ücret	1.601,5	2,0%
Neccarlara ödenen ücret	6.881,5	8,4%
Marangoz ücreti	4.577	5,6%
Kalafatçı ücreti	2.274	2,8%
Mekkare ücreti (Marangoz ve kalafatçıları taşımak için 22 bargirle)	99	0,1%
Makaracı ücreti	430,5	0,5%
Bıçkıcı ücreti	3.073	3,8%
Kürekçi ücreti	239,5	0,3%
Katırcı ve arabacıların ücret ve harçlıkları	226	0,3%
Yemek ücreti ve kerestelerin sorumluluğu çerçevesinde ödenen ücretler	366,5	0,4%
Reislere, kürekçilere, dümencilere, gemi kirasına ödenen ücret ve kendir masrafı	2.109,5	2,6%

52 BOA, MAD, 5433, ss. 3-4; BOA, D.BŞM, 964, ss. 2-3.

Mimar, emin, amele, kâtip ücretleri ve kerestelerin saklanması için ödenen ücret	2.242,5	2,7%
Baltacılar, mimarlara (marangozlar) tüm masraflarıyla birlikte ödenen ücretler ve kerestelerin nakli ile ilgili ödenen ücretler	30.717,5	37,6%
Baltacılar, mimarlara (marangozlar) tüm masraflarıyla birlikte ödenen ücretler ve kerestelerin nakli ile ilgili ödenen ücretler	9.244	11,3%
Baltacılar, mimarlara (marangozlar) tüm masraflarıyla birlikte ödenen ücretler ve kerestelerin nakli ile ilgili ödenen ücretler	2.628	3,2%
Baltacılar, mimarlara (marangozlar) tüm masraflarıyla birlikte ödenen ücretler ve kerestelerin nakli ile ilgili ödenen ücretler	2.603	3,2%
Salların masrafı için ödenen ücret	1.349	1,7%
Demirci karhanesinin onarımı için ödenen ücret	113,5	0,1%
Muhtelif aletlerin ücret ve kirası	157	0,2%
Mübaşir ve bazı kişilerin harcırah ücreti	964,5	1,2%
Mimar, kalafatçı ve keresteleri taşıma işinde görevlilere "in'âmât" adıyla yapılan ödeme	465	0,6%
Donanma kethüdası Murad Kaptanın ulufe ve nafakası	744	0,9%
Abdurrahman Ağa'ya ödenen meblağ	3.000	3,7%
Kerestelerin korunmasında görevli ırğatların, mimar ve Mehmed Kaptan gibi bazı görevlilerin yemek bedeli	195	0,2%
Baltacılar, kürek yapımında çalışan bazı ustalara, mübaşirlere ödenen ücret ve taşıma ücreti	829	1,0%
Toplam	81.662 ⁵³	

Kaynak: BOA, MAD, 5433, ss. 5-10; BOA, D.BŞM, 964, ss.4-6; BOA, D.BŞM. TRE, 14598, ss. 7-8.

53 Bu kaynaklardaki toplam rakamdır. Tablodaki rakamların toplamı 81.660 esedi kuruluşur. Yani toplama yapılırken masraflar 2 kuruş fazla gösterilmiş yahut 2 kuruşluk bir hata yapılmıştır.

Tablodan da anlaşılacağı üzere Abdurrahman Ağa'nın "el-üçürât" başlığı çerçevesinde sarf ettiği toplam tutar 81.662 esedi kuruştur. Nitekim ilgili tutar toplam harcama tutarının %76,6'sına, Abdurrahman Ağa'nın toplayabildiği gelirlerin ise %88,4'üne tekabül etmişti. "Üçürât" başlığı altında en yüksek harcama 45.192,5 esedi kuruş ödenerek kereste kesimi ve nakli çerçevesinde yapılan harcamalar oluşturmuştu. Bu tutar "üçürât" başlığı altında yapılmış toplam harcamaların oransal olarak %55,3'üne karşılık gelmişti. Kereste kesimi Malatya ve Maraş'ın ormanlık kesimlerinden yapılmıştı. Bu tutar içinde en dikkat çeken rakam 30.717,5 esedi kuruşla Maraş eyaletine bağlı Gökçemağara nahiyesinin dağlık alanlarından kesilmişti. Kesilen keresteler deve, katır ve öküz arabalarıyla Murat Nehri yanında yer alan Runkale'ye ve Süpürgönc'e nakledilmişti. Maraş kadısının mübaşeretinde kerestelerin kesimi için baltacı ve onları yönlendiren mimarlara yevmiye ve ta'âmiye, taşıma için nakliye ücretleri ödenmişti⁵⁴. Maraş'ta yapılan bir diğer kesim, Maraş'ın Yenice kale kazasının dağlık alanlarında vuku bulmuştu. Ne var ki buradan temin edilen ağaçlar diğer kerestelerden farklıydı ve gemi inşa işinde farklı bir işlevi vardı. Öyle ki "köknar çam"ından elde edilen bu kerestelerden gemilerin sütunları ve serenleri⁵⁵ yapılacaktı. Sütunların uzunluğu 18 zira (13,5 metre), serenlerin ise 14 zira (10,5 metre) olacaktı. Köknar çamından elde edilen bu keresteler mekkare ve öküz arabalarıyla önce Maraş'a, oradan ise Murat Nehri yakınlarında bulunan Süpürgönc'e taşınmıştı. Süpürgönc'ten ise sallarla Birecik'e nakledilmişti. Tüm bu işten sorumlu olan Maraş kadısı, Abdurrahman Ağa'nın gönderdiği 2.628 esedi kuruşla kesim ve nakliye ücretlerini ödemişti⁵⁶. Maraş eyaletine bağlı yerlerden yapılan son kereste tedariki, "Arslanlı beli" olarak bilinen bölgenin yukarıdaki-kaynakta "Cebel-i Hudi" olarak belirtilmiş- dağlık alandan sağlanmıştı. Buradan temin edilen kereste yine özel bir amaç için istenmişti. Buna göre bölgeden, inşa edilen gemilerin kürek ihtiyacının karşılanması için gürgen ağacından küreklik kereste kesimi yapılmıştı. Bu çerçevede fırkateler ve baştardada kullanılmak üzere toplam 1.860 adet; sandallar, filika ve piyade kayıklarında kullanılmak üzere 220

54 BOA, MAD, 5433, s. 8; BOA, D.BŞM, 964, s. 5; Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Tersane-i Amire Defterleri (Bundan sonra D.BŞM.TRE), 14598, s. 7.

55 Seren, silindir biçiminde uzun ve kalın çam ağacına verilen bir isimdir. Bir diğer alternatif okunuşu serek ise, üzerine kare yelkenler açılmak üzere direklere ortasından yerleştirilen ağaca verilen bir isimdir. Parlatır, *a.g.e.*, s. 1490.

56 BOA, MAD, 5433, s. 8; BOA, D.BŞM, 964, s. 5; BOA, D.BŞM.TRE, 14598, s. 7. Ögüt, çalışmada benzer bilgileri küçük hatalarla vermesine karşın, kaynağın sayfa numarasını yanlış belirtmiştir. Bkz. Ögüt, *a.g.e.*, s. 256.

adet; üstü açıklarda kullanılmak üzere 64 adet; toplamda 2.144 adet kürek gürgen ağacından kesilerek yapılmış; kürekler mekkareler ile Birecik'e nakledilmişti. Ayrıca bu iş için her bir deveye 1,5 kuruştan toplam 1.608 esedi kuruş ödenmişti. Yine bu iş çerçevesinde 995 kuruşluk diğer ödeme, kesimi yapan baltacıların ve mübaşir Mehmed Efendi'nin yevmiye ve ta'amiyye ücretleriydi⁵⁷. Gemilerin inşası için gerekli kerestenin temin edildiği bir diğer önemli yer Malatya sancağıydı. Malatya sancağının "Karabehisli" (muhtemelen Behisni) kazasının "Karanludere" mevkiinde baltacı ve mimarlar vasıtasıyla büyük miktarda kesim yapılmıştı. Rişvanzade Halil'in nezaret ettiği kesimde, keresteler, mekkare davarlarıyla Murat Suyu yakınlarında olan Kızılın ve Zindehor'a nakledilmişti. Tüm bu işler için yevmiye, ta'amiyye ve nakliye adı altında 9.244 esedi kuruş ödenmişti⁵⁸.

"Ücûrât" başlığı altında marangoz, bıçkıcı, kalafatçı, makaracı gibi gemilerin yapım sürecinde görev alan personele ödenen tutar, bir diğer dikkat çekici rakamdır. Buna göre 21.511,5 kuruş olan bu meblağ, toplam harcama tutarının %20,18'ini, ücûrât başlığı altındaki harcamalarımsa %26,34'ünü teşkil etmişti. Personele ödenen rakam içerisinde en büyük tutar 6.881,5 esedi kuruş ile neccarlara ödenmişti. Gemi inşa işinin temel işçileri olan neccarların büyük kısmı Birecik dışındaki yerlerden temin edilmişti. Bu çerçevede en fazla neccar, 87 nefer ile Abdurrahman Ağa'nın görevli bulunduğu Halep'ten getirilmiş; ancak bu neccarların temini farklı zamanlarda gerçekleştirilmişti. Öyle ki en uzun süre görev yapan grup 28 Ocak 1700 ile 1700 yılının Ağustos ayının ortalarına (7 Şaban 1111 ile 1112 yılının Safer ayının sonuna) kadar toplam 200 gün çalışan 22 kişilik gruptu. Bunun dışında 10 Şubat 1700 (20 Şaban 1111) tarihinde başlayıp 187 gün görev yapan 24 kişilik bir başka neccar grubu daha mevcuttu. Halep'ten gelen diğer neccar grupları ise 97 gün çalışan 18 kişilik, 8 gün çalışan 22 kişilik gruplardan ve 78 gün çalışan bir kişiden müteşekkildi. Halep'ten gelen neccarlara günlük ödenen yevmiye tutarı 30 akçeden ibaretti. Halep'ten gelen neccarlar dışında en kalabalık grup Ayıntab'tan gelen 68 kişilik bir neccar topluluğuydu. Ayıntab'tan gelen bu grup yine günlüğü 30 akçe yevmiye karşılığı 1 Mart 1700 ile 1700 yılının Ağustos ayının ortalarına (10 Ramazan 1111 ile 1112 Safer ayının sonuna) kadar toplam 168 gün hizmet

57 BOA, MAD, 5433, s. 8; BOA, D.BŞM, 964, s. 5; BOA, D.BŞM.TRE, 14598, s.8. Öğüt, çalışmasında aynı belgeye dayanarak kürek yapımı için kullanılan ağacın gürgen değil, karaçam olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca küreklerin bir kısmının Bağdat ve Basra'ya gönderildiğini belirtmiştir. Lakin referans olarak kullandığı belgede bu bilgiler mevcut değildir. Bkz. Öğüt, *a.g.e.*, ss. 256-257.

58 BOA, MAD, 5433, s. 8; BOA, D.BŞM, 964, s. 5; BOA, D.BŞM.TRE, 14598, s. 7.

vermişti. Maraş'tan gelen 22 kişi bir diğer dikkati çeken neccar grubuydu. Bu grup 9 Mart 1700 ile 26 Temmuz 1700 (18 Ramazan 1111 ile 9 Safer 1112) arasında toplam 140 gün hizmet etmişti. Diyarbakır'dan gelen 16 kişilik neccar taifesi ise 1700 Şubatından 1700 Temmuzunun 24. gününe (1111 Ramazanından 1112 Saferinin 7. gününe) kadar 155 günlük çalışmışlardı. Bunlar dışında adı geçen bu üç bölgede yahut bu yerlere yakın çevrelerden 7 neccar daha görevlendirilmişti. Neccarlara verilen yevmiye istisnasız günlük 30 akçaydı. Bu gruplar dışında Kilis'ten 204 günlük çalışan 4 neccar, Ruha'dan 77 günlük hizmet veren 9 neccar daha mevcuttu. Son olarak gemilerin yapıldığı Birecik'ten toplam 8 neccarın hizmetine başvurulmuştu⁵⁹. Birecik'te gemi yapımında toplam 221 neccar görev yapmıştı. Bunun yanında farklı bölgelerden farklı zamanlarda gemi yapım işinde görev verilen neccarlara aynı ücret verilmesi, neccarların bu süreçte basit işler yaptığı düşüncesini doğurmaktadır. Ayrıca neccarların gemi yapım işinin 300 günlük sürecinde maksimum 200 ortalama ise 150 günlük periyotta görev alması, tam kapasite ise 100 gün çalışması dikkat çeken noktalardandı. Anlaşılacağı üzere Ocak ayının sonlarına (Şaban ayına) kadar Birecik'e malzeme tedariki sürmüş, Ocak ayının sonlarından (Şaban ayının başından) itibaren gemilerin inşası başlamış ve 1700 yılının Ağustos ayının ortalarında (1112 Safer ayının sonunda) neccarlara düşen vazife bitmiş, yani gemiler büyük ölçüde tamamlanmıştı.

Neccarların ardından gemi yapım işinde çalışan ve en fazla ücret ödenen grup 4.577 esedi kuruş ile marangozlardı. Gemi inşa işinde daha kalifiyeli sanatkarlar olarak nitelenen marangozların⁶⁰ büyük kısmı İstanbul'da tersanede görev yapan ustalardan temin edilmişti. Nitekim bu çerçevede 70 marangoz İstanbul'dan Birecik'e gönderilmişti⁶¹. Tıpkı neccarların çalıştırılmasında olduğu gibi marangozların iş takvimi de farklıydı. Marangozların hepsi aynı anda işe başlamamıştı. Lakin marangozların neccarlardan en önemli farkı bir kısmının uzmanlıklarına göre farklı işlerde istihdam edilmiş olması ve ustalıklarına göre farklı ücretler almış olmalarıydı. Nitekim "ser-mimar" olarak tanımlanan iki kişiye günlük 120 akçe yevmiye ödenmişti ki bu miktar en yüksek yevmiye ücretiydi. Bu kişilerden biri 17 Şubat 1700'den Ağustos ayının ortalarına (27 Şaban 1111 ila 1112 Safer ayının sonuna) kadar 180 gün, diğeri 1700 Ağustos/Eylül (1112 Rebî'ülevvel) ayı

59 BOA, MAD, 5433, s. 6; BOA, D.BŞM, 964, s. 4.

60 Bostan, *a.g.e.*, s. 71.

61 İstanbul'dan sevk edilen marangozlar bir mübaşir eşliğinde Birecik'e ulaştırılmıştı. BOA, İE.BH, 12/1055.

içerisinde 17 gün istihdam edilmişti. İstanbul'dan gelen marangozlar içerisinde 11 Aralık 1699'dan 1700 Ağustos ayının ortalarına (18 Cemaziyelahir 1111 ile 1112'nin Safer ayının sonuna) kadar görev yapan 19 kişilik bir grup dikkati çekmektedir. Bu tarihler arasında çalışan marangozlardan bir kişi 60 akçe, 2 kişi 50 akçe, bir kişi 43 akçe ve 15 kişi 40 akçe yevmiye almıştı. Bunun yanında fırkate inşasında 15 marangoz 180 gün, 18 marangoz 113 gün ve 4 marangoz 111 gün yine 1700 Ağustosunun ortalarına (1112 Safer ayının sonuna) kadar 40 akçe yevmiyeyle hizmet vermişlerdi. "Açukha-yı kapudân" olarak ifade edilen gemide (yahut gemilerde) ise toplam 22 marangoz 40 akçe yevmiye ile 10 gün çalışmışlardı. İstanbul'dan gelen marangozlar dışında Trablusşam ve Sayda'dan toplam 30 ve Halep'ten 2 kişi gemi yapımı için istihdam edilmişti. Bunlardan 14'ü, 13 günlük bir periyotta "açukhâ-yı kapudân paşa" olarak ifade edilen geminin yapımı için 45 akçe yevmiye ile çalışmıştı. Fırkate inşasında çalışanlar ise 9 Ocak 1700 ile 1700 Ağustosunun ortalarına (18 Receb 1111 ile 1112 Safer'inin sonuna) kadar 40, 45 ve 50 akçe yevmiyelerle toplam 219 günlük zaman diliminde görev almışlardı⁶². Çalışma sürelerinden anlaşıldığı kadarıyla marangozların çoğu fırkate inşasında görev almış ve fırkatelerin yapımı Ağustos ayının ortalarında büyük ölçüde bitmişti. Ayrıca marangozlara yapılan ödemelerden, neccarlara oranla gemi yapımında daha kalifiyeli personel oldukları anlaşılmaktadır. Özellikle İstanbul'dan gelen ve 120 akçe yevmiyeyle çalışan 2 kişinin bu tarz gemilerin yapımında ince işçilikten anlayan yahut mühendislik kısmını bilen ustalar olduğunu düşündürmektedir. Özellikle bu personelin yoğunlukla İstanbul'dan ve Birecik dışından gelmesi ise gemi yapımı işinde dikkat çekici bir diğer husustur. Nitekim Birecik'te bu ebattaki gemileri inşa edecek ustaların olmaması, buradaki gemi yapım işinin gelişmişliğini sorgulatan bir başka durumdur.

Birecik'te gemi yapım sürecinde bir diğer önemli ödeme "errekeş" de denilen ve kerestelerin ölçü üzere kesimi işini üstlenen⁶³ bıçkıcılara yapılmıştı. Tıpkı neccarlar gibi bıçkıcılar da Birecik dışından sağlanmış, yani gemi inşa işinde çalıştırılan bıçkıcılar Halep, Ayıntab, Kilis ve Malatya'dan getirilmişti. Bıçkıcıların nereden hangi sayıda getirildiğine dair ayrıntı bulunmamakla birlikte, her biri 2 kişiden oluşan 45 kıta, yani 90 nefer bıçkıcı gemi yapımı için Birecik'te istihdam edilmişti. Bıçkıcıların çalışma süreleri de diğer görevlilerin çalışma süresine benzerlik göstermekteydi. Nitekim 19 Ocak 1700 ile 1700 Ağustosunun ortalarına (28 Receb

62 BOA, MAD, 5433, s. 6; BOA, D.BŞM, 964, s. 4.

63 Bostan, *a.g.e.*, s. 75.

1111 ile 1112 Safer'inin sonuna) kadar görev yapmışlar ve yevmiye olarak 30 akçe ücret almışlardı⁶⁴.

Tıpkı marangozlar gibi İstanbul, Trablusşam ve Sayda'dan gemi yapım işi için istihdam edilen bir başka grup kalafatçılardı. Birecik'te inşa edilen gemilerde çalışmak üzere kalafatçıların büyük kısmı, toplam 33 kişi, İstanbul'dan sevk edilmişti. Ne var ki bu 33 kişinin çalıştıkları süre, aldıkları yevmiye ve ustalıklarını gösteren unvanları farklı kaydedilmişti. Buna göre 40 akçe yevmiye ile 219 gün çalışan 1 kişi "burgucu", 50 akçe yevmiye ile 111 gün çalışan bir başka kişi "ser-kalafatçı" olarak kaydedilmişti. Geriye kalan 31 kişi ise 90 ila 219 gün arasında günlük 40 akçe yevmiye ile hizmet vermişti. Sayda ve Trablusşam'dan ise 8 kişilik iki farklı kalafatçı grubu gelmişti. Bunlardan uzun süreli çalışan grup, 9 Ocak 1700'den 1700 Ağustosunun ortalarına (18 Receb 1111 ile 1112 Safer'inin sonuna) kadar 7 kişi 40 ve 1 kişi 45 akçe yevmiye ile 219 günlük bir hizmet vermişti. Diğer 8 kişilik kalafatçı grubuysa 40 akçe yevmiyeyle sadece 10 günlük bir periyotta "açukha-yı kapudân" gemisinin (yahut gemilerinin) kalafatlanmasında görev almışlardı. Gemi inşası çerçevesinde mutad çalışan bu görevliler dışında dikkati çeken bir başka grup kürek ustalarıydı. Çektiri sınıfı gemilerin vazgeçilmez unsuru olan kürek ustaları da yine Birecik dışından İstanbul'dan getirilmişti. Buna göre 50 akçe yevmiye ile 266 gün, 40 akçe yevmiye ile 196 gün ve yine 40 akçe yevmiye ile 190 gün çalışmış 3 kürek ustası istihdam edilmişti. Bunun dışında toplam 10 adet makaracı çalıştırılmıştı. Bunların 4'ü Tersâne-i Âmire'den, 6'sı ise Birecik'ten sağlanmış; bu 10 makaracıdan 9'u 40 akçe yevmiye ile 1'i ise 50 akçe yevmiye ile hizmet vermişti⁶⁵.

Abdurrahman Ağa'nın yürüttüğü gemi inşa faaliyetinin harcama faslının ayrıntılarıyla aktarılmasının ardından finansal kayıtların genel bir değerlendirmesini yapabiliriz. İfade edildiği üzere Abdurrahman Ağa'nın gemi yapım sürecinde eline geçen toplam gelir 92.370 esedî kuruştan müteşekkildi. Ancak gemiler için gerekli malzemenin temini, taşıma ücretleri ve çalışanlara verilen ücretlerin toplamı 106.586,5 esedi kuruştan ibaretti. Anlaşılacağı üzere Abdurrahman Ağa 14.216,5 esedi kuruşu kendi gelirinden harcıyarak gemilerin yapımını tamamlamış ve bu durumu belirterek ilgili tutarı miriden talep etmişti. Bunun dışında Abdurrahman Ağa arzında Birecik'te inşa edilen bir fırkate ile İstanbul'da inşa edilen bir fırkate-nin muhasebesini de yapmıştı. Buna göre Tersâne-i Âmire'de yapılan fırkate

64 BOA, MAD, 5433, s. 7; BOA, D.BŞM, 964, s. 5.

65 BOA, MAD, 5433, s. 6-7; BOA, D.BŞM, 964, ss. 4-5.

kuruşa, Birecik'te inşa edilen fırkate 1.771 kuruşa mal olmuştu⁶⁶. Öyle ki aradaki 516 kuruşluk fark Birecik'te inşa edilen fırkatenin İstanbul'da inşa edilene göre %41,1 oranla daha masraflı olduğunu göstermekteydi. Abdurrahman Ağa'nın arzından anlaşıldığı kadarıyla bu farkın ortaya çıkmasındaki en önemli sebep, ana malzeme olan kerestenin uzaktan kestirilip nakledilmesi idi. Lakin Abdurrahman Ağa'nın izahında yer almayan, ancak hesaplarında görülen ve masrafları arttıran bir başka durum daha mevcuttu. Bu da gemi inşa işinde çalışacak usta ve personelin Birecik'te ya mevcut olmaması ya da yeterli sayıda bulunmamasıydı. Ayrıca Birecik'te yapılan gemilerin maliyetini daha çok yükselten başka hususlar da vardı. Mesela, Adana beylerbeyinin üstlendiği görevde olduğu gibi, inşaat için gerekli birtakım malzemeler yerel hazineler kullanılarak temin edilmişti. Nitekim bu gibi harcamalar gemilerin reel maliyetinin kayıtlarda görünenden daha yüksek olmasına neden olmuştu. Anlaşılabacağı üzere fırkatelerin inşası beklentilerinin üzerinde bir maliyetle gerçekleşmiş ve bu durum Abdurrahman Ağa tarafından açıklanmaya çalışılmıştı.

3. Harekât Öncesi Son Aşama: Gemilerin Donatılması

Abdurrahman Ağa'nın gemi inşa faaliyetini tamamlamasının ardından, özellikle büyük ölçekli gemilerin -fırkate- personel ve teçhizat bakımından eksikliklerinin giderilmesi gerekiyordu. Ne var ki bu işi yürütecek kişi Abdurrahman Ağa değildi. İncelenen belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu iş için vazifelendirilen kişi Şat Kaptanı olarak atanan Mehmed Paşa ve Bağdat Valisi Vezir Mustafa Paşa'ydı. Nitekim Şat Donanması için inşa edilen 60 fırkatenin teçhizat, personel ve personelin görevi esnasında ihtiyaç duyduğu temel mühimmat Bağdat Kalesi'nin tahkimi için tutulan bir defterin içerisinde kayıtlı bulunmaktaydı⁶⁷. Bunun dışında yine Kaptan Mehmed Paşa'ya Abdurrahman Ağa'nın gelirlerinden 10.150 kuruş verilmişti. Büyük ihtimalle bu meblağ gemilerin personel ve hareket için gerekli teçhizat eksikliğinin giderilmesi için kullanılmıştı; ancak belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, gemilerin donatılması Birecik'te değil Bağdat'a ulaşmasının akabinde gerçekleşmişti. Nitekim bunun sebebi daha önce de bahsettiğimiz bir soruna pratik bir çözüm bulmak kaygısından doğmuştu. Hatırlanacağı üzere Birecik'ten Fel-lüce'ye kadar olan su yolu dardı. Muhtemelen bu sebepten ötürü gemilerin daha hafif ilerlemesi ve ağır olan savaş teçhizatının Bağdat'ta yüklenmesi planlanmıştı.

66 BOA, MAD, 5433, ss. 21-22.

67 Bkz. BOA, MAD, 975.

İnşa planlarında belirtildiği gibi yapımı tamamlanan her bir fırkate 70 nefer mürettebat ile teçhiz edilmişti. Bu çerçevede fırkaterlerde toplam 4.200 nefer görevlendirilmişti. Görev yapan bu personelin her bir gemi için yıllık (salyane) ödenen maaşları 3.000 kuruştı. Nitekim bu miktar toplamda 180.000 esedi kuruş tutmuş⁶⁸, diğer ödemelerle birlikte toplam yıllık personel gideri 220.000 esedi kuruşu bulmuştu⁶⁹. Personel haricinde gemilerin hizmet verebilmesi için en önemli unsur askerî teçhizatla donatılmasıydı.

Tablo 5: Fırkaterlerin Teçhizinde Kullanılan Top ve Top Mühimmatı

Mühimmatın Cinsi	Adet	Mühimmatın Cinsi	Adet
Koğuş topu	60	Yan top	120
Havan topu	4	Saçma (top)	18
Eynek (top)	24	Timur-i saçma	230
Timur-ı eynek	472	Kepçe (top)	180
Maymuncuk-ı havata	10	Maymuncuk (0,5 vukiyye atar)	94
Maymuncuk (100 dirhem atar)	26	Maymuncuk-ı saçma	12
Sıyrık (top)	360	Martine topu	60
İğne (top)	60	Muhtelif toplar	180
Sırık ve burgu	60	Havan danesi	552
Yuvarlak	18.000	Havan kundağı	4
?	16	Muhtelif kundaklar	60

Kaynak: BOA, MAD, 975, s. 16

Belgedeki verilerden anlaşıldığı kadarıyla tabloda zikredilen top ve top mühimmatına dair malzemeler İstanbul'daki Tophâne-i Âmire'den Kaptan Mehmed Paşa'ya gönderilip teslim edilmişti. Fırkaterlere verilen toplar içerisinde en büyük ölçekli olanları havan toplarıydı. Ancak bu büyük kalibreli toplardan sadece 4 tane gönderilmişti ve gönderilen bu topların 2 tanesi 24 vukiyye atar kalibresindeydi. Diğer 2 tanesiye sadece 14 vukiyye atardı. Ne var ki yapılacak gemilerin özellik-

68 70 personelli bir fırkateye 3.000 kuruş ve toplamda 180.000 kuruş salyane ödendiğine dair ayrıca bakınız. BOA, İE.BH, 10/908. Bu kayıta ayrıca aynı tarihte Tuna'daki fırkaterlerin 81 nefer mürettebatla teçhiz edildiği ve her birinin yıllık mürettebat masrafının 3.000 kuruş olduğu belirtilmişti.

69 BOA, MAD, 975, s. 15.

lerini belirleyen heyet, her gemiye 2 tane 20 vukiyye atar topun konabileceğini ifade etmişti. Ancak tablodan anlaşılacağı üzere belirten ölçüde büyük topların her gemiye tahmili yapılmamış, bunun yerine gemilere daha küçük ölçekli çok sayıda topun yerleştirilmesi tercih edilmişti. Nitekim her bir firkateye 1 adet koğuş topu tahsis edilmişti. Bu koğuş toplarından 41 tanesi 1,5 vukiyye atar 19 adediye 1 vukiyye atarlık toplardı. Yine 1,5 vukiyye atar toplardan dikkati çekenlerden bir başkası “kepçe-i top” olarak kayda geçmiş bir toptu. Toplamda 180 adet olan bu topun 60 adedi 1,5 vukiyye, 90 adedi 0,5 vukiyye ve 30 adedi 100 dirhem (yaklaşık 300 gr) gülle atar silahlardı. Aynı şekilde “maymuncuk” ismiyle kaydedilmiş topun kalibresi 1,5 vukiyye, 0,5 vukiyye ve 100 dirhemlik mermiler atar biçimdedi. Firkatelere gönderilen toplardan 120 tanesi “yan top” olarak adlandırılan ve geminin yanlarına konumlandırılan toplardandı. Bu topların 92 adedi 0,5 vukiyye atar ve 28 tanesi 100 dirhem ağırlığında mermi atar nitelikteydi. Yan toplardan her gemiye iki adet konulmuştu⁷⁰. Tophaneden büyük çaplı havan topları için 221 tane 24 vukiyyelik, 331 tane 14 vukiyyelik top mermisi verilmişti. Küçük toplar için ise 4.100 adet 1,5 vukiyye, 1.900 adet 1 vukiyye, 9.400 adet 0,5 vukiyye ve 2.600 adet 100 dirhemlik mermi gönderilmişti⁷¹. Anlaşılacağı üzere suyoluna göre gemilerin inşa planlaması yapılırken her bir gemiye 2 tane büyük kalibreli (ağır) top konulmasının belirtilmesi, geminin taşıma kapasitesine yapılmış bir işaretti. Lakin gemi inşa edildikten sonra her gemiye 2 tane büyük kalibreli top yerine çok daha küçük toplar tercih edilmişti. Bu sayede adet olarak planlanandan yaklaşık 4 kat daha fazla (1.910 adet) top yahut top olarak adlandırılan silah kullanılmıştı. Bunun muhtemel nedeni küçük topların yapılacak askerî harekâta daha etkili yahut askerî harekâtın niteliğine daha uygun olmasıydı.

Özellikle firkatelerin top ve benzeri silahlarla donatılması yeterli değildi. Gemilerin aynı zamanda seyrüseferi esnasında ihtiyaç duydukları başka mühimmatlar da mevcuttu.

70 Birecik'te üretilen donanmaya tahsis edilen yan topların yuvarlak kalıplarının dökülmesi için 28 Şubat 1700/9 Ramazan 1111 tarihli kayıt mevcuttu. Buna göre bu kalıpların hazırlanması için Sertopçu Abdülkerim'e Tophâne-i Âmire mühimmatından 50 vukiyye (64,1 kg) ağırlığında bakır verilmesi istenmişti. BOA, İE.BH, 10/906. Bu üretimle ilgili bir başka ayrıntıysa, yine Abdülkerim'den -1 Mart 1700/10 Ramazan 1111 tarihinde- yan toplar için üretilmesi planlanan 12.000 adet yuvarlağın bir an evvel dökülüp, hazır edilmesinin ve bu iş için gerekli kömür, dökümcü, körükçü ve hamal ücret ödemelerinin yapılmasının istenmiş olmasıydı. Bkz. AE.SMST.II, 63/6649.

71 BOA, MAD, 975, s. 16.

Tablo 6: Gemilerin Teçhizinde Kullanılan Diğer Mühimmat

Mühimmatın Cinsi	Adet ⁷² / Kantar	Mühimmatın Cinsi	Adet/ Kantar
Mamûl alat-ı rişte	305 (Kantar)	Lenger-i firKateha	60 (Kıta)
Bâdbân-ı kalyon	4 (Kıta)	Bâdbân-ı filika	2 (Kıta)
Makara	60 (Adet)	Fanus sagir ve kebir	300 (Adet)
İplik ve urgan	2.000 (Adet)	Kinnab-ı resen	60.000 (Adet)
Kîrpâs-ı bâdbân	2.000 (Kıta)	Fanus-ı kîç-ı mutallâ	3 (Adet)
Kurşun (gemiler için)	98 (Kantar)	Kurşun (leventler için)	300 (Kantar)
Keçe-i kebir (sargı ve barut için)	300 (Adet)	Balta-i neccarî	175 (Adet)
Mismâr	60 (Kantar)	Levazımat-ı hartuç	12 (Adet)
Barut	450 (Kantar)	Balta	140 (Adet)
Harbe	240 (Adet)	Kazık	4.000 (Adet)

Kaynak: BOA, MAD, 975, ss. 16-17.

Nitekim gemilerin nehirde hareketi sırasında ihtiyaç duyduğu bu mühimmatların büyük kısmı Tersâne-i Âmire'den gönderilmiş, bir kısmı Cebelhâne-i Âmire'den sevk edilmiş, bir kısmı ise İstanbul'dan satın alınarak yollanmıştı. Buna göre tabloda yer alan ilk on malzeme Tersâne-i Âmire'den gönderilen mühimmattır⁷³. Bu malzemeler gemilerin demirlemesinde kullanılan lenger⁷⁴, çeşitli ebatlarda bâdbân (yelken)⁷⁵, makara, fanus⁷⁶, kap ve muhtelif ebatlarda ip ve urgandan müte-

72 Tabloda kaynağa sadık kalınarak adet ya da kıta kullanılmıştır.

73 Tahir Sevinç, Tersâne-i Âmire'den gönderilen on kalem malzemeyi farklı bir kaynak kullanarak "1699 Yılında İstanbul'dan Temin Edilen Bazı Malzemeler" adı altında bir tablo yapmıştır. Lakin kullandığı kaynaktan var olmasına rağmen okuyamadığı -bâdbân-ı kalyon, bâdbân-ı filika, fanus-ı kîç-ı mutallâ gibi- kalemlere oluşturduğu tabloda yer vermemiştir. Bunun yanında eksik ve tamamen yanlış okumalarda mevcuttur. Mesela "mamul alat-ı rişte"yi "alat-ı kayık", "makara-yı firKate"yi "eşya-yı firKate", "kîrpâs-ı bâdbân-ı"ı sadece "kîrpâs" şeklinde okumuştur. Sevinç, *a.g.m.*, s.64. Fakat tüm bunların yanında asıl sorun yanlış kaynaktan eksik bilgi çıkarılmasıdır. Diğer örneklerde olduğu gibi Sevinç'in Abdurrahman Ağa'nın gemi inşa işine odaklanmayan çalışması bu süreci tam takip edememiştir. Dolayısıyla kaynaklar doğru analiz edilmeden ortaya konulan sondajlama veriler, bu örnekte de olduğu gibi, süreçle ilgili eksik ve yanlış bilgileri ortaya çıkartmıştır.

74 Bostan, *a.g.e.*, s. 151.

75 Parlatır, *a.g.e.*, s.140.

76 Fânus, mum, kandil gibi alevle yanan maddelerin ışığını rüzgârın söndürmesinden korumak için

şekildi. İstanbul'dan satın alınan malzemelerse gemi için kurşun, çeşitli ebatlarda muhtelif işler için lazım olan kumaş ve kese, gemilerin tamiri için kullanılacak balta ve çivi gibi Tersâne-i Âmire'den temin edilmeyen gemilerin sefer esnasında gerek duyduğu mühimmatı. Satın alınan altı kalemlik mühimmat arasında farklı olan tek kalem ise leventlerin kullanımı için temin edilen 300 kantarlık (16.920 kg) kurşundu⁷⁷. Benzer bir biçimde çatışma esnasında kullanılacak barut, balta ve harbeden oluşan üç kalemlik mühimmat Cebehâne-i Âmire'den gönderilmişti. Bu mühimmat içerisinde bulunan 450 kantar (25.380 kg) barutun 270 kantarı (15.228 kg) top için 180 kantarı (10.152 kg) ise tüfeklerde kullanılmak üzere verilmişti. Son olarak, tabloda görülen ve İstanbul'dan sevk edilmeyen tek malzeme 4.000 adet kazıktı. Bu mühimmat Rışvanzade Halil tarafından Malatya'dan kestirilerek gönderilmişti⁷⁸. Anlaşıldığı kadarıyla tabloda yer alan bütün bu levazımın büyük kısmı fırkatelerin teçhizinde kullanılmıştı. Ve yine anlaşılan bir diğer bariz durum, gemilerin seyrüseferi için gerekli mühimmatın çoğunun İstanbul'dan satın alınmış yahut tersaneden sevk edilmiş olmasıydı. Nitekim, tüm verilerin bize gösterdiği Birecik'te bu ölçekteki gemilerin olağan şekilde yapılmadığıdır. Eğer fırkate ölçüğünde yahut bu gemilere yakın ebatlarda gemiler inşa edilmiş olsaydı, gemilerin ihtiyacı doğrultusunda gerekli malzemelerin yapımı çerçevesinde bir sanayi veya gerekli mühimmatın temini hususunda bir ticaret unsuru gelişmiş olurdu. Bu durumda gemilerin ihtiyaç duyduğu mühimmatın en azından bir kısmı Birecik'ten yahut yakın bölgeden sağlanabilirdi.

Gemilerin inşasının tamamlanması, silah ve diğer levazımının tedarik edilmesinin ardından geriye, görev esnasında neferlerin temel iâşe gereksinimlerinin giderilmesi işi kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin donanma personelinin denizde iken temin etmek durumunda olduğu temel iâşe maddesi su ve peksimedden ibaretti. Su, gemilere yerleştirilen varil yahut kaplara uygun bölgelerden depolanmasıyla sağlanırken, asıl külfeti oluşturan ve tedariki daha zor olan gıda maddesi peksimeddi⁷⁹. Öyle ki bu durum Birecik'te inşa edilen fırkateler için de geçerliydi.

etrafını kuşatan camdan yapılmış kap bir kaptır. Bostan, *a.g.e.*, s. 153.

77 BOA, MAD, 975, s. 16.

78 BOA, MAD, 975, s. 17.

79 Bostan, *a.g.e.*, s. 244.

Tablo 7: Firkate Neferleri İçin Temin Edilen İaşe Mühimmatı

Temin Edildiği Yer	İaşe Mühimmatının Türü	Miktarı	
		Kantar	Kile
Halep	Peksimed	6.000	-
Ayıntab	Peksimed	1.500	-
Rakka ve Birecik	Buğday	-	6.250
Toplam		7.500	6.250

Kaynak: BOA, MAD, 975, s. 17.

Öncelikle ifade edilmesi gereken nokta, inşa edilen 98 gemi için değil, büyük ölçekli olan ve askerî harekâta rol alan firkate personeli için peksimed tedarikinin planlandığıdır. Nitekim tablodan da anlaşıldığı üzere gemilerin yapıldığı bölgeden yahut yakın çevreden peksimed ve buğday tedarik edilip gemi neferlerinin iaşesi için kullanılması öngörülmüştü. Neferler için gerekli peksimed büyük kısmı Halep'ten tedarik edilmişti. Ayrıca Antep'ten de önemli miktar peksimed sağlanmıştı. Lakin dikkat çeken husus Rakka ve Birecik'ten tedarik edilen 6.250 kilelik (160.000 kg)⁸⁰ buğdaydı. Belgeler incelendiğinde bu yerlerden de ilk olarak peksimed talep edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Rakka'dan 1.000, Birecik'ten ise 1.500 kantar olmak üzere toplam 2.500 kantar (141.000 kg) peksimed talep edilmişti. Ne var ki sebep gösterilmeden bu miktar yerine 6.250 kile (160.000 kg) buğday alınmıştı⁸¹. Anlaşılan bu bölgelerden her bir kantar peksimed yerine 2,5 kile buğday istenmişti. Nitekim bu miktar gemi neferatı için tedarik edilen 1 kantar peksimed yapılması için standartlaşmış buğday miktarıydı⁸². Buradan hareketle bir hesaplama yapılacak olursa, Birecik'te yapılan 60 firkatenin nefaratının ihtiyaçları için 10.000 kantar (564.000 kg) peksimed yahut peksimed pişirmek için buğday temin edilmişti.

Toplanan peksimedlerin firkate neferlerine tevziatına bakılacak olursa, öncelikle -belgelerden tespit edildiği şekliyle- firkatelere zahire dağıtımının Bağdat'tan yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre her bir nefer için öngörülen peksimed miktarı 0,5 (0,641 kg) kıyye/vukiyyedir. 60 gemide toplam 4.200 personel için günlük

⁸⁰ 1 Kilenin standart miktarı 25,659 kg'dır. Cengiz Kallek, "Kile", *DİA*, C. 25, TDV. Yay., İstanbul 2002, s. 569; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)*, C. I, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000, s. 444.

⁸¹ BOA, MAD, 975, s. 17.

⁸² Bostan, *a.g.e.*, s. 245.

gerekli miktar 2.100 (2.692 kg) kıyyeydi. Bu gemiler toplamda 177 gün seferde buldukları için gerekli olan peksimed miktarı 378.000 (484.596 kg) kıyyeydi. Nitekim bu miktarın 268.000 kıyyelik yani 6.090 kantarlık (343.476 kg) kısmı Halep ve Antep'ten peksimed olarak alınan mühimmattan sağlanmıştı. Geriye kalan 110.000 kıyyelik (141.020 kg) kısmı ise Rakka ve Birecik'ten temin edilen buğdayın un haline getirilmesiyle sağlanmıştı. Belgede unun ne şekilde peksimede çevrildiğine dair açıklama bulunmamaktadır. Ancak sefer halinde gemilerde bu unun ekmeğe yahut peksimede çevirme ihtimali düşük olduğundan, gemilere dağıtılmadan evvel Bağdat'ta pişirildiği düşünülebilir. Rakamlardan da anlaşılacağı üzere sefer esnasında yapılan tevziatın ardından, toplanan peksimed ve undan bir miktar bakiye kalmıştı. Öyle ki bu miktar 1.409 kantar (79.468 kg) peksimed ve 750 kile (19.200 kg) undan ibaretti⁸³. Belgelerden çıkartılan bu verilerin dışında, ilgili peksimed ve buğdayın/unun hangi finansmanla yahut yöntemle temin edildiği, bu bölgelerden Bağdat'a nasıl sevk edildiği bilgileri yer almamaktadır. Bu nedenle gemilerin sefer esnasında ortaya çıkan mali yükü hesaplanamamıştır.

Gemilerin inşasının bitirilmesi ve teçhizatın tamamlanmasının ardından Kaptan Mehmed Paşa'ya "Şat Donanması" kaptanlığı payesi verilerek donanmanın başına tayin edildi⁸⁴. Şat Donanması kaptanı olarak Mehmed Paşa'nın bu süreçteki ilk görevi, Basra'daki isyanı bastırmak için görevlendirilmiş olan Bağdat Valisi Daltaban Mustafa Paşa'nın direktifleriyle hareket etmektir. Kaynaklarda "Ziyab Seferi" olarak geçen ve Basra'da eşkıyalık yapıp, düzeni bozan Arap kabilelerinin tekidi sürecini içeren bu organizasyon, 20 Aralık 1701 (19 Receb 1113) senesinde son bulmuştu. Osmanlı kuvvetlerinin zayıf vermeden tamamladığı vurgulanan bu sefer sürecinde Fırat suyolunda da birtakım düzenlemeler yapılmıştı⁸⁵. Her ne kadar Daltaban Mustafa Paşa üzerinden sefer anlatılsa da Birecik'te yapılan donanmanın başına geçen Aşçıoğlu Mehmed Paşa'nın da önemli faaliyetleri olmuştu. Kaptan Mehmed Paşa yapılan 60 adet fırkateye ek olarak 1 adet üstü açık gemisini küçük bir kalyona çevirmiş ve isyan halinde olan Arap kabilelerine karşı önemli başarılar kazanmıştı. Kaynağın ifadesiyle Mehmed Paşa'nın bu başarısı

83 BOA, MAD, 975, s. 17.

84 Mehmed Paşa'nın önceki görevi Tuna Kaptanlığıydı. Yapılan fırkatelelere "baş buğ" olarak atanmasının ardından, Sığla Sancağı ve Büyükdeğirmenlik Ceziresi'ndeki gelirlerinin yeterli olmaması ve gelir tahsisi için tevcih edilen bu yerlerin yeni görev yerine uzak olmasından dolayı, Mehmed Paşa'ya 5 yıllık yeni gelir verilmesi istenmişti. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri, Mustafa II, (Bundan sonra AE.SMST.II), 6/525-1.

85 Topal, a.g.m., s. 78-79.

10.000 askerle ancak sağlanabilirdi. Öyle ki Mehmed Paşa bu başarıyı sağlarken askeri beyhude yere yormamış ve devletin birkaç bin kese altın tasarruf etmesini sağlamış, seferdeki başarılarından dolayı Basra valiliğiyle ödüllendirilmiş⁸⁶.

4. İnşa Sürecinin Değerlendirilmesi: “Birecik’teki Gemi İnşa Faaliyetleri” Üzerine Düşünceler

İfade edildiği gibi Osmanlı hâkimiyetine geçmesinin ardından Birecik’te gemi inşa faaliyetleri devam etmişti. Abdurrahman Ağa’nın Birecik’te yürüttüğü gemi inşa faaliyetleri, Birecik’in Osmanlı hâkimiyetine geçmesinin ardından yürütülmüş önemli bir gemi yapım projesiydi. Bu faaliyeti önemli kılan husus, inşa edilen gemilerin sayısından değil, ebatlarından ve fonksiyonundan kaynaklanıyordu. Öyle ki her biri 70 personeli ve ayrıca savaş teçhizatını taşıyabilecek büyüklükte 60 adet fırkate Birecik’te inşa edilmişti. Öyleyse gerçekleşen bu gemi inşa faaliyetinin, Birecik’te vuku bulan olağan yahut önceki -askerî amaçlı- inşa faaliyetleriyle kıyaslandığında durumu neydi? Nitekim bu soruya (kıyaslamaya) cevap ararken Birecik’in Osmanlı hâkimiyetine geçişinden ilgili zaman dilimine kadar Birecik’te gemi inşasından bahseden literatüre kabaca göz atmak faydalı olacaktır.

Osmanlı teşkilat tarihi yahut özellikle bahriye teşkilatı üzerine çalışan araştırmacılar, Basra’da yürütülen Osmanlı denizcilik faaliyetlerini desteklemek amacıyla, Birecik’te gemi inşa faaliyetlerinin yürütüldüğünü ifade etmişlerdi. Bu çerçevede ilk olarak 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Birecik’te bir tersane kurulduğunu Uzunçarşılı belirtmiş ve bundan sonra Birecik’te tersane üzerinden gemi inşası yürütüldüğü kabul edilmiştir⁸⁷. Uzunçarşılı’nın bir mühimme kaydına dayandırdığı bu bilgiye göre, Basra’da kullanılmak üzere Birecik’te 20 adet gemi (kalita) için önce kereste tedarik edilip sonrasında gemilerin inşası istenmişti. Lakin 10 adet gemiye yetecek kerestenin ancak toplandığı hükümde belirtilmiş ve bunun üzerine toplanan kerestelerle 8 adet geminin inşası talep edilmişti⁸⁸. Ne var ki takip eden hükümlerde, bu ölçekte gemilerin Birecik’te inşa edilip Basra’ya sevk edilmesinin

86 *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 221-222.

87 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988, ss. 404-405. Osmanlı denizcilği ve teşkilatına dair sonraki çalışmalarda, aynı şekilde Birecik’teki gemilerin mevcut tersanede inşa edildiğini ifade etmişlerdir. Bkz. Bostan, *a.g.e.*, s. 21; *Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yay., Ankara 2012, s. 202; İdris Bostan, “İstanbul Dışındaki Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Tezgâhları” *Türk Denizcilik Tarihi*, C. I, Editörler: İdris Bostan-Salih Özbaran, Deniz Basımevi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2009, s. 318.

88 BOA, MD, 3, s. 370, H.834 (8 Cemaziyülahır 967/ 6 Mart 1560).

mümkün olmadığı belirtilmiş ve tedarik edilen kerestenin 60 adet gemi/tekne ile Bağdat ve Basra'ya gönderilmesi istenmişti⁸⁹. Bir bütünlük çerçevesinde bu hükümlere bakıldığında, dönem itibariyle mevcut koşullarda geleneksel taşımacılığa kullanılan gemi, tekne, kelek ya da sandal dışında, daha büyük ölçekli su taşıtlarının Birecik'te yapılamayacağını işaret etmişti.

Uzunçarşılı'dan sonra, bu konuyla ilgili yapılan çalışmalarda Birecik'te özellikle askerî amaçla zaman zaman gemi inşa edildiği tekrarlarına gelmiş,⁹⁰ lakin yürütülen bu gemi inşa faaliyetinin ne ölçekli gemiler olduğu vurgulanmamıştı. Ne var ki yapılması istenen gemilerin inşa süreci yahut kullanım amacıyla ilgili çalışmalarda geçen açıklamalar, bu gemilerin ebatlarıyla ilgili tahminlerde bulunmamızı sağlamaktaydı. Mesela 1552 yılında eski Halep zaimlerinden Haydeddin'in nezaretinde 300 adet geminin inşası istenmişti. Açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla, her biri 60 sikkeye mal olan bu gemiler 10 nefer kürekçi ve 10 nefer cenkçi taşıyabilecek kapasitede, Fırat suyolunda kullanılan olağan gemilerdendi⁹¹. Bir başka örnekte, 1565 tarihinde Canbolad Bey'den 400 adet geminin inşası talep edilmişti. Nitekim gemilerin ebadıyla ilgili bir bilgi bulunmamakla beraber inşa sürecinin kısılgından, bu gemilerin asker ve malzeme taşıma amacıyla yapılması planlandığından, nehir koşullarına uygun küçük ölçekli gemiler olduğu anlaşılmaktadır⁹². Yine Kuyucu Murad Paşa'nın Celali seferinde Bağdat'a yapılması planlanan bir askerî hareket için 100 adet geminin/teknenin tamiri bitirilmiş ve sefere hazır hale getirilmişti. Bağdat'a askerî malzemelerin nakliyatı için hazırlanan bu gemiler de muhtemelen Fırat Nehri'nde kullanılan olağan teknelerdi⁹³. 18. yüzyıla kadar geçen periyotta adet olarak dikkat çeken bir başka faaliyet 1638 Bağdat seferinde vuku bulmuştu. Bu seferin hazırlıkları esnasında ordunun ağırlıklarının

89 BOA, MD, 3, s. 377, H.849 (12 Cemaziyülahır 967/ 10 Mart 1560); BOA, MD, 3, s. 600, H.1355 (10 Zilkade 967/2 Ağustos 1560).

90 Bu tekrara Osmanlı deniz teşkilatı yahut nehir taşımacılığı üzerine yapılan çalışmalarda görülebildiği gibi Birecik tarihi üzerine kaleme alınan çalışmalarda da rastlanmaktadır. Bkz. Bostan, *a.g.e.*, ss. 21-22; Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s.83; Yılmaz, *a.g.t.*, s.168 vd.; Ögüt, *a.g.e.*, s. 243 vd; Ali Yılmaz, "16. ve 17. Yüzyıllarda Fırat'ta Nehir Taşımacılığı", *Göller ve Nehirler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. II, Kayseri 2015, s. 591.

91 Yılmaz, *a.g.t.*, s. 168-169; Yılmaz, "Birecik'te Gemi İnşası", s. 103-104.

92 Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, s. 92. Bu gemilerin inşası yaklaşık 5 ay sürmüştü. Nitekim Canbolad Bey'e gemi yapım emrinin 14 Ağustos 1565'te gönderilmesinden yaklaşık 5 ay sonra 150 geminin tamamlandığı geriye kalanların ise tamamlanmak üzere olduğu bilgisi alınmıştı. Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 172-173; Yılmaz, "Birecik'te Gemi İnşası", ss. 105-106; Sağırh, *a.g.m.*, ss. 56-58.

93 Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, C.II, TTK Yay., Ankara 2003, ss. 513-514.

taşınması 600 geminin inşa edilmesi istenmişti. Anlaşılacağı üzere bahsedilen bu gemiler Fırat'ta mutat nakliye amaçlı kullanılan gemilerdi/sandallardı⁹⁴. Belgelere yansıyan ve sayısı arttırılabilecek bu örnekler şunu göstermektedir ki⁹⁵, özellikle olağanüstü zamanlarda merkezden Birecik'e gemi yapımına dair talepler gönderilmişti. Ancak bu örneklerdeki gemi taleplerinin hiçbiri Basra'da hizmete bulunmak için değil, genellikle Bağdat'a mühimmat ve asker nakletmek için yapılmış gemi talepleri idi. Sayı olarak Abdurrahman Ağa'nın yaptığı gemilerden çok daha fazla olmakla birlikte (inşa süreçlerinden anlaşıldığı üzere), bu gemilerin boyutları Abdurrahman Ağa'nın inşa ettiği fırkatelerden çok daha küçük ebatlardaydı. Öyle ki Birecik'in gemi yapım kapasitesinden⁹⁶, daha da önemlisi suyunun özelliğinden dolayı belirtilen sayılarda büyük çaplı gemileri yapmak imkânsızdı⁹⁷. Buradan hareketle Abdurrahman Ağa'nın yürüttüğü gemi yapım sürecini/projesini önemli kılan husus -bilinen örnekler dâhilinde- Osmanlı egemenliğinde girişinden sonra Birecik'te yapılan en kapsamlı inşa projesi olmasıydı. Nitekim Abdurrahman Ağa'da tuttuğu kayıtlarda Birecik'te "bu vakte kadar" fırkate inşası olmadığını ifade ederek, bu ölçekte büyük gemilerin yapılmadığını, bu çerçevede bir proje yürütülmediğini vurgulamıştı⁹⁸. Öyle ki tüm bu süreçteki verilerin incelenmesinden sonra ortaya çıkan düşünce, her ne kadar daha önceden talepler, girişimler olsa da, Abdurrahman Ağa'nın yürüttüğü bu inşa faaliyetinin Birecik'te üretilip Basra'da savaş gemisi olarak hizmet veren gemilere dair ilk örnekler olduğudur.

94 Yılmaz, *a.g.t.*, s. 176. Tahsin Ünal bu süreçte inşa edilmesi istenen gemilerin sayısını 800 olarak belirtmiştir. Ünal, *a.g.e.*, s. 57. "Lakin gemi yapım sürecine dair incelenen belgelerden, taşımacılık için hazırlanan gemi adedinin 645 olduğu anlaşılmaktadır. Bkz. Süleyman Polat, "IV. Murat Devri Doğu Seferlerinde Nehir Taşımacılığı ve 1638 Bağdat Seferinde Fırat Üzerinden Yapılan Nakliyat", *History Studies*, 12/2, Nisan 2020, ss. 587-588."

95 Özellikle 16. Yüzyılın ikinci yarısındaki bahsettiğimiz çerçevede gemi inşa taleplerine dair bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, ss. 168-178; Yılmaz, *a.g.m.*, ss. 102-110. Yılmaz'ın çalışmasında Birecik'te yapılması emredilen gemilerin küçük sandallar olduğunu düşündürmeyecek tek örnek Ayas Paşa'nın 1545 tarihinde Basra Seferi esnasında kullanılan 120 gemiden oluşan donanmadır. Ancak buradaki gemilerin Birecik'te inşa edildiği ve büyük gemiler olduğuna dair söylemler yazarın yorumundan ibarettir. Bkz. Yılmaz, *a.g.t.*, s. 168; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 103. Öyle ki aynı kaynağı kullanan farklı bir çalışmada bahsedilen gemilerin Birecik'te yapıldığına dair bir ifade yoktur. Bkz. Salih Özbaran, "XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu", *TD*, S. 25 (Mart 1971), İstanbul 1971, s. 56.

96 Çalışmada da ifade edildiği üzere başta kereste olmak üzere tüm malzemeler Birecik'e dışardan taşınıyordu. Ayrıca bu konuyu daha geniş bir zaman diliminden ele alan bir başka kaynak için ayrıca bkz. Orhonlu-Işıksal, *a.g.m.*, ss. 80-83.

97 Belirtilen rakamlarda (300-600 adet) büyük ölçekli gemi yapımını imkânsız kılan bir başka husus kısıtlı zaman ve paraydı.

98 BOA, MAD, 5433, ss. 21-22.

Sonuç

Zaman içerisinde değişim göstermekle birlikte Osmanlı Devleti geniş sınırlara ve birbirinden farklı sosyal ve beşeri unsurlara sahipti. Bu farklılıklarla ilintili olarak Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu sınırları koruması adına siyasi, askerî ve malî çözümler bulması zaruriydi. Nitekim Abdurrahman Ağa'nın Birecik'te üstlendiği gemi inşa faaliyeti, Kutsal İttifak savaşlarının ardından ortaya çıkan ve sınır güvenliğini tehdit eden iç meselelerden birine çözüm arayışının bir ürünüydü. Sürece dair detaylarda görüldüğü üzere, Karlofça Antlaşması ile son bulan Kutsal İttifak savaşlarında önemli tecrübeler elde edilmiş ve daha da ilginç Tuna Nehri'nde kullanılan daha kolay mobilize olabilecek ebatlarda donanımlı, küçük çaplı savaş gemilerinin inşa edilmesi düşünülmüştü. Bu durum 1700 yılında Abdurrahman Ağa'nın Birecik'te donanmanın inşasına başlanmasında etkili olacaktı.

Birecik'teki gemi inşasında kilit bir isim olan Abdurrahman Ağa'ya inşa sürecine dair tüm yetkiler ve malî yükümlülükler tevdi edilmişti. Onun seçilmesi de tesadüf değildi. Zira Halep Muhassılı olan Abdurrahman Ağa bölgedeki vergi toplama işine memur olmasından ötürü malzemelerin maliyetlerini bildiği gibi ilgili coğrafyadaki malî vaziyete en yakın gözlemciydi. Daha da önemlisi inşa sürecinde gerekli hazinenin bölgedeki hangi gelir kaleminden hangi oranda sağlanabileceği bilgisine de sahipti. Nitekim inşa süresinde gerekli paranın toplanmasında büyük aksaklıklar olmamış, ödemeler -Abdurrahman Ağa'ya devletin biraz borçlanması sonucunda olsa da- eksiksiz yapılmış, gemi inşası tamamlanmıştı. Gemi yapım sürecinde Abdurrahman Ağa'yı baskılayan birtakım etkenler de vardı. Nitekim genel literatür taramasından ve Abdurrahman Ağa'nın yazışmalarından anlaşılacağı üzere, bu zamana kadar Birecik'te bu ebatlarda gemi inşası gerçekleşmemişti. Bununla beraber Tuna ve İstanbul'daki firkate inşasının maliyeti, ilgili inşa süreci öncesinde önemli bir referans oluşturuyordu. Bu referans çerçevesinde Birecik'te inşa faaliyetlerine başlayan Abdurrahman Ağa, gemi yapım maliyetlerinin İstanbul'daki rakamlardan farklı biçimde yüksek olduğu gerçeğiyle karşı karşıya kalmıştı. Tuna'daki deneyim yanında zamanın beraberinde getirdiği teknik ilerlemeleri de kullanarak bir nehir donanması inşası fikri, bölgedeki yerel kontrol için gerekli ve faydalı görülümüşse de İstanbul ya da Tuna'dakinden %41 daha yüksek maliyetli bir üretim, beklentinin üzerinde bir malî yük anlamına geliyordu. Kaldı ki inşa edilen firkateler Tuna'daki gemilere kıyasla daha küçüktü. Bu durum söz konusu inşa sürecinin gözden geçirilmesine neden olacak, bu işin sürekliliğiyle ilgili soru işaretleri oluşturacaktı. Anlaşılan tüm bu malî zorluklar, -yeni ve esnek seçenekler

geliştirmesine karşın- Osmanlı Devleti'nin bölgedeki uzun vadeli var olma müca- delesindeki çözmesi gereken önemli sorunlardandı.

Abdurrahman Ağa'nın inşa süreci İmparatorluğun ilgili dönem içerisindeki malî- idarî yapısını görmek açısından da önemli bir örnektir. Bu çerçevede, benzer yapıda olan sefer organizasyonlarında da karşımıza çıktığı üzere, devlet ilgili görevlendirmeleri zamanında yapıp işin ehli görevlileri inşa faaliyetine göndermişti. Görevlilerin maaş ve alacakları ücretler görev ve sorumlulukları kapsamında değerlendirilmişti. Kalifiyeli hizmet alımı dışında, basit hizmetlerin karşılanması ve mühimmat temini organizasyonu mümkün mertebe en yakın kişiden, en kısa mesafeden karşılanmaya çalışılmıştı. Bu doğrultuda iş gücü Trablusşam, Beyrut ve Sayda, kereste ve diğer mühimmat Maraş, Antep, Halep gibi Birecik'e yakın yerlerden temin edilmişti. Sürece dair önemli tespitlerden birisi de gemi inşasına girişmeden önce bazı hususlarda Birecik ileri gelenlerinin de fikirlerinin alınmasıydı. Bölgenin ileri gelenleri ve teknik sınıfın ortak kararı ile fırkatelerin inşa edileceği yer Birecik'in güneyinde "Ala Kule" olarak tespit edilmişti. Bu gibi detaylar merkezi yönetimin, ortaya konulan organizasyonun ihtiyaçları çerçevesinde, esnek ve pragmatik çözümlerini göstermesi bakımından önemlidir.

Esas anlamda Abdurrahman Ağa'nın sorumluluğunda gerçekleşen Birecik'teki gemi inşa sürecinin oldukça kapsamlı kayıtları başından sonuna incelendiğinde, Osmanlı Devleti'nin merkez-taşra işleyişine, büyük bir yapıım işinin idarî-malî detaylarına, bir nehir donanmasının teşkiline dair pek çok detaya ulaşılabilmektedir. Bu anlamda benzer nitelikteki çalışmalarla beraber bu makaledeki detaylar, 17. yüzyılın sonu 18. yüzyılın başı Osmanlı idarî-malî mekanizmalarını anlamlandırmaya yardımcı olmaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Ali Emiri, Mustafa II (AE.SMST.II):

AE.SMST.II, 6/525; AE.SMST.II, 63/6649.

Cevdet Bahriye (C.BH):

C.BH, 90/4305; C.BH, 149/7106.

İbnülemin Bahriye (İE.BH):

İE.BH, 10/906; İE.BH, 10/908; İE.BH, 10/913; İE.BH, 10/914; İE.BH, 12/1055.

Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Defterleri (D.BŞM):

D.BŞM 964.

Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Tersane-i Amire Defterleri (D.BŞM.TRE):

D.BŞM.TRE, 14598.

Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD):

MAD, 975, MAD, 5433, MAD, 9885.

Mühimme Defterleri (MD):

MD 3.

Kitabî Kaynaklar ve Tetkik Eserler

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704), Haz. Abdülkadir Özcan, TTK Yay., Ankara 2000.

Bostan, İdris, "Birecik", *DİA*, C. 6, TDV. Yay., İstanbul 1992, ss. 187-189.

Bostan, İdris, "Gemi Yapımcılığı ve Osmanlı Donanmasında Gemiler" *Türk Denizcilik Tarihi*, C. I, Editörler: İdris Bostan-Salih Özbaran, Deniz Basımevi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2009, ss. 325-339.

Bostan, İdris, "İstanbul Dışındaki Osmanlı Tersaneleri ve Gemi İnşa Tezgâhları" *Türk Denizcilik Tarihi*, C. I, Editörler: İdris Bostan-Salih Özbaran, Deniz Bası-

- mevi Müdürlüğü Yay., İstanbul 2009, ss. 311-321.
- Bostan, İdris, *Kürekli ve Yelkenli Osmanlı Gemileri*, Bilge Yayın Habercilik Yay., İstanbul 2005.
- Bostan, İdris, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, TTK. Yay., Ankara 1992.
- Erkal, Mehmet, “Arşın”, *DİA*, C. III, TDV. Yay., İstanbul 1991, ss. 411-413.
- Hinz, Walter, *İslam’da Ölçü Sistemleri*, Çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Yay., İstanbul 1990.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1300-1600)*, C. I, Çev. Halil Berktaş, Eren Yay., İstanbul 2000.
- Kallek, Cengiz, “Kantar”, *DİA*, C. 24, TDV. Yay., İstanbul 2001, ss. 317-320.
- Kallek, Cengiz, “Kile”, *DİA*, C. 25, TDV. Yay., İstanbul 2002, ss. 568-571.
- Orhonlu, Cengiz – Işıkal, Turgut, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. 17-18 C. XIII, ss.77-102.
- Osmanlı Teşkilat Tarihi El Kitabı*, Ed. Tufan Gündüz, Grafiker Yay., Ankara 2012.
- Öğüt, Tahir, *18 ve 19. Yy.’da Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı*, TTK Yay., Ankara 2013.
- Özbaran, Salih, “XVI. Yüzyılda Basra Körfezi Sahillerinde Osmanlılar Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu”, *TD*, S. 25 (Mart 1971), İstanbul 1971, ss. 51-72.
- Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yay., Ankara 2006.
- Polat, Süleyman, “IV. Murat Devri Doğu Seferlerinde Nehir Taşımacılığı ve 1638 Bağdat Seferinde Fırat Üzerinden Yapılan Nakliyat”, *History Studies*, 12/2, Nisan 2020, ss. 577-593.
- Sağırılı, Abdurrahman, “Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü’l-Arab’ın Fethi -Ulyanoğlu Seferi- 1565-1571”, *Tarih Dergisi*, S. 41, İstanbul 2005, ss. 43-93.
- Sevinç, Tahir, “Osmanlı Devleti İdaresinde Birecik’te Gemi İnşası ve Birecik Tersanesinin Önemi (17. ve 18. Yüzyıllar)” *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa: “Osmanlı Belge ve Kaynaklarında Urfa”*, C. IV, Şanlıurfa 2018, ss. 56-74.

- Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa, *Nusretnâme Tahlil ve Metin (1106-1133/1695-1721)*, Haz. Mehmet Topal, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- Streck, M., “Birecik”, *İA. C. II*, MEB Yay., İstanbul 1979, ss. 629-632.
- Topal, Mehmet, “Bağdadlı Nazmî-zâde Murteza'nın İcmâl-i Sefer-i Nehr-i Ziyab Adlı Risalesine Göre Ziyab Seferi ve Nehirde Yapılan Düzenlemeler”, *Göller ve Nehirler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. II, Kayseri 2015, ss.71-83.
- Topçular Kâtibi, *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*, Haz. Ziya Yılmaz, C.II, TTK Yay., Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988.
- Ünal, Tahsin, *IV. Murat ve Bağdat Seferi*, Berikan Yay., Ankara 2001.
- Yılmaz, Ali, “16. ve 17. Yüzyıllarda Fırat'ta Nehir Taşımacılığı”, *Göller ve Nehirler Sempozyumu Bildiri Kitabı*, C. II, Kayseri 2015, ss. 591-611.
- Yılmaz, Ali, “Birecik'te Gemi İnşası”, *Uluslararası Türk Denizcilik ve Piri Reis Sempozyumu 26-29 Eylül 2013, Türk Denizcilik Tarihi Bildiriler*, 6. Cilt, TTK. Yay., Ankara 2014, ss.101-122.
- Yılmaz, Ali, *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.

1815 Haritası'nda Antalya Kalesi: Surlar, Kapılar ve Burçlar

Evren Dayar*

Öz

Osmanlı döneminde Antalya Kalesi Anadolu'nun en önemli liman kaleleri arasında yer alıyordu. Önemi nedeniyle defalarca onarım görmüş, bu sayede 20. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalmıştı. Antalya Kalesi'nin yaşadığı en kapsamlı onarımlardan biri 1812-1814 yılları arasında devam eden Tekelioğlu İsyanı'ndan sonra gerçekleşti. Tekelioğlu İbrahim Bey'in Sultan II. Mahmud'a isyan ettiği ve şehrin Osmanlı Devleti tarafından kuşatıldığı bu dönemde kalenin birçok bölümü yıkılmıştı. Bu nedenle Antalya'nın ele geçirilmesinden sonra kalenin imarıyla ilgili ilk keşif heyeti şehre gelmiş, 1815'te başlayan imar ve tamir süreci bir kaç yıl devam etmişti. Ayrıca, imarı için 1825 ile 1836'da iki ayrı keşif raporu daha düzenlenen kale bu raporlar doğrultusunda da onarım görmüştür.

Tüm bu keşif raporları arasında en ayrıntılısı, Mimar Mustafa Raşid Efendi tarafından hazırlanan 1815 raporudur. Raporda, Antalya Kalesi'nin bakıma muhtaç yerleri tek tek sıralanmıştır. Mustafa Raşid Efendi tarafından çizilen ve raporla birlikte sunulan harita ise iç ve dış surları, kaleyi çevreleyen hendekleri, kale burçlarını ve kale kapılarını göstermektedir. Dolayısıyla, keşif raporundaki bilgiler ve harita sayesinde Antalya Kalesi'nin döneme ait yapısal bir panoramasını çıkarmak mümkün olmaktadır.

Bu çalışma, 1815 haritası olarak adlandırdığımız bu çizimin detaylı bir tanıtımını yapmayı amaçlamaktadır. Bu vesileyle 19. yüzyılın başlarında Antalya Kalesi'nin vaziyeti de tasvir edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Antalya Kalesi, kent surları, burçlar, kapılar.

* Dr., Antalya/TÜRKİYE, evrendayar@gmail.com ORCID: 0000-0002-6593-7238
DOI: 10.37879/belleten.2020.667
Makale Gönderim Tarihi: 18.10.2018 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

Antalya Castle on the 1815 Map: City Walls, Doors and Towers

Abstract

During the Ottoman Empire period, Antalya Castle was one of the most important port castles of Anatolia. It has been repaired many times due to its importance, and thus it has managed to remain standing until the beginning of the 20th century. One of the most extensive repairs of the Antalya Castle occurred after the Tekelioğlu Rebellion, which continued between the years of 1812-1814. During this period, when Ibrahim Bey rebelled against the Sultan Mahmud II and the city was besieged by the Ottoman Empire, many parts of the castle were ruined. Therefore, after the seizure of Antalya, the first repair teams came to the city and the reconstruction process which was going to continue for several years, started in 1815. In addition, during this period, for the repair of Antalya Castle, two different discovery reports were prepared in 1825 and 1836, and Antalya Castle has been repaired in accordance with these reports.

The most detailed of all these discovery reports is the 1815 report prepared by the Architect Mustafa Raşid Efendi. In the report, the need for repair of Antalya Castle was written in detail. The map drawn by Mustafa Raşid Efendi shows the interior and exterior walls, the ditches surrounding the castle, the castle towers and the castle gates. Thus, it is possible to extract a structural panorama of Antalya Castle in the early 19th century thanks to the information in the discovery report and the map.

This article aims to come up with a detailed description of the drawing that we called the 1815 Map. On this occasion, the condition of Antalya Castle in the beginning of the 19th century will be tried to be depicted.

Keywords: Antalya Castle, city walls, towers, doors.

Giriş

Antalya Kalesi'ni tasvir eden günümüze ulaşmış en önemli görsel belgelerden biri, 1812-1814 arasında devam eden Tekelioğlu İsyanı'nın bastırılmasından sonra Hassa Mimarı Mustafa Raşid Efendi tarafından çizildi. Kalenin kuşbakışı bir tasviri olan bu harita esasında bir keşif defterinin ekiydi ve isyan nedeniyle tahrip olan kalenin tamire muhtaç bölümleri hakkında Babiâli'yi bilgilendirmek ve gerekli izinleri almak amacıyla hazırlanmıştı. Tekelioğlu İbrahim Bey'in Sultan II. Mahmud'a başkaldırdığı ve şehrin Osmanlı Devleti tarafından kuşatıldığı isyan senelerinde kale ciddi bir tahribata uğramış, bu nedenle Antalya'nın ele geçirilme-

sinden sonra şehre bir heyet gelerek imar ve tamir keşif sürecini başlatmıştı.¹ Ayrıca, 19. yüzyılın ilk yarısında kalenin tamiri hususunda ilki 1825'e diğeri 1836'ya tarihlenen iki ayrı keşif defteri daha düzenlenmiş ve Antalya şer'iyye sicillerine işlenmişti.²

Bu keşif defterleri arasında en ayrıntılı Hassa Mimarı Mustafa Raşid Efendi tarafından hazırlanan 1815 tarihli defterdir. Defterde kalenin bakıma muhtaç yerleri tek tek sıralanmış, onarım faaliyeti esnasında kullanılacak demir, taş, kiremit, kereste, kum, kireç vb. malzemelerin çeşit ve miktarı, çalıştırılacak usta ve işçi sayısı, bunların günlük ücretleri hakkında bilgilere yer verilmiştir.³ Deftere eşlik eden ve kalenin tahrip olan bölümleri hakkında bilgi vermek amacıyla göz kararı çizilen haritada ise kaleyi çevreleyen hendekler, iç ve dış sur duvarları, kale burçları ve kapıları ile kalenin müstahkem mevkileri gösterilmiştir. Dolayısıyla, keşif defterindeki bilgiler –defterin belgesel değerini daha da arttıran– haritayla birlikte ele alındığında Antalya Kalesi'nin döneme ait bir panoramasını çıkarmak mümkün olmaktadır. Zira harita, kapı ve burçların yerleri ile kalenin taksimatını bu hususta spekülasyon yapmayı gerektirmeyecek kadar açık göstermektedir. Bu makalede, Mustafa Raşid Efendi'nin keşif defterini ve haritasını kullanarak Antalya Kalesi'nin 19. yüzyıl başlarındaki vaziyetinin bütüncül bir panoramasını çıkarmaya çalışacağım. Çalışmada inşaat faaliyetinin tüm tafsilatına değinilmeyecek, keşif defteri esas olarak haritayı anlamlandırmak ve kalenin ana unsurlarını ortaya çıkarmak için kullanılacaktır.

- 1 Tekelioğlu İşyanı hakkında bkz. Fahrettin Tızlak, "Tekelioğlu İşyanı", *XIII. Tarih Kongresi (4-8 Ekim)*, c. III, Ankara 2002, ss. 237-254. Keşif defterinden anlaşıldığı kadarıyla sadece savaş koşulları değil, fırtına (*mahall-i mezkûr bârândan muhâfaza olunamayub*) veya deniz dalgaları (*telâtum-ı deryâ darbıyla münhedim olmağla*) gibi doğal nedenler de kalenin tahribine neden olmuştur. Bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 6/117, 118.
- 2 1825'e tarihlenen rapor 3 numaralı sicile kaydedilmiştir. Esasında 3 numaralı sicilde iki keşif defterine rastlanır: "*Antalya Kal'asının İmârı Lâzım Mahallerinin Mukarrerâtı Defteri*" olan ilk keşif defteri Ekim 1825 tarihlidir ve Hassa Mimarı Abdülkadir tarafından hazırlanmıştır. Hassa Mimarı Ahmed Derviş Efendi marifetiyle hazırlanan ve 10 Haziran 1827'ye tarihlenen diğerk keşif defteri ise 1825'te belirtilen tamiratın denetimi (*tâ'mir ve inşâ' edilen mahallin yegân yegân muâyenesi*) mahiyetindedir. Her iki rapor için bkz. AŞS. 3/1, 124. 1836 tarihli rapor ise Mehmed Raşid Efendi ve Süleyman Efendi tarafından hazırlanmış, 7 Mart 1836'da 6 numaralı sicile kaydedilmiştir. Bu rapor, esas olarak kale dışındaki hendeğin ve tabyaların keşif ve inşasıyla; ayrıca iç kalenin onarımıyla ilgilidir. Bkz. AŞS. 6/65-77.
- 3 Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)", *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül)*, c. IV, Ankara 1994, s. 139.

1. İmar ve Tamir Keşif Kayıtları

Osmanlı döneminde önemli yapıların imar ve tamiri başkentten denetimi altında yürütülüyordu. İmparatorluğun başkentten uzak bölgelerinde bu tür faaliyetlerin gerçekleştirilmesi amacıyla ilk olarak merkezden o bölgeye bir mimar gönderiliyor, bu mimarın başkanlığında yerel yetkililerin de aralarında olduğu bir keşif heyeti oluşturuluyordu. Mimarın görevi, uygun bir keşif defteri hazırlamak ve bunu tahmini maliyetiyle birlikte başkente göndermekti. Ayrıca, İstanbul'a gönderilen bu raporlar mahallindeki şer'iyeye siciline kaydediliyordu.⁴

Başkente gönderilen raporların onay alması büyük ölçüde onarım işinin maliyetine bağlıydı. Bu nedenle, talep edilen onay kararı için işin tahmini maliyetinin önceden hesaplanması gerekiyordu. Maliyet tahmini için başvuru keşif usulünde, yapılacak tüm imalatlar keşif heyeti tarafından yerinde tespit edilip, işçilik ve malzeme miktarları kalem kalem çıkartılıyor, bunlar piyasada geçerli olan fiyatlarıyla değerlendirilerek onarımın yaklaşık maliyeti elde ediliyordu. Neticede, yaklaşık maliyeti de içeren keşif defteri imar ve tamir çalışmasına onay almak için başkente gönderiliyordu. Maliyeti önceden bilinmeyen çalışmalara izin verilmiyordu.⁵

Şer'iyeye sicillerinde bu şekilde hazırlanmış keşif defterlerine rastlamak mümkündür. Antalya Kalesi'nin tamirine ilişkin hazırlanan ve bu çalışmaya esas teşkil eden ilk defter ise 1 numaralı sicile kaydedilen “*Kal'a-ı Hâkâni'den Antalya Kal'asının Ta'mîr ve İmârına Dair Keşif Kaydı*”dır.

İşyanın bastırılması akabinde, 1814 sonları veya 1815 başlarında Antalya'ya gelen Hassa Mimarı Mustafa Raşid Efendi tarafından hazırlanan ve işin maliyetini de gösteren keşif defterlerinden ilki şer'iyeye siciline işlenmiş; ekine Antalya Kalesi'ne ait haritanın iliştiirildiği diğeri ise İstanbul'a gönderilmiştir. İstanbul'da işin önemi ve 160.578 kuruşa tekabül eden maliyeti tetkik edildikten sonra kalenin “*metin ve müstahkem olarak seri'an inşâ ve itmâm için*” ferman sadır olmuştur.⁶

Keşif defterlerinden şer'iyeye siciline kaydedilene iki bölümden oluşur. İlki 25 Nisan

4 Özdemir, a.g.m. ss. 142-143.

5 İbrahim Yılmaz; Ümit Dikmen, “Osmanlı Döneminde Kullanılan Yaklaşık Maliyet Tahmin Yöntemleri”, *New World Sciences Academy*, c. 7, no. 1, 2012, ss. 74-77.

6 İstanbul'a gönderilen defterle birlikte başkentten duvarcı, taşçı ve kemerciler de talep edilmiştir. Ancak bu dönemde Tuna sahilinde inşa edilen kale için İstanbul'dan çok sayıda amele görevlendirildiğinden Antalya ve çevresinden amele bulması istenmişti. Bkz. AŞS. 1/23, 24.

1815 tarihlidir ve girişinde keşif işlemi ile işin mahiyeti hakkında bilgi verilmiştir. Daha sonra, madde madde kalenin hangi bölümlerinin nasıl bir tamire ihtiyaç duyduğu anlatılmıştır. Defterin ilk kısmını oluşturan bu bölümde dış surlarda gerçekleştirilecek tamirata ilişkin bilgi verilmiştir.⁷ Defterin ikinci bölümü ise 8 Mayıs 1815'te sicile geçirilmiştir. Bu bölüm önceki defterin devamıdır ve burada esas olarak perde surlarda yapılacak tamirata değinilmiştir.⁸

İstanbul'a gönderilen ve bu makalede kullanılan defter ise birkaç istisna haricinde sicile kaydedilenle aynıdır. Bu istisnalardan ilki, başkente gönderilen defterde her keşif kaleminin altında ilgili tamiratın maliyetinin de olmasıdır. Sicile kaydedilen defterde ise maliyet hesabı yapılmamıştır. Bunun dışında, İstanbul'a gönderilen defterin 18, 19, 20, 21, 33, 34, 35, 36, 37, 38 ve 95 numaralı tamirat kalemleri şer'iyye sicilindeki defterde yoktur. Sicildeki 18 numaralı tamirat kalemi de İstanbul'a gönderilen defterde yer almamaktadır. Bunların dışında, her iki defter arasındaki esas fark, başkente gönderilene bir haritanın eşlik etmesidir. Harita üzerinde, kalenin genel bir görünümünün yanı sıra tamire muhtaç bölümleri numaralandırılarak gösterilmiştir. Ayrıca, haritada kullanılan her numaranın karşılığı başkente gönderilen defterde yer almaktadır.⁹ Başka bir ifadeyle, mimar, kalenin hangi bölümlerinin tamire muhtaç olduğunu harita aracılığıyla "*ism u resm-i şöhretleriyle kayd*" etmiş, ilgilileri için tarif etmiştir.¹⁰

2. Keşif Defterinin İçeriği ve Defterde Kale Mimarisine İlişkin Geçen Kavramlar

Mustafa Raşid Efendi İstanbul'a gönderdiği keşif defterinde, saptadığı tahribatı ve müdahale önerilerini 123 kalemde anlatmış; önerdiği müdahalelerin alanını –ilgili yapının enini *arzan*, boyunu *tûlan*, yüksekliğini *kadden*, çevresini *devren* kaydederek– hesaplamış, uzunluk ölçüsü olarak *zirâ'* kullanmıştı.

Defterin ilk 94 kalemi, esas olarak, kuşatmada en ağır tahribatı almış dış sur duvarlarının; duvar siperlerinin, dendânların ve bunların üzerindeki harpüştelere; seğirdim teraslarının; burçların ve burçlara ait çatıların; kale kapılarının tamiri veya tekrar inşasıyla ilgilidir. Defterin 94. kaleminden sonra başlayan ikinci bölümü

7 AŞS. 1/87.

8 AŞS. 1/92.

9 Harita üzerindeki tanımlı yapılar ile keşif defterinde tarif edilen yapıları ekte sunduğum haritalarda, ilkini siyah, ikincisini ise kırmızı renkle yazarak göstermeye çalıştım.

10 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 6.

perde sur ile limanda deniz içinde kalan duvarlarla ilgilidir. Zira rapordan da anlaşıldığı üzere, perde sur ve gerisindeki toprak şerit de tahrip olmuştur. Defterin son maddesi ise kalenin içindeki ve dışındaki top döşemelerinin yenilenmesini talep etmektedir.¹¹

Tahrip olan sur duvarlarının tamiri için defterde “*derz-i teccîd ile kal’a dîvâri tamiri*”, yıkılan bölümlerin yapımı için “*cedîd taşla kum ve kirec ile memzûc harcla yüzleme dîvâr inşası*” ifadeleri kullanılmıştır.¹² Bunların dışında, onarım faaliyetleri kapsamında; burçlardaki pencere ve harpüştelerin tamiri, çatılı burçların kiremitlerinin aktarılması ve çatılarının yenilenmesi, burçların içindeki demir korkuluk ve parmaklıkların inşası, yıkılan kapıların yeniden yapımı, siper ve hisar-peçelerin yenilenmesi, kaleye çıkan merdivenlerin yenilenmesi, seğirdim teraslarının tamiri gibi işler de yapılmıştır.¹³ Bu işlemler için *cedid taş*, *atîk taş*, *hâlis harc*, *kum ve kireç ile memzuc harc* kullanılmıştır. Öte yandan, keşif defterindeki ifadelerden her zaman yeni malzeme kullanılmadığı, enkazdan da (*bazı enkazyyla mahlûtan teccidi*) faydalanıldığı anlaşılmaktadır.¹⁴

Keşif defteri, kalenin muhtelif yapı ve unsurlarını kendi içinde tutarlı olacak şekilde tanımlamıştır. Örneğin, “kale bedeni” de denilen ve esas müdafaa hattını oluşturan dış sur duvarı defterde *kal’a dîvâri* olarak adlandırılmıştır.¹⁵ Sur dibine yaklaşan düşmanı vurmak için duvarlara bitişik ve harice taşkın şekilde inşa edilen yuvarlak ya da köşeli kuleleri tanımlamak için kullanılan ifade ise günümüzde olduğu gibi burçtur.

11 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 6/123. Gerek keşif defterindeki ifadelerden gerekse harita üzerindeki yazılardan kalenin bazı bölümlerinin defterin hazırlanmasından ve haritanın çizilmesinden önce muhtemelen kuşatmadan kısa bir süre sonra tamir edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum defterde “*mukaddem tamir olunmuş olub*” ifadesiyle anlatılmış, haritada da ilgili yerlere “*tamir olunmuş*” notu düşülmüştür. Bazı örnekler için bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/56; lef. 4/58.

12 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 2/1, 2. Bu ifadeden, sur duvarlarının inşasında kullanılan harcın kireç ve kum karıştırılarak elde edildiği anlaşılmaktadır. “Horasan” adıyla da bilinen bu harc tekniği Osmanlılar tarafından kale duvarlarını berkitme yöntemi olarak sıklıkla kullanılmıştır. Bu yöntem surların çok daha güçlü ve top ateşine dayanıklı olmasını sağlıyordu. Bkz. Mark L. Stein, *Osmanlı Kaleleri Avrupa’da Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007, s. 46.

13 Bu çalışmada keşif defterinde 124 iş kalemi altında ayrıntılı biçimde tarif edilen tamir ve inşaa faaliyetine ilişkin genel bazı örnekler vermekle yetindim. Perde duvarların ve dış surların büyük ölçüde tahrip olduğu, pek çok burcun ve kapının yıkıldığı bir kuşatmadan sonra yapılacak onarım faaliyetinin çok kapsamlı olacağı aşikârdır. Dolayısıyla, keşif defterinin, tamir ve inşaa faaliyetinin tüm ayrıntularını açısından değerlendirilmesi ancak başka bir makalenin konusu olabilir.

14 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 1/14; lef. 3/52; lef. 4/67; lef. 5/88, lef. 5/94.

15 Örnekler için bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 1/1, 3, 4, 6.

Kale mimarisinde, sur duvarının üstünde müdafilerin hareket edebilmelerini sağlamak amacıyla yapılan düz yol anlamına gelen seğirdim terası,¹⁶ keşif defterinde de aynı anlama gelecek şekilde kullanılmıştır.¹⁷ Tahrip olan seğirdim teraslarıyla ilgili kullanılan tarifler, bunların nerede olduklarını ve işlevlerini ortaya koymaktadır: “*Kal’a dîvârının derûnî tarafı münhedim olub piyade seğirdimi mahallinden mürur olunmamağla*”¹⁸ veya “*kal’anın derûnî tarafında münhedim olan dîvârî sebebiyle seğirdiminden mürur olunmamağla.*”¹⁹ Defterde *seğirdim mahalli* olarak adlandırılan bir başka yer ise dış sur duvarı ile perde sur arasında kalan toprak şerittir.²⁰

Kale mimarisinde “hisar-peçe” veya “gömlek sur” adıyla tesmiye olunan,²¹ dış surları çepeçevre kuşatan daha alçak duvarları tanımlamak için keşif defterinde “perde sur” (*hâricî estâr dîvârî*) kavramı kullanılmıştır.²² Genellikle “mazgal siperi” olarak adlandırılan,²³ sur duvarının veya burçların üstünde yer alan ve dışarıdan gelecek saldırılara karşı piyadelerin korunabilmesi için insan boyundan biraz daha yüksek inşa edilen duvar *siper* veya *siper dîvârî* olarak tanımlanmıştır.²⁴

Keşif defterinde geçen bazı kavramlar ise günümüzde onlara atfedilmiş anlamlarıyla kullanılmamıştır. Örneğin, siper duvarı üzerinde bulunan ve kale mimarisinde “dendân” veya “barbata” olarak adlandırılan dış şeklindeki yapılara defterde *hisar-peçe* (bazen sadece *peçe*) denilmiş, yağışın etkisinden korumak için bu yapıların üzerlerinde, bir tarafa ya da ortadan iki tarafa eğimli kaplamaların (*harpüşte*) bulunduğu ifade edilmiştir.²⁵

16 Celal Esad Arseven, “Kale”, *Sanat Ansiklopedisi*, c. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, s. 908.

17 Bazı örnekler için bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 4/62, 73, 80.

18 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 4/62.

19 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 4/73.

20 Bazı örnekler için bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/106, 109.

21 Kale mimarisinde “hisar-peçe”, bir kale veya hisarı ya da bir kapı veya köprüyü müdafaa etmek üzere onun ilerisine yapılan mazgal delikli ve siperli sur ve kule anlamında kullanılmaktadır. Bkz. Arseven, *a.g.e.*, s. 909.

22 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 2/106.

23 Arseven, *a.g.e.*, s. 908.

24 Keşif defterinde geçen *siper dîvârî* ifadesi için bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 4/77.

25 Keşif defterinde birçok defa burçlara ait siper ve hisar-peçeler ile burçların etrafındaki hisar-peçelerin harpüştelerinden bahsedilmiştir. Bazı örnekler için bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 2/19, 21, 33; lef. 4/59, 65, 71; lef. 5/99, 100, 101, 106, 107. Bir örnekte ise sadece “peçe” ifadesi kullanılmış, burcun peçesinin harap olduğu belirtilmiştir. Bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 4/75.

3. 1815 Haritası'nda Antalya Kalesi'nin Görünümü, Hendekleri, Perde Surlar ve Dış Surlar

Antalya, verimli ve tarımsal açıdan zengin bir ovanın kenarında, Anadolu'nun iç bölgelerine giden kara yolunun kavşağında ve Akdeniz'e açılan doğal bir limanın üzerinde konumlanır. Şehrin kuruluşunda ve gelişiminde bu konumu, daha sonra korunaklı bir limana dönüşecek küçük bir deniz girintisinin varlığı ve denize kolay ulaşabilme özelliği rol oynamıştır. Limanın merkezde olduğu ilk yerleşim, muhtemelen, kurulduğu dönemde bir savunma sistemine sahipti. M.Ö. 2. yüzyılda "Attaleia" olarak şehirleşmesiyle birlikte bu ilk yerleşim büyük bir fiziki değişime uğramış, günümüzde bilinen sur duvarlarının çevrelediği alana yayılmıştı.²⁶

Şehri kuşatan surlar 20. yüzyılın başlarına kadar ayakta kalmıştır. Bu durum, en sonuncusu 19. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen ve sürekli yenilenen tamiratlar nedeniyle. Babiâli'nin Avrupa'daki gibi surları yıkmaya yönelik ilk girişimleri ise 1870'lere tarihlenir. Fakat bu girişimler sürekli ertelenmiş, 1914'teki ilk kapsamlı yıkım, surların şehri havasız bırakarak sağlığı tehdit ettiği gerekçesine dayandırılmıştır. Yıkım, *Ali Paşa Sarayı*'nin bulunduğu bölüm ve çevresinde başlatılmıştır.²⁷

Antalya surları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki önemli savunma yapıları arasında yer alıyor ve batıdan doğuya doğru bir at nalı biçiminde geniş bir kavis çizerek şehri kuşatıyordu. Sur önünde perde sur, onun ilerisinde ise ön savunma hattını oluşturan hendek bulunuyordu. 1815 haritasında göze çarpan ilk husus şehrin istihkâmını güçlendirmek için Roma döneminde kazıldığı düşünülen,²⁸ 17. yüzyılın ikinci yarısında şehre gelen Evliya Çelebi'nin "yirmi arşın derinlikte, yirmi arşın eninde, kesme kaya hendek" olarak tanımladığı bu hendeklerdir.²⁹ Topun

26 Burhan Varkıvaç, "Surların Oluşum Süreci Üzerine Bazı Gözlemler", Redford, Scott; Leiser, Gary, *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi* içinde, çev. İnci Türkoğlu, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2008, ss. 57-58.

27 H. Hellenkemper; F. Hild, "Lykien und Pamphylien", *Tabula Imperi Byzantini*, 8 (2004), s. 320. Haziran 1919'da *Kebir Kapı* (Kale Kapısı) ile 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekseriyetle "Tophane" adıyla anılmaya başlanan *Ali Paşa Sarayı*'nin bulunduğu alan arasındaki duvarlar yıkılmış bulunuyordu. Ancak kale bedenlerinin enkazı hala yerli yerindeydi ve hem bu enkazın hem de açığa çıkana arazinin (otel, gazino ve park inşası amacıyla) değerlendirilmesi için yerel belediye bazı girişimlerde bulunmuştu. Bkz. BOA. DH. UMVM. 97-38.

28 Leyla Yılmaz-Kemal Tuzcu, *Antalya'da Türk Dönemi Kütabeleri*, Haarlem 2010, s. 21; Aşkıdil Akarca, *Şehir ve Savunması*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998, s. 175.

29 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Kütalya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine*, c. I, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011, s. 310.

yaygın bir kullanım alanı bulduğu 15. yüzyıla kadar kaleleri bir hendekle -ve perde surla- ihata etmek, muhacimlerin sur duvarlarını aşıp şehre girmelerini sağlayan kuşatma merdivenlerine ve şahmerdanlara karşı alınabilecek en güçlü tedbirdir.³⁰ Bu sebeple Antalya Kalesi, on iki adım genişliğinde, muhtemel bir tehlikeye karşı içi suyla doldurulan derin bir hendekle çevrelenmişti.³¹

1815 haritasının en batısında, kaleyi çevreleyen hendeklerin ötesinde -Kadınyarı'nın olduğu tarafta- yer alan başka bir hendek daha çizilmiştir. Bu hendek, herhalde Düden'in kolu olan nehirdi (Kadın Deresi) ve şehrin savunmasında doğal bir engel işlevi görüyordu. Bu doğal engel, muhtemelen 1812-1814 kuşatmasında derinleştirilmiş, şehri çepeçevre muhafaza etmesi için tahkim edilmiştir. Haritada da belirtildiği gibi hendek işlevi gören nehrin şehre bakan doğu tarafı bir duvarla güçlendirilmişti. Haritada bu duvarın çizildiği alanın içine *seğirdim dîvârî* ifadesi düşülmüştür. Tüm bu hususlar şehrin harici savunma hattını göstermesi açısından önemlidir.

Kuşatma döneminde esas çatışmaların yaşandığı şehrin varoşu, Düden'in oluşturduğu bu doğal hendek ile Antalya Kalesi arasındaki geniş sahada yer almıştır.³² Tekelioğlu İbrahim Bey, "120 kıt'a kâgir kule" ile donattığı ve şarapoller kazdırdığı bu bölgeyi kale savunmasının bir parçası olarak görmüştür.³³ Zaten 19. yüzyılın başlarında bu bölge İbrahim Bey'in buradaki konağına (Mesellim Konağı) atıfla "Varoş Kalesi" olarak isimlendirilmiştir.³⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde bu bölümün tamamen yerleşime açıldığı düşünüldüğünde, isyanın bastırılmasından sonra buradaki şarapollerin doldurulmuş, "tabya" adı da verilen kulelerin ise yıkılmış veya yıktırılmış olması ihtimal dâhilindedir.³⁵ Yerleşime açılma süreci 1821 Mora İsyanı'ndan sonra şehre gelen göçmenlerin bir kısmının "şarampol ve

30 Matthew Bennett; Jim Bradbury vd., *Dünya Savaş Tarihi Ortaçağ, Têhizat-Savaş-Yöntemleri- Taktikler 500-1500*, c. 1, çev. Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, ss. 196, 201.

31 Hellenkemper; Hild, *a.g.e.*, s. 324.

32 Bu varoş bölgesi bazı belgelerde "sevad-ı belde" olarak adlandırılmıştır. Bkz. BOA. C. DH. 76-3780.

33 BOA. HAT. 1224-47843; BOA. HAT. 1224-47851.

34 BOA. HAT. 1224-47828.

35 1830'ların ortalarında şehrin istihkâmını kuvvetlendirmek için bu muhite ve kalenin hemen dışında yer alan kara tarafındaki sekiz noktaya tabya inşa edilmesi için girişimlerde bulunulduğu göz önüne alınırsa, Tekelioğullarına ait "tabyaların" isyanın bastırılmasının akabinde veya bir süre sonra yıkıldığı ya da yıktırıldığı düşünülebilir. Her ne kadar yüksek maliyeti nedeniyle gerçekleştirilmemiş bir tasarı olarak kalsa da, 1835-36'da Antalya Kalesi'nin varoşunda inşa edilmesi tasarlanan tabyalar için bkz. BOA. D. BŞM. BNE. d. 16431, lef. 8.

çevresindeki saz damlara” iskânıyla başlamış,³⁶ Teşvikiye Mahallesi’nin kurulmasıyla nihai halini almış olmalıdır.³⁷ 20. yüzyıla gelindiğinde ise geçmişte burada bulunan şarmpol ve savunma kulelerinden geriye bir mahallenin adı (Şarmpol Mahallesi) yadigâr kalmıştır.

1815 haritası, şehri bir miğfer gibi çevreleyen ve esas müdafaa hattını oluşturan dış surların tümünün, Bizans döneminde yapıldığı iddia edilen alçak bir perde surla kuşatıldığını da gösterir.³⁸ Haritada siyah kesik çizgilerle gösterilen ve keşif defterinde *hârici estâr dîvâri* (hisar-peçe) adıyla tanımlanmış bu dişli (dendân) duvar, keşif defterinden anlaşıldığı kadarıyla ortalama 3,5 zirâ’ (2,5 metreden fazla) yüksekliğinde idi ve yedi adım kadar ardında yer alan kendisinden daha yüksek dış sur duvarı tarafından etkin biçimde korunabiliyordu. Kale mimarisi açısından perde surların esas işlevi hendekleri müdafaa etmektir.³⁹

Harita, kale burçlarını birbirine bağlayan ve yüksekliği topografyaya göre değişen dış surları da gösterir.⁴⁰ Keşif defterinde ifade edildiği üzere bu duvarların üzerinde seğirdim terası adı verilen devriye yolu yer alır. Antalya Kalesi’nin seğirdimleri, esas sur duvarının üzerine inşa edilmiş siper ve dendânlarından oluşturulmuştur. Duvarların üzerinde piyade trafiğine imkân veren bu terasa merdivenler aracılığıyla çıkılmaktadır ki, defterde merdivenlerin varlığı “*kal’aya ‘urûc edecek nerd-bân*” ifadesiyle anlatılmıştır.⁴¹ Haritada ise sadece kuşatma esnasında tahrip olmuş merdivenler resmedilmiştir.

Burada son olarak, haritada perde surların üzerinde siyah kesik, dış sur duvarlarının üzerinde ise kırmızı kesik çizgilerle gösterilen dendânların sayısal bir karşılığı olmadığını; keşif defterinde dendânlara ve onların üzerindeki harpüştelere, yaşa-

36 AŞS. 19/388b.

37 BOA. İ. ŞD. 1702-23.

38 Leyla Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 107. Öte yandan, hendek, perde sur ve dış surdan oluşan bu tahkimat sisteminin ne kadar eski olduğu hususunda kesin bir tahminde bulunmak güçtür. Perde surlar ise 10. yüzyıldaki Arap akınları döneminde tahkim edilmiştir. Bkz. Hellenkemper; Hild, *a.g.e.*, s. 325.

39 Arseven, *a.g.e.*, s. 909.

40 E. Sperling, “Ein Ausflug in die Isaurischen Berge im Herbst 1862”, *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, c. 16, Berlin 1864, s. 67. Surların yüksekliği hakkında keşif defterinde verilen rakamlara göre dış sur duvarlarının yüksekliği genel olarak 12 ila 18 zirâ’ (9 ila 14 metre kadar) arasında değişmektedir. *Ali Paşa Sarayı*’nı çevreleyen bölümde ise duvar yüksekliği 14 metreye kadar çıkmaktadır. Dış surların en alçak olduğu bölüm, ortalama 9 metre yükseklikle *Mermerli Köşk* ile *Hıdırlık Burcu* arasında kalan falezlerin üstündeki sur hattıdır.

41 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 4/60, 69.

dıkları tahribat nedeniyle “*hisarpeçe ve harpüşteleri bazı tecdüd ve tamiri*” ifadesiyle atıf yapıldığını ifade etmek gerekir.⁴²

3. 1815 Haritası'nda Kale Kapıları

Mustafa Raşid Efendi'nin haritasında liman ve çevresi hariç dış surların içinde kalan şehir, birbirinden ayrı altı bölüm halinde resmedilmiştir. Dış surlar ile perde surlar arasında yer alan toprak şerit ise beş bölüme ayrılmıştır. Tüm bu bölümler arasında geçiş ve irtibat haritada da gösterilen kapılar aracılığıyla sağlanmaktadır.

Kale mimarisinde kapı, en basit haliyle, sur duvarlarına açılmış geçitlerdir. Bu geçitler vasıtasıyla kaleler dış dünyaya açılır; ancak kapılar en çok kalelerin farklı bölümleri arasındaki irtibatı sağlar. 17. yüzyılın ikinci yarısında Evliya Çelebi, Antalya Kalesi'nde birçoğu mahalleler arasında yer alan, bazıları geceleri kapanan, bazıları kapanmayan yirmi iki kapı olduğunu yazmıştır.⁴³ Corneille Le Bruyen ise sadece kalenin dışarıya açılan kapılarına değinmiş, şehrin biri limanda diğeri kara tarafında olmak üzere iki kapısı olduğunu söylemiştir.⁴⁴

1815 haritasında Antalya Kalesi'nin muhtelif bölümlerinde yer alan –bazen tek bir mevkide iki veya daha fazla sayıda olmak üzere– otuz bir kapı gösterilmiştir. Haritadan anlaşıldığı kadarıyla, Mehmed Paşa Câmi karşısındaki burçtaki iki kapı açıktır. Kırmızı çerçevesi resmedilmiş kapıların ahşap, siyah çerçevesi olanların ise “poterna” olarak tanımlanan, tehlike anında örülerek battal hale getirilebilen küçük kapılar olduğu düşünülebilir.⁴⁵ Bu tip kapıların tamamı perde surların üzerinde ya da arasındaki duvarlarda yer almaktadır.

Poterna tipi kapıların sadece iç sur duvarları üzerinde değil, perde surların üzerinde de bulunması, bu kapıların esas işlevinin –Ortadoğu şehirlerinde mahalleler arasındaki etnik bölünmeyi yansıtan ve iç güvenliği sağlamak amacıyla yapılmış mahalle kapılarının aksine– harici saldırganları engellemek olduğunu düşündürmektedir.

42 Bazı örnekler için bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 1/4, 5, 6, 8.

43 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 311.

44 Corneille Le Bruyn, *Voyage au Levant, L'Asie Mineure, Chio, Rhodes, Chypre, &c. D'Egypte, Syrie, & Terre-Sainte*, c. 2, Paris 1725, s. 522.

45 Semavi Eyice, “Kale”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 235.

a. Perde Surlar Üzerindeki Kapılar

Haritanın çizildiği tarihte Antalya Kalesi'nin perde surları üzerinde üç farklı noktada, biri kapalı beş kapı vardır. İlk iki kapı, Kaleiçi'nden "varoşa" çıkışı sağlayan yegâne kapı olan ve günümüzde Saat Kulesi olarak işlev gören burcun bitişiğindeki *Kebîr Kapı*'nın (Kale Kapısı) karşısındadır. Burada perde sur üzerinde yer alan ve keşif defterinde *Kapı Burcu* olarak tanımlanan bir burç göze çarpar. Bu burcun içinde iki kapı (*burc-ı mezkûrun dâhili ve hâricinde olan iki aded kapı*) vardır (**Ek 1-A2, A3**).⁴⁶ Bu kapılardan çıkınca hendek üzerindeki dolgu alandan geçilir ve hendeğin çarşı tarafında yer alan bir diğer kapıdan (*burc-ı mezkûr verâsi ittisali hendek dîvâri beyninde çarşu tarafında olan ahşap kapı*) çarşıya çıkılır (**Ek 1-A1**).⁴⁷ Bu mevkide kapı sayısının bu denli artırılması ve kapıların burçların içine konumlandırılmasının nedeni ise kaleye girişlerin sıkı bir şekilde kontrol altına alınmak istenmesidir. Evliya Çelebi de, bu güvenlik endişesiyle ilişkili olsa gerek, şehrin "varoşa" açılan kapılarının ardında Dizdar Divanhanesi ve mescidi olduğunu, bütün neferlerin bu mahalde "pür-silah hazır" bulunduğunu yazmıştır.⁴⁸

Perde surlar üzerindeki diğer kapı, *Baruthane Burcu*'nun karşısında yer alan *Seğirdim Duvarı Kapısı*'dır (**Ek 1-A4**). Bu kapının, ani huruç hareketleriyle kaleyi kuşatanları tehdit etmek amacıyla açılmış bir "çıkış kapısı" (hurûc kapısı) olduğu düşünülebilir.⁴⁹ Bu nedenle *Seğirdim Duvarı Kapısı*, Topkapı Sarayı'nda bulunan 1838'de çizilmiş "Bahr-i Sefid Sevâhilinde Kâin Antalya Kal'ası'nın Resm-i Musattahı" adını taşıyan bir resimde "Ali Paşa Kapısı" olarak tanımlanmış ve hendeklerin üzerinden geçirilen bir köprü vasıtasıyla şehrin "varoşa" çıkan iki kapısından biri olarak resmedilmiştir.⁵⁰ Ne var ki 1815 haritasında bu kapı aracılığıyla "varoşa"

46 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/111.

47 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/113. Kale Kapısı mevkiindeki hendek üzerinden çarşıya nasıl geçildiğine ilişkin, örneğin bu mevkide bir köprünün olup olmadığına ilişkin kesin bir bilgi yoktur. Kadriye Hüseyin'in 1921'de yaptığı Antalya tasvirinde geçen "iner kalkar köprü, hendek, şurasında burasında bir tarih veya Kur'an ayetleri taşıyan kitabeler bulunan, tasavvur edilemeyecek kalın duvarlar, hepsi yerli yerinde" ifadesinin ise Kale Kapısı için olup olmadığı açık değildir. Dolayısıyla, bu mevkide, hendek içinde dolgu bir yolun bulunduğu ve bu dolgu yol vasıtasıyla hendek üzerinden çarşıya geçildiği düşünülebilir. 1815 haritası ile keşif defterinde de herhangi bir köprüye atf yapılmamıştır. Kadriye Hüseyin'in söz konusu tasviri için bkz. Kadriye Hüseyin, *Mukaddes Ankara'dan Mektuplar*, çev. Necmeddin Sahir Silan, Cumhuriyet Kitap, İstanbul 1999, s. 106.

48 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310.

49 "Çıkış kapısı" kavramı için bkz. Akarca, *a.g.e.*, s. 167.

50 TSMA. E. 9420-1.

çıkılabildiğine ilişkin hiçbir emare yoktur. Çünkü kapının bulunduğu perde sur üzerinde hendeği aşacak bir köprü gösterilmemiştir.

Perde surlar üzerinde yer alan ve 1815'te Kaleiçi'nin iki kapalı kapısından ilki olan kapı *Alaca Köşk* mevkiindeki *I. Bâb-ı Mesdûd*'dur (**Ek 1-A5**). Antalya Kalesi'nin iki *Bâb-ı Mesdûd*'undan biri olan –diğeri “Hadrianus Kapısı”dır– bu kapının ilk ne zaman açıldığı bilinmemektedir. Öte yandan 19. yüzyılın ikinci yarısında buradaki dış surun üzerinde bir kapı açılmış ve bu kapıya “Yeni Kapı” adı verilmiştir. Dolayısıyla, 1815 haritasında perde sur üzerinde yer alan *I. Bâb-ı Mesdûd*, aynı mevkideki dış sur üzerinde “Yeni Kapı”nın açılmasından sonra tekrar işlev kazanan kapı olmalıdır. Gerçekten de 1839'da Alaca Köşk mevkiindeki surlara “sağır bir kapı” açılması için talepte bulunulmuş,⁵¹ 1846'ya tarihlenen bir tahriratta da ahalinin ihtiyacı için –reyanın Kaleiçi'ne “sığışamayıp” kale dışına taşınması nedeniyle– kalenin güneydoğusunda şehrin Müslüman ve Hıristiyan sakinlerinin bir arada yaşadığı Makbule Mahallesi sonundaki kale duvarında bir kapı açılması, hariçte ise hendek üzerinde taştan bir köprü bina edilmesi talebi tekrar edilmiştir.⁵² Bu kapının dışındaki cadde ise 1870'lerde bile “Yeni Kapı Caddesi” olarak adlandırılmıştır.⁵³

Burada son olarak, haritada kapalı halde gösterilenler de dâhil, perde surlar üzerindeki tüm kapıların, kaleden çıkan askerlerin daha savunmasız olan sağ taraflarını surlara verecek şekilde konumlandırıldıklarını söylemek gerekir. Bu konumlandırma, sadece *Seğirdim Duvarı Kapısı*'nın değil, perde surlar üzerindeki tüm kapıların “hurûc kapısı” işlevi görmüş olabileceğini düşündürmektedir.

b. Toprak Şerit Üzerinde Geçişi Sağlayan Kapılar

1815 haritasında perde surlar ile dış surlar arasında kalan toprak şeridin oluşturduğu bölümün, duvarlarla birbirinden ayrıldığı görülür. Bu bölümler arasındaki geçişler ise biri *Kebîr Kapı*'nın doğusunda (**Ek 1-B1**), diğer üçü batısında (**Ek 1-B2, B3, B4**) yer alan ve haritada içi kahverengiyle boyanmış şekilde çizilen kapılar vasıtasıyla sağlanır. Örneğin, güneydeki dış sur duvarlarının önündeki geniş toprak şerit ile *Değirmen Burcu*'nun önündeki toprak şeride ve *Zeytinlik* adıyla

51 Burada bir kapı açılma talebinin sebebi Rum nüfusun artması ve Kaleiçi'nin bu nüfus artışını karşılayamamasıydı. Bu nedenle Rumlar sur dışına çıkmayı talep etmişlerdi. Bkz. BOA. İ. HR. 2-51, lef. 2.

52 BOA. A.} MKT. 46-12; BOA. A.} MKT. 125-81.

53 AŞS. 91/ sayfa 2.

tesmiye olunmuş, içinde toprakların bulunduğu ve nihayetinde perde surun bittiği alana sadece bu kapılar aracılığıyla geçilebilmektedir.

Bu vaziyetten anlaşıldığı üzere bu kapılar, hendeği ve perde surları aşabilen saldırı-
ganlara karşı kalenin savunmasında önemli bir işleve sahiptir. Bu işlevin en güçlü
şekilde tanımlandığı yer ise *Kebîr Kapı*'nın karşısındaki toprak şerittir. Burada eşit
ve mütenazır olmayan kuleler ve muhtelif kapılar arasında kalan toprak şerit vası-
tasıyla şehrin giriş kapısı, dar ve muhacimler için tehlikeli bir avlunun ardına alın-
mıştır.⁵⁴ Bu dar alan, müdafilere, kalenin içine girmek için *Kebîr Kapı*'yı zorlayan
saldırıganları yok etme imkânı vermektedir.⁵⁵

c. Dış Surların Üzerindeki Kapılar

1815 haritasında dış surlar üzerinde on farklı noktada (biri kapalı) on iki kapı res-
medilmiştir. *Mermerli Köşk* mevkiinden itibaren bu kapıların isimleri şöyledir: *Mer-
merli Köşk*'te falezlere açılan *Küçük Kapı* (**Ek 1-C1**);⁵⁶ *Alaca Köşk Burcu*'nun doğusun-
da yer alan ve günümüzde “Üç Kapılar” ve “Hadrianus Kapısı” olarak da bilinen
II. Bâb-ı Mesdûd (**Ek 1-C2**); çarşıya açılan *Kebîr Kapı* (**Ek 1-C3**);⁵⁷ *Kale Derûnuna*
Giden Kapı (**Ek 1-C4**); *İskele Tarafına Giden Kapı* (**Ek 1-C5**); “Tophane Kapısı”
olarak da adlandırılan *Kemikli Kapı* (**Ek 1-C6**);⁵⁸ *I. Bahçe Kapısı* (**Ek 1-C7**); *Tabya*
Kapısı (**Ek 1-C8**); diğer adı “Hasbahçe Kapısı” olan *II. Bahçe Kapısı* (**Ek 1-C9**);⁵⁹

54 Aşkıdıl Akarca bu tür kapıları “avlulu kapı” adıyla tanımlamıştır ve avlulu kapılardan bazılarında
çeşme ya da sarnıç bulunduğunu yazmıştır. Bkz. Akarca, *a.g.e.*, s. 155, 166. Antalya Kalesi'nin
Kebîr Kapısı önünde, dış sur ile perde sur arasında kalan bu “avlulu” bölümüne, 1819'da taş kemerli
ve taş tekneli bir çeşme inşa edilmiş, çeşmenin üzerine katran ağacından, üstü tahta kaplı kiremit
çatı eklenmişti. Bkz. BOA. D. BŞM. BNE. d. 16224, lef. 2.

55 Eyice, a.g.m. s. 235. 1472'de Papalık ordusunun Antalya'ya yönelik saldırısının savuşturulduğu
yer, muhtemelen, *Kebîr Kapı* ile *Kemikli Kapı* arasında kalan bu alandı. Bkz. Hellenkemper; Hild,
a.g.e., s. 335.

56 Rıfat Özdemir muhtemelen AŞS. 3/124'teki “*kal'a-ı mezkûrun Âsîâne Kapusu yesârî tarafından Hıdırlık*
nam mahalle varınca” ifadesinden hareketle, bu kapının *Âsîâne Kapısı* olduğunu iddia etmiştir. Bkz.
Özdemir, a.g.m. s. 136. Ne var ki keşif defterinde bu kapı *Küçük Kapı* (*Mermerli Köşk tahtında derya*
tarafında olan Küçük Kapı) olarak adlandırılmıştır. Bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/35.

57 Bu kapı keşif defterinde *Kebîr Kapı* olarak tanımlanmıştır. 3 numaralı şer'iyye sicilinde “*Âsîâne*
Kapısı” olarak adlandırılan kapı da bize göre bu kapıdır. Zira AŞS. 3/124'te Antalya Kalesi
sağ ve sol olmak üzere iki bölüme ayrılmış, *Kebîr Kapı*'nın (yani *Âsîâne Kapısı*'nın) sol tarafında
Karakâş Câmi ile Hıdırlık Burcu'na; sağ tarafında ise *Baruthane Burcu*'na atuf yapılmıştır. Bkz. AŞS
3/124.

58 Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, İstanbul 1338, ss. 33-35.

59 Kapı, Georgos Pehlivanidis tarafından “Hasbahçe Kapısı” (Χασ-πλαχτσα Καπουσου) olarak
tanımlanmıştır. Bkz. Georgos Pehlivanidis, *Attáleia kai Attaleiotes, Pamfylia, Lykia, Pisidia, Kilikia A,*

Gümrük Kapısı (Ek 1-C10); “Tuz Kapısı” adıyla da bilinen *Debbağhane Kapısı (Ek 1-C11)*⁶⁰ ve *Merdivenli Kapı (Ek 1-C12)*.

Dış surlar üzerindeki bu kapılar içinde 1815'te “varoşa” çıkışı sağlayan tek kapı şehrin ana giriş kapısı olan *Kebîr Kapı*'dır. Ana giriş kapısı olduğu için *Kebîr Kapı*, adından da anlaşılacağı üzere tekerlekli araçların ve develerin geçebileceği genişliktedir. Kapı ve çevresi Kaleiçi'ne gelen herkesi; tüccarları, seyyahları ya da yolcuları karşılayan ilk yerdir. Bu nedenle seyyahların ilgisini fazlasıyla çekmiş, örneğin 1886'da Antalya'ya gelen Süleyman Şükrü, *Kebîr Kapı*'nın bulunduğu, “kentın garba düşen şarmpolü kenarındaki büyük çarşıya bakan dağ misali duvar”dan bahsetmiş ve duvara –bir imar faaliyetinin nişanesi olabileceğini iddia ettiği– Sultan Mahmud'un tuğrasının işlendiğini yazmıştır.⁶¹

Şehrin savunması açısından bakıldığında, kalenin ana giriş kapısı olan *Kebîr Kapı*'nın mutlak surette sıkı tahkim edilmiş olması, burçların himayesi altına alınması gerektiği açıktır. Bu nedenle *Kebîr Kapı*, haritada görülebileceği gibi iki burcun arasında yer alan ve keşif defterinde *Kapı Burcu* olarak adlandırılan bir burcun içindeydi. Ayrıca, bu mevkide perde surlar üzerinde de olduğu gibi tek bir kapı yoktur; iç içe geçmiş üç kapı vardır. Mustafa Raşid Efendi bu kapılardan Orta Kaleiçi'ne açılanını *Kale Derûnuna Giden Kapı*, limana açılanını ise *İskele Tarafına Giden Kapı* olarak tanımlamıştır. Bu mevkide pek çok kapı olması nedeniyle -perde surlar üzerindeki iki, çarşı tarafındaki bir kapı da düşünüldüğünde buradaki kapı sayısı altıdır- bu bölüm “*Kapı Ağzı*” veya “*Kale Kapısı Ağzı*” olarak adlandırılmıştır.⁶²

İç içe geçmiş kapıların haricinde *Kebîr Kapı*, biraz evvel de ifade edildiği gibi, ar-

Athína 1989, s. 82.

60 Kapı, Georgos Pehlivanidis tarafından “Tuz Kapısı” (Ντουζ-Καπουσου) olarak tanımlanmış; 20. yüzyılın başlarına tarihlenen belgelerde de bu isimle anılmıştır. Bkz. Pehlivanidis, *a.g.e.*, s. 82; BOA. İ. DH. 1454-17, lef. 2-1. “Tuz Kapısı” adının nereden geldiği malum değildir; belki de isim Zanaioğlu Strati'nin iskeledeki tuz mağazası nedeniyle verilmişti. Bununla birlikte *Tuz Kapısı* debbağhanelerin olduğu bölümde idi. Dolayısıyla “Tuz Kapısı” adının derilerin tuzlanmasıyla da ilişkisi olduğu düşünülebilir. Zanaioğlu Strati'nin iskelede tuz mağazası için bkz. BOA. ML.VRD.TMT.d-9665.

61 Kırçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatül-Kübra*, yay. Salıp Şarççı, Eğirdir Belediyesi Yayınları, Eğirdir 2005, s. 61. Sultan II. Mahmud'un tuğrasını taşıyan kitabe, Tekelioğlu İsyanı'nın bastırılıp kalenin Osmanlı Devleti'nin eline geçmesinden ve bu makalede ele alınan imar faaliyetinden sonra, 1818'de burca işlenmiştir. Günümüzde Kaleiçi'ndeki Etnografya Müzesi'nin bahçesinde sergilenen kitabe de şu yazılıdır: “Müşerref eyledi el-hakk kal'a-i tuğrâ-yı sultânı mehâbet-i âsârı hayrelendirdi çeşm-i düşmânı tavil-i ömr-i nuh ile mu'ammer eylesun Allah sebeb-i ihyâsi sultan-ı cihân Mahmud hâkâmı sene hicri 1233.”

62 BOA. D. BŞM. MHE. d. 13237, lef. 4; BOA. İ. MVL. 296-12002. lef. 16-1.

dında bulunduğu avluyla, çifte girişler, köşeli veya yilankavi geçitler ve hendek üzerinde yer alan en az bir köprüyle daha tahkim edilmişti. *Kebîr Kapı*'nın 17. yüzyılda da benzer şekilde tahkim edildiğini Evliya Çelebi'nin yazdıklarından anlamak mümkündür. Evliya Çelebi, "Varoş Kapısı" olarak tanımladığı *Kebîr Kapı*'nın bu özelliklerine değinmiş, Antalya Kalesi'ni dışarıya bağlayan ve "Şahrah" adı da verilen büyük kara kapısının "birbiri içine geçmiş, yedi kat eğri büğrü, kimi doğuya kimi batıya bakan bir geçit" olduğunu yazmıştır. Seyyah, buradaki her bir kapı arasında "nice bin hile ve şeytanlıklar olduğunu", "Varoş Kapısı"ndan başka hiçbir yerden karaya çıkılmadığını, tüm şehir halkının bu kapıya muhtaç olduğunu sözlerine eklemiştir. Seyyahın, "her bir küçük kapının arasında nice bin hile ve şeytanlıklar olduğu" ifadesi ile "asma demir kafesler ve çeşit çeşit savaş aletleri asılı ve cephaneye ile bezeli kapılardır" sözünü, bu mevkiye bulunan ve perde sur üzerindeki geçişi sağlayan kapıların kalenin savunmasına dönük işleviyle bir arada düşünmek gerekir.⁶³

1815 haritasında kale dışına açılan dış surlar üzerindeki diğer üç kapı ise *Merdivenli Kapı*, *Tabakhane Kapısı* ve *Gümrük Kapısı*'dir. Limana, dolayısıyla denize çıkışı sağlayan bu üç kapı, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde; "Büyük Liman Kapısı", "Ortanca Kapı" ve "Küçük Kapı" olarak adlandırılmıştır.⁶⁴

Evliya Çelebi'nin "Büyük Liman Kapısı" adını verdiği kırk taş merdivenle limana inen güneye nazır kapı, 1815 haritasındaki *Merdivenli Kapı*'dir. Öte yandan 19. yüzyıla tarihlenen bazı kaynaklarda bu kapının adı "Su Kapısı" olarak geçmektedir.⁶⁵

Evliya Çelebi'nin kemeri üzerindeki beyaz mermerde tam bir insan boyunda deriş tasviri olduğunu ifade ettiği ve gümrük binasına çok yakın olduğunu söylediği "Orta Kapı" ise *Debbağhane Kapısı* olmalıdır.⁶⁶

63 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310. Kalelerin ana kapıları üzerinde bu şekilde silah teşhir edilmesi veya silah kabartmaları bulunması, kapının ve kalenin korunması çabasıyla ilişkiliydi. Bu şekilde, kapının ve kalenin silahların himayesinde olduğu açıklanmak istenmiş gibidir. Bkz. Akarca, *a.g.e.*, s. 165.

64 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 311.

65 Charles Wilson, *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.*, London 1895, s. 122.

66 Süleyman Fikri Erten bana göre hatalı bir şekilde üzerinde deriş tasviri bulunan "Orta Kapı"nın, "Husûsi Muhasebe tarafından yaptırılmış olan cesim un fabrikası önünde cenûba nâzır nakışlı kapı" olduğunu iddia etmiştir. Ne var ki Evliya Çelebi'nin bahsettiği "Orta Kapı", *Debbağhane Kapısı*'dir; Süleyman Fikri ise esasında Hasbahçe'nin limana açılan kapısı olduğu için "Hasbahçe Kapısı" da denen *II. Bahçe Kapısı*'ni tarif etmektedir. Keşif defterinde bu kapıya *Debbağhane Kapısı* denmesinin sebebi ise burada bulunan debbağhanelerdir. Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310; Süleyman Fikri Erten, *Antalya Tarihi*, Antalya 1948, s. 70; debbağhaneler için bkz. AŞS. 91/s.

Evliya Çelebi'nin adını verdiği diğer kapı “Gümrük Kapısı”dır ki, kapı 1815 haritasında da bu isimle anılmış, 1835'e ait bir kayıta ise “Balçık Kapı” olarak zikredilmiştir.⁶⁷ Seyyaha göre bu gayet küçük bir kapıydı ve kibleye bakıyordu. Gümrükhane bu kapının iç tarafında yer alıyordu. Bu bölge aynı zamanda hanların olduğu ticari bölgeydi. Burada; “Bezir Hanı”, “Kapan Hanı”, “Dur Veli Hanı”, “Pirinç Hanı”, “Murad Paşa Hanı”, “Çavuş Hanı”, “Urum Ali Hanı”, “Serçe-i Nebi Hanı” isminde büyük odalı hanlar vardı. Mısır ile ticaret bu kapı üzerinden yapıyordu.⁶⁸ Gümrükhane ve çevresi 19. yüzyılda da limanın ticari aktiviteye tahsis edilmiş bölümüydü.⁶⁹ Denize bakan kale duvarının adı “Gümrük Hisarı” idi.⁷⁰ Gümrükhane dışında birçok han –“Elmalı Hanı”, “Kadı Paşa Hanı”, “Yeni Han”, “Uzun Han” gibi– ve müstakil oda ile ambar bu muhitte yer alıyordu.⁷¹

1815 haritasında dış surlar üzerindeki *Bâb-ı Mesdûd* olarak tanımlanmış kapalı kapı 20. yüzyıl başlarında “Çiçekli Kapı” olarak adlandırılan, günümüzde “Üçkapılar” olarak bilinen “Hadrianus Kapısı”dır.⁷² İmparator Hadrianus'un M.S. 2. yüzyılda Antalya'yı ziyareti şerefine inşa ettirilen kapının bulunduğu kapalı alan ilk olarak 1870'lerde kazılmak istenmiş, ancak buna muvaffak olunamamıştı.⁷³ Kapı, 1881-1882'de Mutasarrıf Turhan Paşa'nın girişimleriyle başlatılan hafriyat çalışmaları sonucunda, bu mevkideki duvarların yıkılarak tarihi kapının gün yüzüne çıkarılmasıyla tekrar açılmıştır.⁷⁴ Hicri 1317 Konya Vilayeti Salnamesi'nde bu çalışmalar

182-1.

67 AŞS 6/73.

68 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 314.

69 Gümrükhane binasının 1869'da harap halde olduğu ve bazı yerlerinin tamir edilmesi gerektiği bildirilmişti. Ocak 1906'da çıkan şiddetli fırtına nedeniyle buradaki burçlar yıkılmış, birkaç kişi ölmüş ve iskele yolu tıkanmıştı. Bkz. BOA. İ. DH. 591-41111; BOA. DH. MKT. 1055-9.

70 AŞS 6/75.

71 Örneğin Tekelioğlu Hacı Mehmed Ağa'ya ait Yeni Han'ın yirmi üç odası vardı; hanın bitişiğinde, gümrük görevlilerinin ikamet ettiği odalar bulunuyordu. Uzun Han'da ise ticari mağazalar vardı. Bkz. BOA. D. BŞM. MHE. d. 13237, lef. 3, 6.

72 Süleyman Fikri, *Antalya Lıvası Tarihi*, s. 35.

73 E. J. Davis, yetkililerin 1872'de buradaki girişi tekrar açmak için girişimde bulduklarını, ancak duvarın iç kısmında, girişin hemen ardında bir ev olduğunu ve ev sahibinin bu işe onay vermediğini yazmıştır. Bkz. E. J. Davis, *Anadolu, 19. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Pisidia Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, çev. Funda Yılmaz, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2006, s. 163.

74 Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2010, s. 243. Kapı hakkında Lanckoronski şunları yazmıştır: “Antalya'daki eski yapılar arasında en kayda değer olanı, şehrin doğusundaki üç kemerli kapıdır. Biri Iulia Sancta Kulesi diye adlandırılan iki

enasında kapının üzerinde “nakş ve kalemi fevkalâde bir maharetle yapılmış ve ehl-i rağbetin nazar-ı hayretini celb etmiş” bir zafer takına tesadüf edildiği, takın üzerindeki bakırdan imal edilmiş yazıda “Roma imparatorlarından Hadrianus’un şerefine mahsustur” ibaresinin görüldüğü ve bu hurûfun o vakit Müze-i Hümayun’a gönderildiği bilgisi vardır.⁷⁵

Dış surlar üzerindeki bir diğer önemli kapı da *Kebîr Kapı*’nın batısında yer alan ve haritada *Kemikli Kapısı* olarak adlandırılan kapıdır. Haritada *Ali Paşa Sarayı* olarak işaretlenen bölüme doğrudan girişi sağlayan *Kemikli Kapı*, bazı kaynaklarda “Tiberius Kapısı” olarak tanımlanmıştır. Örneğin Süleyman Fikri bu kapının şehirde İmparator Hadrianus adına inşa edilen iki kapıdan biri olduğunu iddia etmiş; ancak 1844’te Mazhar Paşa tarafından yıktırıldığını ve “el-yevm Tophane Kapısı ismiyle yâd edilen mevkide” bulunduğunu yazmıştır.⁷⁶ 20. yüzyılın başlarına tarihlenen pek çok başka kaynakta da kapı “Tophane Kapısı” adıyla tesmiye edilmiştir.⁷⁷

d. Baruthane Burcu’ndan Limana İnen Duvar (Ek 3-D) ile Mevlevihane ve Türbeler Bölümü’nü Çevreleyen Duvar (Ek 3-F) Üzerindeki Kapılar

Baruthane Burcu’ndan limana inen duvar hattı üzerinde iki farklı noktada iki kapı vardır. Mustafa Raşid Efendi bu kapıları *Cenûb Tarafına Mürûr Eden Kapı (Ek 1-D1)*

kule arasına sıkıştırılmış olan kapı, surlarla çevrili şehrin bir zamanlar ana girişlerinden biriydi. Şimdi ise molozlar arasında birkaç ayak yükselmektedir ve sadece dış taraftan görülebilmektedir. Kapı iç taraftan yapılarla kapanmıştır. Anıt oldukça iyi korunmuş olmasına, uzunca bir süre dış yüzünün bir duvarla örtülü olmasına borçludur. Birkaç yıl önce bu duvara bir delik açılmıştır.” Bkz. von Karl Grafen Lanckoronski, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri*, c. I, çev. S. B. Gün, Suna-Inan Kırac Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2004, s. 10.

75 KVS. Def’a 28, Konya 1317, s. 196.

76 Süleyman Fikri “Tiberius Kapısı” (bazı kaynaklarda “Batı Kapısı”) olarak adlandırdığı kapı hakkında şunları yazmıştır: “... garb cihetine nâzır olup, Olbia, Phaselis, Termessos, Sagalassus, Kretapolis ve sair kasabalara giden yolun mebd’ i’tibâr olunurdu. Bu kapı üzerinde büyük bir heykel dahi mevcut idi ki kadim Yunanlıların Zeus’a ve-yâhûd deniz ilâhı Poseidon’a mahsûs idi. İş bu kapı (1844-1260) tarihinde Mazhar Paşa tarafından yıktırılmış ve elyevm ne kapı ne de heykelden bir nâm ve nişân kalmıştır.” Bkz. Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, ss. 33-35.

77 5 Şubat 1906 tarihli bir belgede “Tophane Kapısı”, “münhedim ve mâil-i inhidâm” olduğu; Mart 1907’de ise ittisalindeki burcun çökmekte olduğu gerekçesiyle zikredilmiştir. Kapı, Süleyman Fikri’nin 1922’de çizdiği şehir haritasında da bu adla anılmıştır. Georgos Pehlivanidis ise kapının üzerinde Zeus heykeli olduğunu, ancak bu heykelin 1844’te Muhtar Paşa (Μουχτάρ Πασά) tarafından yıktırıldığını, Mutasarrıf Turhan Paşa zamanında burada kazı yapıldığında kapının ön cephesinde bir yazıt bulunduğunu iddia etmiştir. Bkz. BOA. BEO. 2756-206645, lef. 1; BOA. İ.DH. 1454-1325. Ra/17; Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, s. 198; Pehlivanidis, *a.g.e.*, s. 98.

ve *İskeleyle Giden Kapı* (**Ek 1-D2**) şeklinde adlandırmıştır. 1834'te Antalya Limanı'na çıkan Alexander William Kinglake'in iç kaledeki (*Ali Paşa Sarayı*'nin olduğu bölge) ikametgâhında oturan Muhassıl Osman Paşa ile görüşmek için geçtiğini belirttiği kapılardan ilki *İskeleyle Giden Kapı*, diğeri ise "iç kalenin kapısı" adını verdiği *Cenûb Tarafına Mürûr Eden Kapı* olmalıdır.⁷⁸

Mevlevihane ve Türbeler Bölümü'nü çevreleyen duvar üzerinde tek bir geçit (veya kapı) yer almaktadır. Bu yapı bölümün güney batı köşesinde, haritada belli belirsiz göze çarpan bir merdivenin üzerinde bulunmaktadır. Ne haritada ne de keşif defterinde adlandırılan bu yapı, esasında bir geçit görünümündedir ve bu nedenle haritada gösterilen diğer kapılar gibi numaralandırılmamıştır.

e. İç Surların Üzerindeki Kapılar

1815 haritasında I. iç sur üzerinde iki farklı noktada üç kapı; II. iç sur üzerindeki üç farklı noktada ise dört kapı vardır. I. iç sur hattı üzerindeki ilk kapı, *Merdivenli Kapı*'nin kuzeyinde yer alan ve haritada ismi belirtilmeyen bir kapıdır (**Ek 1-D3**). Diğer iki kapı ise Paşa Câmî'nin karşısındaki burçtadır (**Ek 1-D4, D5**).

II. iç sur hattı üzerinde batıdan kuzey doğuya doğru sıralanan kapıların isimleri ise haritada *Palamut Kapısı* (**Ek 1-D6**) ve *Balık Pazarı Kapısı* (**Ek 1-D8**) olarak belirtilmiştir. Haritada *Palamut Kapısı* ile aynı burçta yer aldığı görülen Güney Kaleiçi tarafındaki kapı (**Ek 1-D7**) ile sur hattının sonunda gösterilen *Sebilhane Burcu*'na yakın üçüncü kapının adı verilmemiştir (**Ek 1-D9**). Rıfat Özdemir *Sebilhane Burcu* yakınında bulunan "Çarşı Kapısı"ndan bahsetmektedir.⁷⁹ Bu kapının, Mustafa Raşid Efendi'nin haritasında II. iç sur hattı üzerinde gösterilen isimsiz son kapı olduğu düşünülebilir. Ancak bana kalırsa çok daha kuvvetli ihtimal, *Çarşı Kapısı*'nin, *Kebîr Kapı*'dan geçtikten sonra perde sur üzerinde yer alan çarşıya açılan kapı olduğudur.

Özellikle perde surlar ve dış sur duvarları üzerinde bulunan bu kapıların birçoğu, kuşatma yıllarında yıkılmış veya tahrip olmuştu. Bu nedenle, inşa ve tamirleri dolayısıyla keşif defterinde bu kapılardan sık sık bahsedilmiştir. Bunların nasıl inşa ve tamir edileceklerine dair deftere yazılanlar, bu kapıların özellikleri hakkında bilgi vermektedir. Örneğin defterde *Kebîr Kapı*'nin "*kebîr köbri ağacından dört sıra kuşaklı,*

78 Alexander William Kinglake, *Eothen, Traces of Travel Brought Home from the East*, Leipzig 1846, s. 304.

79 Rıfat Özdemir, a.g.m., s. 136.

kablu bayrak demirli ve asma kilimli sair âlât-ı âheni ile mükemmel çift kanadlı”,⁸⁰ *Kemikli Kapı*’nın “*kebîr köbri ağacından dört sıra kuşaklı ve dirhem başlıklı, Semarkand asma kilidli, bayrak demirli ve sair âlât-ı âheni ile mükemmel çift kanadlı*”,⁸¹ *Merdüvenli Kapı*’nın “*kebîr köbri ağacından, dört sıra kuşaklı ve kablu bayrak demirli ve sair âlât-ı âheni ile mükemmel iki kanadlı*”,⁸² *Cenûb Tarafına Mürûr Eden Kapı*’nın “*çift kanadlı, dört sıra kuşaklı ve mis-marlı*”,⁸³ *Seğirdim Duvarı Kapısı*’nın “*kebîr köbri ağacından, dört sıra kuşaklı, kilimli ve çift kanadlı*”⁸⁴ olarak tekrar inşa edileceği notu düşülmüştür.⁸⁵

4. 1815 Haritası’nda Antalya Kalesi’nin Burçları

Mustafa Raşid Efendi’nin çizdiği haritada dikkat çeken bir diğer yapı grubu, sur duvarlarının üzerine oturan ve en önemli işlevi, sağladıkları yükseklik avantajıyla savunmacıların atış menzilini genişletmek ve surları yandan gelebilecek saldırılara karşı korumak olan burç ya da kule adıyla bilinen yapılarıdır.⁸⁶

Haritada I. iç sur üzerinde dokuz, II. iç sur üzerinde on sekiz burç resmedilmiştir. Ancak haritada dendânsız olduğu görülen bu burçların hiçbiri adlandırılmamış, keşif defterinde de bunlara ilişkin herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bunun nedeni, kuşatma döneminde kalenin iç bölümlerinin çok fazla tahribata uğramaması olabilir.⁸⁷

Haritada perde surlar üzerinde ise üç burç gösterilmiş, ancak bunlar hakkında bilgi verilmemiştir. Haritadan anlaşıldığı kadarıyla bu burçlar, perde surlar üzerinde yer alan kapıların güvenliğini sağlamak amacıyla yapılmıştır. Örneğin, *Baruthane Burcu*’nun karşısında yer alan *Seğirdim Duvarı Kapısı*, buradaki burcun içindedir (**Ek 2-A3**). Keşif defterinde ise *Kebîr Kapı*’nın karşısındaki perde sur üzerindeki *Kapı Burcu* zikredilmiştir (**Ek 2-A1**).⁸⁸

80 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 4/81.

81 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 2/21.

82 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/35.

83 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 2/22.

84 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/98.

85 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/35.

86 Bennett; Bradbury vd., *a.g.e.*, s. 201.

87 Keşif defterinden anlaşıldığı kadarıyla Kaleiçi’nde en büyük tahribata uğrayan yerler, Tekelioğullarına ait konakların bulunduğu mahalleler ve yakın çevreleriydi. Örneğin *Ali Paşa Sarayı* ve çevresi ile Mısırlı Mustafa Ağa’nın konağının bulunduğu bölüm tahrip olmuştu Bkz. BOA. C. AS. 840-35837, lef. 2/22, 23; 3/24, 25, 26, 27, 28.

88 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/109, 110.

Harita ile keşif defterinde tanımlanan burçların çoğu, dış surlar üzerindedir. Dış surlar üzerinde ikisi limanda deniz içinde olmak üzere, toplam elli dokuz burç vardır. Bunlar, farklı dönemlerde yapıldıkları için düzensiz bir şekilde ve ortalama 30 ila 40 metre aralıklarda bulunurlar. Genellikle iki katlı tesis edilmişlerdir ve çatılarında bir platform vardır.⁸⁹ Keşif defterinde belirtildiği gibi üst kata geçişler dış merdivenlerle (*burc nerd-bâni*),⁹⁰ platforma geçişler ise iç merdivenlerle sağlanır.⁹¹

Merdivenli Kapı'dan itibaren haritada ve keşif defterinde dış surlar üzerinde gösterilen burçlardan isimleri zikredilmiş olanlar şunlardır: *Çatılı Mühimmât Burcu* (**Ek 2-B1**), “Burc-ı Kebîr” ya da bilinen adıyla *Hıdırlık Burcu* (**Ek 2-B2**), *Alaca Köşk Burcu* (**Ek 2-B3**), *Uzun Burc* (**Ek 2-B4**), *Köşe Burcu* (**Ek 2-B5**), *Zindan Burcu* (**Ek 2-B7**), *Sebilhane Burcu* (**Ek 2-B8**), *Kapı Burcu* (**Ek 2-B9**),⁹² *Nebethane Burcu* (**Ek 2-B10**), *Burc-ı Evvel* (**Ek 2-B11**),⁹³ *Burc-ı Sâni* (**Ek 2-B12**), *Değirmen Burcu* (**Ek 2-B13**), *Burc-ı Evvel* (**Ek 2-B14**),⁹⁴ *II. Burc* (**Ek 2-B15**), *III. Burc* (**Ek 2-B16**), *Burc-ı Râbi* (**Ek 2-B17**),⁹⁵ *Çatılı Baruthane Burcu* (**Ek 2-B18**), *II. Muhammes Burc* (**Ek 2-B20**), *I. Muhammes Burc* (**Ek 2-B21**).

1815 haritası ile keşif defterinde ismi zikredilmeyen, fakat başka kaynaklarda ismi zikredilen dış surlar üzerindeki burçlar ise Evliya Çelebi'nin adını verdiği “Lala Kulesi”, “Mehterhane Burcu” ve “Narin Kule”,⁹⁶ Lanckoronski'nin “Hadrianus Kapısı”nın güneyinde olduğunu yazdığı “Iulia Sancta Kulesi” (**Ek 2-B6**) ile *Baruthane Burcu*'nun batısındaki “Tophane Burcu” (**Ek 2-B19**)⁹⁷ ve muhtelif kaynak-

89 Hellenkemper; Hild, *a.g.e.*, ss. 324-325.

90 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/55.

91 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/50.

92 *Kebîr Kapı*'nın bulunduğu yerdeki bu burç keşif defterinde “*Nebethaneyeye muttasıl Kapı Burcu*” olarak zikredilmiştir. Bkz. BOA. C.AS. 840-35837, lef. 4/79.

93 Burada bahsedilen *Burc-ı Evvel*, *Nebethane Burcu*'nun batısındaki ilk burçtur. Bkz. BOA. C.AS. 840-35837, lef. 2/2.

94 Keşif defterinde zikredilen ve haritada da numaralandırılan bu *Burc-ı Evvel*, *Değirmen Burcu*'nun batısındaki ilk burçtur. Bkz. BOA. C.AS. 840-35837, lef. 2/5.

95 Bu burç keşif defterinde bir kere *Burc-ı Râbi-i Horasani* olarak tesmiye edilmiştir. Bkz. BOA. C.AS. 840-35837, lef. 5/96.

96 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310.

97 Lanckoronski, *a.g.e.*, s. 10.

larda zikredilen “Bademli Burç”,⁹⁸ deniz tarafındaki “Çatal Kule”,⁹⁹ “Gazhane Burcu”dur.¹⁰⁰ Ayrıca, 1834’e tarihlenen bir kayıta *Baruthane Burcu*, “Ali Paşa Burcu” olarak isimlendirilmiştir.¹⁰¹

Dış surlar üzerindeki tüm bu burçlar hakkında keşif defteri ile farklı tarihlerde şehre gelen seyyahların yazdıkları ya da Osmanlı belgeleri ve şer’iyye sicilleri aracılığıyla bilgi edinilebilmektedir.

Hakkında bilgi sahibi olduğumuz burçları Mermerli mevkiinden itibaren ele aldığımızda haritada göze çarpan ilk burç çatılı *Mühimmât Burcu*’dur. Adından da anlaşılacağı üzere bu burcun mühimmât deposu işlevi gördüğü açıktır. Bu durum hem harita üzerinde yazıyla belirtilmiş hem de keşif defterinde “*mühimmat vaz olunan burç*” ya da doğrudan “*mühimmat burcu*” şeklinde açıklanmıştır.¹⁰² Burcun bulunduğu mevkii 19. yüzyılın ikinci yarısında da askeri depo olarak kullanılmaya devam etmiştir.¹⁰³ Ne var ki burcun daha sonra da mühimmat deposu işlevi görmeye devam ettiğine ilişkin bir bilgi yoktur.¹⁰⁴

Çatılı *Mühimmât Burcu*’ndan sonra hakkında detaylı bilgi sahibi olduğumuz diğer burç, esasında bir mezar yapısı olarak inşa edilen ve Geç Roma döneminde şehrin savunma yapılarından biri haline getirilen *Hıdırlık Burcu*’dur.¹⁰⁵ Evliya Çelebi “Kız Kulesi” adıyla zikrettiği *Hıdırlık Burcu*’nun “katmer gül gibi birbiri içinde, safi beyaz mermerden bir sanatlı görülmeye değer kule” olduğunu yazmıştır.¹⁰⁶ Keşif defterinde *Hıdırlık Burcu*, dört köşeli (*murabba*) ve yuvarlak (*müdevver*) olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Defterde burcun dörtgen zemini ile dairesel bölümü arasındaki geçişin bir merdivenle sağlandığı yazılıdır. Merdivenin sonu ile dairesel bölümün kapısı arasında dik ve tehlikeli bir bölüm vardır. Burada tehlikenin giderilmesi için

98 Bademli (Payamlı) Burç, AŞS. 3/1’de “bahre nâzır Bademli Burç” olarak zikredilmiştir. Bu burç muhtemelen Tabya Bölümü’nde idi. Zira AŞS. 3/1’de “Bademli Tabya”dan, AŞS. 5/108’de ise “Bademli Kale”den bahsedilmiştir.

99 AŞS 6/66.

100 BOA. BEO. 2756-206645.

101 AŞS 5/131.

102 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/36,37.

103 BOA. HAT. 1224-47828.

104 Topkapı Sarayı’ndaki “Resm-i Musattah”ta tam da bu mevkide bulunan çatılı yapı “zindan” olarak tanımlanmıştır. Bkz. TSMA. E. 9420-1.

105 Hellenkemper; Hild, *a.g.e.*, s. 322.

106 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310.

demir korkuluk ve parmaklık kullanılmıştır.¹⁰⁷

Keşif defterine göre *Hıdırlık Burcu*'nun üzerinde Antalya Kalesi'ndeki ikinci *nebethane* yer almaktadır. Ancak defterde de belirtildiği gibi bu *nebethane* tamamen tahrip olmuştur. Bu nedenle tekrar bir *nebethane* odası inşa edilmesine ihtiyaç duyulmuş ve bu odanın etrafında katran tahtası kullanılacağı, iki kapılı ve altı pencereci, kiremit çatılı, korkuluklu ve parmaklıklı olacağı vurgulanmıştır.¹⁰⁸

1825'e tarihlenen bir kayıttan ise *Hıdırlık Burcu*'ndaki *nebethane* zemininin katran tahta ile döşenmesi talep edilmiş, burcun alt kısmının (*murabba' mahalli*) mühimmât deposu olarak kullanıldığı belirtilmiştir.¹⁰⁹ Süleyman Fikri'nin, Osmanlı topçu müfettişlerinden biri tarafından 1846'da kalede gerçekleştirilen kazıda, *Hıdırlık Burcu*'nda "akvâm-ı kadîmeye mahsus ok ve şövalyelere ait envai esliha ve levâzımât-ı harbiyeye dair bir depo" keşfedildiğini yazdığı dikkate alınrsa, 19. yüzyılda burcun hem cephane hem de gözetleme kulesi işlevi gördüğü söylenebilir.¹¹⁰

Hıdırlık Burcu'ndan sonra bilgi sahibi olduğumuz diğer burç *Hadrianus Kapısı*'nın güneyindeki *Iulia Sancta* Kulesi'dir. Kitabesinde, burcun *Iulia Sancta* tarafından inşa ettirildiği bilgisi vardır. Charles Wilson, burcun altında bir su kanalı olduğunu –şehre su sevkiyatı yapılan yerlerden biri herhalde bu mevkiide idi– ve II. Mahmud'un ordusunun Haziran 1814 ortalarında bu burcun altındaki su kanalından şehre girdiğini yazmıştır.¹¹¹ 1815 haritasında da bu burcun üzerinde bulunduğu sur duvarı, kuşatmada tahrip olmuş yerler arasında gösterilmiştir.

Kapının kuzeyindeki burç, haritada *Zindan Burcu* olarak tanımlanmıştır ve adından da anlaşılacağı üzere muhtemelen zindan işlevi görmüştür.¹¹² *Zindan Burcu*'ndan

107 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/50.

108 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/54.

109 AŞS 3/1.

110 Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, s. 33. Esasında bu iddia ilk defa Antalya Dimitri Danielloğlu tarafından 1852 yılında yazdığı notlarda şu şekilde dile getirilmiştir: "Şimdi bu kule silah deposu olarak kullanılıyor. Buradaki idareciler içeride binlerce ok ve yay, çok eski zamanlardan kalma pas tutmuş zırh ve miğferler olduğunu söylüyorlar. Bu şüphesiz doğru olmalı. 1846-47 yılında toplardan sorumlu bir idareci burayı gözden geçirip pek çok zırh ve miğferi dışarıya atmıştı. Ok ve yaylar hariç bu atılan malzemenin bir kısmını biz almıştık. Aldıklarımızın çoğu Haçlılara belki de biraz daha eski bir döneme ait süvari kıyafetleriydi. Bkz. D. E. Danielloğlu, *1850 Yılında Yapılan Bir Pamphylia Seyahati*, çev. Ayşe Özil, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010, s. 138.

111 Lanckoronski, *a.g.e.*, s. 11.

112 Wilson, *a.g.e.*, s. 123.

sonra gelen ve haritada *Sebilhane Burcu* olarak zikredilen burç, Evliya Çelebi'nin bahsettiği "Lala Kulesi" olabilir.¹¹³ Surların dışında bulunan burcun karşısındaki caddeye ise 20. yüzyılın başlarında bile "Sebilhane Caddesi" denilmiştir.¹¹⁴

Hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz diğer burç, Evliya Çelebi'nin "Varoş Kapısı" üzerinde bulunduğunu yazdığı ve "Mehterhane Kulesi" adını verdiği burçtur. Bu burç –eğer Evliya Çelebi keşif defterinde *Kapı Burcu* olarak adlandırılan burçtan bahsetmiyorsa– 1815 haritasında *Nevbethane Burcu* olarak isimlendirilmiş burç olabilir. Bu durum nevbet kelimesinin anlamıyla da örtüşür. Zira nevbet, "askeri mızıka takımının hükümdarın saray veya otağı önünde davul vurarak icra ettiği musiki" anlamına gelmektedir. Mızıka takımının bulunduğu yere ise "tablhane", "nakkarehane" veya "Nevbethane" adı verilir.¹¹⁵ Evliya Çelebi'nin bahsettiği "Varoş Kapısı" üzerindeki "Mehterhane Kulesi"nin geçmişte bu işleve sahip olduğu söylenebilir.¹¹⁶ 19. yüzyılda ise *Kebîr Kapı*'nın bitişiğindeki *Nevbethane Burcu*'nun bir gözetleme kulesi işlevi görmüş olması muhtemeldir. Keşif defterinde de burcun üstünde bir *nevbethane odası* olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁷ Öte yandan, 19. yüzyılın başlarına tarihlenen bir belgede, burada kale kapıcılarına (bevvab) mahsus bir oda bulunduğundan bahsedilmiştir.¹¹⁸

Mevkisi nedeniyle ve haritadan anlaşıldığı kadarıyla bu burç "başkule" işlevi görmüş olmalıdır.¹¹⁹ 19. yüzyıla tarihlenen fotoğraf ve gravürlerde bu mevkideki seğirdim terasının oldukça geniş olduğu görülür. Bu durum, burç üzerindeki seğirdim terasının, kalenin bütün surları üzerinde dolaşan yol ağının merkezi olduğunu düşündürmektedir.

113 Evliya Çelebi bu burcu anlatırken, kalenin bu bölümündeki sur hattını tasvir etmiş ve "bu kale iki kat sağlam otuzar arşın, yedi ve sekizer arşın eninde İskender seddi gibi muhkem duvardır" demiştir. Bkz. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310.

114 BOA. BEO. 2788-209026, lef. 2.

115 Abdülkerim Özyadın, "Nevbet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 38 ve Zeynep Tarım Ertuğ, "Tablhane", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, s. 334.

116 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310.

117 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/92.

118 BOA. D. BŞM. BNE. d. 16431, lef. 10. Her kalenin berath kapıcılarının (bevvab) olması olağandı. Örneğin 1900'lere kadar Alanya Kalesi'nin kapıları, kapıcılar tarafından güneşin batmasından yarım saat evvel kapanır ve kilitlenirdi. Bkz. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959, s. 38.

119 "Başkule" (*balâhisar*) kavramı için bkz. Ali Boran, "Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 347.

Keşif defterindeki bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla *Nevbethane Burcu*'nun üstündeki gözetleme odasının kiremit çatısı bulunmaktadır. Oda penceresinin haritada resmedilmiş parmaklıklarının ise Finike ağacından imal edilmesi istenmiştir.¹²⁰

1819'da *Nevbethane Burcu*'nun etrafına, tehlikeli bölümlerine kuşaklı trabzan eklenmiş ya da var olanlar onarılmış, odanın ortasındaki ocak tamir edilmiştir. *Nevbethane* odasına çıkan merdiven ise asma salıncaktır.¹²¹

Nevbethane Burcu'nun batısında *Değirmen Burcu* vardır. Burç adını, bu mevkiye bulunan ve limana inen eski değirmen yolundan (kadim âsiyâb yolu) almış olmalıdır.¹²² *Değirmen Burcu*'ndan sonra, keşif defterinde kiremit çatılı olduğu belirtilen ve yine defterden anlaşıldığı kadarıyla Antalya Kalesi'nin en yüksek burçlarından (*kadd-ı burc 25 zirâ* /yaklaşık 19 metre) biri olan *Baruthane Burcu* yer almaktadır.¹²³ Burcun Haçlılar döneminde Venedikli veya Cenovalı olduğu sanılan bir şövalye tarafından ikametgâh olarak kullanıldığı iddia edilmiştir.¹²⁴ Bununla beraber, burcun cephanelik işlevi gördüğü kesindir, 1834'te "Ali Paşa Burcu" olarak isimlendirilen bu burcun üstünde bir cephanelik bulunmaktadır.¹²⁵

Lanckoronski'nin "Kuzey Şehir Kapısı" olarak tanımladığı, 1815 haritasında *Kemikli Kapı* olarak adlandırılan kapının hemen yanındaki eski burç, muhtemelen *Baruthane Burcu*'nun batısındaki "Tophane Burcu"dur. Burcun üzerinde Selçuklu dönemine ait bir kitabe vardır.¹²⁶

Evliya Çelebi'nin şehrin en batısında, Paşa Sarayı köşesinin ötesinde –herhalde bu saray 19. yüzyılda *Ali Paşa Sarayı* olarak adlandırılan yerdeydi– olduğunu yazdığı

120 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/93.

121 BOA. D. BŞM. BNE. d. 16224, lef. 2.

122 TSMA. E. 9420-1.

123 BOA. C. AS. 840-35837, lef.1/13.

124 Pehlivanidis, *a.g.e.*, s. 98.

125 AŞS 5/131.

126 Bu burç hakkında Lanckoronski şunları yazmıştır: "Kuzey Şehir Kapısı'nın hemen batısındaki bir diğer eski kule neredeyse yukarıya kadar günümüze mükemmel ulaşmıştır. Görünen yirmi bir taş sırasının üzerinde bir korniş yer alır. Bunun üzerinde, ikinci ve üçüncü taş sırasını kesen, kuzey cephede iki, doğu ve batı cephelerde birer dar açıklık bulunur. Açıklığın üst kenarı dördüncü taş sırasının içine girecek şekilde yuvarlatılmıştır. Kornişten itibaren on üçüncü taş sırasının üzerinde mazgal dişleri vardır. Bunlar, tıpkı mermer bloklardan oyulu mimari unsurlu çerçevesiyle beraber, Selçuklu dönemine ait büyük yazıtlı levhası gibi geç dönem ilavesidir. Bu yazıt levhasının yanında ve üzerinde yer alan blok taşlar, kulenin diğer kısımlarından belirgin biçimde farklıdır." Bkz. Lanckoronski, *a.g.e.*, s. 10.

“Narin Kule” ise muhtemelen keşif defterindeki *I. Muhammes Burç*’tur.¹²⁷

Son olarak, haritada deniz içinde resmedilen ve Piri Reis’in “liman ağzının iki tarafında birer kule (burgos) vardır ve bu kulelerin birinden diğerine zincir gerilmiştir, yabancı gemi giremez” sözleriyle tarif ettiği burçlar, asıl vazifesi limanı saldırılardan korumak olan burçlardır.¹²⁸ Evliya Çelebi limanın ağzındaki bu iki burcun “kirpi gibi topları olduğunu” ve “dört tarafı korkuttuğunu” yazmıştır.¹²⁹ Bu burçlar hakkında keşif defterinden elde edilebilen bilgi ise güneyde olanının dört köşesinin “*telâtum-ı derya darbıyla*” yıkıldığı, eğer denize düşerse limanın temizlenmesi gerekeceği, bu sebeple tamir edilmesi gerektiğidir.¹³⁰ Öte yandan, 19. yüzyılın ortalarına tarihlenen İmar Meclisi raporunda buradaki iki burcun üstüne kandil konulacağı bilgisi vardır; bu bilgi, burçların bu dönemde deniz feneri işlevi gördüğünü göstermektedir.¹³¹

Keşif defterindeki tarifler ile haritada resmedilmiş şekillerinden hareketle burçlar -Osmanlı mimarlarının ekseriyetle tercih ettiği üzere- biçimlerine göre de tasnif edilebilir. Örneğin, limanın güneyinde deniz içinde olan burcun tabanı dört köşeli, deniz üstünde kalan kısmı sekizgen (*müsemmen*)’dir.¹³² *Hıdırlık Burcu*’nun zemini dörtgen (*murabba*), üstü ise yuvarlak (*müdever*) olarak tanımlanmıştır.¹³³ Haritadaki çiziliş şekline göre *Hıdırlık Burcu*’nun doğusundaki üçüncü ve dördüncü burçlar üçgen (*müselles*) tiptedir. *Kemikli Kapı*’nın batısındaki ikinci ve üçüncü burç beşgen (*muhammes*), dördüncü burç ise üçgen burçtur. Bu burçlar haricinde kalenin burçları dörtgendir.

127 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 310. Evliya Çelebi’nin bahsettiği “Narin Kule”, kuvvetle muhtemeldir ki *Ali Paşa Sarayı*’nı çevreleyen dış sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Osmanlı kale mimarisinde iç kaleyi tanımlamak için kullanılan “narin kale” veya “narin kule” ifadeleri bu iddianın kanıtı olarak değerlendirilebilir. Narin Kale ve iç kale ilişkisi için bkz. Mahir Aydın, *Vidin Kalesi Tuna Boyundaki İnci*, İstanbul 2015, s. 36.

128 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriyye*, ed. Bülent Özükan, Boyut Yayınları, İstanbul 2013, s. 326.

129 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 314.

130 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 6/119. 12 Haziran 1568’de Rodos Beyi Yahya Bey’e gönderilen hükümden, deniz içindeki bu burçların bu sorunla sürekli karşılaştığı anlaşılmaktadır. Bu hükümden, Antalya Kalesi’nin “liman ağzında” iki tarafında zincir gerilen kuleleri deniz içinde olduğundan ve derya temevvüç ederek diplerini harap ettiğinden tamire muhtaç olduğu bildirilmiştir. Bkz. Behset Karaca, “XVI. Asırda Antalya Tersanesi ve Burada Gemi Yapımı”, ed. Bedia Koçakoğlu vd. *Antalya Kitabı*, Palet Yayınları, Konya 2018, s. 83.

131 BOA. A. } MKT. 236-93.

132 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 6/119.

133 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 3/48.

Esasında bu durum, 12. yüzyıldan sonra kale burçlarının biçiminde yaşanan değişime Antalya'da ayak uydurulmadığını gösterir. Çünkü esas olarak Romalıların kullandığı yuvarlak burçlar 12. yüzyıldan itibaren tekrar revaç kazanmış, hem top atışından hem de lağım faaliyetinden korunmak için burçlar yuvarlanmıştır.¹³⁴ Zira nişan veya hedef alınacak belirgin köşeleri olmadığından, yuvarlak burçlara lağım atmak ya da bu burçları top atışıyla tahrip etmek hayli güçtü.¹³⁵

5. 1815 Haritası'nda Kaleiçi'nin Taksimatı

Mustafa Raşid Efendi'nin haritası, iki iç surun birbirinden ayırdığı üç esas bölüm üzerine çizilmiştir. Duvar tekniği ve malzemesine bakılarak bu iki iç surun Roma ve Bizans devirlerinde mevcut olduğu, bu devirlerde de şehrin 19. yüzyıldaki sur sistemine benzediği iddia edilmiştir.¹³⁶ Haritada iç surlar, tıpkı bunların üzerinde yükselen burçlar gibi dendânsız resmedilmiş, keşif defterinde ise bu duvarlara ilişkin hiçbir tamirat faaliyetinden bahsedilmemiştir; sadece I. iç sur duvarı üzerindeki bir bölüm –yıkık olduğuna işaret edilmek amacıyla– karalanmıştır.

I. iç sur (**Ek 3-H**) hattı *Neubethane Burcu*'ndan başlar, Uzun Çarşı Sokak boyunca devam eder ve iskeledeki *Merdivenli Kapı*'ya ulaşır. Bu iç surlar üzerindeki kitabelerde şehrin ikinci fethinin hikâyesi anlatılmıştır. Bilindiği gibi Antalya 1215'te Kıbrıs hükümdarı tarafından tekrar zapt edildiğinde kaledeki Müslümanlar öldürülmüştü. Şehir birkaç sene Kıbrıslıların elinde kaldıktan sonra İzzeddin Keykavus tarafından sürdürülen ve bir ay devam eden şiddetli bir muhasarayla 1216 başlarında

134 Hıdırlık Burcu'nun kare planlı bir kaide üzerine yükselen yuvarlak kulesi, savaş teknolojisinde yaşanan bu dönüşümden bağımsız olarak değerlendirilmelidir. Zira yapı bir savunma kulesi olarak inşa edilmemiş, benzerlerini görkemli Roma mezarlarında bulan bir anıt mezar olarak inşa edilmişti. Bkz. George E. Bean, *Eski Çağ'da Güney Kıyılar*, çev. İnci Delemen-Sedef Çökay, Arion Yayınevi, İstanbul 1999, s. 24.

135 Bennett; Bradbury vd., *a.g.e.*, s. 184. Bu değişimin izlerine Antalya Kalesi'nin burçlarında rastlanılmamasının muhtemel nedeni, şehrin lağım atmanın çok güç olduğu hayli taşlık bir zemin üzerinde yükselmesi, ayrıca derin bir hendek ve perde sur ile çevrili olmasıydı. 1812-1814 kuşatmasında Osmanlı ordusuna komuta eden Ali Paşa, Aralık 1812 dolaylarında başkente gönderdiği bir yazıda Antalya Kalesi'ne lağım atmanın güçlüğünden bahsetmiştir. Bkz. BOA. HAT. 1224-47830 E.

136 Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, s. 107. Tuncer Baykara ise I. iç sur hattının şehirdeki Müslümanlar ile gayrimüslimleri ayırmak için 1216'da İzzeddin Keykavus tarafından, II. iç sur hattının ise on sene sonra Alaaddin Keykubad tarafından yaptırıldığını iddia etmiştir. Bkz. Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990, ss. 110-111.

geri alınmıştı. Antalya Kalesi bu dönemde kapsamlı bir tamir görmüş, I. iç sur hattı birçok kitabeyle donatılmıştı.¹³⁷

Dış surlara yaklaşan bir kalınlık ve burç sıklığı içeren II. iç sur (**Ek 3-I**) hattı ise Kaleiçi'nin doğu bölümünü Mermerli mevkiinin üstünden başlayıp güneydoğu istikametinde kat eder.¹³⁸ Bu sur hattı I. Alaaddin Keykubad döneminde kapsamlı bir imar görmüştür. II. iç sur üzerindeki tüm kitabeler, söz konusu inşaat faaliyetinin bu dönemde yapıldığını göstermektedir. Kitabelerde bu hat üzerinde yer alan burçların kimler tarafından yapıldığı da yazmaktadır.¹³⁹

Haritayı I. ve II. iç surların böldüğü üç esas bölüm üzerinden tasnife tabi tuttuğumuzda; Kuzey Kaleiçi, Orta Kaleiçi ve Güney Kaleiçi bölümleri ile karşılaşılır. Bu üç ana bölüm arasında bir tek Kuzey Kaleiçi, her biri müstakil, iç kapılarla geçişin sağlandığı alt bölümlere ayrılır. Bu alt bölümlerden ilki yerleşime açık olan Câmi-i Atık Mahallesi ve çevresidir. Bu alt bölüm, dış surlar itibarıyla *Nevbethane Burcu* ile başlar, batıdaki *Değirmen Burcu* ile sona erer (**Ek 3-G**). Bu iki burç arasında ise *Burc-ı Sâni* ile *Burc-ı Evvel* yer alır. *Burc-ı Sâni* üzerinde dış surların dışındaki toprak şerit arasında geçişi sağlayan bir kapı bulunur. *Nevbethane Burcu* ile 1920'lerde "Saat Kulesi" olarak işlev kazanmış burç arasında ise *Kebîr Kapı* vardır. *Kebîr Kapı*'nın güneyindeki kapı *Kale Derûnuna Giden Kapı* olarak isimlendirilmiştir ve Orta Kaleiçi'ne açılmaktadır. Batıdaki kapı ise *İskele Tarafına Giden Kapı*'dır ve Câmi-i Atık Mahallesi ve çevresine açılır.

Câmi-i Atık Mahallesi ve çevresini I. iç sur hattı Orta Kaleiçi'nden ayırır. Bu iç sur, biraz evvel de ifade edildiği gibi *Nevbethane Burcu*'ndan başlar ve *Merdivenli Kapı*'ya gelir. Daha sonra ayırıcı bir duvar kuzeye, *Baruthane Burcu*'na uzanarak bölümü kapatır (**Ek 3-D**). Câmi-i Atık Mahallesi ve çevresi ile Orta Kaleiçi Bölümü arasındaki geçişler ise ilki *Kebîr Kapı*'ya, diğeri *Merdivenli Kapı*'ya komşu iki iç kapı vasıtasıyla sağlanır. Ayrıca, bu bölümün batı tarafındaki *İskele Giden Kapı* aracılığıyla bölüm limana bağlanır.

137 I. iç sur hattı üzerindeki "Fatihnâme" ile ilgili bkz. Scott Redford; Gary Leiser; *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*, çev. İnci Türkoğlu, Suna-Inan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2008, ss. 18-19.

138 Burhan Varkıvanç'ın da ifade ettiği gibi, dış surlara yaklaşan bir kalınlık ve burç sıklığı içermesi ve her yönden mazgal pencereleri ile donatılmış olması gibi nedenlerle, II. iç surun silahlarından arındırılmış bir nüfusu tecrit etmek amacıyla inşa edildiği iddiası hiç ikna edici değildir. Bu surlar kuvvetle muhtemeldir ki Bizans döneminde Arap akınlarına karşı inşa edilmiştir. Bkz. Varkıvanç, a.g.m., s. 61.

139 Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, ss. 110-111.

1815 haritasında bu bölümde gösterilen *Eski Câmi*, günümüzde “Yivli Câmi” olarak bilinen camidir. Selçuklu dönemine kadar uzanan bir geçmişe sahip bulunan câmi, bir zamanlar Antalya'nın ulu camisi olarak fonksiyon görmüştür.¹⁴⁰ *Eski Câmi*'nin merkezinde yer aldığı bölüm, câmiden adını alan Câmi-i Atik Mahallesi'nin yanı sıra Kara Dai ve Ahi Kızı mahalleleri gibi şehrin kadim Müslüman mahallelerine ev sahipliği yapar.

Kuzey Kaleiçi'ndeki bir diğer alt bölüm, Evliya Çelebi'nin “Mevlevihane ile Eski Câmi iç kale gibi altı kuleli bir kat bölme hisardır” sözleriyle tarif ettiği Mevlevihane ve Türbeler Bölümü'dür.¹⁴¹ Bölüm dış surlar itibariyle doğusunda *Değirmen Burcu* ile başlar, batısında *Baruthane Burcu* ile sona erer (**Ek 3-E**). Haritada bu bölümün güney tarafından da bir duvarla kapatıldığı görülür (**Ek 3-F**). Buradaki duvarlar bu alt bölümü diğerlerinden ayırır. Burası esasen *Ali Paşa Sarayı*'nın olduğu bölümle irtibatlıdır. Mevlevihane ve Türbeler Bölümü'nün güney tarafında, günümüzde de mevcudiyetini muhafaza eden iki teras vardır ve ikinci terasın sağ tarafındaki geçit ya da kapı, bölümü Orta Kaleiçi'ne ve limana açar.

1815 haritasında bu bölümdeki iki türbe tanımlanmıştır. Haritanın sağındaki türbenin (Nigar Hatun Türbesi'nin) üzerine “*Sultan Korkud'un*”, solundaki türbenin (Zincir Kıran Türbesi) üzerine ise “*Tarık-i Mevleviyye'den Horasanî Zincir Kıran Baba Hasan Efendi*” notu düşülmüştür.

Kuzey Kaleiçi'nde bulunan *Ali Paşa Sarayı* haritada dış sur hatları takip edildiğinde *Baruthane Burcu* ile başlayıp *I. Muhammes Burç*'la biten (**Ek 3-B**), güneyde limanın üzerinde yükselen ve üzerinde topların olduğu bir duvarla çevrili (**Ek 3-A**), batı tarafında *I. Muhammes Burç*'la başlayıp *II. Bahçe Kapısı*'nın (Hasbahçe Kapısı) bitişiğindeki burca inen duvarla *Hasbahçe*'den tefrik olan (**Ek 3-A**), doğuda ise güneye inen bir başka duvarla Mevlevihane ve Türbeler Bölümü'nden ayrılan (**Ek 3-D**), esas olarak *Ali Paşa Sarayı*'na tahsis edilmiş kapalı bir bölümdür. *Kemikli Kapı*, *Ali Paşa Sarayı*'mı dış sur ve perde sur arasında kalan toprak şeride çıkışına imkân verir. Perde surlar arasındaki geçişler de kapılar aracılığıyla sağlandığından, hem *Hasbahçe*'nin perde sur tarafında yer alan *Zeytinlik* mevkiine, hem de Mevlevihane ve Türbeler Bölümü'nün perde sur tarafına iki küçük kapı aracılığıyla geçiş sağlanır. *Ali Paşa Sarayı* ile liman arasındaki bağlantıyı ise bu alt bölümün doğusundaki *Cenup Tarafına Giden Kapı* sağlar.

140 Yılmaz, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, s. 15.

141 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, s. 311.

Kente hâkim konumu, silah deposu işlevi gören *Baruthane Burcu* ve *Hasbahçe* ile olan ilişkisi gibi nedenler düşünüldüğünde *Ali Paşa Sarayı*'nın olduğu bölümün, İbn-i Battuta'nın "kentün beyinin, ailesi ve devlet erkâmı ile kapıkullarıyla birlikte kent halkından ayrı olarak yaşadığı bölüm" olarak tarif ettiği, "etrafi surlarla çevrili bir kaleyi andıran yer" olduğu açıktır.¹⁴² "Bâlâ hisar" adıyla da tesmiye edilen iç kaleler, surlarla çevrili bir şehrin içinde hâkim bir noktaya; hükümdar ya da kumandanın oturması ve düşmanın surları geçmesi ya da şehirde bir isyan çıkması halinde içine çekilip müdafaada kalması için ikinci bir kale olarak yapılırdı.¹⁴³ *Ali Paşa Sarayı* ve çevresinin "iç kale" ya da "bâlâ hisar" olduğu iddiası E. Sperling tarafından ortaya atılmış,¹⁴⁴ Hellenkemper ve Hild tarafından savunulmuştur.¹⁴⁵ Bölümün, hem içeriden hem dışarıdan toplarla korunduğunu gösteren 1815 haritası ise bu iddiayı görsel olarak da desteklemektedir.¹⁴⁶

Kuzey Kaleiçi'nin son alt bölümü *Hasbahçe*'dir. 1815 haritasında Antalya Kaleisi'ndeki *Hasbahçe*'nin iki kapı aracılığıyla diğer bölümlere açıldığı görülmektedir. *Hasbahçe*, *Birinci Bahçe Kapısı* vasıtasıyla kalenin batısındaki perde sur ile dış sur arasında kalan *Şeytinliğe*, *İkinci Bahçe Kapısı* aracılığıyla da limana açılır.

Kaleiçi'nin diğer iki esas bölümü olan Orta Kaleiçi ile Güney Kaleiçi ise surlar veya ayırıcı duvarlar vasıtasıyla birbirinden ayrılmış alt bölümlerden oluşmazlar, tek başlarına müstakil birer bölüm olarak belirirler. Orta Kaleiçi, I. ve II. iç sur hattı arasında kalır. Nitekim bölüm, *Palamut Kapısı*, *Balık Pazarı Kapısı* ve haritada adı verilmemiş bir diğer iç kapı ile Güney Kaleiçi'ne; *Merdivenli Kapı* aracılığıyla da "Merdivenli İskele"ye ve Kuzey Kaleiçi'ne açılmaktadır. Ayrıca, I. iç sur hattının *Kebir Kapı*'ya en yakın burcu üzerindeki açık kapı aracılığıyla buradan Kuzey Kaleiçi'ne, *Kale Derünuna Giden Kapı* aracılığıyla varoşa geçiş sağlanabilmektedir.

142 İbn-i Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, cilt: I, çev. Sait Aykut, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 335.

143 Arseven, *a.g.e.*, s. 909.

144 E. Sperling *Ali Paşa Sarayı*'nın olduğu bölümü kastederek şöyle yazmıştır: "(Kalenin) batı tarafı daha yüksektir, bu kısımdaki kuleler daha sık inşa edilmiş ve bu kesim bir duvarla şehirden ayrılmıştır. Bu iç kaleye (citadelle) Tophane diyorlar." Bkz. Sperling, *a.g.e.*, s. 67.

145 Hellenkemper; Hild, *a.g.e.*, s. 332.

146 İç kaleden bahseden ilk metin, 1207'deki ilk Selçuklu fethine ilişkin İbn el-Esir'in anlatımıdır. Bu anlatıma göre Selçuklular tarafından ikmal yolları kesilen kent büyük bir açmazla karşı karşıya gelmişti. Sıkıntı öylesine büyümüştü ki bir süre sonra kalede bulunan Frenkler ve Rumlar birbirine düşmüştü. Rumlar Müslümanlara haber göndermişler ve kenti onlara teslim edeceklerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine Frenkler iç kaleye sığınmak zorunda kalmıştı. Bkz. Redford; Leiser, *a.g.e.*, ss. 13-14.

Haritada bu bölüm içinde gösterilen *Mermerli Köşk mahalli* Tekelioğullarına ait köşke ev sahipliği yaptığı için bu adı almıştır.¹⁴⁷ Gene bu bölümde resmedilmiş ve 19. yüzyılın ortalarında bitişiğinde bir muvakkithane olduğunu bildiğimiz Paşa Câmî ise 1606-1617 arasında yaptırılmıştır.¹⁴⁸

Güney Kaleiçi, II. iç sur ile şehrin “varoşunu” güneyden kuşatan dış sur hattı arasında kalır. Bölümü çevreleyen dış sur hattı kara tarafında *Hıdırlık Burcu*'ndan sonra başlar, kuzeyde *Sebilhane Burcu*'na varmadan biter. Kara tarafındaki bu dış sur hattı üzerinde otuz bir burç resmedilmiştir. Bölümü deniz tarafından çevreleyen ve falezlerin üzerinde yer alan dış sur hattı ise Antalya Kalesi'nin savunma işleviyle tanımlanmış alanlarından biridir. Bu nedenle, haritada, II. iç sur hattının falezlerle birleştiği mevki ile *Hıdırlık Burcu* arasındaki dış sur duvarları üzerinde, siyah çerçevele içi boş daireler şeklinde çok sayıda top resmedilmiştir.¹⁴⁹ Haritada, bu bölümde gösterilen son yapı ise Orta Bizans döneminde Pamfilya'nın en büyük kutsal yapısı olan ve bir zamanlar Antalya başpiskoposu tarafından kullanılan (Panhagia Kilisesi) *Yeni Câmî*'dir.¹⁵⁰ Kilise, Sultan II. Bayezid'in oğlu Korkut tarafından câmîye çevrilmiştir.¹⁵¹ Câmî 11 Ağustos 1895 tarihinde çıkan büyük yangından sonra tahrip olmuş, minaresi yandığı için “Kesik Minare” adını almıştır.¹⁵²

Kısacası, haritadan anlaşıldığı kadarıyla, I. ve II. iç surlar ile muhtelif noktalardaki, örneğin *Mevlevihane ve Türbeler Bölümü* ile *Ali Paşa Sarayı* ve çevresindeki ayrıncı

147 BOA. D. BŞM. MHF. D. 13237. Süleyman Fikri Erten bu mevkiinin “Romalılardan kalma bir tiyatro olduğunu” iddia etmiştir. Bkz. Süleyman Fikri, *Antalya Livası Tarihi*, s. 39.

148 BOA. NFS. d. 3230.

149 II. iç sur hattı Güney Kaleiçi'ni diğer bölümlerden ayırmaktadır. Buradan Orta Kaleiçi'ne üç kapı aracılığıyla geçiş sağlanır. Mermerli mevkiine açılan ve 1815 haritasında da adlandırılan *Palamut Kapı* iç sur hattı üzerindeki ilk kapıdır. Bu mevki, 1923'te İtalyan Mühendis G. Scarpa tarafından çizilen haritada “Palamut Mahallesi” olarak adlandırılmıştır. İkinci kapı, haritada *Teni Câmî* olarak adlandırılmış caminin kuzeyinde yer alan *Balık Pazarı Kapısı*'dir. Üçüncü kapı ise iç sur hattının dış surlara yaklaştığı doğu tarafındadır ve haritada isimlendirilmemiştir. G. Scarpa Haritası ve “Palamut Mahallesi” için bkz. Hasan Moğol, *Haritalarla Antalya*, Mehter Yayınları, Ankara 1997, s. 38.

150 Redford; Leiser, *a.ge.*, s. 14.

151 Kilisenin câmîye dönüşme sürecine ilişkin mahalli rivayet şu şekildedir: “Sultan Korkut hazretleri Antalya'da bulunduğu sırada bir câmî-i şerif tesisini arzu edüb hâric-i şehirden atırdığı bir okun mezkûr câmînin aslı olan kiliseye düşmesi ile kiliseyi câmîye tahvil ettiği rivâyet olunuyor. Harikden mukaddem câmînin sakfında bir ok muallâk bulunuyordu. Ve mezkûr okun da Sultan Korkut tarafından atdırılan ok olduğu söylenirdi.” Bkz. KVS. Def'a 30, Konya 1330, s. 526.

152 BOA. Y. A. HUS. 335-66, lef. 2; BOA. DH. MKT. 431-57.

duvarlar bir arada, dış surların çevrelediği Kaleiçi'ni altı bölüme ayırır. Bu altı ana bölüm dışında yer alan şehrin limanı ise kendi içinde ikiye taksim olmaktadır. Bu bölümlerden ilki, limanın batısındaki gümrük binasını da içine alan “Gümrük Limanı”,¹⁵³ diğeri haritada gösterilen kalafatçı dükkânlarının bulunduğu “Merdivenli İskele”dir.¹⁵⁴ Ayrıca, haritada, kalenin kuzey batısında perde surların sona erdiği yerde, ama dış sur duvarlarının da haricinde, keşif defterindeki ifadesiyle “*hâric-i leb-i derya üzerinde*” bir bölüm daha göze çarpar.¹⁵⁵ Bu bölüm, dış surların çizdiği kavis itibarıyla Antalya Kalesi'ne sonradan eklendiği aşikâr olan ve bu surların çevrelediği esas Kaleiçi'nin dışında kalan *Tabya*'dır.

Savunma amacıyla yapılmış ve topraklarla donatılmış *Tabya*, Antalya Kalesi'nin deniz seviyesine en yakın müstahkem mevkiidir. Bulduğu yer özellikle seçilmiş bu yapı, muhtemelen, topun yaygın bir kullanım alanı bulmasından sonra eski istihkâmları güçlendirmek için girilen arayışın sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 18. yüzyılda topçuluğun gelişmesiyle birlikte kale mimarisinde önemli değişiklikler yaşanırken, yüksek duvarlı ve kuleli yapıların top ateşine kolayca hedef olması kalelerin daha alçak inşa edilmesine neden olmuş, kalelerden yapılan top atışlarının da alçaktan yapılması prensibi benimsenmişti. Bu dönüşüm tabyalı kale mimarisini düzenleni geliştirmişti. Yeni sistemde, özellikle deniz kıyısında bulunan kalelerin kuşatma yapan gemilere karşı top atışı yapabilmesi için, toprakların su yüzeyine yakın bir hizaya yerleştirilmesine önem verilmişti.¹⁵⁶ Antalya Kalesi'nde “*hâric-i leb-i derya üzerinde*” bulunan *Tabya* da, kuvvetle muhtemeldir ki bu değişimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

153 Bu bölüme Kaleiçi'nin her tarafından girilebilirdi. Ancak ticari sevkıyatın da gerçekleştirildiği esas giriş noktası, *İskeleye Giden Kapı*'dır. Bölüm doğudaki *Gümrük Kapısı* ve batıdaki *Debbâğhane Kapısı* aracılığıyla denize açılır.

154 Limanın bu bölümü, tekne inşa edilen ve tamir edilen bölümdür. 19. yüzyılın ilk yarısında burada “şahur” ve “şalopa” türü küçük tekneler yapıldığı bilinmektedir. 1815 haritasında da burası kalafatçı dükkânlarının olduğu bölüm olarak tanımlanmıştır. *Merdivenli Kapı*'dan ulaşılabilen bölümün diğeri adı “Merdivenli İskele”dir. Bkz. BOA. HAT. 572-28008; BOA. NFS. d. 3230, s. 10.

155 BOA. C. AS. 840-35837, lef. 5/103.

156 John Keegan, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsün Doruker, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul 1995, ss. 478-479; Eyice, a.g.m., ss. 234-236.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki belli başlı kalelerinden biri olmasına rağmen Antalya Kalesi'nin fiziki şemasına ve taksimine ilişkin çok az araştırma yapılmıştır. Şehrin sur planının verildiği Lanckoronski'nin eserinde yer alan 1885 tarihli çizim –ki bu çizim iç surlar üzerindeki burç ve kapıları göstermemekte, kalenin taksimine ilişkin çok az bilgi vermektedir– ve bunu esas aldığı anlaşılın Süleyman Fikri'nin 1922'de çizdiği kale şeması haricinde, Osmanlı döneminden günümüze bir plan ulaşmamıştır. Ayrıca, Kaleiçi'nin Antik dönemden bugüne kadar kesintisiz yerleşim alanı olarak kullanılması, antik şehrin tamamını kapsayan arkeolojik kazı çalışmalarının yapılmasını olanaksız kılmaktadır. Son olarak, sistematik bir şekilde 1914'te başlayan ve 1930'ların ortalarında biten yıkım süreci maalesef görsel olarak (tam manasıyla) belgelendirilememiştir. Tüm bu nedenler bu önemli tahkimata ilişkin tahlilde bulunmayı güçleştirirken, kalenin 1815'e ait şematik bir planını ve taksimini veren Mustafa Raşid Efendi'nin haritası ile ona eşlik eden keşif defterinin değerini arttırmaktadır. Ayrıca, Osmanlı Arşivinde bulunan kale keşif defterleri arasında, bütüncül bir plan veya haritanın eşlik ettiği çok az belge vardır; dolayısıyla 1815 haritası ile kale keşif defteri bu açıdan da önem arz etmektedir.

Gerçi, Antalya Kalesi'ni tasvir eden bilinen ve günümüze ulaşan bu en eski harita, topografya bilgisinden ve haritacılığın teknik araç ve gereçlerinden mahrum bir şekilde çizilmiştir. Haritada surların yön değiştirdiği veya keskinleştiği noktaları izlemek güçtür; mesafeler ölçülmeden, göz kararı küçültülmüştür; yapılar ve mevkiler arasında muvazenesizlikler vardır. Kısacası, bu harita, kalenin mevcut şeması hakkında ancak bir fikir vermektedir.

Ne var ki bu eksikliklerin hiçbiri haritanın değerini azaltmamaktadır. Çünkü Mustafa Raşid Efendi'nin haritası, çizildiği dönem itibariyle kaleyi çevreleyen hendeği, perde surları, perde surlar üzerindeki kapıları, şehrin dış ve iç surlarını, surlar üzerindeki burçları ve kale kapılarını eksiksiz göstermektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, harita ve keşif defteri kullanılarak –ve çok defa Kaleiçi'nde de incelemeler yaparak– bu yapıları buldukları mevkileri göstererek tanımlamak mümkün olmuştur. Örneğin Antalya Kalesi'nin seğirdim terasları ilk defa bu denli ayrıntılı incelenmiş, görsel bir belge olmadığı için daha önce bilinmeyen ya da mevkisi tam olarak tespit edilemeyen birçok kapı ve burca ilk defa bu çalışmada işaret edilmiştir. Keşif defteri ise haritada gösterilen kapı ve burçların şekil, özellik ve işlevleri hakkında bilgi verdiğinden, çalışmada bu hususlara da değinilmiştir. Ayrıca, kale-

deki çeşitli yapılara ilişkin defterde sunulan nesnel verilerden yararlanılmış, ilgili veriler yapıların niteliğini ve niceliğini saptamakta kullanılmıştır. Tüm bunların dışında, çalışmada Kaleiçi'nin nasıl taksim edildiğine ilişkin açık bir öneri geliştirilmiş; daha önce değinilmemiş *Tabya* ele alınmış, kalenin topraklarla tahkim edilmiş bölümlerinden bahsedilmiş, iç kalenin nerede olduğu, limanın iki farklı bölüme ayrıldığı gibi hususlara ışık tutulmuştur.

Burada son olarak, tüm bu tanımlama ve tespitlerin belirli bir dönem için geçerli olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Çünkü çalışmada yer yer gösterildiği gibi; burç, kapı, hatta bölüm isimlerinin yarım yüzyıl gibi kısa bir süre içinde bile değiştiği düşünüldüğünde, tek bir seferde ve tek bir plana ve keşif defterine dayanarak kalenin tüm tarihini anlatmanın mümkün olmadığı açıktır. Ayrıca –her ne kadar Osmanlı döneminde kalenin esas iskân şeması ile taksiminde çok büyük bir değişim yaşanmadığı iddia edilebilse de– *Tabya* örneğinde olduğu üzere, değişimin, kalenin bölümlenmesine ilişkin de takip edilebilir tarafları vardır. Zira kaleler her şeyden önce askeri yapılardır ve askeri teknolojinin gelişimine bağlı olarak değişmiştir. Ayrıca, içinde insanların yaşadığı yerler olan kaleler, âdem-i merkezîyetçiliğin güçlenmesi gibi toplumsal hayatı etkileyen değişimlerden etkilenmiştir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Sadaret Mektûbî Kalemi (A. MKT.)

46-12;125-81; 236-93.

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO.)

2756-206645; 2788-209026.

Cevdet Askeriye Belgeleri (C. AS.)

840-35837.

Cevdet Dâhiliye Belgeleri (C. DH.)

76-3780.

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Bina Eminliği Defterleri (D. BŞM. BNE. d.)

16224; 16431.

Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Muhallefat Defterleri (D. BŞM. MHF. d.)

13237.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemi (DH. MKT.)

431-57; 1055-9.

Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-i Vilâyât Müdürlüğü (DH. UMVM.)

97-38.

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT.)

1224-47828.

İrade Dâhiliye (İ. DH.)

591-41111; 1454-17; 1454-1325.Ra/17.

İrade Hariciye (İ. HR.)

2-51.

İrade Meclis-i Valâ (İ. MVL.)

296-12002.

İrade Şûrâ-yı Devlet (İ. ŞD.)

1702-23.

Nüfus Defterleri (NFS. d.)

3230.

Maliye Nezareti Varidat Muhasebesi Temettuat Defterleri (ML. VRD. TMT. d.)

9665.

Yıldız Husûsî Marûzât (Y. A. HUS.)

335-66.

2. Antalya Şer'iyeye Sicil Defterleri

Defter No: 1, 3, 5, 6, 19.

3. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

TSMA. E. 9420-1.

Kaynak ve Araştırma Eserler

- Akarca, Aşkîdil, *Yunan Arkeolojisinin Ana Çizgileri I Şehir ve Savunması*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- Arseven, Celal Esad, “Kale”, *Sanat Ansiklopedisi*, c. II (VII. Fasikül), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983, ss. 908-910.
- Aydın, Mahir, *Vidin Kalesi Tuna Boyundaki İnci*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Baykara, Tuncer, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 1990.
- Bean, George E., *Eski Çağ'da Güney Kıyılar*, çev. İnci Delemen-Sedef Çokay, Arion Yayınevi, İstanbul 1999.
- Bennett, Matthew; Bradbury, Jim vd., *Dünya Savaş Tarihi Ortaçağ, Teçhizat Savaş Yöntemleri Taktikler 500-1500*, c. 1, çev. Özgür Kolçak, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Boran, Ali; “Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, ss. 347-361.
- Cağlar, Burhan, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul 2010.
- Danieloğlu, D. E., *1850 Yılında Yapılan Bir Pamphylia Seyahati*, çev. Ayşe Özil, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.
- Davis, E. J., *Anadolu, 19. Yüzyılda Karya, Frigya, Likya ve Psidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, çev. Funda Yılmaz, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul 2006.
- Erten, Süleyman Fikri, *Antalya Tarihi*, Antalya 1948.
- Ertuğ, Zeynep Tarım, “Tablhane”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, c. 39, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010, ss. 333-334.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekte, Medine*, c. I, haz. Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2011.
- Eyice, Semavi, “Kale”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, c. 24, Türkiye

- Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001, ss. 234-242.
- Fikri, Süleyman, *Antalya Livası Tarihi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1338.
- Hellenkemper, H; Hild, F. “Lykien und Pamphylien”, *Tabula Imperi Byzantini*, 8 (2004), ss. 297-359.
- İbn-i Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, cilt: I, çev. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- Lanckoronski, von Karl Grafen, *Pamphylia ve Pisidia Kentleri*, c. I, çev. S. B. Gün, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2004.
- Moğol, Hasan, *Haritalarla Antalya*, Mehter Yayınları, Ankara 1997.
- Kadriye Hüseyin, *Mukaddes Ankara'dan Mektuplar*, çev. Necmeddin Sahir Silan, Cumhuriyet Kitap, İstanbul 1999.
- Karaca, Behset, “XVI. Asırda Antalya Tersanesi ve Burada Gemi Yapımı”, ed. B. Koçakoğlu, B. Karşlı, *Antalya Kitabı Selçukludan Cumhuriyet'e Sosyal Bilimlerde Antalya 1*, Palet Yayınları, Konya 2018, ss. 78-95.
- Keegan, John, *Savaş Sanatı Tarihi*, çev. Füsün Doruker, Yeni Yüzyıl Yayınları, İstanbul 1995.
- Kırçınzade Süleyman Şükrü, *Seyahatül-Kübra*, yay. Salıp Şapçı, Eğirdir Belediyesi, Eğirdir 2005.
- Konya Vilayeti Salnamesi (KVS) Def'a 28, Konya 1317.
- Konya Vilayeti Salnamesi (KVS) Def'a 30, Konya 1332.
- Krickl, Ernst, *1892 Likya Günlüğü*, çev. Filiz Dönmez Öztürk, Z. Zühre İlkgelen, Suna İnan Kıraç Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2005.
- Le Bruyn, Corneille, *Voyage au Levant, L'Asie Mineure, Chio, Rhodes, Chypre, &c. D'Egypte, Syrie, & Terre-Sainte*, c. II, Paris 1725.
- Özaydın, Abdülkerim, “Nevbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslam Ansiklopedisi*, c. 33, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2007, ss. 38-41.
- Özdemir, Rıfat, “Osmanlı Döneminde Antalya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı (1800-1867)”, *XI. Türk Tarih Kongresi (5-9 Eylül)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, ss. 133-166.

- Pehlivanidis, Georgos, *Attáleia kai Attaleiotes, Pamfylia, Lykia, Pisidia, Kilikia A, Atlantis* Yayınları, Athina 1989.
- Pirî Reis, *Kıtab-ı Bahriyye*, ed. Bülent Özükan, Boyut Yayınları, İstanbul 2013.
- Redford, Scott; Leiser, Gary, *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*, çev. İnci Türkoğlu, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2008.
- Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Doğu Matbaası, Ankara 1959.
- Sperling, E. "Ein Ausflug in die Isaurischen Berge im Herbst 862", *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, c. 16, Berlin 1864, ss. 1-69.
- Stein, Mark L. *Osmanlı Kaleleri Avrupa'da Hudut Boyları*, çev. Gül Çağalı Güven, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2007.
- Şenyurt, Oya, "III. Selim Döneminde İnşaat Ortamını Yönlendiren İki Fransız Mühendis ve Kale Tamirleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, ss. 487-521.
- Tızlak, Fahrettin, "Tekelioğlu İsyanı", *XIII. Tarih Kongresi (4-8 Ekim)*, Kongreye Sunulan Bildiriler, c. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, ss. 237-254.
- Yılmaz, Leyla, *Antalya (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- Yılmaz, Leyla-Tuzcu, Kemal, *Antalya'da Türk Dönemi Kitabeleri*, Haarlem 2010.
- Yılmaz, İbrahim-Dikmen, Ümit, "Osmanlı Döneminde Kullanılan Yaklaşık Maliyet Tahmin Yöntemleri", *New World Sciences Academy*, c. 7, no. 1, 2012, ss. 73-83
- Varkıvaç, Burhan, "Surların Oluşum Süreci Üzerine Bazı Gözlemler", içinde Redford, Scott; Leiser, Gary, *Taşa Yazılan Zafer Antalya İçkale Surlarındaki Selçuklu Fetihnamesi*, çev. İnci Türkoğlu, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2008.
- Wilson, Charles, *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasia, Persia, etc.*, London 1895.

EKLER

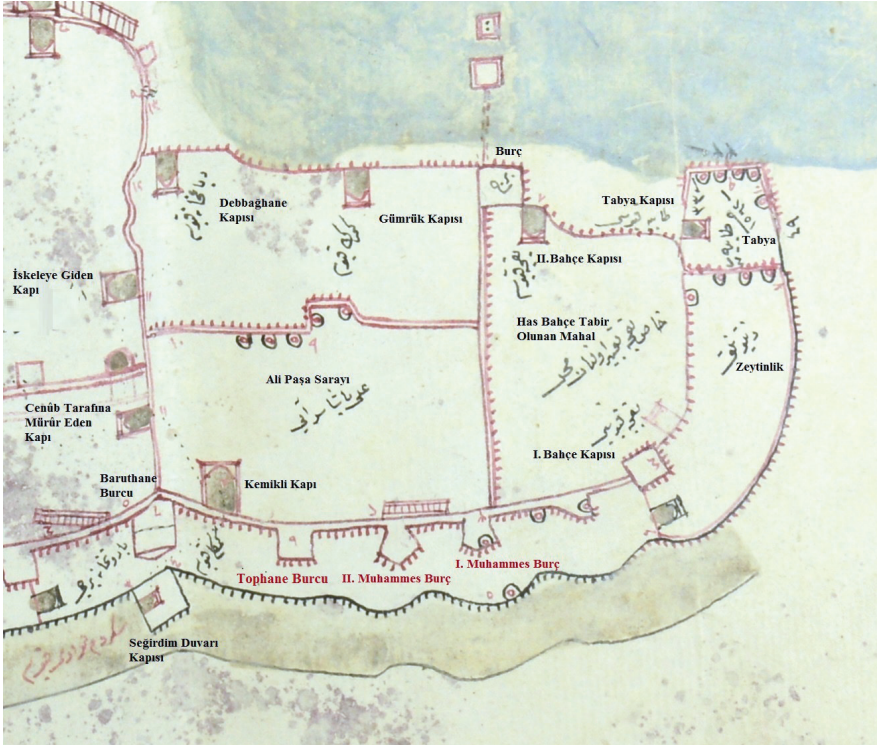
Ek 1: 1815 Haritası'nda Antalya Kalesi'nin Kapıları

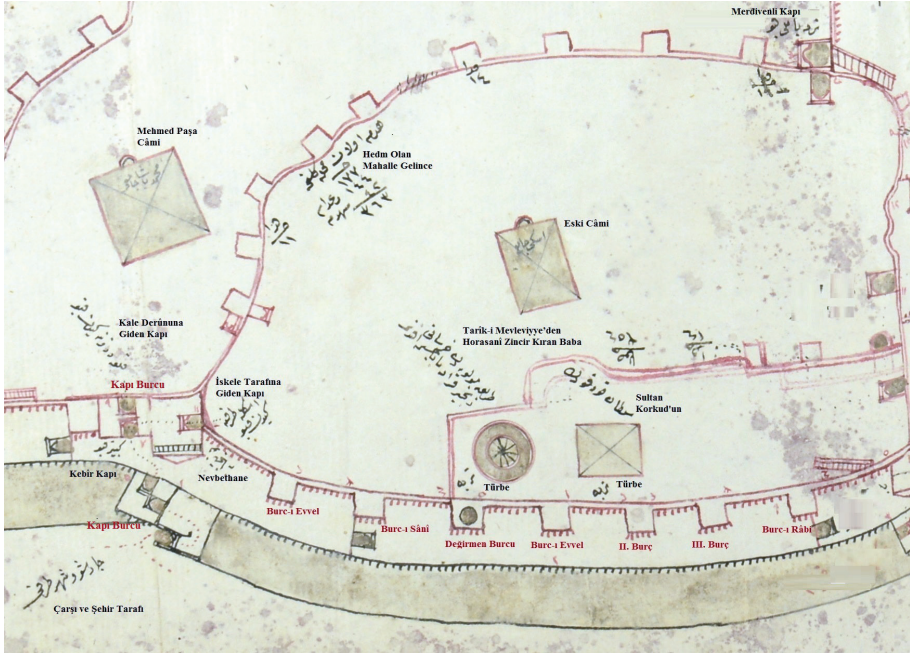
Ek 2: Antalya Kalesi'nin tanımlı burçları

Ek 3: Antalya Kalesi'nin sur ve duvarları

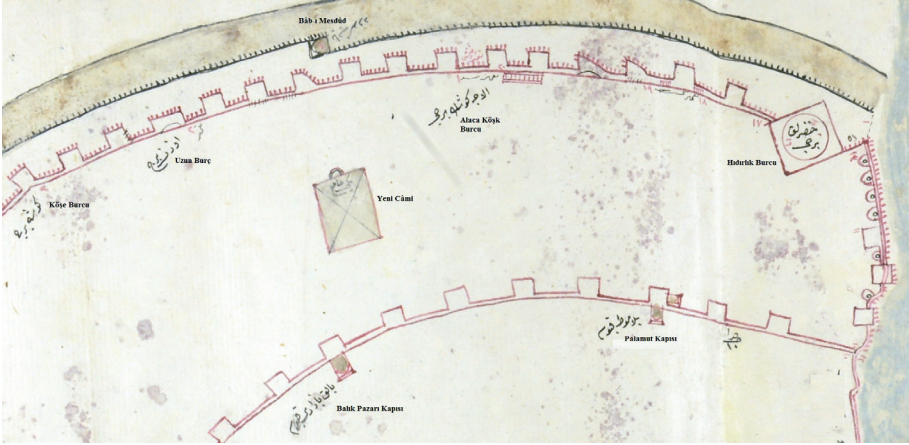
Ek 4: Ali Paşa Sarayı, Hasbahçe ve Gümruk

Ek 5: Kebîr Kapı, Câmî-i Atık Mahallesi ile Mevlevihane ve Türbeler Bölümü

Ek 6: Sebilhane Burcu ve Bâb-ı Mesdûd

Ek 7: Hıdırlık Burcu ve Güney Kaleiçi

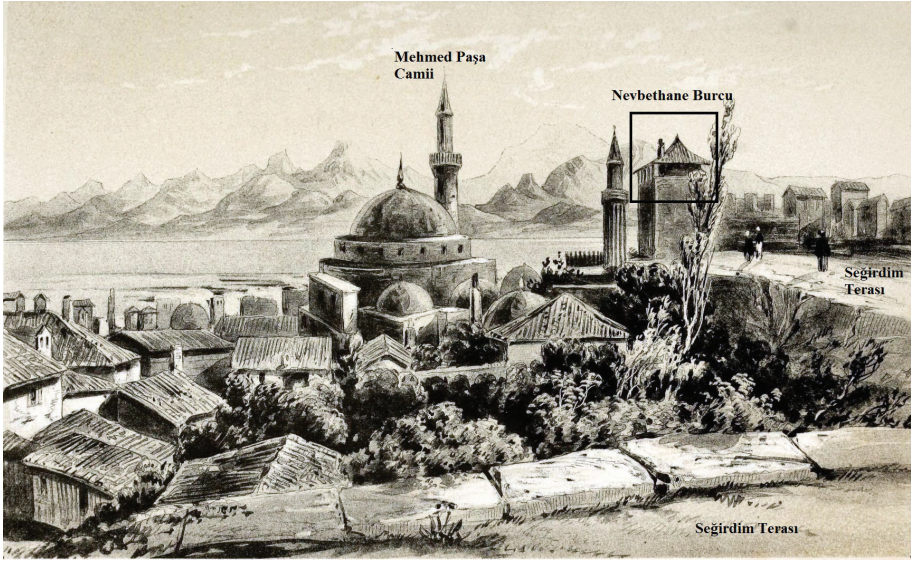

Ek 8: Mermerli ve Merdivenli İskele

Ek 9: Çatılı Baruthane Burcu, perde sur üzerinde yer alan Segirdim Duvarı Kapısı ve üzerinde Selçuklu kitabesi bulunan Tophane Burcu.

Kaynak: Ernst Krickl, *1892 Lykia Günlüğü*, çev. Filiz Dönmez, Zühre İlkelen, İstanbul 2005.

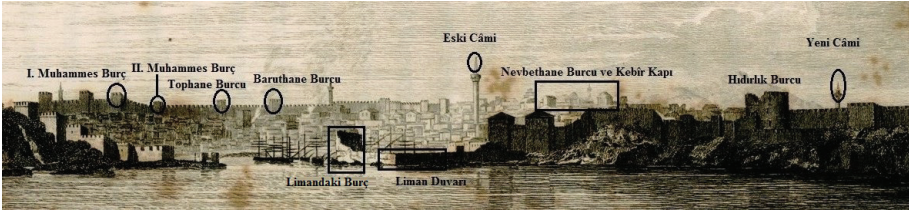

Ek 10: Nevbethane Burcu ve seğırdim terası.

Kaynak: Thomas A. B. Spratt - Edward Forbes, *Travels in Lycia, Milyas, and the Cıbratis*, Londra 1847.

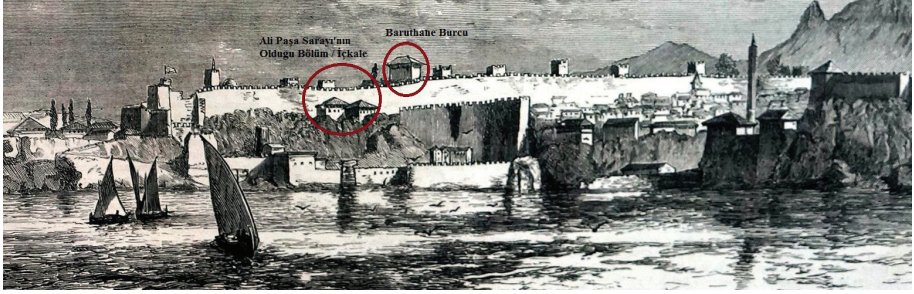

Ek 11: “Hasbahçe Kapısı” adıyla da bilinen II. Bahçe Kapısı’nın yıkıntıları.

Ek 12: 1812 yılında G. Cooke tarafından çizilmiş Antalya resmi.

Kaynak: Francis, Beaufort, *Karamania, or a Brief Description of the South Coast of Asia Minor and of the Remains of Antiquity*, Londra 1817.

Ek 13: Baruthane Burcu ve Ali Paşa Sarayı'nın Olduğu Bölüm / İçkale.

Kaynak: *The Graphic*, 17 April 1880.

An English Merchant in Ottoman İzmir (Smyrna): William Barker (1731-1825)

Miyase Koyuncu Kaya*

Abstract

In the eighteenth century, in order to stimulate British trade in the Levant the British Levant Company made such decisions as accepting membership of countrymen. With the benefits of changes in the Company's rules, William Barker of Derbyshire became a member of the Company and came to İzmir (Smyrna) in 1760 for the purpose of trade and "profit". Focusing on William Barker's life, this research examines the rules binding merchants of the Company in Ottoman lands, their relations with both Ottoman subjects and "European" residents in İzmir, the reflections of inter-states competitions and conflict on trade in concerned period and their contacts with Ottoman authorities by analysing documents including Barker's letters to his family, minutes of the Levant Company, records from the Ottoman archives, traveller accounts, and the letters sent by the traders of the Smyrna Factory to the authorities in London. This study sheds light on how economic, political and social conditions of late eighteenth and early nineteenth centuries in Levant affected European merchants residing in Ottoman lands individually and communally. Not leaving a lucrative trade back in the Ottoman lands where he had started as a merchant without capital and ended up bankrupt, William Barker who resided in İzmir for 65 years until his death left a generation that continued to live in these lands until the middle of the 20th century.

Keywords: Trade, Levant Company, British merchants, Ottoman Empire, İzmir (Smyrna), Franks (Europeans), William Barker.

* Assoc. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Ankara/TURKEY, miyasekoyuncukaya@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6438-8177 DOI: 10.37879/belleten.2020.717
Makale Gönderim Tarihi: 30.09.2019 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

Osmanlı İzmir’inde Bir İngiliz Tüccar: William Barker (1731-1825)

Öz

İngiliz Levant Kumpanyası, 18.yüzyılda Levant ticaretini canlandırmak için taşralıları da üyeliğe kabul etmek gibi kararlar almıştır. Değişen şartlardan istifade ile Derbyshire’lı William Barker da Levant Kumpanyasına üye olmuş ve 1760 yılında ticaret yapmak ve kazanç elde etmek amacıyla İzmir’e gelmiştir. Bu araştırma, William Barker’ın hayatına odaklanarak, İngiliz tacirlerin tabi oldukları kurallar, Osmanlı tebaası ve diğer Frenklerle ilişkileri, yaşadıkları dönemin devletlerarası rekabet ve mücadelelerinin yansımaları, Osmanlı yetkilileri ile temaslarını; Barker’ın ailesine yazdığı mektuplar, Levant Kumpanyası toplantı tutanakları, Osmanlı arşiv belgeleri, seyyah anlatıları ve Kumpanya tacirlerinin Londra’daki yetkililere gönderdikleri mektupları analiz ederek incelemektedir. Söz konusu çalışma, Levant’ta 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında ekonomik, siyasi ve sosyal koşulların Osmanlı topraklarında yaşayan Avrupalı tacirleri bireysel ve toplumsal olarak nasıl etkilediğini izah etmektedir. Ölümüne kadar 65 yıl İzmir’de ikamet eden William Barker, sermayesiz bir tacir olarak Osmanlı topraklarında iflasla noktalanın macerasında geriye kârlı bir ticaret değil ama 20.yüzyılın ortalarına kadar bu topraklarda yaşamaya devam eden bir nesil bırakmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ticaret, Levant Kumpanyası, İngiliz tacirler, Osmanlı İmparatorluğu, İzmir, Frenkler, William Barker.

Introduction

William Barker’s Arrival in Ottoman Lands

It is clear and well searched that the 18th century was not a lucrative period in terms of trade due to the declining business of the Levant Company,¹ which was established as a result of the efforts of a group of London traders at the end of

1 M. Epstein wrote the early history of the Levant Company in 1908, giving attention to details regarding laws, rules, and persons from the Company’s first decades (*The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London). The whole history of the Levant Company came into the scene in 1935, written by Alfred C. Wood (*A History of the Levant Company*, Oxford University Press, London). For a long time, these two works became the base and cornerstone dealing with the history of the Company and shaped all debates and discussions on the structure and laws of the Company and activities of English merchants. In 1974 M. Kütükoğlu (*Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara) combined Ottoman and British sources under the title of Ottoman-British Economic Relations. Wood and Kütükoğlu’s work covers more or less the same period while Epstein’s work and A.N. Kurat’s 1953 study (*Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, 1553-1610, TTK, Ankara) deal with the early years of Ottoman-British relations, in other words, the early years of the Levant Company.

the 16th century.² The prominent reason for the losses was the efforts of French traders, a historic rival of the British.³ This is because the French began sending new types of fabric which were more attractive and sold for cheaper prices than those produced in England.⁴ Moreover, there were laws subsidising the trade of French⁵ merchants. What was more important, however, is that the French brought, at an increasing scale, merchandise from the colonies in America, which included sugar, indigo and, coffee in particular, earning them a fortune in Eastern Mediterranean trade.⁶ Changes in fashion (e.g. using metal buttons) in England was another reason for the decrease in the variety of products (galls and goats wool) bought by the British from the Ottoman lands.⁷

- 2 H. G. Rosedale, *Queen Elizabeth and the Levant Company, A Diplomatic and Literary Episode of the Establishment of our Trade with Turkey*, Henry Frowde, Oxford University Press, London 1904.
- 3 Literature is abundant in terms of British Levant trade. For example, R. Davis, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Macmillian, London, Melbourne and Toronto 1967; E. Frangakis-Syrett, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700–1820)*, Centre for Asia Minor Studies, Athens 1992; Christine Laidlaw, *The British in the Levant, Trade and Perception of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, I.B. Tauris Publishers, London and New York 2010; D. Panzac, “International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th century”, *International Journal of Middle East Studies* 24/2 (1992), pp. 189-206; *Commerce et navigation dans l’empire ottoman au XVIIIe siècle*, Isis, Istanbul 1996; D. Vlami, *Trading with the Ottomans: The Levant Company in the Middle East*, I.B. Tauris & Co., London and New York 2015; M. Talbot, *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth Century Istanbul*, The Boydell Press, Woodbridge 2017. By focusing on inhabitants of Smyrna in late 18th and 19th centuries Marie-Carmen Smyrnelis analyzes how Muslims of Smyrna, non Muslim subjects and European merchants live in harmony and despite their ethnic and confessional differences and how they define their identity in her two books which depend on her Phd thesis. For her, though all these groups as Muslims, Greeks, Armenians, Europeans (French, British, Venetian, Dutch, Genoese...) divided into communities, they found the way of interaction by crossing religious, ethnic boundaries and also institutional limits, so they created *une ville plurielle*. She highlights “living together” in Smyrna. See Marie-Carmen Smyrnelis, *Une société hors de soi, identités et relations sociales à Smyrne aux XIIIe et XIX siècles*, editons Peeters, Paris 2005; *Une Ville Ottomane Plurielle, Smyrna aux XVIIe et XIX siècles*, Les éditions Isis, İstanbul 2006.
- 4 Sir James Porter, *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks, to which is added, The State of the Turkey Trade from Its Origin to the Present Time*, 2nd edition, printed for J. Nourse, Bookseller to His Majesty, London 1771), v.I, p. 366. For Porter, 1739 was the beginning of the decay of British Levant trade.
- 5 See Paul Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Librairie Hachette, Paris 1911; J.-P. Filippini, L. Meignen, C. Roure, D. Sabatier and G. Stéphanidés (ed.), *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle*, Paris 1976); E. Eldem, *French Trade in Istanbul in 18th century*, Brill, Leiden 1999.
- 6 NA,SP 105/333:21; SP 105/337:70,74.
- 7 A. Wood, *A History...*, p.149; G. Webb Yıldırım, *XVIII. yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, TTK, Ankara 2011, p. 30.

By focusing on an individual, this study does intend to consider the micro-level story of the political and economic changes of the early modern era. The quest was born, rather, of an effort to look for the impacts of macro-level changes/transformations on an individual's life. This paper attempts to ascertain why a merchant seeks his fortune in a foreign country which does not appear to offer lucrative possibilities for commerce. The subject is the life of William Barker, an ordinary British merchant residing in Ottoman İzmir in the late 18th to early 19th centuries. It is not realistic or fair to take one merchant's life, regardless of the economic and political conditions of the early modern era in which he lived, alongside his personal desires and expectations. Therefore, this research seeks to present how changing regional economic and social conditions and international disputes determined an individual life in the early modern era.

Having conducted an assessment of its current situation, the Company decided to revise its rules in 1744 and make a series of arrangements. The efforts of the Company to update and soften its rules came only four years after the French obtained more comprehensive and permanent privileges⁸ (*ahidname/capitulations*)⁹ from the Ottoman Empire concerning Levant trade and transportation between the Ottoman ports, enabling them to hold an unbeatable competitive advantage.¹⁰ The most radical change in the Company's rules came in 1753. While the rule granting the right to Company membership exclusively to London traders was amended to include all British citizens, provincial ports and outports were also opened to Levant trade ships. Thus, the monopoly of merchants in London, who were accused of endangering the livelihood of their countrymen and provincial merchants and of exploiting their resources, was abolished.

8 *Muahadat Mecmuası*, v.I, pp. 277-300. The commercial *ahidnames* contained the rights granted to and the terms and conditions to be obeyed by the citizens of foreign countries during the period of their expedition, residence and trade in the Ottoman lands and territorial waters. The *ahidname* of 1675, in which the *most favoured nation* (*en çok müsaadeye mazhar millet*) status of England was confirmed, was drawn up embracing all the earlier privileges and a *hatt-ı şerif* was granted over the period of its validity until the dissolution of the Levant Company in 1825. See BOA, İngiltere Nişan Defteri, A.DVNSDVE.d, 35/1,1-10 Eylül 1675; The Capitulations and Articles of Peace between the Majesty of the King of Great Britain, France and Ireland & c. and the Sultan of the Ottoman Empire, London, 1679, NA, Foreign Office (FO) 881/80.

9 For detailed discussion of capitulations, see E. Eldem, "Capitulations and Western Trade in the Ottoman Empire: questions, issues and sources" in *Cambridge History of Turkey, vol. III: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, S. Faroqhi (ed.), Cambridge 2006, pp. 283-335; Linda T. Darling, "Capitulations" in *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, 4 vols., ed. John L. Esposito, Oxford 1995, vol. I, pp. 257-60.

10 H. İnalçık, "İmtiyazat: The Ottoman Empire", *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed. (1971), p. 1185.

The year 1753 was a turning point in the life of William Barker, son of Thomas and Sarah Barker of Bakewell in the county of Derby¹¹. By taking advantage of the changing rules and simply paying a membership fee of 20 pounds, W. Barker, a countryman, joined the Company as a new “adventurer”.¹² Before that time, he had gone to London at the age of 17 as an apprentice to merchant Thomas Dunnage, his sister’s husband.¹³ His active participation in and being a vigilant observer of London’s trade life allowed him to make plans about trading in Ottoman lands. The fact that his boss, i.e. his brother-in-law Thomas Dunnage, had close ties with the people trading with the Ottoman Empire also played a part in achieving what W.Barker had been thinking for some time. W.Barker must have taken into account the activities of the Company and the prospects for opportunities and risks of such a business before he paid the membership fee and became a member of the Company at the age of 21. As soon as he had completed the apprenticeship period, he set off for the Ottoman lands, but it was not clear whether the ship would first go to İstanbul or İzmir. W.Barker and John Humphreys¹⁴ made a partnership agreement on the condition of sharing the profit equally and settling in İzmir and İstanbul, respectively.¹⁵ Choosing to live in different cities was part of their plan and partnership because by doing so they would easily tackle the problems relating to İstanbul-İzmir connections that the large trading companies in London frequently faced and complained about this

- 11 When I began to search “Deeds and Papers of the Barker Family of East Lodge, Bakewell, Derbyshire”, the documents were in the Sheffield Archives, but during my research they were moved to the Derby City Council. The references given in this paper belong to the Sheffield Archives (SA) BAR D 800, copy of Mr. William Barker’s Will.
- 12 This was criticized by some authors since it led to a decrease in trade by giving way to new adventurers. W. Eton, *A Survey of Turkish Empire*, T. Cadell and W. Davies, London 1799, p. 477.
- 13 M. Rear, *William Barker Member of The Right Worshipful Levant Company 1731-1825 A Life in Smyrna*, <http://www.levantineheritage.com/pdf/Biography-of-William-Barker-Levant-Company-Merchant-Marjorie-Rear.pdf>, (2015), p. 7. Marjoire Rear is the wife of John Rear who is a descendant of W.Barker through his son, Henry Richards Barker and her work is valuable to understand family ties. However, she wrote life story of W.Barker by disregarding Ottoman sources and used only W.Barker’s letters in Derbyshire archives and Wood’s book as main sources. I have no claim to write “biography” of W.Barker but try to understand effect of macro level social and economic conditions on an individual life in the example of W.Barker as a British man in Ottoman Smyrna in late 18th and early 19th century by taking all sources- from personal letters to Ottoman documents into consideration as much as possible.
- 14 John Humphreys became the Company’s secretary of İstanbul in 1775 and his son, Valentine also became a free member of the Smyrna Factory by taking an oath in 1760. NA, SP 105/357:57, 17 June 1764.
- 15 SA, BAR D 725/15, Letter from W. Barker to John Barker, 18 December 1759.

aspect of their trades in the Ottoman lands. Such an effective partnership might serve as a good reference for their reputation or perhaps it was just a visionary dream that W.Barker had expected to come true.

W. Barker was admitted to the *Freedom of the Levant Company* on 16 November 1759.¹⁶ Following a 14-week journey on board a ship called the *Shardeloes*, under the supervision of a vessel from the British Navy, he arrived at the port of İzmir on 20 March 1760. Five days later he took the Right Worshipful Levant Company's prescribed oath¹⁷ to make true entries and subscribed the tariffs, to qualify himself as a factor at this scale in İzmir. By reading a text in his hand, the oath that W. Barker made to comply strictly with Company rules and customs tariffs, was approved by George Boddington, the Cancellier¹⁸ (Secretary) of the Smyrna Factory of the Levant Company at that time.¹⁹

When W.Barker came to İzmir²⁰, the Company's Factory had a well-established structure. It is possible to learn about his companions by consulting an official document dated 1760²¹, requested by the Ottoman Empire from the Europeans/Franks (*Frenkler*), which contains lists of the numbers, names, possessions and

16 National Archives (NA), State Papers (SP) 105/333, p. 24.

17 NA, SP 105/333, p.4.

18 The Cancellier was a salaried officer and the clerk of the General Assembly. He was not permitted to trade. He had to register the Company's orders, all wills, contracts and other transactions in a separate book. The report of the Lecture delivered by Hyde Clark at The Literary and Scientific Institution in Smyrna in 1862, <http://www.levantineheritage.com/note12.htm>, 26.03.2013.

19 NA,SP 105/337, p. 23.

20 In 1610s, the Levant Company opened its Smyrna (İzmir) Factory considering that was the safest and easiest way to organise the import of Iranian silk. (A. Damiani, *Enlightened Observers*, (Beirut: American University of Beirut, 1979):34). For the growth of Izmir as an international commercial centre, see D. Goffman, *Izmir and the Levantine World, 1550-1650*, Seattle and London 1990; N. Ülker, *The Rise of Izmir, 1688-1740*, Unpublished Phd. thesis, University of Michigan 1975; D. Goffman, "Izmir: from village to colonial port city." *The Ottoman City Between East and West, Aleppo, Izmir, and Istanbul*, ed. E. Eldem, D. Goffman, B. Masters, Cambridge University Press, New York 1999; The report of the lecture delivered by Hyde Clark; Henry A. S. Dearborn, *A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea and Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, v. II, Wells and Lilly, Boston 1819, p. 65; *Evllya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, v.1, ed. S.A. Kahraman, Yapı Kredi yay, İstanbul 2011; E. Frangakis-Syrett, "The Ottoman Port of Izmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 39, 1985, pp.149-162; "Trade between Ottoman Empire and Western Europe: the Case of İzmir in the Eighteenth century", *New Perspectives on Turkey*, v. 2, n. 1, Spring 1988, pp. 1-18.

21 NA, SP 105/337, p. 20.

duration of residence of the staff in their factories. According to this document, the secretary of the British Factory of İzmir, George Boddington, is the longest-standing resident in the city. Together with the Consul Samuel Crawley, a few merchants, a private priest, a physician²², a tailor, four scrivans²³, a maid, a watchmaker, a boatman and two widows are the inhabitants of the Factory. The majority of the consulate residents were single men who did not yet have any property while those who were married had spouses from other European communities. The records as to the duration of stays in İzmir was not kept regularly for each of these persons; therefore, the exact duration of residence of a merchant in İzmir is difficult to determine. Amongst them, there were those who had been living there for a long time and decided on a lifetime stay with their family members and descendants as well as those who had recently arrived and were not certain how long they would stay in this city. There were rich merchants who owned farmland, gardens and country houses, such as those of the Master & Lees Corporation, along with those who had no property at all. Belonging to the British community, there were a hospital and a cemetery surrounded by walls. It is apparent that W. Barker affiliated with a socially and economically heterogeneous group of people who were also part of the “Frank community²⁴,” as labelled by local authorities and society. W. Barker was a “modest countryman” in the British Smyrna Factory, an “English” merchant among Frank community and a European non-Muslim merchant granted to trade in Ottoman lands (*müste'men*) by Ottomans.

1. William Barker's Means of Livelihood

W.Barker's commercial activities -albeit small in size- are typical examples of those of his country with the Ottomans. While sending cotton back to England, he sold woollen fabrics and lead to the Ottoman lands. The products imported from England at the end of the 18th century were limited to woollen fabrics, lead, tin, and watches popular with Turkish people (i.e. with Ottoman Turkish characters

22 BOA, *Düvel-i Enebiye Defterleri* (A.DVN.DVE.d), 036/2:89.

23 Most factors employed a European clerk or scriván, very often Italian or occasionally English; but his wages were small because he too was given freedom to trade on his own account in such profitable trifles as cutlery, watches and carpets. R. Davis, *ibid*, p. 86.

24 Marie-Carmen Smyrnelis usually prefers to define European communities/groups as “colonies” in her two books. (See ft.3) It is well known fact that these communities living in Ottoman lands were under Ottoman jurisdiction. Even if they were regarded in a privileged position thanks to capitulations, they cannot be defined as colonies.

on the dial) and various hardware products. In return, the British were receiving cotton, raw materials for the dyestuff industry, grapes and figs.²⁵ Despite the fact that W. Barker inherited some mines from his father, all of them later passed into the possession of his brother, and only after he had convinced his brother's business partner was William able to start the lead trade.²⁶ As the lead was a substance frequently listed amongst the urgent needs of the Ottoman Empire, it was one of the primary products summoned to be sent to İstanbul without being even unloaded at the port of İzmir. In particular, Barker and his colleagues, as the traders of such a strategic material as lead, the transactions for which the Ottoman Empire had been meticulously supervising, did not have the advantage of bargaining the price to a high profit level as in any other free market.²⁷ In periods when the army was in urgent need of such strategic commodity, the Ottoman Empire ordered it to be sent directly to İstanbul without unloading any cargo in the port of İzmir.²⁸ While the British described the Ottoman Empire's monopoly on the procurement of lead as an act of violation of the capitulations²⁹, W. Barker asserted that they experienced profit loss in the lead trade due to a lack of security causing delays in the sailing of vessels.³⁰ Unable to establish solid commercial networks due to capital insufficiency, W. Barker could not enter the business of importing fabrics from India to the Ottoman lands, a rather lucrative trade for some British traders. Again, W. Barker was not involved in any shipping activities between the Ottoman ports³¹, which was one of the methods of earning income for Europeans.

Having neither strong commercial networks nor enough capital, W. Barker sought, at times, ways to increase income within the Company to fill his purse and make a profit. According to the rules of the Company, the treasurer³² was elected for a two-year period from among the members residing for at least five years in Turkey

25 J. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, London 1805, pp. 50, 55; For imported items see R. Davis, "English Imports from the Middle East, 1580-1780." in *Studies in the Economic History of the Middle East*, M. A. Cook (ed), Oxford University Press, London 1970, pp.193-206.

26 SA,BAR D 800, A/3:20 Letter from William Barker to his Brother in Bakewell, 2nd August 1794.

27 BOA,A.DVN.DE.d 036/2:85-86.

28 BOA,C. AS,272/11294.

29 NA,SP 105/126:192.

30 M. Rear, *William...*, p. 39.

31 NA,SP 105/333:60.

32 NA,SP 105/333:49.

and accounting records of the treasurer were checked by two members whom the Company assigned through the approval of its general assembly, held every six months. The salary of the Factory's treasurer was \$400 per year.³³ In 1775, when Consul Anthony Hayes wanted to resign, the British ambassador asked the Factory to recommend one of its members as a nominee for the mission. In case of such situations like the death of a consul or a vacancy for any reason, the rule was that the senior representative and treasurer of the Company should temporarily undertake the task until the final decision of the Company on who the next consul would be. As a senior member, merchant W. Barker was nominated and, having received the votes of most of the members, he was appointed as the deputy-consul of İzmir in 1775.³⁴ When the consul died in 1794,³⁵ W. Barker, as the most senior representative of the Factory, thought that he would be the most deserving candidate for the consulship. Moreover, as someone who knew the Ottoman languages and their traditions, he considered himself a merchant well respected by both native and foreign people. The underlying reason why W. Barker was so keen on any mission in the Company was the need for a regular income. This is a sign that his plans with respect to commercial activities were not going smoothly and that his trade business, which was run largely on loans (credit), could not meet his daily expenses.

Not only did W. Barker apply for official positions or duties that would provide a regular salary in the Factory, but he also acquired short-term or daily "paid" responsibilities to make a living. He presented himself as an expert and took the responsibility to inspect and arrange the repair of a hospital³⁶ that was rented for the treatment of sick seafarers belonging to the British community. After successfully completing the hospital repair work in accordance with the plan, he undertook another project and played an active role in the necessary arrangements: restoration of a ruined British cemetery that was in an embarrassing condition³⁷ in the eyes of Europeans and the local community. Because of his outstanding efforts in the restoration of the British cemetery, the treasurer expressed on various occasions that Barker deserved a "tip".³⁸

33 NA,SP 105/337:87.

34 NA,SP 105/337:132.

35 BOA, A.DVN.DVE.d 035/1,587:140.

36 Patients' expenses were covered by the ship captains in the hospital (NA,SP 105/333:15) which was rented with the permission of the Company (NA,SP 105/333:63).

37 NA,SP 105/337:118.

38 NA,SP 105/337:170.

In İzmir, where W. Barker lived for 65 years until the end of his life, his business went well from time to time, but after 1780 W. Barker can be seen as someone who was in search of loans of money and with hypothec bills given as security for the loans he had already borrowed. In 1782, he signed a contract that was registered with the Secretariat of the Factory. He provided as collateral the rental income acquired from his warehouses/depots and the *gedik*³⁹ of his house in exchange for a total loan of \$15,000 from his friends at the Factory and other European nationals. The contractual rates of interest, he agreed with the creditors, varied depending on their nationality. W. Barker was so in need of cash that he had to take loans with largely varying rates of interest, without thinking too much of it, and the only way out was to mortgage his properties. It was common practice to use *gedik* as an asset to secure collateral among Ottoman artisans and tradesmen, too. As a foreign merchant residing in Ottoman territory, W. Barker acted as any local merchant and tradesman with financial difficulties did.⁴⁰

In 1791, when he left for London because of his wife's illness, he hit rock bottom financially and looked for a loan to take care of his family. He borrowed £50 from his brother-in-law to be able to leave Leghorn, which he promised to *repay out of the first fruits of his labours*.⁴¹ Nevertheless, he lost everything he had and was trapped in debt. He also owed some money to a York tradesman, and in 1801 he reiterated previous contracts to carry on paying his debts with the mortgaged rental and *gedik* incomes from his properties. When Barker returned alone to İzmir, having no

39 *Gedik*, here, means legal documents that entitled the holder to full usufruct over a property. For its meaning and development of the concept in Ottoman business life, see E.D. Akarlı, "Gedik: implements, mastership, shop usufruct and monopoly among Istanbul artisans, 1750–1850." *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch* (1986), pp. 225-231; "Gedik: A bundle of rights and obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750-1840." in *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage and Martha Mundy, Cambridge University Press 2004, pp.166-200; M. K. Kaya, "The Dilemma of Ottoman State: Establishing New Gediks or Abolishing Them". *Turkish Studies*, 8/5(2013), pp. 441-63; O. Yıldırım-S. Ağır, "Gedik: What is in a Name", *Bread From the Lion's Mouth: Artisans Struggling for a Livelihood in Ottoman Cities*, ed. S. Faroqhi, Berghahn Books 2015), pp. 217-236; S. Ağır, "The Rise and Demise of *Gedik* Markets in Istanbul, 1750-1860." *The Economic History Review*, 71/1(2018), pp.133-56.

40 According to W. Barker's debt list, the highest amount was \$4900 that he borrowed from his wife at various times. \$500 of this amount was inherited from his wife's father. An amount of \$275 was acquired from the sale of a gold watch, a silver tray, two small silver plates, a pair of small pearl earrings from her mother when her family went to Leghorn in 1789. SA, BAR D 800/24, p. 26; Letter from William to Thomas Barker, 17th July 1801.

41 SA, BAR D 800 Letter from W. Barker, Leghorn to Mr. Dunnage, London, 2nd December 1791.

other choice, he had to accept a job offer from William Tomlinson, a friend of his brother-in-law, but he consistently complained about such an engagement.⁴² While W. Barker had once been an independent merchant who managed his commercial networks in the Ottoman lands to which he came through establishing business partnerships, he then fell into the position of a middleman who had to work for a commission. He uttered some of his complaints such that he was working with an intense tempo and unable to spare time for any other activity; he had to give up his positions with the Company at the Factory, treasurership and deputy consulship. Moreover, Tomlinson, once an “apprentice” of W. Barker who taught him trade and language, had exploited his difficult situation and was living in London without doing anything. As he had left his family in London, this was another serious concern for him to take care of them and provide for their livelihood. He also asked his brother to help them through this difficult period and assured him that he would pay back his debts after sorting out his business.⁴³ He could not overcome the trouble that he was facing for not being able to pay a debt of about £200 borrowed from his brother for the repair of his house. The dispute over this debt later extended even to his nephews and caused lasting tension between the families. W. Barker continuously tried to explain the reasons for his incapability of paying already outstanding debts while promising to make payments at the soonest time possible.⁴⁴

2. William Barker’s Social Life

The set of rules that were formed within the framework of capitulations - such as the right of an individual to use his/her own language, religion, customs and traditions - allowed the European merchants to create social and cultural groups⁴⁵ so that they did not feel alone in a “foreign” (i.e. Ottoman) society. Although the details of everyday life are not included in the minutes of the Factory while commercial activities are discussed, the accounts of travellers who visited İzmir shed light on the lives of Europeans and the city itself. European merchants were residing in İzmir on “Frank Street”, near the port and in houses along the seaside. The doors on Frank Street were locked at night and the houses had gateways

42 SA, BAR D 800 Letter from W. Barker to his brother, 1794.

43 SA, BAR D 800 Letter from W. Barker to his brother, 1794.

44 SA, BAR D 800/24:26.

45 M.H. Van den Boogert, *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls, and Berallis in the Eighteenth Century*, E.J. Brill, Leiden 2005, p. 32.

directly connecting to the sea. Living in a neighbourhood whereby entrances and exits were under strict security control, as if an “autonomous” region, gave the residents a kind of freedom of movement. This depiction of such a “secured zone” reveals the clustered community life under an “autonomous” structure in the territory of the country in which they resided. The life around this 15 foot wide street, which extended halfway into the city, provided the Europeans almost the comfort of their own countries.⁴⁶ They described Frank Street, where their houses were lined up, as “our street”, and they did their best to prevent anything they saw as threatening, even near the street. Acting in agreement, all the consuls demanded the customs officer (*Gümrük Emîni*) to prevent a coffeehouse from being opened at the end of Frank Street. They claimed that it could turn into a nest of vagrants and pose a great danger to their safety and stated that they would even meet, if necessary, the cost for its demolition.⁴⁷ Within the residential area concentrated around Frank Street, there existed not only the houses of Europeans but also shops belonging locals to meet the daily needs of residents. The words *Frenkhane* and *Rumhane*, meaning the districts where Europeans and Greeks resided, respectively, were used interchangeably in some Ottoman documents.⁴⁸ According to the various court cases reflected in the documents, it is known that Greek subjects in particular lived and opened shops in the European neighbourhood. For example, in the European neighbourhood, there were workshops of chairs and joinery artisans from non-Muslim Ottoman subjects.⁴⁹

The travellers, while portraying things that were familiar to them or look-alikes in another culture, emphasize also the differences and changes in values, manners, habits and behaviour patterns. Although they had physically isolated residences, their daily lives were similar to that of the locals⁵⁰; since they had been living on the same geography for centuries, their patterns of behaviour and eating habits were perhaps similar, or there existed a common culture developed through social experiences of more than two centuries. The accounts of Chandler, who visited İzmir in 1768, demonstrate how the behaviour patterns of British merchants and

46 H.A.S. Dearborn, *A Memoir on the Commerce and Navigaton of the Black Sea and Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*, vol. I, Wells and Lilly, Boston 1819, p. 57.

47 NA, SP 105/337:60-1.

48 BOA, C.BDL 93/4603.

49 OA, C.İKTS 17/828.

50 Dearborn, *A Memoir...*, p. 59.

their family members resembled⁵¹ those of the Ottomans. Chandler reports that the consul's young daughter kissed guests' hands and placed them on her forehead, thus adopting a full Turkish-style welcome ceremony.⁵² This little girl's gesture was now an adopted and internalized pattern of behaviour rather than imitation. There was also a meeting place for Europeans like a club or casino. This place was open every evening, with an opportunity to read newspapers from different countries in a wide hall. Rooms were available for card games, chess, billiards and private meetings. Most consuls and tradesmen were giving evening parties there.⁵³ W. Barker's wife was fond of gambling and playing cards for money; she even made money by gambling from time to time.⁵⁴ Though the narratives of the travellers related to European traders bring their physical isolation and separate social associations to the forefront, they also reveal that local elements and socio-cultural behaviour patterns of the city where they lived were adopted, especially by the children.

The more or less physically isolated residential area did not prevent the relations of Franks with Ottoman subjects. The characteristics of the relations generally changed in accordance with the positions and titles of the Ottoman subjects. Dragomans, security guards (*yasakçı*) and Jewish customs brokers⁵⁵ were those among the Ottoman subjects who helped with the needs of European merchants. The Company was not involved in the process of determining who the dragoman would be, but the Factory often expressed that it might choose the one who would give the best service.⁵⁶ The dragoman whom the Factory sometimes deemed appropriate among candidates was approved by the Ottoman Empire⁵⁷ by issuing a deed of appointment called *berât*.⁵⁸ The Ottoman Empire opposed the consulates' employing uncertified dragomans and often made prohibitive legal regulations

51 Griffiths, *Travels...*, p. 49.

52 R. Chandler, *Travels in Asia Minor*, Printed at Clarendon Press, Oxford 1775, p. 12.

53 Dearborn, *A Memoir...*, pp. 65-6.

54 1041 dollars 35 paras, SA, BAR D/800.

55 BOA, A.DVN.DVE.d 036/2:37,63.

56 NA,SP 105/333:21.

57 As in the example of the election of the first dragoman, Sig. Paulo Homero, who was their second dragoman before. They promoted all ranks. NA, SP 105/337, p. 95; BOA, A.DVN. DVE.d 035/1, p. 122.

58 For example, BOA, A.DVN.DVE.d 035/1:108, 109,111,115.

and warnings in this regard. Because non-Muslim Ottoman subjects⁵⁹ who were appointed as dragomans⁶⁰ were exempt from poll tax (*jizya*)⁶¹ and considering the intensity of the warnings of the state, as mentioned above, the number of dragomans and similar entering the service of Europeans living in Ottoman lands should not be regarded as too small.⁶² The İzmir Factory had only one dragoman who was fluent in English, which made them more fortunate than the other European merchants.⁶³ It was the duty of the dragomans to communicate between the Ottoman subjects and the Europeans using a common language (*lingua franca*) rather than the original languages of the communities. It was not easy to find a dragoman who knew the native languages of foreign representations. In order to establish healthy communications and commercial connections, Europeans merchants also made an effort to learn Ottoman Turkish.⁶⁴ W. Barker was familiar with the Ottoman language, customs and culture at a level high enough to carry out his own commercial relations and even to teach others.

The Franks had a bound but unwilling relations/contacts with some local Ottoman officials like Captain Pasha. The instrument of contact was presenting a “gift”. This is what Company members frequently quarrelled about and sought excuses for not giving such a “gift”. One of the most common and valuable gifts was the one that was given to Captain Pasha during his visit to the Consulate or when he sent a written message.⁶⁵ Captain Pasha’s sending a verbal message via his dragoman was not an event significant enough to present a gift, nor was this approved and welcomed by the Company in any way.⁶⁶ However they all agreed

59 For the commercial activities of non Muslim Ottoman subjects, see A. İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.

60 Alongside being dragoman was a way to be “member” of Frank community, sharing same economic and social environment provided close contacts for Franks with Ottoman Greek(*Rum*) subjects. It was also common for the Europeans to marry Ottoman Greek women.

61 BOA, A.DVN.DVE.d 036/2:3.

62 Like BOA, A.DVN.DVE.d 036/2:185.

63 NA,SP 105/126:207.

64 Mr. Abro who was allowed 100 piastres for the *year ensuing in order to enable him to provide proper masters to instruct the Turkish language* on the condition that if he did not make a progress in time, he would be discarded the service of *Giovani di Lingua*. NA,SP 105/337:24.

65 NA,SP 105/337:23-4,89,93,104,118,125,142,154,248.

66 NA,SP 105/337:160-1.

that it was not a problem to present gifts to local notables (*aşyan*),⁶⁷ such as the *mütesellim*⁶⁸ Karaosmanoğlu family, because a *mütesellim* would be very helpful in any case and even necessary in some. For instance, a circumcision celebration for the *mütesellim*'s son was an important event for all consuls and turned into a gift-giving competition.⁶⁹ The voluntary attitude, particularly in giving gifts to local authorities, raises the question of whether there was an interest in their relations, and most importantly, this was due to the expectation of swift dealing and assistance from them in foreign merchants' commercial activities and related matters while going through the necessary official procedures. Therefore, what was actually offered to local authorities and influential men is not just a gift, but a reward given in advance for the prospective support they expected in their commercial activities. They were aware of the power of the local authorities to reach the products they would export and, to this end, hoped to obtain their support with the close relations they had already established. They did not refrain from using gift-giving as a means of backing their trade and also paid close attention to what their rivals had given as gifts so as to not fall behind them. In the Ottoman provinces, the attitude of the European foreigners who were aware of those holding the real power showed that the functioning of the provisions of capitulations did differ at the local level. The flexibility of the system or ignoring the rules that restricted them, such as purchasing raw materials on site despite the prohibition of the state, had often served the purpose of the European merchants and they neither complained about the economic activities of the local notables nor hesitate to cooperate with them in this respect.

67 E. Eldem, "Capitulations..." p.310; D. Goffman, "The Capitulations and the Question of Authority in Levantine Trade 1600-1650." *Journal of Turkish Studies*, 10(1986), pp. 155-61. For the role of the local men, see G. Veinstein, "Ayan de la région d'Izmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)." *Revue del'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 20/2(1975), pp. 131-46; Yuzo Nagata, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, TTK, Ankara 1997; İ. Hakkı Kadı, *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century: Competition and Cooperation in Ankara, Izmir and Amsterdam*, Koninklijke Brill NV, Leiden 2012, p. 45.

68 The governor of sub-administrative regions in the Ottoman Empire.

69 Taking into consideration what kind of gift the French might give, the British decided to present a valuable gift, a watch, costing \$500. The fees for the gifts were sometimes paid in cash from the Company's treasury and sometimes sent directly from the UK. NA,SP 105/337:119.

3. Repercussions of Inter-State Relations on William Barker's Life

It is well known that earthquakes, fires and plagues⁷⁰ deeply affecting the ordinary flow of everyday life frequently threatened İzmir in the late 18th century.⁷¹ However, at the end of the century, inter-state social and political turmoil that the city was exposed to seriously affected both security of life and property, disrupted commercial activities and caused the Franks to great worry.

During the Ottoman-Russian wars (1768-1774), the Ottoman fleet anchored in the harbour of Çeşme was burned by fire from warships belonging to the Russian navy on the night of 6 July 1770, and the most severe defeat in the history of the Ottoman maritime was sustained. The British officers in the Russian navy were responsible for this destruction, and the British Admiral had prepared the plan to burn the naval fleet.⁷² Britain took extraordinary measures to secure the safety of the members of the Company, as Russia was its ally, and the British soldiers took part in the Russian navy. With the directive of the Company, the Factory recorded all the debts of its members and their property in terms of quantity and value.⁷³ In the letters sent by the Consul and İzmir merchants to the Company, the Ottoman-Russian wars and their reflections were described in detail.

According to British traders in İzmir who did not feel secure regarding their lives and property after the very last unfortunate uprising on 8 July, the cause of hatred towards them, it was the prejudice of the people that the British helped the destruction of the Ottoman navy through supporting Russians with manpower and warships. According to British merchants, the only one responsible for the rise of tensions and the creation of a hostile environment in İzmir was the Ottoman government; the French also fuelled hatred against the British by benefiting from the situation. In their letters they expressed that they were open to all kinds of advice from London to *eliminate prejudices against them*.⁷⁴ They demanded from their countries that a frigate be sent to İzmir's port as soon as possible to secure their lives and property so that such measures would save their lives when they had

70 See D. Panzac, "La peste à Smyrne au XVIIIème siècle", *Annales E.S.C.*, 28-4,1973, pp. 1071-1093.

71 Chandler, *Travels...*: p. 224.

72 For the naval Battle of Çeşme, see Oğuz Aydemir -Ali Rıza İşipek, *1770 Çeşme Deniz Savaşı*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2006.

73 NA,SP 105/337:105.

74 NA,SP 105/337:106-8.

to leave the city and provide some sort of protection. They also expressed their anxieties in a report⁷⁵ which they presented to the Ottoman Empire. Their direct demands from the British government show that they did not feel safe and clearly considered various alternatives, including leaving İzmir. While they were worried about securing their safety, they continued their daily lives, so as to prove that they were not in a different position and attitude than the other Franks, and decided to maintain demeanour congruent with the way others behaved.⁷⁶ The environment of trust in İzmir was ensured with the Ottoman Empire's emphasis that England was a friendly country and, in particular, with its orders to take necessary measures in İzmir.⁷⁷

The French-British competition and struggle in the Mediterranean following the French Revolution of 1789 had a negative impact on the region's merchants and trade. While the port of İzmir remained under French blockade from November 1793 to April 1794, the British waited for a sea fleet for their safety, and a British fleet anchored in the port of İzmir in the end.⁷⁸ The French anchored in the port of İzmir again after a while and interrupted the British trade for about two and a half years until January 1796. In 1797 the French frigate anchored in İzmir for a short time. The British were not the only ones who suffered damage; the French also complained about the British ships in Ottoman territorial waters, the attack on the French merchant ships and the damage they suffered. The Ottoman Empire impartially notified the Consul that three British ships would be detained in the İzmir port until the negotiations with the British government concluded.⁷⁹

When the Ottoman Empire declared war on France in 1798, the French Consulate, merchant houses and warehouses were searched by Ottoman authorities, their property was confiscated, and the French were also arrested.⁸⁰ Among the properties confiscated by the State, a French merchant's stowage toll and stacker timber were sold to the British Consul for 17,500 qurush, the same merchant's cellar right of *gedik* with four inner doored room and its annex in Derviş Commercial Building were sold to a British merchant named Wilkinson

75 BOA,C.HR, 79/3907.

76 NA,SP 105/337:108.

77 BOA,C.HR, 79/3907.

78 SA, BAR D 800:21, Letter from William Barker to John Barker, 17th June 1795.

79 BOA, C.HR, 71/3527.

80 NA,SP 105/ 337; SP 105/126, miscellaneous pages.

for 2000 qurush, and the property documents were given to them.⁸¹ The British Consul was not sure what kind of attitude it would take when the *Miitesellim* declared/announced a visit to all the British houses suspected of accommodating the French. In a letter which the Consul wrote to the Company, he wished that they will not harm the capitulations they had received, but on the other hand, he defined the French as a common enemy. He also mentioned long-standing sincerity and relationships among themselves owing to marriages⁸² between the British and the French.⁸³ It was a fact that different nations living outside their home countries and sharing common places within the same rules, even though they are affected by interstate conflicts and disagreements, developed a protective reflex of a society and culture in which they took new roots by moving away from the interests of their home countries. At the end of the 18th century, the British consul, unlike his predecessors, left aside British or French privilege; his only fear was the beginning of a revenge movement against *all the Franks*.

According to the British accounts⁸⁴, a real fear for the Franks in İzmir began on 15 March 1797, when a group set houses on Frank Street on fire in the morning hours. For the British, this movement was a deliberate and planned attempt to destroy the Franks living under the protection of capitulations in this land for many years.⁸⁵ A group of Italian subjects who were rope acrobats coming from İstanbul had done a performance in the middle of February near Frank Street. A few days after this event, a quarrel took place in the location where they had performed and lit the fuse of a tragedy. This incident appears in the Ottoman documents

81 BOA,C.HR 101/5006.

82 In fact, marriages between different faiths and ethnicities were not uncommon especially beginning in 19th century. Smyrnelis gives special attention to detect family ties and claims that professional endogamy among the traders was the rule and marital ties were reinforced by professional relationships and vice versa. Marriages were also more frequent among those who desire to diversify their networks. See M.C Smyrnelis, *Une société hors de soi, identités et relations sociales à Smyrne aux XVIIIe et XIX siècles*, pp. 137-192.

83 NA,SP 105/126:211.

84 In 1982 Richard Clogg published the reports of Francis Werry, the consul to the Levant Company, concerning the events in 1797 but in introduction he evaluates the events as *janissary inspired urban riot* and misleadingly regards it as anti-Greek violence and ignores main reasons even though Consul Werry's letters clarify all details. R. Clogg, "The Smyrna Rebellion of 1797: some documents from the British archives", *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, III, 1982, pp. 71-125.

85 NA,SP 105/337:266; SP 105/126:72.

with extensive details.⁸⁶ The mess was caused by a Croatian of Zenta, who had not paid the fare for the performance at the circus built by Austrians outside the Frank neighbourhood, and killed a Venetian guard, janissary Bilal. Then the unrest turned into violence, killing the inhabitants, confiscation of property and fire.⁸⁷ Friends of the murdered *janissary* demanded the surrender of the murderer from the Venetian and Russian consulates, applied to the *Qadi* and informed all consuls, but there was no result. When a group of janissaries who thought they were delayed went to the *Sakız Han* in the Frank neighbourhood, a place where Venetian subjects Zentalians, Slovenians and Croats are gathered, a clash environment developed and incidents became uncontrollably with provocations. According to the British, although the Ottoman Empire, which saw idle and stray Croats in the city as a dangerous factor, warned the local authorities by sending orders to take necessary measures for retaining their guns, *the deliberate omission of the local authorities which could not take any measure to prevent possible dangers in the city during the terrible fire in the Frank Street*, raised the losses and grief of the British. Actually, the number of venues and taverns, where thieves and strangers gathered and drugs were sold, was increasing day by day, and had long threatened the security of the city. Particularly angry armed Venetians and Russians in the gulf lubricated the remaining places and goods even in the fire. One of the important members of the Company (Spencer Smith, Esq.) interceded and requested directly that the Ottoman centre issue orders warning local authorities against taking measures.⁸⁸ Almost all of the Franks living in İzmir believed that security could only be provided by *Mütesellim Karaosmanoğlu*, and they also conveyed their thoughts to the Ottoman centre.⁸⁹

The total losses of the British Factory and the merchants as a result of these incidents was 1,325,000 pounds,⁹⁰ and according to their claims, this equated to a psychological and financial crisis. The houses of Consul Werry, Hayes, Perkins, Lee and Maltass, the most important traders of the Company, were completely burned. Consul Werry lost all of its special liquor stock. Only Wilkonson's and Barker's houses were not damaged by the fire. They wrote detailed letters asking

⁸⁶ BOA, C.ZB 15/737; 80/3959; 90/4483; HAT 186/878; 187/886, 895; 228/1270; C.BLD 5/250.

⁸⁷ See N. Ülker, "1797 Olayı ve İzmir'in Yakılması." *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2/1(1984), pp. 117-58.

⁸⁸ NA,SP 105/337:266-9.

⁸⁹ NA, SP 105/126:83.

⁹⁰ NA, SP 105/126:86-7.

the Company to get involved to demand compensation of the losses⁹¹ by the Ottoman Empire.⁹² Traders whose settlements on Frank Street were burnt moved to the summer resorts of the city, and after a while necessary measures were taken for the reconstruction of old settlements.⁹³

After the incidents in 1797, the Ottoman Empire took serious measures and punished suspects and criminals.⁹⁴ All Venetian subjects were removed from the city, and the captains of the Venetians, who were unaware of the consulates and Venetians in hiding, also received their share of this punishment. According to the British, the removal of these more than two thousand asylum seekers would cause them to become another dangerous subject, and they would undertake piracy in the seas and pose a greater threat. They were uncomfortable with the Ottoman government's failure to inform them about the measures they had taken; they thought only of their own commercial interests since they believed that they should be aware of the measures and possible consequences for their protection. In this regard, a suggestion was developed, and the Ottoman Empire was advised to trust the local notable *Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin* and leave the work to him.⁹⁵ Unemployed and idle persons were forbidden to stay more than one night in coffee houses or inns,⁹⁶ but this was not an adequate and sustainable measure. They believed that security would be ensured in İzmir even if they criticised the measures taken by the state and saw them as inadequate.

The Ottoman Empire also took some measures against the Franks. The State sent an order to record separately vineyards, gardens, houses and land owned by the foreigners who married Christians and Jews or were not married, and to

91 The British factory also lost their library. John F. Usko, chaplain of the Levant Company's factor in Smyrna wrote a letter on 2nd May 1805 to the Company of Merchants to recreate the Factory's library. He sent a list of books needed for their library. For Usko's book list, see Richard Clogg, "The Library of The Levant Company's Factory in Smyrna (1805)", *The Gelaner*, 11 (1974), pp. 112-124.

92 NA, SP 105/126:73,83.

93 BOA, HAT, 165/6859.

94 BOA, HAT 186/8784.

95 NA, SP 105/126:92.

96 Ülker, "1797...", p. 138. Consul Werry's reports verify Ottoman documents. According to Werry's reports Ottoman authorities issued very strict orders for preventing strangers from lodging in the khans and coffee houses more than 24 hours and all private assemblies and meetings of more than three persons were forbidden under strongest penalty. R. Clogg, "The Smyrna Rebellion of 1797...", p. 123.

carefully keep individual records in their registry book so none of them remained outside the record.⁹⁷ In principle, although “purchasing and selling properties by foreigners were against the traditional regulations and rules of properties”, in practice ownership of real estate and the right of *gedik* among the Franks were not rare.⁹⁸ After the 1797 incidents, the Ottoman Empire, which was aware of the fact that the Franks were real estate owners even though this were not legal, sent a decree ordering all the Franks to sell their real estate and rights to open shops in their possession at their initial values. The opinion that the British reached from their own assessment was that the decree in question would cause significant losses, and the ambassador, by interfering in the issue, should ensure their rights to open shops without being subject to tax.⁹⁹ What both sides were aware of was that the ban which remained in theory lost its validity in practice with the authorities’ tolerance permission. The Ottoman authorities did not object to the Franks’ ownership of houses. The attempt to bring the ban into force was meaningful for the British because the Ottoman Empire tried to present a justification to get rid of compensation which it was obliged to pay.¹⁰⁰ What is more, to the British, if the Ottoman Empire intensively suppressed their rights like pre-1797 *gedik* ownership would be allowed. The demands of landowners who wanted exorbitant increases in rent would also be broken.¹⁰¹ Especially after 1797, it became impossible to rent a house at reasonable prices, and prices rapidly showed a significant increase.¹⁰² In this sense, ownership of real estate or *gedik* was of critical importance for the Franks. These real estate and *gediks* were their safeguards when they had problems in trade.

Conclusion

W. Barker stayed in İzmir until the end of his life, until the dissolution of the Company at the same time, and was not able to achieve commercial stability or success. One of the reasons for this was personal, as he lacked strong capital and commercial relations, and another was general, as the effects of the Ottoman-Russian, British-French and Ottoman-French wars reflected in the Mediterranean

⁹⁷ BOA,C.HR,94/4665.

⁹⁸ BOA,C.HR,4/199.

⁹⁹ NA,SP 105/126:95.

¹⁰⁰ NA,SP 105/126:101.

¹⁰¹ NA,SP 105/126:110.

¹⁰² NA,SP 105/126:88.

affected his commercial success. Personal and socio-political conditions forced him into a position of an agent trader who had to live by taking commissions, whereas he wished to organize his own commercial work and enjoy a prosperous life with his earnings.

At the beginning of the 19th century, Britain's commercial presence in the region evolved into the dominant political power, and the Company, of which it was a member, was overdue. The British government wanted the ambassador, whose political role had become prominent since 1821, changing from the position of seeking economic interests to the position of undertaking political responsibilities, and the expenses and salary of the ambassador began to be paid by the government not the Company.¹⁰³ Developments that provided an advantageous position for British traders were not sufficient to save W. Barker's position on the threshold of bankruptcy. During the French invasion of Egypt and then the French-Ottoman war, the Mediterranean became an insecure environment full of warships and pirates; only the few ships sailing under the flags of impartial states could make a journey in these extremely dangerous waters for trade ships. W. Barker came under the auspices of an impartial state, Sweden, to guarantee his future, and in case of need, he received an official certificate which approved this protection in the Ottoman Empire as well.¹⁰⁴

W. Barker established a large household as a reflection of the European society of İzmir. His first wife Flora Robin, a relative of Dr. Andrew Turnbull, who was a physician for Scottish and British citizens, was born in İzmir and the daughter of the French consul. He had seven children with Flora, two of whom were daughters, and lost her to asthma while pregnant with another baby.¹⁰⁵ His second wife, Mary Elizabeth, was the daughter of Valentine Humphrey¹⁰⁶, his business partner, and the mother of 13 children, 10 of whom reached adulthood. In the last years of

103 The number of members of the Levant Company was 270 (NA, SP 105/333:99-101) from 1815 to 1820, and 8, 6 and 7 persons in 1821, 1822 and 1823 respectively became enrolled in the Company as members (NA, SP 105/333:114-5). At the beginning of 1823, 16 persons were registered to the Smyrna Factory. The Company was dissolved in 1825, and the last Izmir Consul was Franciz Werry (NA, SP 105/333:117).

104 SA, BAR D 800/24:26; Letter from William to Thomas Barker, 17th July 1801.

105 D. Manley, "Mr. And Mrs. Barker and Family: Franks in the Levant", *Archaeology and History in Lebanon*, 16(2002), p. 35.

106 SA, BAR D 800:9.

his life, living in İzmir with three sons and two daughters,¹⁰⁷ Barker was suffering from chronic vertigo and shortness of breath. A year after the dissolution of the Company, he lost his life on July 23, 1825 at the age of 86¹⁰⁸ and was buried in İzmir. Two sons were in İzmir as accountants with different British merchants, two sons in Aleppo, one son in Corfu and one in Leghorn, again as an accountant.¹⁰⁹ His son Robert was a traveling Methodist cleric in England.¹¹⁰ His uncaring son George, whom he constantly complained about, was in America and broke off ties with his family. W. Barker left behind a *gedik* of the house that he had bought with money sent by his cousin, and a few worthless pieces of furniture, plates, books, bedspreads, jewellery and debt.¹¹¹ Although it was not legal, the ownership of real estates and *gedik*, which was allowed and omitted by the Ottoman Empire for the sake of friendship, was the only tool saving W. Barker's indebted life after 1770. He left the *gedik* as a legacy to his four daughters and a grandson. The official responsible for carrying out his legacy saw the incidents that occurred in İzmir in those days as an opportunity and began to wait for rich Greek buyers after the Greek revolt in Chios in 1821.¹¹² W. Barker did not achieve the wealth for which he had hoped and dreamed, of trading in the Ottoman territories; his children and grandchildren became members of the Levant world to a far greater extent than he, marrying Greeks or other Franks and spreading throughout the Ottoman territory. The last person left in İzmir from W. Barker's descendants was Mary Barker, who died in 1957.¹¹³

From the 18th century, British, French, Venetian and Dutch traders clustered around Frank Street, where W. Barker was involved, and built a common culture; they became defenders of the interests of the Frank community, not of the nationalities they belonged to. They acted with a single community identity that gathered around the same interests against the decisions and practices of the Ottoman Empire. Moreover, they had no clear idea or decision about how to act in the conflicts between their countries because they mingled socially. They had

107 SA, BAR D 800/24, A/14:34 Letter from William Barker to Thomas Barker, 2 August 1815.

108 SA, BAR D 800/24:42, Letter to William Tromlinson, 2 August 1825.

109 SA, BAR D 800/24, A/20:39.

110 SA, BAR D 800/24:33.

111 BOA.HR.SYS 2923/48.

112 SA, BAR D, 800/24, A/24:43.

113 See Manley, *ibid.*

mixed families; French-British, French-Greek, British-Dutch, and so on. They had no clear “nationalities” such as English or French, but they were Levantines. An individual seeking his fortune in foreign lands in the early modern era may not have expected that he would be a member of an international family and society thanks to social, economic and political conditions of the era, but he was product of his time as everyone.

BIBLIOGRAPHY

Archival Sources

The National Archives (NA), London, United Kingdom.

NA, State Papers (SP) 105/126; 105/333; 105/337; 105/357.

NA, Foreign Office (FO) 881/80

Sheffield Archives (SA), Sheffield, United Kingdom (Currently in Derby)

BAR D 800; BAR D 725.

Presidency of the Republic of Turkey, State Archives (BOA), İstanbul and Ankara, Turkey.

BOA, Düvel-i Ecnebiye Defterleri (Sublime Porte, Registers of Foreign States, A.DVN.DVE.d)

BOA, Cevdet Tasnifi, Askeriye (Cevdet Series, Military, C.AS)

BOA, Cevdet Tasnifi Belediye (Cevdet Series Municipality, C.BDL)

BOA, Cevdet Tasnifi Hariciye (Cevdet Series, Foreign, C.HR)

BOA, Cevdet Tasnifi İktisat (Cevdet Series, Economy, C.İKTS)

BOA, Cevdet Tasnifi Zabtiye (Cevdet Series, Zabtieh, C.ZB)

BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (Foreign Ministry, Documents of Politics, HR.SYS)

BOA, Hatt-ı Hümayun (Imperial Rescripts, HAT)

Published Sources

Akarlı, Engin D., “Gedik: implements, mastership, shop usufruct and monopoly among İstanbul artisans, 1750–1850”, *Wissenschaftskolleg Berlin Jahrbuch*, (1986), pp. 225-231.

- Akarlı, Engin D., “Gedik: A bundle of rights and obligations for İstanbul Artisans and Traders, 1750-1840” in *Law, Anthropology and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, ed. Alain Pottage and Martha Mundy, Cambridge University Press, Cambridge 2004, pp. 166-200.
- An Historical View of the Conduct and Proceedings of the Turkey Company, 1753*, The Worshipful Company of Goldsmiths, University of London 1903.
- Ağır, Seven, “The Rise and Demise of *Gedik* Markets in İstanbul, 1750-1860”, *The Economic History Review*, 71/1(2018), pp. 133-156.
- Aydemir, Oğuz-İşipek, A. Rıza, *1770 Çeşme Deniz Savaşı*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2006.
- Bağış, A. İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayri Müslimler: Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berath Tüccarlar, Hayriye Tüccarları(1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1983.
- Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor*, Printed at Clarendon Press, Oxford 1775.
- Clogg, Richard, “The Library of The Levant Company’s Factory in Smyrna (1805)”, *The Gelemer*, 11(1974), pp. 112-124.
- Clogg, Richard, ‘The Smyrna “rebellion” of 1797: some documents from the British archives’, *Deltio Kentrou Mikrasiatikon Spoudon*, III (1982), pp. 71-125.
- Damiani, Anita, *Enlightened Observers*, American University of Beirut, Beirut 1979.
- Darling, Linda T., “Capitulations” in *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, 4.vols., ed. John L. Esposito. vol. I, Oxford 1995, pp. 257-60.
- Davis, Ralph, *Aleppo and Devonshire Square: English Traders in the Levant in the Eighteenth Century*, Macmillan. London, Melbourne and Toronto 1967.
- Davis, Ralph, “English Imports from the Middle East, 1580-1780”, in *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook. Oxford University Press: London 1970, pp. 193-206.
- Dearborn, Henry A. S., *A Memoir on the Commerce and Navigaton of the Black Sea and Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt*. v.II, Wells and Lilly, Boston 1819.
- Eldem, Edhem, *French Trade in Istanbul in the Eighteenth Century*, Brill, Leiden, Boston, Köln 1999.

- Eldem, Edhem, "Capitulations and Western Trade in the Ottoman Empire: questions, issues and sources" in *Cambridge History of Turkey, vol. III: The Later Ottoman Empire, 1603-1839*, S.Faroqhi (ed), Cambridge University Press 2006, pp. 283-335.
- Epstein, M., *The Early History of the Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908.
- Eton, W., *A Survey of Turkish Empire*. T. Cadell and W. Davies, London 1799.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9. Kitap, v.1, ed. S. A. Kahraman, Yapı Kredi yay., İstanbul 2011.
- Filippini, J.-P., L. Meignen, Roure, C. D. Sabatier and G. Stéphanidés (ed.) *Dossiers sur le commerce français en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle*, Paris 1976.
- Frangakis-Syrett, Elena, *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century (1700-1820)*, Centre for Asia Minor Studies, Athens 1992.
- Frangakis-Syrett, E., "The Ottoman Port of Izmir in the Eighteenth and Early Nineteenth Centuries, 1695-1820", *Revue de l'Occident musulman et de la Méditerranée*, 39, 1985, pp.149-162.
- "Trade between Ottoman Empire and Western Europe: the Case of İzmir in the Eighteenth century", *New Perspectives on Turkey*, v. 2, n. 1, Spring 1988, pp. 1-18.
- Goffman, D., "The Capitulations and the Question of Authority in Levantine Trade 1600-1650. *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), pp.155-61.
- Goffman, D., *İzmir and the Levantine World, 1550-1650*, University of Washington Press, Seattle and London 1990.
- Goffman, D., "İzmir: from village to colonial port city" in *The Ottoman City Between East and West, Aleppo, İzmir, and İstanbul*, Ed. E Eldem, D. Goffman, B Masters. Cambridge University Press, New York 1999.
- Griffits, J., *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, T.Cadel and W.Davis, London 1805.
- İnalçık, Halil (1971). "İmtiyazat: The Ottoman Empire", *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed., v.3, Brill, Leiden 1971, pp. 1179-89.

- Kadı İ. Hakkı, *Ottoman and Dutch Merchants in the Eighteenth Century: Competition and Cooperation in Ankara, İzmir and Amsterdam*, Koninklijke Brill NV, Leiden 2012.
- Koyuncu Kaya, Miyase, "The Dilemma of Ottoman State: Establishing New Gediks or Abolishing Them", *Turkish Studies*. 8/5(2013), pp. 441-463.
- Kurat, Akdes Nimet, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi, 1553-1610*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.
- Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri*, v.I, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü*, Ankara 1974.
- Laidlaw, Christine, *The British in the Levant, Trade and Perception of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century*, I.B. Tauris Publishers, London and New York 2010.
- Manley, Deborah, "Mr. And Mrs Barker and Family: Franks in the Levant", *Archeology and History in Lebanon*. 16(2002), pp. 34-48.
- Masson, Paul, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIIe siècle*, Librairie Hachette, Paris 1911.
- Muahadat Mecmuası*, (1294-96). v. I.
- Nagata, Yuzo, *Tarihte Ayanlar, Karaosmanoğulları Üzerine Bir İnceleme*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.
- Panzac, Daniel, "La peste à Smyrne au XVIIIème siècle", *Annales E.S.C.*, 28/4(1973), pp. 1071-1093.
- Panzac, Daniel, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire during the 18th century", *International Journal of Middle East Studies*, 24/2(1992), pp.189-206.
- Panzac, Daniel, *Commerce et navigation dans l'empire ottoman au XVIIIe siècle*, Isis, İstanbul 1996.
- Porter, Sir James, *Observations on the Religion, Law, Government and Manners of the Turks, to which is added, The State of the Turkey Trade from Its Origin to the Present Time*. v.I, 2nd edition. printed for J. Nourse, Bookseller to His majesty, London 1771.
- Rear, Marjoire, *William Barker Member of The Right Worshipful Levant Company 1731-1825 A Life in Smyrna*, <http://www.levantineheritage.com/pdf/Biography-of-William-Barker-Levant-Company-Merchant-Marjorie-Rear.pdf>, 2015.

- Rosedale, H. G., *Queen Elizabeth and the Levant Company, A Diplomatic and Literary Episode of the Establishment of Our Trade with Turkey*, Henry Frowde, Oxford University Press, London 1904.
- Smyrnelis, Marie-Carmen, *Une société hors de soi, identités et relations sociales à Smyrne aux XIIIe et XIX siècles*. Editons Peeters, Paris 2005.
- Smyrnelis, Marie-Carmen, *Une Ville Ottomane Plurielle, Smyrna aux XVIIe et XIX siècles*. Les éditions Isis, İstanbul 2006.
- Talbot, M., *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth Century İstanbul*. The Boydell Press, Woodbridge 2017.
- Ülker, Necmi, *The Rise of İzmir, 1688-1740*, Unpublished Phd Dissertation, University of Michigan, 1975.
- Ülker, Necmi, "1797 Olayı ve İzmir'in Yakılması", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 2/1(1984), pp. 117-158.
- Webb Yıldırım, Gülay, *XVIII. yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.
- Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*. Oxford University Press, London 1935.
- van den Boogert - Mautrits H., *The Capitulations and the Ottoman Legal System: Qadis, Consuls, and Beratlis in the Eighteenth Century*, E.J. Brill, Leiden 2005.
- Veinstein, Gilles, "Ayan de la région d'İzmir et le commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)", *Revue del'Occident Musulman et de la Méditerranée*, 20/2(1975), pp. 131-46.
- Vlami, Despina, *Trading with the Ottomans: The Levant Company in the Middle East*, I.B. Tauris & CO., London and New York 2015.
- Yıldırım Onur - Ağır, Seven, "Gedik: What is in a Name", in *Bread From the Lion's Mouth: Artisans Struggling for A livelihood in Ottoman Cities*, ed. S. Faroqhi, Berghahn Books 2015, pp. 217-236.
- <http://www.levantineheritage.com/note12.htm>, 26.03.2013.

Bir Hanedan Damadının Yaşam Tarzı ve Standardı: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesi

Serap Sunay*

Öz

Rodoslu zengin bir aileye mensup olan Ahmed Fethi Paşa (1801-1858), çağdaşlarına göre oldukça iyi bir eğitim aldı. Devlet kademelerinde hızla ilerleyen paşa, Sultan II. Mahmud'un dikkatini çekerek, saraya damat oldu. Böylece mesleki kariyeri ve özel yaşamında farklı bir statüye kavuşan Ahmed Fethi Paşa, elde ettiği bu makamlar ve icraatları sayesinde, Tanzimat dönemine damga vurdu. Yanı sıra imparatorluğun en zengin adamlarından birisi haline geldi. Onun çok dikkat çeken devasa serveti ve lüks yaşam tarzı, siyasi rakiplerinin ağır eleştirilerine konu oldu. Terekesinin merkeze alındığı bu makalede, mal varlığından hareketle Ahmed Fethi Paşa'nın ticari ve sosyal ağları, okuma ve harcama alışkanlıkları ile lükse düşkünlüğü gibi hususlar gün yüzüne çıkarılmaya çalışıldı. Ayrıca ardında bıraktığı büyük meblağlardaki borçlarının tespiti ve ödenmesine dair yaşanan sorunlar, arşiv kaynakları kullanılarak incelendi. Böylece Osmanlı Devleti'nde üst düzey bir bürokratin yaşam tarzı ve standardı ortaya konularak karakterine dair elde edilen karinelerle biyografisine katkı sağlandı. İlaveten paşanın ait olduğu zümre ve Tanzimat'la birlikte değişen bazı tüketim alışkanlıklarına dair ipuçları elde etme imkânı doğdu.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Fethi Paşa, Damat, Tereke, Servet, Lüks Tüketim, Borç, Ticaret, Hayırseverlik.

Life Style and Standard of a Dynasty's Son-in-Law: Ahmed Fethi Pasha's Estate

Abstract

Ahmed Fethi Pasha (1801-1858) who comes from a rich, Rhodian family received a very good education compared to his contemporaries. With his quick progress in

* Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir/
TÜRKİYE, serapsunay@yahoo.com ORCID: 0000-0002-0332-5439
DOI: 10.37879/belleten.2020.745
Makale Gönderim Tarihi:17.01.2019 – Makale Kabul Tarihi: 02.10.2019

the State's positions, the pasha aroused Sultan Mahmud II's attention and became a son-in-law in the palace. Thus, Ahmed Fethi Pasha, who gained a different status in his professional career and private life, marked the Tanzimat period thanks to these stations and activities. Additionally, he has become one of the richest men in the empire. His remarkable colossal wealth and luxurious lifestyle became the subject of harsh criticism by his political rivals. In this article in which his estate is discussed, issues such as Ahmed Fethi Pasha's commercial and social networks, reading and spending habits and fondness for luxury were tried to bring to light with reference to his wealth. In addition, the problems related to the determination and payment of debts in the large sums he left behind were examined by using archival sources. Thus, by introducing the life style and standard of a high-level bureaucrat in the Ottoman Empire, his biography was contributed by clues obtained about his character. In addition, there was a chance to get some clues about the class to which the pasha belongs and some consumption habits that changed during Tanzimat period.

Keywords: Ahmed Fethi Pasha, Son-in-law, Estate, Wealth, Luxury Consumption, Debt, Trade, Charity.

Giriş

Osmanlı Devleti tarihinde değişim ve dönüşüm çağı telakki edilen Tanzimat devrini şekillendiren devlet ricâli hakkında bilinenler, onların tarihteki önemleriyle mütenasip değildir¹. Bu bağlamda, sahibinin serveti, yatırım araçları, sosyo-ekonomik ilişki ağı, devlet-şahıs münasebetleri, özel zevkleri, dünya görüşü, okuma ve harcama alışkanlıkları gibi *insani yönünü* ortaya koyan hususlara dair başka kaynaklarda rastlanması güç olan derli toplu bilgiler edinebileceğimiz tereke defterleri büyük önem taşımaktadır². Bu çalışmanın konusunu teşkil eden Ahmed Fethi Pa-

1 Son yıllarda arşive dayalı biyografi çalışmalarında bir artış görülmekle birlikte, henüz istenen düzeyde değildir. Bu duruma Osmanlı tarih yazıcılığında insan faktörünün arka planda bırakılması, hatırat kültürünün gelişmemesi ve belgelerin ketumluğundan doğan problemler de eklenince, ricâl hakkında bilinenler daha da sınırlı bir hal almaktadır. 19. Yüzyıl Osmanlı biyografi yazıcılığı ve biyografların kaynak kullanımında dikkat etmesi gereken hususlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Akyıldız, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 50, (2017), ss. 219-242.

2 Tereke kayıtlarının Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi için önemi ve kaynak değerine dikkat çeken çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan türünün öncüsü olan bazıları için bkz. Halil İnalcık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, (1953), ss. 51-65; Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, (1966), ss. 1-479; Yavuz Cezar, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI/161, (1977), ss. 41-78; Lajos Fekete, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi",

şa'nın terekesi ise onun hem Osmanlı Devlet bürokrasisinde üst düzey görevlerde bulunması hem de saray damatlığı³ gibi son derece önemli bir statüye haiz olması hasebiyle konuyu daha ilgi çekici kılmaktadır. İncelenen tereke, Ahmed Fethi Paşa'nın yaşam tarzı, devlet ve toplum içerisindeki statüsü ile iktidarının menşei ve serencamı hakkında mühim ipuçları barındırmaktadır. Bu noktadan hareketle makalede, paşanın renkli kişiliğini yansıtan ve biyografisine önemli bir katkı sağlayan terekesi merkeze alınarak, *dünyevî değerleri, beğeni ve beklentileri*⁴ ortaya konuldu. Ancak aşağıda örnekleriyle izah edildiği üzere, mevcut terekenin Ahmed Fethi Paşa'nın sahip olduğu mal varlığının tamamını içerdiğini kabul etmek ve gerçek servetinin burada yer alan meblağ olduğu sonucuna varmak mümkün değildir⁵. Bu nedenle, söz konusu eksikliği giderebilmek adına, bilhassa devrin elit bürokratlarına ait tereke kayıtlarının çeşitli arşiv belgeleriyle birlikte kullanılması, büyük resme ulaşmada kilit bir öneme sahiptir.

Ahmed Fethi Paşa'nın hayatı, siyasi ve askeri faaliyetleri başlı başına bir çalışma konusu olduğu ve bu makalenin sınırlarını aştığından, burada paşa hakkında genel birtakım malumatlarla iktifa edilecektir. Rodosî Rikâbdar Hâfız Hacı Ahmed Ağa'nın⁶ oğlu, Enderun'dan yetişen Ahmed Fethi Paşa, elçilik, çeşitli meclislerde âzâhık, valilik, ticaret nazırlığı ve kariyerinde asıl şöhreti elde ettiği tophane

çev. M. Tayyib Gökbilgin, *Belleten*, XLIII/170, (1979), ss. 457-480. Ayrıca terekeler hakkında yapılan çalışmaların kapsamlı bir kaynakçası için bkz. Fatih Bozkurt, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22, (2013), ss. 210-227; Orlin Sabev, "Osmanlı Toplumsal Tarihi için Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012) Bildiriler*, I, (2013), ss. 265-272.

3 Tanzimat dönemi hanedan damatlığı ve önemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Serap Sunay, *Damat Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Şihsî Mücadelesi (1813-1868)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon 2015, ss. 69-90.

4 Tülay Artan, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitinin Saltanatının Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, S. 83, (1999), s. 306.

5 Tereke kayıtlarının kişinin servetini her zaman tam olarak yansıtmadığı ve bunun nedenleri hakkında bkz. Barkan, a.g.m. , s. 75; Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011, s. 73 vd. ; Bozkurt, a.g.m. , ss. 209-210. Ayrıca dönemin ricâlinden Hüseyin Avni Paşa'nın terekesine nispetle çok daha varlıklı olduğu, ancak bunun belgeye yansımadağı Musa Çadircı tarafından da ifade edilmiştir (Musa Çadircı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, XI/15, (1986), ss. 148-149).

6 Enderun'dan rikâbdarlığa yükselen Rodosizâde Hâfız Hacı Ahmed Ağa, 1789 tarihinde saraydan çıkarılarak, emekli edildi. 1215 (1800-1801) senesinde vefat eden Ahmed Ağa, Karacaahmet'te mefundur (Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, I, 153).

müşirliği gibi Osmanlı Devlet bürokrasisinde üst düzey vazifelerde bulundu⁷. 25 Haziran 1840 tarihinde Sultan II. Mahmud'un kızı Atiyye Sultan ile evlenerek⁸, Osmanlı Devlet geleneğinde önemli bir yeri bulunan *damad-ı şehriyâri* unvanını kazandı. Paşanın Atiyye Sultan ile evliliğinden Seniyye ve Feride isimli iki kızı oldu⁹. Şemsinur Hanım ile gerçekleştirdiği önceki evliliğinden ise Mehmed Besim, babası gibi saraya damat olan Mahmud Celaleddin Paşa, Yegâne ve Güzide Hanımlar dünyaya geldi¹⁰.

Askeri ve siyasi sahadaki icraatlarıyla, devrin öne çıkan simalarından birisi olmasının yanı sıra damatlığıyla elde ettiği avantajı üst seviyede değerlendiren Ahmed Fethi Paşa, Sultan Abdülmecid üzerinde kendisinden *müsteşâr-ı saltanat* şeklinde bahsedilecek kadar tesirli oldu¹¹. Yabancı basın tarafından da yakından takip edilen paşanın söz konusu statüsü¹², onu padişahın yetkilerinin sarsılmaz savunucuları olan *muhafazakâr-saray* kanadının güçlü temsilcilerinden birisi haline getirdi. Önceleri çoğu meselede benzer fikirleri paylaştığı devrin en nüfuzlu devlet adamlarından *reformist* kanadın temsilcisi Mustafa Reşid Paşa ile zamanla -sarayın diğer

- 7 Ahmed Fethi Paşa'nın kısa biyografisi için bkz. Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/713, ss. 34-37; Tayyar-zâde Ahmed Atâ Efendi, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293, II, 215-218; Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hierde Osmanlı Ricâli*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977, I, ss. 129-131; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, II, 522; Davut Hut, "Fethi Paşa", *DİA*, İstanbul 2016, Ek-1, ss. 450-451; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Fethi Ahmed Paşa", *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul 1971, X, ss. 5708-5709; Necdet Sakaoğlu, "Fethi Ahmed Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, III, ss. 298-299; Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969, II, 807.
- 8 Serap Sunay, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi", *Belleten*, LXXVII/278, (Nisan 2013), ss. 130-131.
- 9 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980, s. 135; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Atiye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 3/S. 25 (Ocak 1952), s. 1202; Adnan Giz, *Osmanlı Prensesleri A-G*, İstanbul Üniversitesi bitirme tezi, no: 3718, İstanbul 1950, s. 5; Adnan Giz, "İkinci Mahmudun Kızları II", *Tarih Dünyası*, S. 9 (Ağustos 1950), s. 369; Öztuna, *a.g.e.*, s. 807; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, 6.
- 10 Öztuna, *a.g.e.*, s. 807. Mahmud Celaleddin Paşa, Sultan Abdülmecid'in kızı Cemile Sultan ile evliydi (Öztuna, *a.g.e.*, ss. 263, 808). Genç yaşta vefat ettiği söylenen Mehmed Besim'den, Ahmed Fethi Paşa'nın terekesinde bahsedilmemiştir (Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 57b, 3 Şubat 1859/29 Cemaziyelâhır 1275).
- 11 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991, ss. 41-42; Öztuna, *a.g.e.*, s. 807.
- 12 *The New York Times*, 7 Mayıs 1853.

damatları gibi- araları açıldı ve şiddetli bir rekabet içine girdiler¹³. Söz konusu siyasi rekabet o denli ileri boyutlara taşındı ki yabancı basında Ahmed Fethi Paşa'dan *Anti-Rechid Party* mensubu şeklinde bahsedilmesine yol açtı¹⁴.

Ahmed Fethi Paşa, siyasetteki statükocu duruşunu fen ve teknik meselelerden ayırarak edebilmişti. Tanpınar'ın ifadesiyle paşa, *Mecid zamanındaki küçük sanayi kumıldanmalarında belli başlı âmül olmuş ve Tophane kalemlerini yeni fikirlerin bir ocağı yapmıştır*¹⁵. Ahmed Fethi Paşa, Sultan II. Mahmud'un diğer damatlarından farklı olarak, aldığı iyi eğitimi sayesinde Viyana, Londra ve Paris sefirliklerinde bulundu ve böylece Batı kültürüne hâkim oldu. Rumca ve Fransızca'yı ana dili gibi konuştuğunu ifade eden ve kendisiyle bizzat görüşen Ubcini'ye göre Ahmed Fethi Paşa *Şeki ve kültürlü, vatanının çıkarlarını her şeye üstün tutan iyi bir idareci, bununla beraber şahsi çıkarlarını korumasını bilen bir zat* idi¹⁶. Siyasi hayatının yanı sıra sosyal ve kültürel meselelere de duyarlı ve aktif birisi olan Ahmed Fethi Paşa, imparatorluğun farklı yerlerinden eski eserlerin İstanbul'a gönderilmesi talimatını verip ilk askeri müzenin temellerini attı¹⁷. Beykoz'da çini ve billûr fabrikası tesis edip, karantina merkezleri ile top dö-

13 Cevdet Paşa da ikisinin birbirini azil ve görevlendirmede olduğu gibi ölümden de takip ettiklerini ifade ederek aradaki rekabeti vurgular (Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 41). Sultan II. Mahmud'un diğer damatları Halil Rıfat Paşa, Mehmed Said Paşa ve Mehmed Ali Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın en kuvvetli muhalifleri ve *muhafazakâr-saray* kanadının temsilcileriydi. Söz konusu siyasi rekabet hakkında genel birtakım malumat için bkz. Serap Sunay, "Ali Fuad [Türkgeldi]'nin Eserleri *Marûf Simâlar ve Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*'de Sultan II. Mahmud'un Damatları ve Mustafa Reşid Paşa ile Mücadeleleri", *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*, Derin Yayınları, İstanbul 2015, ss. 393-418. Bunlardan bilhassa Damat Mehmed Ali Paşa'nın en büyük siyasi düşmanı Mustafa Reşid Paşa ile amansız mücadeleleri ve bunun devlet işlerine tesiri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sunay, *a.g.t.*, s. 214 vd.

14 *The New York Times*, 18 Haziran 1853.

15 Ahmed Hamdi Tanpınar, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988, s. 142. Ayrıca müellifin, *Fethi Ahmed Paşa'nın garıplaşma hareketimizde ilerde yapılacak ciddi çalışmalarla aydınlanacak bir yeri bulunduğu muhakkaktır* ifadeleri, paşanın Türk siyasi yaşamı üzerindeki tesiri ve onun müstakil bir çalışmaya konu olmasının elzemiyetine dikkat çekmektedir (*Aynı yer*).

16 J. H. A. Ubcini, *1855'te Türkiye I*, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, ss. 119-120. Ubcini'nin paşa hakkındaki bazı gözlemlerini *Ahmed Fethi Paşa hazretleri dahi Avusturya Devleti'nde sefâret hizmetinde bulduklarından doğrusu ikisi [Mustafa Reşid Paşa] dahi gayret ederek Fransa lisanını ve Avrupa'nın her bir usûl-ı lâzimesini tahsile çalışmış* ifadelerinden teyit edebiliriz (*Takvîm-i Vekâyî*, nr. 160, 28 Ocak 1838/2 Zilkade 1253).

17 Erdem Yücel, "Müze", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 241; Sakaçoğlu, a.g.m., ss. 298-299. Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, VI, ss. 1596-1597; Tahsin Öz, "Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler", *Türk Tarih, Arkeolojya ve Etnografya Dergisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, s. 1. Müzeye önce *Müze-i Askerî*, daha sonra ise *Âsâr-ı Atika-i Müze-i Hümayun* adı verildi. Müzede silah ve harp malzemelerinin bulunduğu kısım *Mecma-ı Ešliha-i Atika*, arkeolojik eserlerin bulunduğu kısım ise *Mecma-ı Âsâr-ı Atika* adıyla

küm sanayinin gelişimine katkıda bulundu¹⁸. Dolmabahçe Sarayı için Avrupa'dan getirttiği nadide camlar sayesinde bir tür sanayi sergisi ve akabinde Beykoz'da tesis ettiği cam fabrikası sayesinde günümüz cam sanayine bir temel oluşturdu¹⁹. Bunlara ilaveten Büyükdere'deki tuğla fabrikasını tesis etti. Yabancı ülkelerdeki teknolojiyle, envai çeşit tuğla üretimi maksadıyla kurulan fabrikanın hedeflerinden birisi o dönem İstanbul'da sıkça görülen ahşap binalardaki yangınların önüne geçebilmektir. Ahmed Fethi Paşa'nın bu faaliyetlerini tebaanın güvenliğini sağlama, devleti kalkındırma ve yabancı tekelinden kurtarma fikriyle izah etmek büyük oranda doğru olmakla birlikte, bir noktada eksik kalacaktır. Zira paşa, Büyükdere'deki tuğla fabrikasının tanzim ve ihdası ruhsatı ile 23 Şubat 1841/1 Muharrem 1257 tarihinden başlamak üzere on beş seneliğine imtiyazını alırken; bulunduğu mevkii ve padişah nezdindeki itibarını sonuna kadar değerlendirerek, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de başka bir tuğla fabrikasının açılmasına ruhsat verilmemesi imtiyazına da sahip oldu. Hatta işi daha da ileri götürerek, yeni bir fabrikaya ihtiyaç duyulması halinde bunu kendilerinin tesis ettiği kumpanya tarafından yapılması ayrıcalığını dahi elde etti²⁰. Ahmed Fethi Paşa'nın yabancı ülkelerde görev yaptığı esnada edindiği bilgi ve tecrübeleriyle geliştirdiği vizyonu ile padişah üzerindeki tesiri, fikirlerini kolayca kabul ettirip, hayata geçirebilmesini sağladı. Her ne kadar zaman zaman devrin diğer ricâli gibi devlet adamı kimliğini kullanarak şahsi menfaatlerini koruyup, geliştirmeye yönelik davranışlar sergilese de tesisinde öncülük ettiği fabrikalarla, sanayileşen Avrupa yanında ülkesinin kalkınması adına sarf ettiği gayret ve sağladığı katkı aşîkârdır.

ziyarete açıldı (Cenap Çürük, "Askerî Müze", *DİA*, İstanbul 1991, III, s. 492; Doğu Mermerci, "Türk Müzeciliğinin 150. Yılında Ahmed Fethi Paşa ve Bastırılan 150. Yıl Hatıra Madalyonları", *Türk Nümismatik Derneği Yayınları*, İstanbul 1999, s. 75).

- 18 Önder Küçükerman, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları", *Sinan Genim'e Armağan-Makaleleri*, (İstanbul 2005), ss. 460-461, 472.
- 19 Önder Küçükerman-İhsan Yücel, "Millî Saraylar'daki Cam Eserlerin 19. Yüzyılda Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Etkileri ve Ahmed Fethi Paşa", *Millî Saraylar*, TBMM Basımevi, Ankara 1993, s. 39. Beykoz'da Batı teknolojisiyle kurulmuş bu fabrikada üretilen ürünler üzerinde *Eser-i İstanbul* damgası bulunmaktaydı. Avrupa'daki fabrikalarla rekabet etmeye çalıştığı anlaşılan renkli porselenler, fayanslar ve camların üretildiği fabrika, Ahmed Fethi Paşa'nın vefatıyla atıl kalmış ve bir müddet sonra da kapanmıştır (Önder Küçükerman, "Türk Sanayi ve Tasarım Tarihi İçinde Yıldız Çini Fabrika-i Hümayûnu ve TBMM Millî Saraylar Koleksiyonu'ndaki Eserler", *Millî Saraylar Koleksiyonu'nda Yıldız Porseleni*, TBMM Millî Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 1998, s. 12).
- 20 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), nr. 15/233, 17 Ocak 1841/24 Zilkade 1256.

Söz konusu misallerden de anlaşıldığı üzere yenilikçi, atılımcı, müteşebbis ve oportünist bir kişilik yapısına sahip olan Ahmed Fethi Paşa'yı öne çıkaran sebeplerden birisi de konumuzu yakından ilgilendiren lüks ve pahalı yaşama olan düşkünlüğüydü. Hakkındaki iddialar ve dillere destan zenginliğine dair rivayetlerin gerçek olup olmadığını somut verilerle ve net bir şekilde ortaya koyabilmenin en pratik yolu ise terekesini tetkik etmektir. Bu noktadan hareketle, aşağıda izah edildiği üzere Ahmed Fethi Paşa'nın oldukça kıymetli menkul ve gayrimenkullere sahip olduğu anlaşıldı. Öte yandan müsrif kişiliğinin yanı sıra paşanın harcamalarında son derece rahat hareket etmesi, içinde bulunduğu israf ortamıyla da alakalıydı. Bilhassa Abdülmecid döneminde saray kadınları ve onlardan devrin ricâline sırayet eden müsriflik, Cevdet Paşa'nın ... *Ve bir de, ziyâde meyl ü mahabbet-i şâhâneye mazhar olan kadınların masârifine hazineler mütehammil olmadığı hâlde, Reşid ve Fethi Paşalar bu bâbda teshîlât göstermek üzere yarış ederler ve bu müsâbakatla yekdiğere galebe çalmak isterlerdi...*²¹ ifadelerinde bahsettiği üzere zirveye çıkmıştı. Bu yönüyle rakipleri tarafından acımasızca eleştirilen Ahmed Fethi Paşa, Osmanlı sivil mimarisinin en güzel ve görkemli yapılarından birisi olan yalına²² bizzat seçip koyduğu Avrupaî tarzdaki salon takımlarıyla anılmaktaydı²³. Sadece kendi hanesine değil, görevli gittiği Beç Sefarethanesi'ne de 311.960 kuruşa gümüş sofrta takımları satın aldı²⁴. Ahmed Fethi Paşa'nın Viyana sefiryken verdiği görkemli ziyafetlerde kullandığı bu gümüş takımlarının zenginliği dikkat çekerdı. Hatta kanaatimizce abartılı bir örnek olarak ikram edilen bahıkların gözlerine zümrüt koydurduğu dahi rivayet

21 Cevdet Paşa, *Marûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 10. Yine büyük meblağlarla gerçekleştirilen Atıyye Sultan ile Fethi Paşa'nın düğününde hiçbir masraftan kaçmayan paşa, mücevherler ve değerli taşlarla bezeli çeşitli hediyeler ile padişaha damadın vermesi adet olan esb takımı için toplam 1.513.120 kuruş masraf etmişti (BOA, Hazine-i Hassa Defterleri (HH.d.), nr. 12011).

22 Ahmed Fethi Paşa'nın Kuzguncuk sahilindeki "Pembe Yalı" adıyla bilinen sahilhanesi hakkında bkz. M. Baha Tanman, "Fethi Ahmed Paşa Yalısı", *DİA*, İstanbul 1995, XII, ss. 457-458; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Fethi Ahmed Paşa Yalısı", *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul 1971, X, ss. 5709-5711; Mehmet Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2001, III, 1316-1317; Orhan Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri I (Anadolu Yakası)*, İstanbul 2006, ss. 333-345; Sedat Hakkı Eldem, *Boğaziçi Yalıları: Anadolu Yakası*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul 1994, II, ss. 233-245; Murat Belge, *Boğaziçi'nde Yalılar, İnsanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007, ss. 150-157; Davut Hut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Üsküdar Sempozyumu VI*, İstanbul 2008, ss. 626-630.

23 Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1986, s. 191, 199-200.

24 BOA, Cevdet Hariciye (C. HR), nr. 100/4989, 15 Eylül 1837/14 Cemaziyelâhır 1253. Gümüş sofrta takımlarının cinsi ve adedini gösteren defter için bkz. BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT), nr. 1198/47053-C, 12 Temmuz 1837/8 Rebiülâhır 1253.

edilmekteydi²⁵. Ancak bu tasvir dahi onun ne denli şatafatlı bir yaşam sürdürdüğünün göstergesiydi. Ayrıca Paris sefirliği esnasında yazdığı takririnde kendisine gösterilen iltımasa binaen hariçten bazı masraflarının olduğu, fakat padişahın emrettiği gibi bundan böyle tasarruflu olacağını ifade ettiyse²⁶ de pratikte işlerin böyle yürümediğini harcamalarından ve borçlarından anlamaktayız. Öte yandan söz konusu misallerin ekonomik sonuçları dışında, Ahmed Fethi Paşa'nın sosyo-kültürel konumunu belirleyici sonuçları da mevcuttu. Zira zenginliği ve Osmanlı Devleti'nin temsilcisi sıfatıyla bulunduğu sefirlik görevi sayesinde, Viyana sosyetesinin en gözde kişilerinden biri haline gelen paşaya ithafen 1837'de Johann (Baptist) Strauss, 1839'da da Josef Lanner birer vals bestelemişlerdi²⁷. Bu açıdan bakıldığında, söz konusu harcamaları, Ahmed Fethi Paşa'nın bir taraftan bahsedilen elit konumu elde etmesine hizmet ederken bir taraftan da onu koruyabilmek için daha fazla harcaması gibi bir fasit daireye yol açmış olmalıdır.

Ahmed Fethi Paşa'nın güzel ve pahalı eşyalara olan merakı, saraya eşya teminini üstlenmesini de sağladı. Paşa, Dolmabahçe Sarayı'nın tefrişi ve sünnet gibi bazı hanedan merasimlerinde Avrupa'dan getirilecek malzemelerle de bizzat ilgilendi. Bu sebeple siyasi rakiplerinden bazıları, ona *Bezîrgân Paşa* lakabını yakıştırdı²⁸. Siyasi rekabet ve padişaha yakınlığından rahatsız olan ricâlin yaptığı bu ağır eleştiride aslında pek de haksız olmadığı ve Ahmed Fethi Paşa'nın şahsına aldıklarının yanı sıra saraya alınan eşyalarda da aktif bir şekilde görev üstlendiğini arşiv vesikalarından takip ve teyit edebilmekteyiz²⁹. Mesela oğlu Mahmud Celaleddin Paşa'nın ifadesine göre babasının 6.000 kûsur keselik³⁰ (3.000.000 kuruş) devlet hazinesine olan borcunun 4.000 keseye (2.000.000 kuruş) yakın miktarı, kendisi tarafından saray için satın alınıp, getirilen bazı eşya bedelinden oluşmaktaydı³¹. Yine 29 Mart 1863/8 Şevval 1279 tarihli Mehmed Emin Âli Paşa'nın (1814-1871)

25 Öz, a.g.m. , s. 4n.

26 BOA, HAT, nr. 661/32260, 17 Mart 1839/16 Muharrem 1255; BOA, HAT, nr. 661/32260-E, 27 Şubat 1839/13 Zilhicce 1254.

27 Ömer Eğecioğlu, "Strauss ve Lanner'in Fethi Ahmet Paşa'ya İthaf Ettiği Valsler", *Sanat Dünyamız*, sy. 118, İstanbul 2010, ss. 22-24.

28 Ali Rıza-Mehmed Galib, *a.g.e.*, s. 130.

29 Ahmed Fethi Paşa'nın yurtdışına verdiği eşya siparişleri ve serencamı hakkında bazı örnekler için bkz. BOA, Hariciye Nezareti, Sefaretler Evrakı-Londra Sefâretü (HR. SFR. 3), nr. 35/8, 26 Kasım 1857; BOA, HR. SFR. 3, nr. 35/18, 22 Aralık 1857.

30 1 kese=500 kuruş (Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1225).

31 BOA, Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD), nr. 379/6, lef 1, 16 Kasım 1861/13 Cemaziyelevvel 1278.

Londra Sefareti'ne hitaben kaleme aldığı yazıdan, Ahmed Fethi Paşa'nın sağlığında saray için aldığı eşyalara karşılık, İngiltere tebaasından Mösyö Peill Bezirgân'a borçlu olduğu tespit edildi. Hatta bu eşyalardan Çırağan Sarayı'na koyulmak üzere paşanın bizzat inşasını emrettiği ve parası önceden ödenmiş demir limonluğun hala İngiltere'de bulunduğu ve çürümeye terk edildiğinden bir an evvel İstanbul'a getirilmesine karar verildi³². Bu noktada Ali Fuad Türkgeldi'nin, istikraz alımına karşı çıkmasını delil gösterip, Ahmed Fethi Paşa'nın tasarruflu biri olduğunu iddia etmesi³³, sorgulanmaya muhtaçtır. Zira müellifin fikirlerinden yola çıkılarak, paşanın devlet işlerinde tutumlu, şahsi işlerinde ise müsrif olduğunu söylemek bir tenâkuz ifadesidir. Zaten devlet hazinesinin bu denli zor durumda olduğu bir dönemde görkemli yaşamı için şahsi bütçesinden ve saraya eşya almak için hazineneden yaptığı harcamalar, onun bahsedildiği kadar tutumlu olmadığını göstermektedir. O halde Ahmed Fethi Paşa'nın dış borçlanmadaki tavrının daha ziyade siyasi nitelikli ve söz konusu borçlanmanın mimarı olan siyasi rakibi Mustafa Reşid Paşa'ya galebe çalmak olduğu akla daha yakın görünmektedir³⁴. Ayrıca Cevdet Paşa'nın Dolmabahçe Sarayı yapılırken haddinden fazla masraf edilmesinden duyduğu üzüntüyü dile getiren Sultan Abdülmecid'e, *Efendimize göre bu bir şey değil* sözleri ile Ahmed Fethi Paşa'nın, padişahı sefâhate alıştırdığına³⁵ dair iddiası da yukarıda izah edilen diğer argümanlarla birleşince daha somut bir hal almaktadır.

1. Vefatı, Borçlarının Tespiti ve Ödenmesi Sorunu

İngilizlerin *Ahmet Fatty* şeklinde hitap ettikleri paşa, oldukça şişmandı³⁶ ve nefes darlığı sorunu yaşamaktaydı³⁷. Rahatsızlığı nedeniyle 15 Şubat 1858/1 Receb

32 BOA, HR. SFR. 3, nr. 75/22, lef 3, 29 Mart 1863/8 Şevval 1279; BOA, Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO), nr. 442/63, 11 Şubat 1863; BOA, İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), nr. 26/1144, 1 Mart 1863/10 Ramazan 1279. Saray ve kamu binaları için İngiltere'den inşaat malzemesi ve mobilya temin eden İngiliz Mösyö Peill, 1853 senesinde İstanbul'dan ayrılmıştı. Tophane Müşiri Ahmed Fethi Paşa'nın vasıtasıyla yeniden sarayla bağ kuran Mösyö Peill, ticari faaliyetlerine devam etti (Netice Yıldız, "19. Yüzyıl Osmanlı Saraylarıyla İlgili Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi", *Milli Saraylar*, Ankara 1992, s. 44).

33 Ali Fuad, *a.g.y.*, s. 37.

34 1852 tarihli dış borçlanmanın feshi ve saray damatları ile reformist kanat arasındaki siyasi çekişme ve perde arkasının detayları için bkz. Sunay, *a.g.t.*, ss. 193-203.

35 Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 7.

36 Charles Mac Farlane, *Kismet; Or, The Doom Of Turkey*, Second Edition, London 1855, s. 299.

37 *Ceride-i Havâdis*, nr. 874, 17 Şubat 1858/3 Receb 1274; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 41; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II, 522. Ahmed Fethi Paşa'nın kendisine teveccüh gösteren Sultan Abdülmecid'e *Efendimiz, bu tiksirıklı kulunuzu ne kadar seversiniz?* ifadesinden, hastalığından bir hayli muzdarip

1274 tarihinde, Tophane-i Âmire’de Salı Pazarı’ndaki Sehil Bey Mahallesinde bulunan konağında vefat etti. Bu esnada 57 yaşında olan Ahmed Fethi Paşa³⁸, Divanyolu’nda Sultan II. Mahmud türbesinin bahçesine defnedildi³⁹. Son vazifesi Tophane-i Âmire Müşirliği olan⁴⁰ Ahmed Fethi Paşa’nın vefatı haberi, Osmanlı kabinesini yakından takip eden yabancı basında da yer buldu⁴¹. Eşi Atiyye Sultan ise kendisinden yaklaşık sekiz sene önce 11 Ağustos 1850/2 Şevval 1266’da vefat etti ve babası Sultan II. Mahmud’un türbesine defnedildi⁴². Paşanın vefatının ardından kendisinden boşalan maaşın bir kısmı varislerine tahsis edildi. Buna göre aylık 75.000 kuruş olan maaşının 12.500’er kuruşu haremi, yani Şemsinur Hanım ile iki kızına, 1.000 kuruşu dairesinde görevli emektarlarından Reşid Ağa’ya verilirken; kalan 36.500 kuruş ise devlet hazinesine intikal etti⁴³.

Ahmed Fethi Paşa’nın muhallefatinin tespiti ve *sagır*, yani henüz bulûğa ermeyen⁴⁴ küçük çocuklarına vasî olarak Hazine-i Hassa Nazırı Ahmed Muhtar Paşa⁴⁵; yazımı için de Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Mümeyyiz-i Evveli Es-Seyyid Mehmed Efendi görevlendirildi. İlk olarak, paşanın yasal varisleri tespit edildi. Bunlar Atiyye Sultan’dan doğan Seniyye ve Feride Hanımsultanlar, önceki eşi Şemsinur Hanım ile ondan dünyaya gelen Damat Mahmud Celaleddin Paşa, Yegâne ve Güzide

olduğu anlaşılmaktadır (Ali Fuad, *a.g.y.*, s. 37).

- 38 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şer’iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 57b. Paşanın vefat tarihi bazı kaynaklarda selh-i Cemaziyelâhr şeklinde kaydedilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 874, 17 Şubat 1858/3 Receb 1274; Atâ, *Tarih*, II, ss. 217-218; Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 41; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, II, s. 522). Ancak, Ahmed Fethi Paşa’nın terekesinde ve mezar taşında vefatı tarihi gurre Receb 1274 olarak geçmektedir. Bu sebeple, metinde sicildeki ve mezar taşındaki tarih esas alınmıştır.
- 39 Sadi Borak, *Harem’in İç Yüzü: Leyla Sa’ın Anıları*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004, s. 201.
- 40 Paşa, bu son görevine 23 Ekim 1857/4 Rebiülevvel 1274 tarihinde atandı (BOA, İrade, Dosya Usulü (İ.DUİT.), nr. 190/29).
- 41 *The New York Times*, 17 Mart 1858.
- 42 Uluçay, *a.g.e.*, s. 135; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, I, s. 6.
- 43 BOA, İrade Dahiliye, (İ. DH), nr. 398/26346, 15 Şubat 1858/1 Receb 1274; BOA, Cevdet Maliye, (C. ML.), nr. 665/27220, 15 Mart 1858/29 Receb 1274; BOA, A. MKT. NZD, nr. 252/37, 18 Şubat 1858/4 Receb 1274.
- 44 İslam hukukçularına göre asgari erkeklerde on iki, kızlarda dokuz yaşın tamamlanması bulûğın ön şartlarındandı (Ali Bardakoğlu, “Bulûğ”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 413). Güzide Hanım’ın torunu Rey’an Şehsuvaroğlu da Ahmed Fethi Paşa’nın vefatında büyükannesinin henüz yedi yaşında olduğunu ifade eder (Küçükerman, “Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından...”, s. 460, 474).
- 45 Üç kez maliye nazırlığında bulunan Ahmed Muhtar Paşa’nın hayatı ve icraatları için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978, III, ss. 103-111.

Hanımlar idi. Akabinde paşanın terekesinin görüşülmesi için varisleri toplandı. Ahmed Fethi Paşa'nın konak ve Üsküdar'da İstavroz karyesindeki sahilsarayındaki mücevherleri, mutfak eşyaları, envâî çeşit kumaşlar, mobilyalar, kitaplar, binek hayvanları ve sair eşyaları ile emvâl-i mîrîye ve çeşitli şahıslara kesinleşen ve henüz kesinleşmeyen borçları tereke defterine kaydedildi. Ayrıca çekmecesinde bulunan 2 yük⁴⁶ 56.000 kuruş (256.000 kuruş) değerindeki evrâk-ı atıka, mühürlü senetler ve evsafi belirtilmeyen bir miktar antika eşya da terekesine eklendi⁴⁷.

Hem çeşit hem de meblağ olarak büyük bir yekûn tutan terekeye kayıtlı eşyalar arasında 3 kuruşluk kerpetenden, 161.000 kuruşluk mücevherli kutuya kadar pek çok farklı kalem mevcuttu. Bunlar ait oldukları oda, kat veyahut kategori belirtilmeden karışık bir şekilde yazılıydı. Örneğin 250 kuruşa bir deste çorabın hemen arkasından terekenin en değerli parçalarından biri olan 220.000 kuruşluk pırlantalı kılıç yer almaktaydı. Terekesine göre Ahmed Fethi Paşa'nın sahilhanesindeki eşyaları, konağında satılanlara nispeten hem nitelik hem de nicelik olarak bir hayli zayıftı. Fakat bunların dahi o devirde zengin kabul edilebilecek birçok kişi için oldukça lüks ve erişilmesi güç olduğu gerçeği de unutulmamalıdır. Ancak burada söz konusu Ahmed Fethi Paşa olunca, dillere destan bir şekilde tasvir edilen sahilhanesinden çıkan eşyaların buna paralel olmaması dikkat çeken önemli bir husustur ve izaha muhtaçtır. Çünkü konağında bu denli kıymetli eşyası bulunan paşanın, sahilhanesinde aynı standardı korumaması ihtimal dahilinde değildir. Dolayısıyla Ahmed Fethi Paşa'nın sahilhanesindeki kıymetli eşyalarının varisleri tarafından saklandığı akla gelmektedir ki torunlarından Rey'an Şehsuvaroğlu'nun eşyaların satılığa çıkarılması üzerine *İşte o zaman kâhya, Şemsinur Hanımefendi'ye bu satışın yazık olduğunu söyleyerek satışı durduruyor. O arada bazı şeyler satılmış... Geriye kalan ve dedemin fabrikasının ürünleri olan camlardan bazı örnekler de şimdi bende duruyor*⁴⁸ ifadeleri bu fikrimizi desteklemektedir. İlaveten Ahmed Fethi Paşa'nın taşınabilir mal varlığının yanı sıra yine terekede yer almayan Adana, Hüdavendigâr ve Beykoz'da Ayazma çiftlikleri, İzmir Çeşme'de çiftlikler, han, mağaza, dükkân, maden ve şirket hissele-

46 1 yük=100.000 kuruş (J. W. Redhouse, *Redhouse's Turkish Dictionary: in two parts, English and Turkish and Turkish and English*, London: Bernard Quaritch, 1880, s. 879). Başka bir evrakta Ahmed Fethi Paşa'nın terekesinden çıkan tedavülden kaldırılmış evrâk-ı atıkanın 2 yük 53.000 kuruş (253.000 kuruş) olduğu yazılıdır (BOA, İ. MMS, nr. 18/818-2, lef 3, 10 Ocak 1860/16 Cemaziyelâhr 1276).

47 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'îyye Sicilleri, nr.1751, vr. 57b-65b.

48 Küçükerman, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından...", s. 474. Rey'an Hanım'da bulunan "Beykoz" camlarından örnekler için bkz. *Aynı yer*.

ri⁴⁹ ile Haliç'te yolcu vapuru işletmeciliği⁵⁰, Aydın'da Mentеше kazasında çiftlik⁵¹ ve metin içinde değinilen fabrikalar gibi pek çok gayrimenkul ve adı geçen şirketlerde ticari değeri olan hisselerle sahip olduğu bilinmektedir⁵².

Öte yandan Ahmed Fethi Paşa'nın piyasaya ve devlet hazinesine olan borçları da tıpkı serveti gibi devasa boyutlardaydı. Terekesine yansıyan bu duruma göre paşanın emvâl-i mirîyeden olarak borçları şöyleydi: Maliye Hazinesi'ne 175.140 kuruş 30 para, Hazine-i Hassa'ya 65.638 kuruş 5 para, Nizamiye Hazinesi'ne 17.940 kuruş, yine aynı hazineye 5.556 kuruş 20 para, İstabl-ı Âmire'ye 8.500 kuruş, Tophane-i Âmire'ye 2.950.817,5 kuruş olmak üzere toplam 3.223.592,5 kuruş 15 para⁵³. Bunun haricinde şahıslara olan ve şahitleriyle sabit borçları toplam 1.439.984 kuruş 10 para iken⁵⁴; şahitleriyle sabit olan fakat henüz sahip-

49 Hut, "Ahmed Fethi Paşa Yalısı..." ss. 625-626; Hut, "Fethi Paşa", s. 451.

50 Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer Haliç Vapurları Şirketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, 21-22. İmtiyazın Ahmed Fethi Paşa'ya intikal şekli hakkında bkz. Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer*, s. 127.

51 Üsküdar Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 733, ss. 37-38.

52 Ahmed Fethi Paşa'nın gayrimenkulleri üzerine tartışmalar günümüze dek taşınmış, varisleri Cilingoz'daki çiftlik de dâhil olmak üzere 1946 tarihinde devletleştirilen altmış üç milyon metrekarelik araziyi geri almak için mahkemeye başvurmuşlardır. Davanın, Cumhuriyet tarihinin devletleştirme uygulamasına karşı açılan en büyük dava olduğu rivayet edilmektedir (<http://emlak.haber7.com/arsa/haber/1226697-pasanin-torunlari-catalcayi-istiyor> Erişim tarihi: 7 Nisan 2017). Bir çiftliğe konu olan bu dava, Ahmed Fethi Paşa'nın ne denli devasa bir servete sahip olduğunu da kanıtlamaktadır.

53 Kismet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 62b-62a. Bir başka evrakta Ahmed Fethi Paşa'nın borcu Maliye Hazinesi'ne 291.542 kuruş ve zikredilen tüm hazinelere de toplam 6.679 kese 495 kuruş, yani 3.339.994 kuruş 10 para şeklinde kaydedilmişken (BOA, Mabeyn-i Hümayûn, (MB.), nr. 118/54, 1867-68/1284); bir diğerinde 6.929,5 kese 245 kuruş (3.464. 995 kuruş) şeklinde verilmiştir (BOA, İ.MMS. nr. 18/818-2, lef 17, 14 Haziran 1860/25 Zilkade 1276). Bunda böylesine büyük meblağda ve geniş yelpazedeki bir borcun ya hesaplanmasında ufak hatalar yapılması ya da yeni alacaklıların ortaya çıkması etkili olmalıdır. Zira belgelerde borç meblağları değişiklik arz etse de arada büyük farklar yoktur.

54 Ahmed Fethi Paşa'nın alacaklıların listesi ve meblağları şöyledir: Tophane-i Âmire Vekilharcı Mehmed Arif Ağa ibn Mehmed 47.953 kuruş, Tophane-i Âmire Vekilharcı İbrahim Hilmi Efendi ibn Ömer 135.529 kuruş, tabakçı Ohannes veled-i Ohannes 5.182 kuruş, manav Beretamoz veled-i Aleksî 12.166 kuruş, Avrupa tüccarlarından Elyaz Havazava Pavlakî 349.659 kuruş 10 para, Fransa tebaasından Hoca Mosila Hayî veled-i Pola Hayî 32.358 kuruş, Galata'dan Bendiye Çeçinyâ veled-i Meyne 38.225 kuruş, Tophane-i Âmire'de kömürücü İsmail Ağa ibn Ömer 5.000 kuruş, Saray-ı Sultanî aşçıbaşısı İbrahim Ağa ibn Mehmed 5.700 kuruş, şekerlemeci ustabaşısı Fransezko veled-i Yanî 13.348 kuruş, tüccardan Abdullahoğlu Mikail veled-i Boğos 7.940 kuruş, tüccardan Anderyas veled-i Agop 573.374 kuruş, anbar bakkalı Anaştaş veled-i Petro 122.874 kuruş, Nuruosmaniye'de saatçi Boğos veled-i Kirkor 16.540 kuruş, kaymakçı Mihâl veled-i İstapan 9.425 kuruş, saatçi Ohannes veled-i Karabet 7.375 kuruş, Beyoğlu'nda tuhafî Oseb veled-i Anton

lerine tahlif olunmayan borçları toplamı ise 6.598.163,5 kuruş 4 para idi⁵⁵. Kuyumcudan şekerlemeciye, tuhafiyeciden terziye, kürkçüden saatçiye, kömürçüden kasap, kadayıfçı ve ekmekçiye kadar büyüklü küçüklü her çeşit meslek grubundan oluşan alacaklı listesinde dikkati çeken en yüksek meblağ, Ahmed Fethi Paşa'nın kuyumcusu Köçeoğlu Agop⁵⁶ ve ortağına 1.601.832 kuruşluk mücevherat borcu ile Köçeoğulları Hoca Artin ve Hoca Agop'a 2.250.600 kuruşluk eşya ve mücevherat borçlarıdır ki bu ikisi toplam borcun, önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu da aşağıda izah edildiği üzere paşanın kıymetli eşya ve mücevherata meraklı olduğunu ve bu iş için hayli yüksek bir bütçe ayırdığını göstermektedir. Bunların dışında, paşanın kayda geçirilen fakat henüz kesinleşmemiş borçları ise 1.485.419,5 kuruş olarak tespit edildi. Netice itibarıyla 1859 tarihinde Ahmed Fethi Paşa'nın toplam borcu 26.241 kese 289 kuruş 9 para, yani 13.122.031 kuruş idi⁵⁷. Haziran 1860'da ise Mahmud Celaleddin Paşa, Muhtar Paşa ve Kassam-ı Askeriye görevlilerinden oluşan komisyonun yeniden yaptığı incelemede, başka borçların da olduğu tespit edildi. Böylece toplam borç 27.231 keseye, yani 13.615.500 kuruşa yükseldi⁵⁸. Bundan eşyaların satış bedelinden elde edilen 7.612,5 kesenin (3.806.250 kuruş) haricinde, geri kalan 19.501,5 kesenin (9.750.750 kuruş), 6.929 kesesi (3.464.500 kuruş) zimmet-i mirîye; 12.612,5 kesesi (6.306.250 kuruş) esnaf vesair alacaklılara ödenmek üzere varislerine intikal etti⁵⁹. Paşanın hem hanedan hem de kendi namına sürdürdüğü ihtişamlı ve müsrif hayatının bir sonucu olarak gerçekleştirdiği alışverişlerle, borcunun ne denli fahiş bir meblağa ulaştığı, devle-

16.145 kuruş, İzmid Vapur Müdürü Hacı Hüseyin ibn Abdullah 6.600 kuruş, Tophane'de kadayıfçı es-Seyyid Mehmed Ağa ibn es-Seyyid İbrahim 10.852 kuruş, Saray-ı Sultani kayıklarından Ali Ağa ibn Mehmed 4.500 kuruş, Akarçeşme'de ekmekçi Sahak veled-i Artin 600 kuruş, bakırcı Nikola veled-i Yâni 18.639 kuruş (Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 63a-63b).

55 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 63b-65a.

56 1820-1893 seneleri arasında yaşayan Köçeoğlu Agop, Sultan Abdülmecid devrinde kuyumcubaşı oldu. 1869'da Şirket-i Umumiye-i Maliye-i Osmaniye'nin idare meclisine üye seçilen Agop, Credit General Ottoman Bankası'nın kurucularındandır (Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Biyografileriyle Ermeniler*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003, IV, 276).

57 Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 62b-65b.

58 BOA, İ.MMS. nr. 18/818-2, lef 17, 14 Haziran 1860/25 Zilkade 1276. Bazı evraklarda, Ahmed Fethi Paşa'nın toplam borcu 26.200 kese (13.100.000 kuruş) şeklinde kaydedilmiştir (BOA, İ. MMS, nr. 15/608, 6 Nisan 1859/3 Ramazan 1275; BOA, A. MKT. NZD, 317/39, 8 Temmuz 1860/19 Zilkade 1276). Yukarıda da izah edilen bu misallerde görüldüğü üzere paşanın borçlarının toplam meblağı hakkında belgelerde zaman zaman farklı rakamlara tesadüf edilmiştir. Ancak bunlar arasında fahiş farklar yoktur.

59 BOA, İ.MMS. nr. 26/1144, lef 38, 18 Kasım 1862/25 Cemaziyelevvel 1279.

tin genel bütçesinin gelirleriyle kıyaslandığında daha net anlaşılabilir. Buna göre Ahmed Fethi Paşa'nın borcu, 1858-59 tarihine ait devlet bütçesi gelirlerinin tahmini toplamı olan 1.133.301.500 kuruşun⁶⁰ yaklaşık % 1,2'sine denk gelir ki bu çok ciddi bir orandır.

Bu bağlamda, Ahmed Fethi Paşa'nın değil serveti, borcu dahi devrinde paradan para kazanan bazı sarrafların zenginliğini geride bırakır. Örneğin Saray-ı Hümayun ve Darphane-i Âmire sarraflığını da uhdelerinde bulunduran Düzoğullarının, resmi kayıtlara yansıyan, toplam malvarlığı 6.397.114 kuruş idi⁶¹. Keza Ahmed Fethi Paşa, bazı sultanlardan da daha fazla borçluydu. Örneğin Sultan Abdülmecid'in kızı Refia Sultan, üstelik biriken faizleriyle birlikte, 22.608 lira (2.260.800 kuruş)⁶²; Sultan Abdülhamid'in kızı Esmâ Sultan ise 3.437.867,5 kuruş borçluydu⁶³. Sultan II. Mahmud'un diğer damadı ve Ahmed Fethi Paşa'nın çağdaşı Mehmed Ali Paşa'nın borcu da 10.509.718,5 kuruş gibi çok büyük bir meblağdı⁶⁴. Bu durum, damatların büyük servetleri nispetinde büyük borçlara girdiklerini ve harcamalarını çok rahat bir şekilde gerçekleştirdiklerini göstermektedir. Ancak onların en büyük muhalifi olan ve ismi Tanzimat'la anılan Mustafa Reşid Paşa için de durum pek farklı değildi. Zira Mustafa Reşid Paşa sağlığında sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e 5.845.209 kuruş borçluydu ve karşılığında bazı gayrimenkullerini satışa çıkarmak mecburiyetinde kalmıştı⁶⁵. Özetle, Tanzimat döneminde artan

60 Tefvik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, ss. 8, 44-46.

61 Fatma Nur Aysan, *II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefatı: Düzoğulları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, ss. 1-2.

62 Ali Akyıldız, *Mümin ve Müsriif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015, s. 189.

63 Türkan Duran, *I. Abdülhamid'in Kızı Esmâ Sultan'ın Hayatı (1778-1848)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s. 95.

64 Sunay, *a.g.t.*, s. 107. Damat Mehmed Ali Paşa'nın biyografisi için bkz. Serap Sunay, "Mehmed Ali Paşa, Damad", *DİA*, İstanbul 2016, Ek-2, ss. 216-218; Sunay, *a.g.t.*, s. 24 vd.

65 Serap Sunay, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç Amira ve Mal Varlığı", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, ss. 270-271. Burada belirtmek gerekir ki Tanzimat devrinde damat paşaları dahi gölgede bırakan istisnai bir örnek vardı. Dönemin en nüfuzlu sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç, yolsuzluk suçlamasıyla mal varlığına el konulduğunda hazineye ve çeşitli yerlere toplam 80.000.000 kuruş gibi fahiş bir meblağda borçluydu. Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in mal varlığı ve sarraflın vefatından sonra kız kardeşi Maritsa'nın bunları geri alma mücadelesi hakkında tafsilatlı malumat için bkz. Sunay, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç..." ss. 265-288). Ayrıca yine sarraf üzerinden Osmanlı kabinesinde yaşanan büyük siyasi çekişmelerin bir vasıtası halini alan, İngiliz

lüks yaşama arzusu, devrin ricâlini de olumsuz etkilemişti. Birçoğu artan tüketim ihtiyaçlarına gereken fahiş meblağları temin etmek için sarraflara borçlanmış ve neredeyse borçsuz devlet adamı kalmamıştı⁶⁶. Cevdet Paşa, söz konusu dönemde gerçekleştirilen borçlanmanın azametini *Rumeli ordusunun masârif-i fevka'lâdesi sekiz yüz bin kese kadar olup Köçek-oğlu'nun saraylılara yaptığı elbise ve verdiği eşyây-i sâ'ireden dolay matlûbu dahi tam bu mikdâra bâliğ olmuştur* sözleriyle ifade eder⁶⁷.

Sıra tespiti dahi uzun bir zaman alan Ahmed Fethi Paşa'nın ardında bıraktığı *düyûn-ı külliyyenin tesviyesi*'ne⁶⁸, yani devasa borçlarının ödenmesine geldi. Paşanın borçlarının ivedilikle ödenebilmesi için bir taraftan mal varlığı ile alacaklılarının tespiti yapılırken bir taraftan da eşyalarının satışı gerçekleştirilmekteydi. İlk etapta Ahmed Fethi Paşa'nın mücevherat ve eşyaları, 26 Mart 1858/10 Şaban 1274-11 Nisan 1858/26 Şaban 1274 tarihleri arasında konağında satıldı. Binek ve büyükbaş hayvanları 29 Mart 1858/13 Şaban 1274 tarihinde Esb Pazarı'nda; sahilhanesinden, konağına getirilenler eşyalar da 9 Nisan 1858/24 Şaban 1274 tarihinde satıldı. Ahmed Fethi Paşa'nın vefatının ardından henüz birkaç ay geçmesine rağmen eşyalarının elden çıkarılmasında son derece hızlı davranıldı. Satışı kolay olanların ardından, sahilhanesindeki kitaplar 22 Haziran 1858/10 Zilkade 1274; sahilhanesindeki eşyaları da 25 Haziran 1858/13 Zilkade 1274 tarihinde satıldı. Dellâliyye ve terekenin yazımı için harcanan 58.900 kuruş düşüldükten sonra, paşanın sahilhanesi ve konağındaki eşyalarının satışından toplam 2.884.420 kuruş gelir elde edildi. Bunların dışında yine Ahmed Fethi Paşa'nın terekesinden olan Şirket-i Hayriye hisseleri 966 keseye (483.000 kuruş) alacaklısı Köçeoğlu Agop'a devredildi ve böylece terekesinde satılan eşya ve hisselerin değeri toplam 6.734 kese 420 kuruşa (3.367.420 kuruş) ulaştı⁶⁹.

Ahmed Fethi Paşa'nın terekesinin dökümü yapıldıktan sonra varisleri ve alacaklıları arasındaki paylaşımı ise şu şekilde düzenlendi: 5 yük 31.129 kuruş (531.129 kuruş) oğlu Mahmud Celaleddin Paşa'ya, 5 yük 84.690 kuruş (584.690 kuruş) eski eşi Şemsinur Hanım'a, 12.398 kuruş vekili Yakup Paşa'ya ve 5.771 kuruş Yakup

ve Fransız elçilerinin de yakından takip ettikleri *tatbik-i mühür* meselesi ve siyasi arka planı hakkında detaylı bilgi için bkz. Serap Sunay, "Tanzimat Meclisi'nde Görülen İlk Rüşvet Davası: Tatbik-i Mühür Meselesi ve Perde Arkası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, İstanbul 2015, ss. 85-112.

66 Süleyman Kâni İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007, ss. 247, 249.

67 Cevdet Paşa, *Tezâkir 13-20*, s. 100.

68 BOA, A. MKT. NZD, nr. 275/37, 6 Aralık 1858/29 Rebiülâhır 1275.

69 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 57b-62b.

Paşa'nın oğlu Hüsnü Bey'e, 475 kuruş vekili el-Hac Mehmed Şakir Efendi'ye, 13.577 kuruş mühürdarı Yusuf Efendi'ye, 11 yük 52.868 kuruş (1.152.868 kuruş) paşanın alacaklılarından Köçeoğulları Artin ve Haçadur'a⁷⁰, 2 yük 866 kuruş (200.866 kuruş) Köçeoğlu Agop ve ortağına, 98.950 kuruş Anderyas'a, 770 kuruş Divân Katibi Ömer Fevzi Efendi'ye, 7.336 kuruş tuğla memuru Yusuf Ağa'ya, 12.835 kuruş terzi Manolaki'ye, 250 kuruş Abdullahoğlu Mikail'e, 4.695 kuruş vekilharcı İbrahim Hilmi Efendi'ye, 810 kuruş mirahur Osman Ağa'ya, 2.601 kuruş tuhafı Oseb'e, 46.706 kuruş Necib Paşa'ya, 16.700 kuruş Saray-ı Sultanî Vekilharcı İbrahim Edhem Efendi'ye ve 900 kuruş kumaşçı Yosefaki'ye ödenmesine karar verildi. 1 yük 30.312 kuruşu (130.312 kuruş) ise defterde ismi kayıtlı kişilerin zimmetlerinin tahsilinde kullanılacaktı. Bunlardan başka 59.851 kuruş da Ahmed Fethi Paşa'nın ismine tahta bir sandık içine konulup, mühürlenerek Bezzâzistan'da muhafaza edildi⁷¹.

Söz konusu taksimatla, Ahmed Fethi Paşa'nın alacaklılarına bir miktar ödeme yapıldığı anlaşılacakla birlikte, kalan borçlarının akıbeti hususunda terekesinde herhangi bir malumata tesadüf edilmemiştir. Bu noktada arşiv belgeleri imdadımıza yetişerek, sürecin kalanının nasıl işlediği hakkında mütemmim bilgilerle, meselenin aydınlanmasında önemli rol oynadı. Buna göre Ahmed Fethi Paşa'nın oğlu Mahmud Celaleddin Paşa, kaleme aldığı arzıda, babasının tereke bedeli ile varislerinin feragat ettikleri akar bedelinin mevcut borçlarını ödemeye kafi gelmediğini açıkça ifade etmekteydi⁷². Ayrıca yapılan tahkikat neticesinde de *müteveffa-i müşârüniylehin metrukâtı duyûn-ı mütebeyyinesine vefâ edemeyeceği* ifadesinden, paşanın şimdide dek satılan mallarının borcunu kapatmaya yetmeyeceği anlaşılmaktaydı⁷³. Söz konusu beyanlar üzerine, Ahmed Fethi Paşa'nın emlakinden olan bazı yerlerin satışı için harekete geçildi. 31 Mayıs 1858/17 Şevval 1274 tarihli Yanya Valisi'ne hitaben yazılan tezkirede, paşanın Yenişehir-i Fener'de bulunan Mecdan ve Balihor çiftliklerinin 1856-57/1273 senesi hâsılatı ve hayvanlarının satılarak, alacaklılarının tahsiliyle merkeze gönderilmesi emredildi. Ayrıca satışa çıkarılan

70 Ahmed Fethi Paşa'dan alacaklıları olan bu şahıslar terekede bir yerde Köçeoğulları Hoca Artin ibn Haçadur ve Hoca Agop veled-i Anton şeklinde verilmişken, taksim kısmında yukarıdaki gibi kaydedilmiştir (Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 64b, 65b).

71 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 65b. *İstanbul'da askerîye mensup yetimlerin mirasların taksim için bezzâzistanda kadıasker tarafından bir kassâm hazır bulunurdu* (İnalçık, a.g.m., s. 53). Yetim mallarının Bezzâzistan'da muhafazası hakkında bkz. Bozkurt, a.g.t., ss. 216-217.

72 BOA, A. MKT. NZD, nr. 275/37, lef 2, 10 Ocak 1859/5 Cemaziyelâhır 1275.

73 BOA, İ. MMS. nr. 18/818-2, lef 17, 14 Haziran 1860/25 Zilkade 1276.

çiftliklerin talipleri ile teklif edilen fiyatların bildirilmesi istendi⁷⁴. Zira sıraya giren alacaklılar, paralarını bir an evvel tahsil edebilmek için Bâbîâlî'yi sıkıştırmaya başlamışlardı⁷⁵. Bunlar arasında sarraf Köçeoğlu Agop ve ortağına olan hayli yüklü meblağdaki borçların kapatılması meselesi, hem varisleri hem de bürokrasiyi en çok meşgul eden konular arasındaydı. Verdikleri arzuhallerle konuyu sıcak tutan sarrafların ısrarlı tutumu *merkûmân mağdurîyetleri cihetiyle her-bâr sızlanmakda bulunduklarından* şeklinde ifade edilmekteydi⁷⁶.

Bir saray damadının borçlu kalması, hanedanın şerefine dokunacağından padişah, Ahmed Fethi Paşa'nın borçlarının derhal kapatulmasını irade etti⁷⁷. Üstelik

- 74 BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme, (A. MKT. MHM), nr. 131/82, 31 Mayıs 1858/17 Şevval 1274.
- 75 BOA, A. MKT. NZD, nr. 270/70, 2 Aralık 1858/25 Rebiülâhır 1275. Bunlardan Londra'da bulunan Mösyo Peill Bezirgân'ın talebi için bkz. BOA, A. MKT. MHM, nr. 146/98, 22 Kasım 1858/15 Rebiülâhır 1275; Ahmed Fethi Paşa'nın vekilharcı Edhem Efendi'ye olan 41.000 kuruşluk borcunun tahsiline dair varislerinin verdiği arzuhal için bkz. BOA, Meclis-i Vâlâ, (MVL), nr. 383/74, 28 Ocak 1862/27 Receb 1278; Arakel'in, paşadan 2 yük 42.300 kuruşluk (242.300 kuruş) alacak talebi için bkz. BOA, MVL, nr. 475/19, 20 Haziran 1865/25 Muharrem 1282; Sarraf Tıngıroğlu Hoca Ohannes'in Ahmed Fethi Paşa'dan alacaklarının faiziyle talebi için bkz. BOA, A. MKT. NZD, nr. 279/100, 28 Mart 1859/23 Şaban 1275; BOA, A. MKT. NZD, nr. 303/35, 29 Ocak 1860/6 Receb 1276; Esnafın Ahmed Fethi Paşa'dan emtia, erzak ve saire için alacaklarının terekkesinden tahsili talebi için bkz. BOA, A. MKT. NZD, nr. 282/37, 30 Mayıs 1859/27 Şevval 1275; Sicilyateyn tebaasından Andonaki'nin, paşanın terekkesinden 2 yük 20.600 kuruş (220.600 kuruş) alacağı için bkz. BOA, Hariciye Nezareti, Mektûbî Kalemi (HR. MKT), nr. 266/29, 24 Kasım 1858/17 Rebiülâhır 1275; BOA, HR. MKT, nr. 275/36, 2 Şubat 1859/28 Cemaziyelâhır 1275; BOA, HR. MKT, nr. 276/76, 16 Şubat 1859/13 Receb 1275; BOA, HR. MKT, nr. 298/73, 2 Ağustos 1859/3 Muharrem 1276; BOA, HR. MKT, nr. 322/14, 10 Ocak 1860/16 Cemaziyelâhır 1276; Yunan tebaasından Yani Nikola Yorgo'nun Ahmed Fethi Paşa'dan alacak talebi ve konu hakkında Yunan Sefareti'nden verilen takrir için bkz. BOA, HR. MKT, nr. 268/85, 11 Aralık 1858/5 Cemaziyellevvel 1275; BOA, HR. MKT, nr. 269/41, 15 Aralık 1858/9 Cemaziyellevvel 1275; Cenova'da bulunan Devlet-i Âliyye şehbenderi tarafından Ahmed Fethi Paşa'ya gönderilen 228 Frank 80 santim değerindeki eşya bedelinin ödenmesi talebi için bkz. BOA, HR. MKT, nr. 273/31, 19 Ocak 1859/14 Cemaziyelâhır 1275; BOA, HR. TO, nr. 320/99, 18 Ocak 1859.
- 76 BOA, A. MKT. NZD, nr. 343/52, 20 Şubat 1861/ 9 Şevval 1277. 20 Şubat 1861/9 Şaban 1277 tarihi itibarıyla Kuyumcu Agop ve ortağının 13 yük 50.966 kuruş (1.350.966 kuruş) alacağı vardı (BOA, A. MKT. NZD, nr. 343/52, lef 2, 20 Şubat 1861/9 Şaban 1277). Kuyumcu Agop ve ortağının alacak talepleri ve Avusturya tebaasından Yanko ve ortağının araba bedelinin tesviyesi için bkz. BOA, A. MKT. MHM, nr. 203/5, 18 Aralık 1860/4 Cemaziyelâhır 1277. Yine Agop ve ortağının, Ahmed Fethi Paşa'dan alacakları ve mücevherli kılıç ile zarf imalinden dolayı uğradıkları zararlarının terekkesinden tahsili talepleri için bkz. BOA, A. MKT. NZD, nr. 265/84, 11 Ekim 1858/3 Rebiülevvel 1275; BOA, A. MKT. NZD, nr. 303/7, 27 Ocak 1860/4 Receb 1276; BOA, A. MKT. NZD, nr. 304/60, 6 Şubat 1860/14 Receb 1276.
- 77 BOA, İ.MMS. nr. 18/818-2, lef 17, 14 Haziran 1860/25 Zilkade 1276.

paşanın terekesinde farklı olarak, yukarıda izah edildiği üzere, devlet namına yaptığı alışverişlerden alacaklıları da mevcuttu. Bunun üzerine meseleyi çözmek üzere çalışmalara başlandı ve bu işe has bir komisyon kuruldu⁷⁸. Ayrıca Ahmed Fethi Paşa'nın Tophane-i Âmir'e'ye olan zimmetinin de bir an evvel kapatılması Hazine-i Hassa Nezareti'ne yazıldı⁷⁹. Paşanın borçlarının vakit kaybetmeksizin terekesinden ödenmesi hususunun üzerinde önemle duruldu ve alacaklılardan esnaf olanlara öncelik verilmesi emredildi⁸⁰. Borçların kapatılması için bir çıkış yolu arayan komisyon, nihayetinde Ahmed Fethi Paşa'nın *güzide* gayrimenkullerinden Büyükdere'deki tuğla fabrikası, İncirköy'deki tabak fabrikası ile bir konak arsasının satışına karar verdi. Fakat müzayedeye çıkarılmalarına rağmen gayrimenkullerin talibi çıkmadı ve bu da alacaklıların seslerini daha fazla yükseltmelerine yol açtı. Borçların bir türlü kapatılmamasından rahatsızlık duyan paşanın varisleri ise babalarından kalan Ereğli kömür madenleri ile Hazine-i Hassa-i Şahane Kumpanyası vapurları hisselerinin Hazine-i Hassa tarafından alınmasını teklif ettiler. Hazinesinin durumu gerekçe gösterilerek, önerileri kabul görmedi ve yukarıda zikredilen gayrimenkullerin satışı üzerinde duruldu⁸¹. Muhtemelen babalarından kalan kıymetli gayrimenkulleri ellerinden çıkarmak istemeyen Mahmud Celeleddin Paşa ve diğer varisler ise en başından beri kömür madeni ve vapur hisselerinin hazine tarafından alınmasını ısrarla talep ettiler. Onlara göre borçların kapatılabilmesinin tek yolu buydu. Buna karşın Hazine-i Hassa bir kez daha bu alımı gerçekleştirmeye müsait olmadığını, hatta hazine tarafından alınan demiryolu hisselerinin dahi maliye hazinesine devredildiği ifade etti⁸². Bâbiâli ile varisler arasında çekişme devam ediyordu. Talebinden bir türlü vazgeçmeyen Mahmud Celeleddin Paşa ve diğer varislerin bu satışı cazip kılmak için hisselerin değerinin 15.000 kese (7.500.000 kuruş) olduğunu ve bunları yabancılara satmak istemediklerini bildirmeleri dahi işe yaramadı. Zira hazinenin durumu bir tarafa, yapılan tahkikatta

78 BOA, A. MKT. NZD, nr. 339/93, 17 Ocak 1861/5 Receb 1277. Bu komisyonda, Ahmed Fethi Paşa'nın sipariş ettiği Bağdad Eski Valisi merhum Reşid Paşa tarafından gönderilen 120.000 kuruşluk atların bahası, Sicilyateyn tebasından Anderyas'a borcu, Kuyumcu Agop ve ortağının seyf ve kutu bahasından olan alacakları, Avusturya Devleti tebasından Yanko ve ortağı Karlo'nun araba bahasından alacaklarının tesviyesi, oğlu Mahmud Celeleddin Paşa ile görüşülerek çözülmeye çalışıldı (*Aynı yer*).

79 BOA, A. MKT. MHM, nr. 146/7, 14 Kasım 1858/7 Rebiülâhır 1275.

80 BOA, İ.MMS. nr. 18/818-2, lef 17, 14 Haziran 1860/25 Zilkade 1276.

81 BOA, İ. MMS, nr. 15/608, 6 Nisan 1859/3 Ramazan 1275; BOA, A. MKT. NZD, nr. 317/39, 8 Temmuz 1860/19 Zilkade 1276.

82 BOA, A. MKT. NZD, nr. 275/37, lef 1, 24 Ocak 1859/19 Cemaziyelâhır 1275; lef 2, 10 Ocak 1859/5 Cemaziyelâhır 1275; lef 3, 24 Ocak 1859/19 Cemaziyelâhır 1275.

madenin imtiyazının bittiği ve vapurların da 20.000 keseden (10.000.000 kuruş) fazla borcu olduğu meydana çıktı⁸³. Hülasa, Ahmed Fethi Paşa'nın varislerinin borçların kapatılmasında padişahın yardımını alma tasavvurları boşa çıktı. Böylece varisler, borçlarla baş başa kaldılar ve gayrimenkulleri satmaktan başka seçenekleri kalmadı.

Yukarıda bahsedildiği üzere, Ahmed Fethi Paşa'nın satılan terekesinden 2.884.420 kuruş elde edilmiş ve ayrıca Köçeoğullarına da müzayedeye şirket-i hayriye hisselerinden 16.100'er kuruştan otuz hisse toplam 483.000 kuruş verilmişti. Ocak 1860 tarihine gelindiğinde ise paşanın nizamiye hazinesinden 20.212 kuruş alacağıyla birlikte 800 kuruş bakır madeni hissesinden hâsılatı, 7.000 kuruşa bir adet tuğrası altın çerçevesi bakır levha, Paşabahçede'ki tabak fabrikasında bulunan alet, edevat ve makine bedeli olan 185.500 kuruşun müzayedeye alacaklılarına teslim edilmesi kararlaştırıldı⁸⁴. Bir diğer kalem ise borçların kapatılabilmesi için varislerinin terekeye bırakmak mecburiyetinde kaldıkları bazı akârat ve mevkufeden oluşmaktaydı. Bunlardan İncirköy'deki tabak fabrikası ve içindeki alet edevat 22 yük 64.500 kuruşa (2.264.500 kuruş) ve Sarıyer'deki bakır madeni hissesi 62.000 kuruşa Köçeoğlu Agop'a; Hayder'de konak arsası 300.000 kuruşa Abdullahoğlu Mikail Bezirgân'a; Büyükdere'de tuğla fabrikasının dörtte bir hissesi 320.000 kuruşa Barutçubaşı Boğos Beyzade Arakel Efendi'ye; Sudaver Vapuru'nun dörtte bir hissesi 260.000 kuruşa Anderyas Bezirgân'a müzayedeye usulüyle devredildi⁸⁵. Elde edilen bu devasa meblağ dahi, paşanın toplam borcundan düşüldüğünde hala 14.537 küsur kese (7.268.500 kuruş) gibi fahiş bir meblağ borcu açıkta kalmaktaydı⁸⁶. Akabinde Ahmed Fethi Paşa'nın Yenişehir'deki Mecdan ve Balihor çiftlikleri

83 BOA, İ. MMS, nr. 15/608, 6 Nisan 1859/3 Ramazan 1275.

84 BOA, İ. MMS, nr. 18/818-2, lef 3, 10 Ocak 1860/16 Cemaziyelâhır 1276.

85 BOA, İ.DH, nr. 461/30728-1, 26 Ağustos 1860/3 Safer 1277; BOA, İ. MMS, nr. 18/818-2, lef 3, 10 Ocak 1860/16 Cemaziyelâhır 1276; BOA, A. MKT. NZD, nr. 322/78, 28 Ağustos 1860/10 Safer 1277; BOA, A. MKT. NZD, nr. 322/82, 28 Ağustos 1860/10 Safer 1277. Köçeoğlu Agop, sonradan vazgeçip, fabrikayı istemediğini ifade ettiyse de müzayedesi yapılan bu nevi emlakın sonradan kabulünden vazgeçmenin nizamden caiz olmadığı bildirilerek, kendisine izin verilmedi (BOA, A. MKT. NZD, nr. 334/9, 5 Aralık 1860/21 Cemaziyelâhır 1277; BOA, A. MKT. NZD, nr. 335/49, 17 Aralık 1860/3 Cemaziyelâhır 1277). Tabak fabrikasının yarı hissesi paşaya, diğer yarısı ise eşi Şemsinur Hanım'a aitti. Söz konusu fabrikaya bir başka belgede 2.450.000 kuruş değer biçilmişti. Bunlardan fabrikadaki malzemeler terekede kayıtlı olduğundan onlara mahsuben 188.500 kuruş ile Şemsinur Hanım'ın fabrikada olan hissesine mahsuben terekeden aldığı eşya bahası olarak 690.828 kuruş düşüldüğünde ise geriye 1.570.672 kuruş kalmıştı (BOA, İ. MMS, nr. 18/818-2, lef 3, 10 Ocak 1860/16 Cemaziyelâhır 1276).

86 BOA, İ. MMS, nr. 18/818-2, lef 3, 10 Ocak 1860/16 Cemaziyelâhır 1276.

de 13 yük 59.966 kuruşa (1.350.966 kuruş) terekesinden alacakları karşılığında kuyumculuk hizmetinde bulunan Köçeoğlu Agop ve ortağına verildi. Onlar, paşanın başkalarına olan 3 yük 49.000 kuruş (349.000 kuruş) borçlarını üstlendiler⁸⁷. 1862 senesine gelindiğinde, yaklaşık 8.000 kese (4.000.000 kuruş) civarında olan alacaklılara has borç, gerçekleştirilen satışlara ve bazı yerlerden alınan borçlara rağmen ancak 3.000 keseye (1.500.000 kuruş) indirilebildi⁸⁸. Birkaç sene sonra Mahmud Celaleddin Paşa, işleri yoluna koymuş olacak ki adı geçen çiftlikleri, kuyumcuların kardeşi Kasbar Bey'den 14 yük, yani 1.400.000 kuruşa Lorando Bezirgân'a borçlanarak geri aldı⁸⁹. Mahmud Celaleddin Paşa, 1884 senesinde Taif'te vefat etti⁹⁰. Mahmud Celaleddin Paşa'nın mirasından *tereke-i cesîme*⁹¹ şeklinde bahsedilmesi ise

87 BOA, İ.DH, nr. 468/31353, 23 Şubat 1861/12 Şaban 1277; BOA, İ.MVL, nr. 456/20457, 8 Kasım 1861/5 Cemaziyelevvel 1278; BOA, Sadaret Mektubî Kalemî, Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL), nr. 135/57, 13 Kasım 1861/10 Cemaziyelevvel 1278; BOA, A. MKT. MHM, nr. 212/50, 14 Mart 1861/2 Ramazan 1277; BOA, A. MKT. NZD, nr. 343/52, 20 Şubat 1861/9 Şaban 1277; BOA, A. MKT. NZD, nr. 344/23, 26 Şubat 1861/15 Şaban 1277; BOA, A. MKT. NZD, nr. 359/29, 22 Temmuz 1861/14 Muharrem 1278; BOA, A. MKT. NZD, nr. 361/56, 6 Ağustos 1861/29 Muharrem 1278; BOA, A. MKT. NZD, nr. 366/43, 10 Eylül 1861/5 Rebiülevvel 1278; BOA, A. MKT. NZD, nr. 367/39, 18 Eylül 1861/13 Rebiülevvel 1278. Ahmed Fethi Paşa'nın ahaliden alacağı ve terekesine ait olan 78.166 kuruşun da Agop'tan tahsili uygun görüldü (BOA, Sadaret Mektubî Kalemî, Umûm Vilâyât (A. MKT. UM), nr. 505/70, 12 Ekim 1861/7 Rebiülâhır 1278). Paşanın Agop ve ortağına olan borcu bir başka evrakta 3.000 kese (1.500.000 kuruş) şeklinde kayıtlıdır (BOA, A. MKT. NZD, nr. 298/85, 17 Aralık 1859/22 Cemaziyelevvel 1276). Borçlarının ödenmesi için verdikleri arzuhalde de kendi ifadeleriyle 3.000 kese olduğunu söylerler (BOA, A. MKT. NZD, nr. 299/13, 18 Aralık 1859/23 Cemaziyelevvel 1276).

88 BOA, İ.MMS, nr. 26/1144, lef 38, 18 Kasım 1862/25 Cemaziyelevvel 1279.

89 BOA, İ.MVL, nr. 549/24642, 27 Mart 1866/10 Zilkade 1282; BOA, MVL, nr. 1033/33, 21 Mayıs 1866/6 Muharrem 1283.

90 Uluçay, *a.g.e.*, s. 155; Öztuna, *a.g.e.*, s. 807. 1881'de Şemsinur Hanım'ın ve 1884'te Mahmud Celaleddin Paşa'nın vefatı varislerin miras paylaşımını yeniden gündeme getirdi. Terekenin varisler arasında tefrik ve taksimi için Ahmed Fethi Paşa'nın kızı Güzide Hanım ile evli Said Paşa başkanlığında bir heyet kuruldu. Ancak Mahmud Celaleddin Paşa'nın cariyelerinden olma oğulları Mehmed Kazım ve Ahmed Fazıl kendilerinin mağdur edildiği ve dağıtımın adaletsiz yapıldığını öne sürerek, terekenin varisler arasındaki paylaşımının şer'î usullerce yapılması için Bâb-ı Meşihât'a başvurular (BOA, Yıldız Resmî Marûzât (Y.A.RES), nr. 48/6, lef 4-5, 11 Mart 1889/9 Receb 1306; Burhan Çağlar, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2010, ss. 84-85). Neticede, toplam 9.504 hisse olarak belirlenen mirastan Mehmed Kazım ve Ahmed Fazıl Beylere 1.512'şer hisse verildi. Kalan kısım ise Mahmud Celaleddin Paşa'nın eşi Cemile Sultan ve evlatları arasında taksim edildi (Üsküdar Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 743, ss. 87-88). Ayrıca Ahmed Fethi Paşa'nın Şemsinur Hanım'dan olan kızları Yegâne ve Güzide Hanımlar da mirastan 4.752'şer hisse aldılar (Üsküdar Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 733, ss. 37-38).

91 BOA, Y.A.RES, nr. 48/6, lef 2, 3 Nisan 1889/2 Şaban 1306.

babasından intikal eden onca borç ödendikten sonra dahi ailenin elinde hala büyük miktarda mal varlığı olduğunu kanıtlamaktadır.

2. Muhallefatı

a. Mücevherat ve Özel Eşyaları

Ahmed Fethi Paşa'nın konağında toplam 2.332.473 kuruşa satılan eşyaları arasında, ilk dikkati çeken ve muhallefatının önemli bir kısmını oluşturan yükte hafif, pahada ağır, hem ihtişamı hem prestiji hem de iyi bir yatırımı ifade eden altın ve değerli taşlardan imal edilmiş mücevherleriydi. Bilhassa çeşidi ve zenginliğiyle ilk göze çarpanlar, bazıları alafranga tarzda üzerlerinde tasvirleri olan, başta pırlanta ve çeşitli kıymetli taşlarla bezeli, oval, dört köşe gibi farklı şekillerde değeri binlerce kuruş olan altından kutulardı. Burada, terekede en pahalısının 161.000 kuruş, en ucuzunun dahi 3.000 kuruş olduğu son derece kıymetli bir koleksiyondan bahsedilmektedir. Öyle ki değerli kutulardan elde edilen 679.755 kuruş⁹², konakta satılan eşyaların toplam bedelin üçte birinden biraz fazlasına tekabül etmektedir. 1863-64 yıllarında terekesinin değeri asgari 15.000 kuruş olan bir kimsenin zengin kategorisinde değerlendirilmesi⁹³; paşanın sadece kutu koleksiyonun maddi değerinin büyüklüğünü somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, kişisel zevk, koleksiyonerlik, ihtiyaç veyahut devasa bir servete delalet etmenin dışında, hızlıca nakde çevrilebilen değerli maden ve taşlara sahip olan Ahmed Fethi Paşa'nın, bunları aynı zamanda birer ticaret metası ve yatırım aracı olarak kullandığını düşünmek mümkündür.

Ahmed Fethi Paşa'nın bu kategoride dikkati çeken diğer nadide eşya gurubu ise toplam 402.500 kuruşa satılan pırlanta ve elmas gibi kıymetli taşlarla bezenmiş kılıçlardır. Başlı başına bir servet değerinde olan bu koleksiyonun en pahalısı 220.000 kuruşa Laciverd kabızalı pırlanta murassa kılıç takımıydı. Onu 150.000 kuruşa kabzası pırlanta altın takımlı mahfazalı kılıç ile nişanları elmaslıca altın kayış, 21.500 kuruşa kabzası Süleymâni mahfazalı altın kılıç ve 11.000 kuruşa altın kayışlı taban kılıç takımı takip eder. Ayrıca arakan taş, mavi, beyaz, tahinî rengin-

92 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 58a-58b. Ahmed Fethi Paşa'nın mücevher koleksiyonu yanında çalışanlardan Gürcü uşağı Dâver'in de dikkatini çekmiş olacak ki uşak, Eyüb'deki sarayından 140.000 kuruş kadar altın ile bütün mücevherlerini çalmıştı. Kaçmak üzereyken yakalanan uşağın akıbeti bilinmemektedir (Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Bay-sun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991, s. 35).

93 Bozkurt, *a.g.t.*, s. 102.

den taş, yeşil mine, altın işlemeli zergerdân kılıç kabzası, sîm takımlı Elif-i İstanbul kılıç takımı, sırmadan örme kılıç bendi, örme siyah ibrişim kılıç bendi, kabzası rüganlı kılıç, değerli taş ve deriden çok sayıda kılıç kabzası da bulunmaktadır⁹⁴. Ahmed Fethi Paşa'nın mensup olduğu askeri sınıfa atfen her biri servet değerinde olan kılıç koleksiyonunu edinmesinde bulunduğu vazifeler ve kişisel ilgisinin yanında, damatlığının rolü de göz ardı edilmemelidir. Zira hangisi olduğunu tespit etmek mümkün olmasa da Sultan Abdülmecid'in 12 Temmuz 1856 tarihinde Ahmed Fethi Paşa, Kaptan-ı Derya Mehmed Ali Paşa ve Serasker Rıza Paşa'ya toplam değeri 348.000 kuruş olan birer murassa kılıç hediye ettiğini bilmekteyiz⁹⁵. 325.500 kuruşa satılan tek taşlı kebir pırlanta yüzük⁹⁶ ise terekenin hem maddi hem de manevi en kıymetli parçalarından birisidir ki büyük olasılıkla, düğünlerinde şükranlarını sunmak üzere Sultan Abdülmecid'in huzura çıkan Ahmed Fethi Paşa'ya armağan ettiği yüzüktür⁹⁷. Bunların dışında, görevi icabı pek çok resmi törene iştirak eden paşanın kullandığı pırlantalı altın fes nişanı, apolet, tırtl işlemeli apolet, altın kayışlı kılıç gibi bulunduğu mevkii ve hanedanın şanına yakışır kıymetli eşyaları da terekede yer alır. Paşanın mühürleri dahi altın ve gümüştedir. Ayrıca kendisine hediye edilen bir adet altın madalya ve üç adet gümüş madalya 1.800 kuruşa, birer adet büyük ve küçük gümüş madalya 650 kuruşa, bir adet altın madalya 420 kuruşa ve iki adet Sardunya Nişanı da 500 kuruşa satılmıştır⁹⁸.

Bu dönemde zenginliğin ve alafranga yaşam tarzının önemli göstergelerinden birisi de saatlerdi. Ahmed Fethi Paşa da hemen hemen her nevi saati havi geniş ve pahalı bir koleksiyona sahipti. Toplam 55.200 kuruşa satılan saatlerin çeşit ve kıymetleri ise şöyleydi: Namaz vakitlerini takip için kullanabileceği köstekli ve kible-nümâ, yani kibleyi gösteren pusulalı altın saat 8.350 kuruş, göğez mineli altın saat 18.050 kuruş, tasvirli, köstekli altın saat 5.000 kuruş, mahfazalı oturtma saat 1.000 kuruş, düz kapaklı İngilizkârî saat 6.000 kuruş, düz kapaklı mahfazalı altın saat 6.050 kuruş, mahfazalı altın saat 1.700 kuruş, camlı altın saat ve köstek kordon 9.050 kuruş, münebbihli çan, yani çalar saat 801 kuruş⁹⁹.

Ahmed Fethi Paşa'nın şahsi eşyaları arasında, imameleri de çok çeşitli ve kıymet-

94 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 58a-60b.

95 Sunay, *a.g.t.*, ss. 387-388.

96 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 59b.

97 Sunay, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü...", ss. 143-144.

98 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 58a-60b, 62a-62b.

99 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 58a, 59a.

liydi. Bunlar: En pahalısı 16.050 kuruş gibi servet değerinde olan bir çift pırlantalı kehribar imame, 3.000 kuruşa bir çift pembe mine üzerine pırlantalı kehribâr imame, 8.000 kuruşa bir çift göğez mineli roza taşlı kehribâr imâme, 2.000 kuruşa yedi adet kehribâr imameden müteşekkil, toplam 29.050 kuruşluk bir koleksiyondu. Yirmi dört adet olan seccadelerinin önemli bir kısmı ise Haleb-kârî, Acemkârî, Kılâpdanlı Arakiye, Banaluka gibi kıymetli kumaşlar ile Gördes halı ve Hindkârî hasır gibi malzemelerden yapıldı ve toplamda 10.000 kuruşun üstünde bir fiyata satıldı¹⁰⁰.

Ahmed Fethi Paşa'nın ateşli silahlarından çakmaklı şeşhane, iki adet şeşhane ve kaval olmak üzere toplam dört tüfeği; beşli, asfer, demir takımlı Pariskârî, simlice Fransakârî, simlice İngilizkârî, çifte çakmaklı simlice, yaldızlı simlice ve altın tabancaları mevcuttu. Silahlarının yanında avda ve denize nazır sahilhanesinde boğaz trafigini takip edebilmek için kullanabileceği dürbünleri ve yön tayini için de bir adet pusulası vardı. Ayrıca paşanın özel zevkleri arasında okçuluğun da olduğu yine terekesindeki 231 adet ok, 13 adet yay ve 117 adet gez olmak üzere 2.000 kuruş değerindeki ok takımından anlaşılmaktadır. Yanı sıra makası yaldızlı, kalemi ve gözlüğü de bulunduğu konuma yakışır bir şekilde altındandı. Ahmed Fethi Paşa'nın kişisel bakımında kullandığı ustura, makas ve çakıları ise diğer eşyalarına nispeten mütevazıydı. Zergerdân bastondan muhtemelen ihtiyarlığında faydalanmıştı. Bunların dışında terlik, yelpaze, canfes büyük şemsiye, mahfazalı canfes som kabızalı şemsiye, bağa kabızalı canfes şemsiye, sineklik, şırınga, gözlük, asa, hokkalar, kalemler, bir miktar kâğıt, yazı çekmecesi, kâğıt çekmecesi, çanta, işlemeli ve camlı cüzdan, kemik broş, ecza takımı, sandıkta dikiş takımı gibi kendisinin ve ev ahalisinin günlük kullandıkları eşyalar da terekesinde yer almıştı. Osmanlı kültüründe önemli yeri olan iki adet marpuçlu gümüş nargile takımı ise 3.100 kuruşa satılmıştı¹⁰¹.

Ahmed Fethi Paşa'nın kayıtlara geçen fakat henüz kesinleşmeyen alacaklılarının arasında sağlık sektöründen kimseler de vardı. Örneğin çeşitli ecza malzemelerine mahsuben Bahçekapısı'ndaki Eczacı Karlo veled-i Riga'ya 1.566 kuruş, Beyoğlu'nda Ağa Camii karşısındaki Eczacı Fransezko veled-i Kostandi'ye 51.587 kuruş ve Hekim Veronik'e de 63.960 kuruş borçlu görünmekteydi¹⁰². Bu durumda, Ahmed Fethi Paşa'nın sağlığına kavuşabilmek ya da hastalığını kontrol altında tuta-

100 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 58a-59b.

101 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 58a-60b, 61b, 62b.

102 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 65a-65b.

bilmek için sürekli bir hekimlik hizmeti aldığı ve çeşitli ilaç karışımları hazırlattığını söylemek mümkündür. Paşanın terekesinden kan yapıcı, hafızayı güçlendirici, bazı yaşlılık hastalıkları ve felç rahatsızlığına iyi gelmesiyle bilinen, yaklaşık 70 miskal¹⁰³ ve 3.500 kuruş değerinde akamber çıkması ise sağlığına özen gösterdiğinin bir işaretidir. Okyanuslardan toplanan güzel kokulu ve nadir bulunan bir madde olan ilaç yapımının yanı sıra parfüm, krem ve merhem yapımında da kullanılan amberrin, ticari değeri de oldukça yüksektir. Ayrıca kokusundan yararlanmak amacıyla tespih yapımı ve kuyumculukta da kullanılmıştır. İçine konulan maddeyi güzel kokuttuğundan¹⁰⁴ olsa gerek paşa da akamber karışımı sırmalı kese kullanmıştır¹⁰⁵. Terekedeki şişelerce Lavanta¹⁰⁶ da Ahmed Fethi Paşa'nın bulunduğu mekânların güzel kokmasına ne denli önem verdiğini ve zevk sahibi olduğuna işaret eder.

b. Kütüphanesi

Ahmed Fethi Paşa'nın duygu ve düşünce dünyası, politik fikirleri, okuma alışkanlıkları, yani kişiliğini anlamak bakımından kütüphanesi de büyük bir öneme sahiptir. Terekesine yansıyan kitaplarından onun farklı alanlara ilgi duyan, okuyan ve münevver bir devlet adamı olduğu anlaşılmaktadır. Kıymetli eşyalarla bezeli sahilhanesinde kütüphane, kitaplarını muhafaza ettiği maden kitap dolabı, kalem, hokka, yazı takımı, küre gibi araç-gereçlerin bulunması ise paşanın müstakil bir çalışma odası olduğuna işaret eder. Burada büyük çoğunluğunu zikrettiğimiz kütüphanesinde yer alan kitapların konu başlıkları ana hatlarıyla Mushaf, dinî ilimler, tarih, dil ve edebiyat, siyasi, askeri, tıp, fen bilimleri ve diğer şeklinde sıralanabilir¹⁰⁷. Geniş bir yelpazeye sahip kütüphanesindeki en kıymetli parça 15.000 kuruş ile bir servet değerinde olan 19. yüzyılın tanınmış hattatlarından Çemşir Hâfız'ın yazdığı Mushaf-ı Şerif idi¹⁰⁸. Bunun dışında 10.000 kuruşa Mustafa İzzet Efendi, 4.550 kuruşa Mustafa Şâkir Efendi ve 2.000 kuruşa Hâfız Mehmed İzzet

103 Altın, gümüş, gülyağı ve ilaç gibi değerli malzemelerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimidir. 1869 tarihli kanunnameye göre Osmanlı Devleti'nde bir miskal 4,81104375 gramdır (Cengiz Kallek, "Miskal", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, s. 182).

104 Sargon Erdem, "Amber", *DİA*, İstanbul 1991, III, 7.

105 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 58a.

106 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 59a.

107 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 61b-62a.

108 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 61a. Satış gerçekleştiğinde, 19. yüzyılın meşhur hattatlarında olan Çemşir Hâfız'ın yazdığı Mushafın en kıymetli olduğu zamanlardandı. Yıllara göre Çemşir Hâfız'ın yazdığı Mushafın fiyat dalgalanmaları için bkz. İsmail. E. Erünsal, *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, ss. 172-173.

Efendi hattıyla Mushaf-ı Şerifler mevcuttu ki bunlar toplamda 31.550 kuruş ile kitapların satışından elde edilen gelirin yaklaşık yarısına tekabül etmekteydi¹⁰⁹. Bu da paşanın kütüphanesinde öncelik sırasını kutsal kitaplara verdiğini göstermektedir. Ancak bu durum tek başına onun muhafazakârlığıyla izah edilemez. Zira hattatına göre kıymeti artan ya da azalan kutsal kitaplar, sahip olmanı için hem bir sosyal statü hem zenginlik ve prestij göstergesi hem de zaruret halinde elden kolayca çıkarabilecekleri bir yatırım aracıydı. Mushafların dışında, *Dürer Tercümesi* (Basma), *Sahîh-i Müslim*, *Buhârî-i Şerîf*, *Şerhü'l-Mevâkyf* (Basma), *Tefsîr-i Ebussuûd Efendi*, *Külliyât-ı Ebü'l-Bekâ'*, *Fetâvâ-i Hindiyeye*, *Şifâ-i Şerîf*, *Mültekâ Şerhi-Dâmâd*, *Tevesşül Menâkıb-ı Çihâr-ı Yâr-i [Güzîn]*, *Pend Şerhi*, *Şerh-i İşârât*, *Hilyetü'n-Nâcî*, *Halebî Sağır*, *Dürer*, *Dürr-i Yektâ Şerhi*, *Siyer-i Veysi*, *Kara Davud*, *Şerhu'l Akâid*, gibi Müslüman entelektüellerin okudukları eserlerin yer aldığı bir kütüphanesi bulunmaktaydı. Bunlardan en kıymetlileri ise 10.000 kuruşa *Sahîh-i Müslim*, 5.000 kuruşa *Fetâvâ-i Hindiyeye*, 4.000 kuruşa *Tefsîr-i Ebussuûd Efendi* ve 3.010 kuruşa *Şifâ-i Şerîf* idi¹¹⁰.

Kütüphanesindeki *İbn-i Haldûn Mukaddimesi Tercümesi*, *Târih-i Taberî*, *Târih-i İbni Sultan*, *Vâsıf Tarihi*, *Ravzatü's-Safâ*, *Âyine-i Zafer*, *Hümâyûnnâme*, *Dîvân-ı Vâsıf*, *Elf Leyle*, *Dîvân-ı Rıza*, *Leylâ Hanım Dîvâm* gibi eserler, Ahmed Fethi Paşa'nın tarih ve edebiyatla ilgili olduğunu gösterir. *Kâmus*, *Molla Câmi Çelebi*, *Mutavvel*, *Esâsü'l-Binâ*, *Sarf Cümlesi* gibi sözlük, belagat ve gramer kitapları da güzel konuşma ve yazma konusundaki hassasiyetine delalet eder. Askeri sınıfa mensup Ahmed Fethi Paşa'nın *Kânunnâme-i Askeriye* adlı kitabın yanında, çeşitli seyahatnameler, kişisel zevkini yansıtan *Avcı Talimi Alayı* ile pozitif bilimlere dair *Usûl-i Kîmyâ*, *Ulûm-ı Riyâziye* ve çeşitli konularda *Sefînetü'r-Râgıb*, *Mecmûa*, *Nuhbe Şerhi*, *Ebyât Şerhi*, *Zîrâat*, *Ta'likât*, *Hâşîye-i Seyyid*, *Takrîzât*, *Tabîbden Hacı Paşa* gibi eserler de kütüphanesinde yer alır. Arapça, Farsça, Fransızca gibi çeşitli dillerde kitapları olan Ahmed Fethi Paşa'nın kütüphanesinde en dikkat çekenlerden birisi ise 6.500 kuruş değerindeki *Lisan-ı Çînî üzre kütüb ve haritalandı*¹¹¹. Ancak onun Çince bilip bilmediğini kütüphanesine dayanarak kesin bir şekilde söylemek mümkün değildir. Fakat bilse de bilmese de onun bir şekilde sahip olduğu bu malzemenin devrinde sıra dışı bir durum olduğu ve bilhassa haritalardan bölgeye ilgisi olduğunu düşünmek mümkündür. Ahmed Fethi Paşa'nın kitaplarının çoğu sahilhanesinden çıkmışken, konağında da *Münşeât-ı Feridun Bey*, *Nefehâtü'l-ins*, Çemşir hatlı Mushaf, Yazma *Naîmâ Tarihi* ve bir

109 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 61b.

110 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 61b-62a.

111 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 61b-62a.

mikdâr *Sarf ve Nahiv'den basma kütüb ve harita ve Fransızca kitap ile Delâ'il-i Şerif* olmak üzere toplam 16.022 kuruşa satılan az sayıda kitap bulunmaktaydı. Bunlardan Fransızca kitabın ismi ve nevine dair bir malumat yoktur. Netice itibariyle, sahilhanesinden çıkan kitapları 22 Haziran 1858/10 Zilkade 1274 tarihinde toplam 59.788 kuruşa satıldı. Böylece konaktan ve sahilhaneden çıkan kitapların toplam satış bedeli 75.810 kuruşa ulaştı¹¹². Aslında birden fazla dil bildiği söylenen ve Avrupa'da çeşitli ülkelerde elçiliklerde bulunan Ahmed Fethi Paşa'nın kütüphanesinde Batı dillerine ve tarihine ait eserlere nispeten oldukça az sayıda rastlanması da dikkat çekicidir. Oysa Tanzimat döneminin ikinci kuşağından Mehmed Emin Âli Paşa'nın vefatından sonra Bebek'teki sahilhanesinde *Fransızca Hammer Tarihi*, *Fransızca İngiliz Tarihi*, *Paris Ahidname Tarihi*, *Paris Seyahatnamesi* gibi burada hepsine yer verilmesi mümkün olmayan çok sayıda Fransızca kitap çıkmıştır¹¹³. İki devlet adamının kütüphanesi, nispeten çağdaş olsalar dahi, ne denli farklı dünya görüşüne sahip olduklarını göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir.

Entelektüel bir aileden gelen Ahmed Fethi Paşa'nın babası Rikâbdâr Hâfız Hacı Ahmed Ağa, 1793 tarihinde Rodos'ta bir kütüphane tesis etti. Kütüphanenin bağışlar dışında Hafız Ahmed Ağa kısmında başta Mushaf-ı Şerif olmak üzere İslâm ilimlerinin tüm dalları, tıp, astronomi, felsefe, tarih, dil ve edebiyat gibi çok zengin bir koleksiyon mevcuttu. Baba yadigârını daha da ileriye taşımak isteyen Ahmed Fethi Paşa, şahsi kütüphanesi dışında enerjisini Rodos'taki kütüphaneye kanalize ederek; el yazması eserleri ve nadir matbu kitapları toplayıp, babasının ihya ettiği kütüphaneyi muazzam bir şekilde zenginleştirdi. Halen UNESCO Dünya Mirası listesinde yer alan Rodos kalesi içindeki kütüphane binası ve yazmalar günümüze kadar ulaşmış ve korunmaktadır¹¹⁴.

112 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 60a, 61a-62a.

113 BOA, EV. d. (Evkâf Nezareti Defterleri), nr. 34024, 3 Temmuz 1872/25 Rebiülâhır 1289, vr. 12a-b.

114 *Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu*, haz. Bekir Şahin, Faruk Ağartan, İSAR, İstanbul 2013, s. XI-XIV, 716; Zeki Çelikkol, *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1992, ss. 87-88; Machiel Kiel, "Rodos", *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 157. Kütüphanede yer alan eserlerin adları, yazarları ve nevi hakkında bkz. *Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi*, s. 3 vd. Rodos Adası'nda bulunan Rodos Ahmed Fethi Paşa Vakfı Hâfız Ahmed Ağa Kütüphanesi'nde 2008 senesinde Vakıflar Genel Müdürlüğü, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı'ndan uzmanlar görevlendirilerek, Dışişleri Bakanlığı'nın eşgüdümünde bir tadilat projesi yapıldı. Takriben 17.000 Avro tutarında bir harcamayla çoğu el yazması 2.120 eserin kayıtlı olduğu kütüphanenin fiziki mekân koşulları iyileştirilerek, eserlerin korunmasına uygun hale getirildi (T.C. Başbakanlık Kamu Diplomasisi Koordinatörlüğü, Geniş Türk Coğrafyası Dosyası, Geniş Türk

Ahmed Fethi Paşa, bu kütüphaneye ilave olarak Rodos'taki Müslüman çocukların eğitim alması için muallim, bevvâb gibi personel maaşlarının dahi kendi vakfiyesinden karşılandığı, Meclis-i Maarif tarafından *eser-i cemîl* olarak nitelendirilen bir mektep inşa ettirdi¹¹⁵. Ayrıca Yunan ve Toskana mimarisi tarzında bir saat kulesi ve bunlara gelir temin eden on dört adet dükkân yaptırdı¹¹⁶. Söz konusu icraatları, paşanın kişiliği, hassasiyetleri, iktisadi durumu, dünyevi görüş ve beklentileri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Buna göre Ahmed Fethi Paşa, değerli kitaplara yatırım yapabilecek ölçüde entelektüel, kıymetli eserleri toplayabilmek için gereken meblağı finanse edebilecek kadar variyetli ve bunları medrese talebelerinin istifadesine sunacak kadar yüce gönüllü ve eğitime önem veren bir şahsiyettir. İlaveten, kendisi ve ailesinin adını yüzyıllar boyu yaşatacak eser bırakma arzusuyla hareket eden bir seciyeye sahip olduğunu da söylemek mümkündür. Zaten paşanın eğitime verdiği önemi ve münevver kişiliğini torunlarından Rey'an Şehsuvaroğlu'nun *...kendisi büyük babamı ilk defa Edinburg Üniversitesi'nde astronomi ve riyâziye okumuştur*¹¹⁷ ifadelerinden de anlamaktayız. İleri görüşlülüğünün yanı sıra geleneksel düşünce yapısını da muhafaza eden Ahmed Fethi Paşa, Üsküdar'da Kapıağası mevkiinde ve Karacaahmet Sultan Türbesi'nin karşısında 1795 tarihinde babası Hafız Ahmed Ağa tarafından ahşap olarak inşa edilen ve zamanla harap olan camiye 1855/1272 tarihinde yeniden yaptırarak, bugünkü şeklini vermiştir. Caminin yanına bir de çeşme yaptıran Ahmed Fethi Paşa'nın¹¹⁸, aynı zamanda hayırsever bir kişiliğe sahip olduğu da anlaşılmaktadır.

Coğrafyasında Tamamlanmış ve Halihazırda Devam Eden Belli Başlı Projeler, s. 15-16 (<http://www.kdk.gov.tr/depo/3cGTC/SonHali.pdf> Erişim tarihi: 9 Şubat 2017).

115 BOA, İ. DH, nr. 264/16460, 21 Aralık 1852/9 Rebiülevvel 1269.

116 Çelikkol, *a.g.e.*, s. 88; Neval Konuk, *Midilli, Rodos ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2008, s. 144, 156-57, 160-61. Ahmed Fethi Paşa'nın torunlarından Fethi Cengiz Argeço, buradaki saat kulesini, paşanın Londra Büyükelçiliği esnasında Big Ben'den etkilenerek yaptırdığını ifade eder. 1980'li yıllarda maddi sıkıntıya düşen vakıf, kuleyi kiraya vermek zorunda kaldı (15 Aralık 2012 tarihli haber <http://www.haberler.com/fethi-pasa-vakfi-rodos-tamuze-acmak-icin-gun-4173149-haberi/> Erişim tarihi: 22 Mart 2017).

117 Küçükerman, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından...", s. 460. Burada bahsi geçen İngiliz Said Paşa'dır. Said Paşa ve hatıratı için bkz. Çağlar, *a.g.e.*, s. 13 vd. ; Davut Erkan, "II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXV, 2010, ss. 33-80; Davut Erkan, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı I-II (1876-1880)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011, s. 7 vd.

118 Haskan, *a.g.e.*, III, 1068-1069. Ahmed Fethi Paşa'nın vakıf eserleri hakkında bkz. Mehmet Z. İbrahimgil, "Fethi Ahmet Paşa'nın İstanbul ve Rodos Adasındaki Vakıf Eserleri", c. 1, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Dördüncü Milletlerarası Kongre Tebliğleri, 13-17 Ekim 2010, Üsküp, Makedonya*, İstanbul 2015, ss. 453-489.

c. Giyim Eşyaları ve Kumaşlar

Ahmed Fethi Paşa'nın, ait olduğu sosyal statü, beğeni ve alışkanlıkları gibi hususlarda önemli ipuçları veren giyim eşyaları da adeta sarayın küçük bir kopyasıydı. Bunlardan ilk göze çarpan, ısınma ihtiyacının yanı sıra lüks tüketim enstrümanlarından birini teşkil eden bol çeşitte ve her biri minik bir servet değerindeki kürkleri idi. 1.190 kuruşa tilki paçası samur kürk gibi küçük parçalar olduğu gibi 10.500 kuruşa samur nâfesi kürk tulumlar vardı. Samur, tilki, karakulak, vaşak, kurt, karsak şeklinde sayabileceğimiz değeri yüksek kürk cinsleri mevcuttu ve toplam 57.891 kuruşla terekenin hatırı sayılır kalemlerinden birisiydi. Kürklerin yanı sıra geniş bir şal koleksiyonu da bulunmaktaydı. Bunlar ise beyaz câr şal, iri sopalı fermâyiş şal, çubuklu fermâyiş şal, göğez boğça şal, sarı câr şal, anber-ser şal boğça, iri sopalı müsta'mel fermâyiş şal, gülmez şalı gibi envaî çeşiti haviydi¹¹⁹. Ahmed Fethi Paşa'dan yüksek meblağda alacağı olan ve belgede de şalcı olarak geçen Köçeoğlu Artin'in¹²⁰, aynı zamanda saraya şal temin eden bir sarraf olması¹²¹, bahsi geçen şalların hepsinin olmasa bile önemli bir kısmının ondan alındığını düşündürmektedir. Yine pek çoğu saray mensuplarının kıyafetlerinde kullanılan, Osmanlı ülkesinin dört bir yanı ile Avrupa ve Hindistan'da üretilen kıymetli kumaşlardan çûka, sim şeritli çûka, tüylü kasdor Fransız çûkası, Fransız çûkası, sûf, canfes, kazmir, ipek, kutnî, Hindkârî zemîni beyaz ipek bindallı, Hindkârî bindallı, Hindkârî çubuklu gögez sevâî, kadife, çiçekli kadife, ipekli kazz, kılapdan, kılapdan şeritli gâşiye gibi cinslerden kumaşlar mevcuttu. Bunlar siyah, beyaz, şekerrengi, pembe, fistukî, lacivert, gümüşî, eflatunî, yeşil, kırmızı, mavi, mor, sarı, barudî, göğez, yani hemen hemen her renkten ibaretti. Yanı sıra, son derece kaliteli fakat diğerlerine nispeten hesaplı ve daha ziyade günlük kullanıma yönelik aba, maşlah, keten, patiska, yemenî, kemha gibi kumaşlar da vardı¹²². Fakat ortalama bir kumaş tüccarında dahi hepsinin bir arada bulunması zor görünen envaî çeşit, renk, desen, kalite ve miktardaki bu kumaşlar, Ahmed Fethi Paşa'nın sadece ince zevkini gösteren bir giyim eşyası aracı olarak değerlendirilmemelidir. Zira binlerce kuruş değerinde ve onlarca top olan bu kumaşların, tüm ailesi göz önüne alınsa dahi, hepsinden elbise yapılmasının mümkün olmadığı aşîkârdır. Dolayısıyla bunlardan

119 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 57b-61b.

120 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr. 1751, vr. 64b-65a.

121 Onnik Jamgoçyan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Ermeniler, (1650-1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 177n.

122 Kısım-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 58b-61a.

giyim eşyası olarak kullanılanların dışında kalanlarından bir kısmının hediyelik eşya, bir kısmının da yatırım ve ticaret aracı olarak kullanıldığı düşünülebilir.

Ahmed Fethi Paşa'nın bulunduğu vazifeler ve damat sıfatıyla katıldığı resmi törenlerde giydiği alay ve Cuma setrileri de hem son derece pahalı hem de bir o kadar kaliteliydi. Örneğin pantolonlu alay setrisi ve pantolonlu Cuma setrisi 2.250 kuruş, yine beş adet alay setrisi ile altı adet elvan pantolon 3.000 kuruş idi. Paşanın servetinin ve lüks tüketiminin uç örneklerinden birisi de sekiz adedi 6.951 kuruş olan elmalı ve mineli düğmeleri idi. Yanı sıra günlük kıyafetleri de çok sayıda ve çeşitliydi. Bunlar arasında sîmlice başlık, sîne-bend, fes, çeşitli kumaş ve renklerde pantolonlar, setriler, sakolar, Şamkârî hırka, elvan boy entarisi, elvan gömlek, nimten yani mintan, fanila, don, çevre, mendil, patiska entari ve gömlek, fanila pantolon, fanila entari, kumaş entari ve takye sayılabilir. Düzinelerce olan mendilleri beyaz-kırmızı ipekli; boyun bağları ise canfesten ve atlas işlemeliydi. Yirmi sekiz adedi bulan çok sayıdaki boyun bağı, onun kravatı sıkça kullandığına işaret etmektedir. Her şeyin bol bol olduğu terekede düzinelerce fanila ve toplarca fanila kumaşı vardı. İpekli peştamal ve boy boy havlulardan ibaret hamam takımı 1.000 kuruş, hatta terekede belirtilmese de muhtemelen ipek olan bir beyaz kese tek başına 1.100 kuruştı. Çoraplar da ipek, keten, tiftik, tere, sade yün, işlemeli yün gibi kaliteli malzemeden deste ve düzinelerceydi. Örneğin dört deste çorap dahi 1.000 kuruştı. Destelerce eldiven, terekenin bir başka dikkat çeken materyaliydi. Yine terekelerde nadir rastlanan ve haşarattan korunmak amacıyla kullanılan satrançlı, pembe, sarı, mâi yollu cibinlikler paşanın terekesinde mevcuttu. Dikkati çeken giyim eşyalarından birisi de mâi ve mor atlas üzerine tam pul ve tırtıl işlemeli 2.000 kuruş değerindeki iki takım oyuncu elbisesidir¹²³.

d. Sofra Takımları, Mutfak Eşyaları ve Yaşadığı Mekânların Tefrişatı

Ahmed Fethi Paşa'nın ikametleri ayna, saat, konsol gibi Batı'dan gelme eşyalarla, büyük çoğunluğu teşkil eden Şark halıları, fevkalade sofrta takımları ile avize, şamdan, fanuslu saat, çiçeklik gibi dekoratif eşyalarla tezyin ve tefriş edilmişti. Terekesinden çıkan sofrta takımlarında yer alan porselenler, altın, gümüş kaşık, çatal ve bıçaklar, elmalı billûr bardak ve tabaklar, gümüş lamba, şamdan ve çay takımları, ikametlerinde ihtişamlı ziyafetlerin verildiğinin ve bu hususa büyük özen gösterildiğinin nişanesidir. Sahilhanesinde satılan bu sınıfa ait eşyalarının toplam

123 Kismet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 58b-61b.

değeri 308.568 kuruştur ki bunun büyük miktarı yüksek fiyatıyla dikkati çeken 200.000 kuruş değerindeki gümüş kaplamalı alafranga sofa takımı ve gümüş kaplamalı şamdanlardır. Söz konusu meblağ, paşanın bu uğurda ciddi harcamalar yaptığını kanıtlamaktadır. Kahve kültürünün önemli bir yer tuttuğu Osmanlı toplumunda, paşanın sahilhanesi ve konağındaki kahve ikramları da şanına yakışır bir biçimde pırlantalı, taşlı, altın, yıldızlı gümüş zarflarla yapılmaktaydı. Bu kıymetli eşyalar, bir taraftan paşanın servet ve gücünü ortaya koyarken, bir taraftan da pahalı ve zevk sahibi bir koleksiyona sahip olduğunu göstermektedir. Pek çok kültürde önemli bir yeri olan çay servisleri de fincanları porselen, gümüş çay takımlarıyla yapılmaktaydı. Paşanın konutlarında, geleneksel Türk kültürünün dışında, muhtemelen yabancı misafirleri için, İngiliz kültürüne ait çay seremonisine de yer verildiği, terekesindeki bir çay setinde bulunan süt ibriğinden anlaşılabilir. Ayrıca paşanın terekesinde yaz günlerinde hane halkını serinleten bir dondurma makinesine de tesadüf edilmiştir. Bunların dışında en zengininden, orta hallisine Türk mutfağının vazgeçilmezlerinden olan büyüklü küçüklü tabaklar, sahanlar, bardaklar, tepsiler, leğenler, maşrapalar ve ibrikler gibi eşyalarının büyük bir kısmı günlük kullanıma yöneliktir. İrili ufaklı sofa takımları, billûr testi, göğez billûr kadeh, billûr şişe ve sürahi, kupa, fanus, yemişlik, yıldızlı saksı, yıldızlı fincan, altın kakmalı bıçak gibi eşyalar da mevcuttur¹²⁴.

Cevdet Paşa'nın *Alafranga sofa takımları edindik. Lâkin Ramazan iftarlarında eski sofa takımlarını da terk etmedik* sözlerinde olduğu gibi¹²⁵ Ahmed Fethi Paşa'nın yaşadığı mekânlarda da alafranga ve alaturka unsurlar birlikte kullanılmış, yeniye karşı eskiden vazgeçilmemiştir. Bunlar içinde daha ziyade Avrupaî tarzı yansıtan ve sahibinin yüksek statüsünün bir tezahürü olarak değerlendirilebilecek ekserisi cevizden yapılmış kanepeler, koltuklar, sandalyeler, mavi atlas kanepeler, sehpa, mermerli konsollar, mermerli dolaplar, ayna, demir yatak, yirmi dört şamdanlı pirinç avize gibi eşyalar ile geleneksel maddi kültür unsurlarının zenginliğini gösteren envaî çeşit keten ve ipek karışımı olan damasko, onlarca ketenli makreme, pamuk memlû ketenli basması ketenli ve yünlü yastıklar, yüz yastıkları, Kıbriskârî yastıklar, Leh-kârî pamuk, yeşil damasko yün, göğez damasko, mâi damasko, basma kıtık memlû, kıtık memlû şâlî, atlas pamuk duvar yastıkları ve takımları, basma minder, pencere ve kapı perdesi, beyaz perde takımları, pamuk şilte, ma'kad, içeriği belirtilmeyen musavver levhalar gibi sahilhanenin tefrişatına dair eşyalar bulun-

124 Kismet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 58a-62b.

125 Cevdet Paşa, *Marûzât*, s. 10.

maktadır. Ayrıca o dönemde zenginlerin tercih ettiği Gördes halısı olmak üzere, İngilizkârî ve cinsi belirtilmeyen çeşitli halılara da rastlanmıştır¹²⁶. Bu bağlamda paşanın terekesindeki halılar ve oda takımlarının çeşitliliği, ikametlerindeki maddi kültür unsurlarının zenginliğini göstermektedir.

e. Binek ve Büyükbaş Hayvanları

Ahmed Fethi Paşa'nın sahip olduğu binek ve büyükbaş hayvanları ise İstanbul'daki Esb Pazarı'nda 162.341 kuruşa satıldı. Bunlar içerisinde en kıymetlileri, onun konumuna uygun ve dışarıda prestijini yansıtan araba koşumunda kullanılan, 14.500 kuruş ve 16.701 kuruşa doru araba bârgirleri ile 18.356 kuruşluk bir çift al araba bârgiriydi. 8.000 kuruş ve 5.000 kuruşa satılan iki faytonu mevcuttu ki bunlar muhtemelen birisi sahilhanesine, diğeri konağına mahsustu. Paşanın 4.000 kuruşa alaca bacak doru, 8.696 kuruşa gümüş burnu kır ve 3.050 kuruşa doru olmak üzere az sayıda cins atları da mevcuttu. Kebîr siyah, kestane dorusu, kır, siyah, alaca bacak katırlar, âmâ kır bârgir, iki baş kır merkep, dişi merkep ve kestane dorusu gibi toplam değeri 29.377 kuruş olan hayvanlarını taşımacılıkta kullanmışlardı. Bunların yanı sıra et, süt ve yan ürünlerini temin etmek için beslenen iki baş buzağlı beyaz inek, bir baş gebe beyaz inek, bir baş buzağlı sarı inek, iki baş buzağlı siyah inek, iki baş buzağlı siyah ve beyazlı inek, birer baş siyah, beyaz, sarı, alacalı ve enli beyaz inek ile iki baş alacalı boğa, bir baş sarı boğa 45.311 kuruşa satıldı¹²⁷.

Sonuç

Ahmed Fethi Paşa'ya ait incelenen bu terekeyle, onun statüsü, sosyo-kültürel ve ekonomik vaziyeti ile özel zevkleri hakkında bilgi sahibi olunarak, 19. yüzyılda yaşayan üst düzey bir bürokrat ve hanedan damadının yaşam tarzı ve standardına dair somut veriler elde edildi. Mücevherleri, ikametlerinin tefrişi, kişisel eşyalarındaki ihtişam ve kullanılan kumaşlar, Ahmed Fethi Paşa'nın özel yaşamında sarayla yarıştığını ve yaşantısının onun bir uzantısı ya da daha net bir ifadeyle, sarayın küçük ölçekli bir prototipi olduğunu göz önüne sermektedir. Ancak söz konusu durumu sadece lüks yaşam tarzına bağlamak, paşanın siyasi rakiplerinin tenkilerine sıkışıp kalmayı ve bunun aynı zamanda iktidarını sergileme biçimi olduğunu gözden kaçırmaya yol açar. Zira bu zenginlik lüks yaşam arzusunun yanı sıra bir güç ve iktidar göstergesi olma özelliğine de haizdir. Şöyle ki hem Osmanlı Devlet

126 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 58a-62b.

127 Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyye Sicilleri, nr.1751, vr. 61a-61b.

bürokrasisine yön veren görevlerde bulunan hem de hanedanla *sihriyet* bağı olan devletin en elit tabakasının mensubu Ahmed Fethi Paşa, büyük serveti ve şatafatlı eşyalarıyla siyasi rakiplerine, bu konuda aralarında tatlı bir rekabetin olduğu hanedanın diğer damatlarına, yabancı ülke temsilcilerine ve hatta saraya karşı dahi iktidarını pekiştirip gözler önüne sermiştir. Bu noktadan hareketle, devrin diğer damatları ve damat olmayan ricâlinin mal varlıklarının çalışılması, bu iki grubun kendi içinde ve karşılıklı bir biçimde kıyaslanmalarını mümkün kılacaktır. Böylece devrin devlet adamlarının portrelerini, yani kazançları, harcamaları, ekonomik-sosyal-kültürel faaliyet ve ilişkilerini daha anlamlı bir şekilde ortaya koyma imkânı doğacaktır. Bu ve benzeri çalışmaların artması, aynı zamanda ricâl arasındaki servet farkının ya da benzerliklerinin, rüşvet, sarraf-devlet adamı ilişkisi gibi farklı parametrelerin tesirinin ortaya konmasını sağlayacaktır. Böylece Tanzimat devri ricâlinin zenginliklerinin miktarı ve kaynağı tespit edilerek, özelden genele ekonomik-sosyal ve kültürel yaşam ile Tanzimat'ın bürokratlarının özel yaşamlarına getirdiği değişimler de somut bir şekilde yorumlanabilecektir. Bu cümleden çeşitli vesilelerle onların mal sayımlarını içeren tereke defterleri, yukarıda bahsedildiği üzere bazı zaaflarına rağmen, büyük kıymete sahiptir ve söz konusu araştırmaların önemli hareket noktasını oluşturur.

Bunların dışında çok yönlü ve renkli bir karaktere sahip olduğunu anladığımız Ahmed Fethi Paşa, devlete bir bürokrat olarak verdiği hizmetlerin yanında, tesis ettiği Büyükdere'deki tuğla, Beykoz'daki çini ve billûr fabrikası gibi faaliyetleriyle icracı bir devlet adamı ve iyi bir müteşebbis olduğunu da kanıtlamaktadır. Tuğla fabrikasını ihdas ettiği esnadaki tavrından, paşanın halkın ihtiyaçlarını iyi gözlemleyip, hem kendi hem de toplum menfaatine girişimlerini hızlı bir şekilde hayata koyabilen bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan başka tuğla fabrikası açılmaması, ihtiyaç olur ise tarafından açılması imtiyazını alması, kendi menfaatleri söz konusu olduğunda faydacı ve tekelci bir zihniyetle hareket ettiğini açıkça ortaya koymaktadır. Yanı sıra kumpanya ve gemilerde sahip olduğu hisseler ile saray ve şahsi ikametlerinin tefrişi için bizzat yaptığı satın almalar, onun son derece canlı bir ticari yaşamı olduğunu ve bu işi zevkle yaptığını göstermektedir. Bu yönüyle Ahmed Fethi Paşa, ticaretin daha ziyade gayrimüslimlerin elinde olduğu o dönemde, kendisine yöneltilen tüm eleştirilere rağmen, bu sahada da varlık göstererek, Osmanlı Devleti içinde farklı bir bürokrat kimliği sergilemiştir. Gerçekten de üst düzey bir devlet adamının ticaretle bu kadar içli dışlı olması dikkat çekicidir. Ancak hatırdı tutulması gereken hususlardan birisi de Ahmed Fethi Paşa'nın elde ettiği büyük servette hanedan damatlığı, mesleki kariyeri ve padişaha olan yakın-

lığının birbirinden bağımsız düşünölemeyecek, iç içe geçmiş önemli bir itici güç olmasıdır. Bu sayede imparatorluğun en zengin adamlarından birisi haline gelen paşa, elde ettiği standardı muhafaza edip, daha da ilerletebilmek için ticari faaliyetlerine hız kesmeden devam etmiştir. Birçok gayrimenkule de yatırım yaparak, servetini arttırmış, zenginliğini pekiştirmiştir. Dolayısıyla haiz olduğu avantajları, kişisel becerileriyle birleştiren Ahmed Fethi Paşa, sayılan argümanların hepsinin birbirine hizmet etmesi ve gözden düşmemesi sayesinde saray hayatını aratmayacak, muazzam bir yaşam sürmüş, devasa servetini müsrifçe kullanmış ve büyük borçlara girmiştir. Zira paşanın son görevi olan Tophane-i Âmire Müşirliğinden aylık 75.000 kuruş aldığı düşünöldüğünde, borcunun ne denli fahiş meblağlara ulaştığı net bir şekilde anlaşılabilir. Nitekim Ahmed Fethi Paşa örneğinde de göröldüğü üzere, bu dönemde saray ve çevresinin tüketim ve şatafatın merkezi olduğu bir kez daha kanıtlanmıştır. Bu noktada, Ahmed Fethi Paşa'nın şahsından yola çıkarak, temsil ettiği zümre ile saray çevresinin yaşam tarzı ve standardı konusunda da fikir edinmek mümkün olmuştur. Son olarak bu çalışmayla, orijinal kaynaklara istinaden bazı kişisel özelliklerine ve hususi yaşamına dair detaylar meydana çıkarılarak, Ahmed Fethi Paşa'nın biyografisine katkı sağlanmıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâlî Evrak Odası Sadaret Evrakı

- Sadaret Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (A. MKT. MVL), nr. 135/57.
- Sadaret Mektubî Kalemi, Mühimme, (A. MKT. MHM), nr. 131/82, nr. 146/7, nr. 146/98, nr. 203/5, nr. 212/50.
- Sadaret Mektubî Kalemi, Nezâret ve Devâir (A. MKT. NZD), nr. 252/37, nr. 265/84, nr. 270/70, nr. 275/37, nr. 279/100, nr. 282/37, nr. 298/85, nr. 299/13, nr. 303/7, nr. 303/35, nr. 304/60, nr. 317/39, nr. 322/78, nr. 322/82, nr. 334/9, nr. 335/49, nr. 339/93, nr. 343/52, nr. 344/23, nr. 359/29, nr. 361/56, nr. 366/43, nr. 367/39, nr. 379/6.
- Sadaret Mektubî Kalemi, Umûm Vilâyât (A. MKT. UM), nr. 505/70.

Cevdet Tasnifi

- Cevdet, Hariciye (C. HR), nr. 100/4989.
- Cevdet, Maliye, (C. ML.), nr. 665/27220.

Evkâf Nezareti Defterleri (EV. d).

- nr. 34024.

Hariciye Nezareti

- Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemi (HR. MKT), nr. 266/29, nr. 268/85, 269/41, nr. 273/31, nr. 275/36, nr. 276/76, nr. 298/73, nr. 322/14.
- Hariciye Nezareti, Sefâretler Evrakı-Londra Sefâreti (HR. SFR. 3), nr. 35/8, nr. 35/18, nr. 75/22.
- Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO), nr. 320/99, nr. 442/63.

Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT).

- nr. 1198/47053-C, nr. 661/32260, nr. 661/32260-E.

Hazîne-i Hassa Defterleri (HH. d).

- nr. 12011.

İrade Tasnifi

- İrade, Dahiliye, (İ. DH), nr. 264/16460, nr. 398/26346, nr. 461/30728-1, nr. 468/31353.
- Dosya Usulü İradeler (İ.DUİT), nr. 190/29.
- İrade, Meclis-i Mahsûs (İ. MMS), nr. 15/608, nr. 18/818-2, nr. 26/1144.
- İrade Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), nr. 15/233, nr. 456/20457, nr. 549/24642.

Mabeyn-i Hümâyûn, (MB).

- nr. 118/54.

Meclis-i Vâlâ, (MVL).

- nr. 383/74, nr. 475/19, nr. 1033/33.

Yıldız Tasnifi

- Yıldız Resmi Marûzât (Y.A.RES), nr. 48/6.

Şer'iyeye Sicilleri

- Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyeye Sicilleri, nr.1751.
- Üsküdar Mahkemesi Şer'iyeye Sicilleri, nr. 733, nr. 743.

Yazma Eser

- Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/713.

Kaynak Eserler ve İncelemeler

- Ahmed Atâ Efendi (Tayyar-zâde), *Tarih-i Atâ*, c. II, İstanbul 1293.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Marûzât*, haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12; Tezâkir 13-20*, yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991.
- Akyıldız, Ali, "İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Araştırmaları*, S. 50, (2017), ss. 219-242.
- Akyıldız, Ali, *Mümin ve Müsriif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Kapı Yayınları, İstanbul 2015.

- Akyıldız, Ali, *Haliç'te Seyrüsefer Haliç Vapurları Şirketi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.
- Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, c. I, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977.
- Artan, Tülay, "18. Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatının Meşruiyet Arayışına Katılımı", *Toplum ve Bilim*, S. 83, (1999), ss. 292-322.
- Aysan, Fatma Nur, *II. Mahmud Döneminde Dersaadette Bir Ailenin Muhallefatı: Düzoğulları*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Bardakoğlu, Ali, "Bulûğ", *DİA*, İstanbul 1992, VI, ss. 413-414.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Edirne Askerî Kassamına Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, III/5-6, (1966), ss. 1-479.
- Belge, Murat, *Boğaziçi'nde Yâhılar, İnsanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- Borak, Sadi, *Harem'in İç Yüzü: Leyla Saz'ın Anıları*, Kırmızı Beyaz Yayınları, İstanbul 2004.
- Bozkurt, Fatih, "Osmanlı Dönemi Tereke Defterleri ve Tereke Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/22, (2013), ss. 193-229.
- Bozkurt, Fatih, "*Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddi Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)*", Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya 2011.
- Cezar, Yavuz, "Bir Âyanın Muhallefatı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-Oğlu Hüseyin (Musadere Olayı ve Terekenin İncelenmesi)", *Belleten*, XLI/161, (1977), ss. 41-78.
- Çadırcı, Musa, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, XI/15, (1986), ss. 145-164.
- Çağlar, Burhan, *İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul 2010.
- Çelikkol, Zeki, *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihçe*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2. Baskı, Ankara 1992.
- Çürük, Cenap, "Askerî Müze", *DİA*, İstanbul 1991, III, ss. 492-493.

- Duran, Türkan, *I. Abdülhamid'in Kızı Esma Sultan'ın Hayatı (1778-1848)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- Eğecioglu, Ömer, "Strauss ve Lanner'in Fethi Ahmet Paşa'ya İthaf Ettiği Valsler", *Sanat Dünyamız*, S. 118, İstanbul 2010, ss. 14-24.
- Eldem, Sedad Hakkı, *Boğaziçi Yalıları: Anadolu Yakası*, Vehbi Koç Vakfı, c. II, İstanbul 1994.
- Erdem, Sargon, "Amber", *DİA*, İstanbul 1991, III, ss. 7-8.
- Erdenen, Orhan, *Boğaziçi Sahilhaneleri I (Anadolu Yakası)*, İstanbul 2006.
- Erkan, Davut, *II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli Said Paşa'nın Hâtrâtı I-II (1876-1880)*, Bengi Yayınları, İstanbul 2011.
- Erkan, Davut, "II. Abdülhamid'in İlk Mâbeyn Feriki Eğinli (İngiliz) Said Paşa, Hayatı ve Hatıratı", *Osmanlı Araştırmaları*, XXXV, (2010), ss. 33-80.
- Erünsal, İsmail. E., *Osmanlılarda Sahaflık ve Sahaflar*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Eyice, Semavi, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, VI, ss. 1596-1603.
- Fekete, Lajos, "XVI. Yüzyılda Taşralı Bir Türk Efendi Evi", çev. M. Tayyib Gök-bilgin, *Bellekten*, XLIII/170, (1979), ss. 457-480.
- Giz, Adnan, *Osmanlı Prensesleri A-G*, İstanbul Üniversitesi bitirme tezi, no: 3718, İstanbul 1950.
- Giz, Adnan, "İkinci Mahmudun Kızları II", *Tarih Dünyası*, S. 9 (Ağustos 1950), ss. 368-369, 394.
- Güran, Tefvik, *Osmanlı Mali İstatistikleri: Bütçeler (1841-1918)*, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003.
- Haskan, Mehmet Nermi, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, c. III, İstanbul 2001.
- Hut, Davut, "Fethi Paşa", *DİA*, İstanbul 2016, Ek-1, ss. 450-451.
- Hut, Davut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Üsküdar Sempozyumu VI*, İstanbul 2008, ss. 626-630.
- İbrahimgil, Mehmet Z., "Fethi Ahmet Paşa'nın İstanbul ve Rodos Adasındaki Vakıf Eserleri", c. 1, *Balkanlar'da İslâm Medeniyeti Dördüncü Milletlerarası Kongre Tebliğleri, 13-17 Ekim 2010, Üsküp, Makedonya*, İstanbul 2015, ss. 453-489.

- İnalçık, Halil, “15. Asır Türkiye İktisadî ve İctimaî Tarihi Kaynakları”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15/1-4, (1953), ss. 51-75.
- İrtem, Süleyman Kâni, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007.
- Jamgoçyan, Onnik, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sarraflık: Rumlar, Museviler, Ermeniler, (1650-1850)*, çev. Erol Üyepazarcı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Kallek, Cengiz, “Miskal”, *DİA*, İstanbul 2005, XXX, ss. 182-183.
- Kiel, Machiel, “Rodos”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, ss. 155-158.
- Konuk, Neval, *Midilli, Rodos ve İstanköy’de Osmanlı Mimarisi*, Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2008.
- Küçükerman, Önder, “Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları”, *Sinan Genim’e Armağan-Makaleleri*, İstanbul 2005, ss. 459-481.
- Küçükerman, Önder, “Türk Sanayi ve Tasarım Tarihi İçinde Yıldız Çini Fabrika-i Hümayûnu ve TBMM Milli Saraylar Koleksiyonu’ndaki Eserler”, *Milli Saraylar Koleksiyonu’nda Yıldız Porseleni*, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı Yayını, İstanbul 1998, ss.10-21.
- Küçükerman, Önder - İhsan Yücel, “Milli Saraylar’daki Cam Eserlerin 19. Yüzyılda Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Etkileri ve Ahmed Fethi Paşa”, *Milli Saraylar*, TBMM Basımevi, Ankara 1993, ss. 20-39.
- Mac Farlane, Charles, *Kismet; Or, The Doom Of Turkey*, Second Edition, London 1855.
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. I-II, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.
- Mermerci, Doğu, “Türk Müzeciliğinin 150. Yılında Ahmed Fethi Paşa ve Bastırılan 150. Yıl Hatıra Madalyonları”, *Türk Nümismatik Derneği Yayınları*, İstanbul 1999, ss. 71-77.
- Öz, Tahsin, “Ahmed Fethi Paşa ve Müzeler”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1949, ss.1-16.
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hânedanlar, Türkiye, (1074-1990)*, c. II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1969.

- Pakalın, Mehmet Zeki, *Maliye Teşkilâtı Tarihi (1442-1930)*, c. III, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara 1978.
- Pamukciyan, Kevork, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Biyografileriyle Ermeniler*, c. IV, Aras Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Redhouse, J. W., *Redhouse's Turkish Dictionary: in two parts, English and Turkish and Turkish and English*, London: Bernard Quaritch, 1880.
- Rodos Fethi Paşa Vakfı Hafız Ahmed Ağa Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu, haz. Bekir Şahin, Faruk Ağartan, İSAR, İstanbul 2013.
- Sabev, Orlin, "Osmanlı Toplumsal Tarihi için Değerli Kaynak Teşkil Eden Tereke ve Muhallefat Kayıtları", *Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi (21-23 Kasım 2012) Bildiriler*, I, (2013), ss. 259-272.
- Sakaoğlu, Necdet, "Fethi Ahmed Paşa", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, III, ss. 298-299.
- Sunay, Serap, "Mehmed Ali Paşa, Damad", *DİA*, İstanbul 2016, Ek-2, ss. 216-218.
- Sunay, Serap, "Tanzimat Meclisi'nde Görülen İlk Rüşvet Davası: Tatbik-i Mühür Meselesi ve Perde Arkası", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 33, İstanbul 2015, ss. 85-112.
- Sunay, Serap, "Ali Fuad [Türkgeldi]'nin Eserleri Marûf Simâlar ve Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye'de Sultan II. Mahmud'un Damatları ve Mustafa Reşid Paşa ile Mücadeleleri", *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına*, Derin Yayınları, İstanbul 2015, ss. 393-418.
- Sunay, Serap, *Damat Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Mücadelesi (1813-1868)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon 2015.
- Sunay, Serap, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi", *Belleten*, LXXVII/278, (Nisan 2013), ss. 119-150.
- Sunay, Serap, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdıç Amira ve Mal Varlığı", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, Etkin Kitaplar, İstanbul 2011, ss. 265-295.

- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul 1986.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "Fethi Ahmed Paşa", *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul 1971, X, ss. 5708-5709.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "Fethi Ahmed Paşa Yalısı", *İstanbul Ansiklopedisi*, yay. haz. Reşad Ekrem Koçu, İstanbul 1971, X, ss. 5709-5711.
- Şehsuvaroğlu, Halûk Y., "Atiye Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası*, c. 3/S. 25 (Ocak 1952), ss. 1200-1202.
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- Tanman, M. Baha, "Fethi Ahmed Paşa Yalısı", *DİA*, İstanbul 1995, XII, ss. 457-458.
- Tanpınar, Ahmed Hamdi, *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1988.
- Ubicini, J. H. A., *1855'te Türkiye I*, çev. Ayda Düz, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1980.
- Yıldız, Netice, "19. Yüzyıl Osmanlı Saraylarıyla İlgili Bazı Belgelerin Değerlendirilmesi", *Milli Saraylar*, Ankara 1992, ss. 44-57.
- Yücel, Erdem, "Müze", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, ss. 240-243.

Gazeteler

- Ceride-i Havâdis*, nr. 874, 17 Şubat 1858/3 Receb 1274.
- Takvim-i Vekayi*, nr. 160, 28 Ocak 1838/2 Zilkade 1253.
- The New York Times*, 7 Mayıs 1853, 18 Haziran 1853.

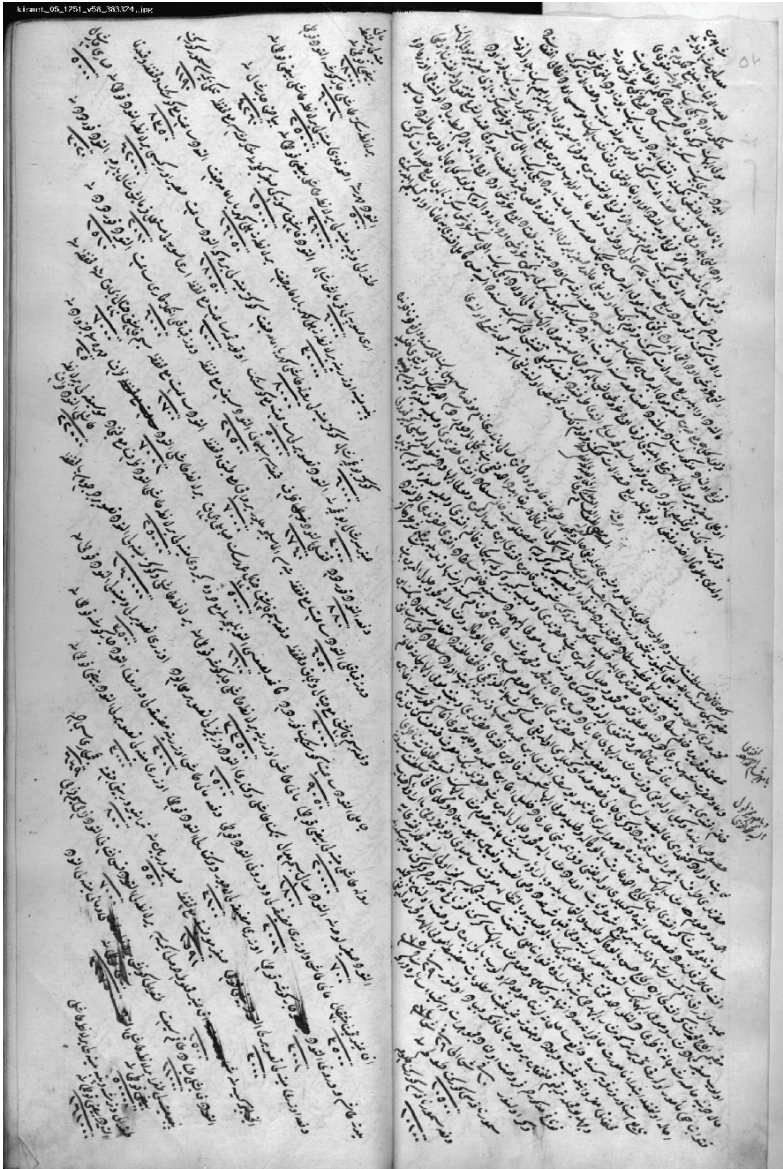
İnternet Kaynakları

- <http://emlak.haber7.com/arsa/haber/1226697-pasanin-torunlari-catalcayi-istiyor> Erişim tarihi: 7 Nisan 2017.
- <http://www.haberler.com/fethi-pasa-vakfi-rodos-ta-muze-acmak-icin-gun-4173149-haberi/> Erişim tarihi: 22 Mart 2017.
- <http://www.kdk.gov.tr/depo/3cGTCSonHali.pdf> Erişim tarihi: 9 Şubat 2017.

EKLER

Ek 1: Damat Ahmed Fethi Paşa
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi)

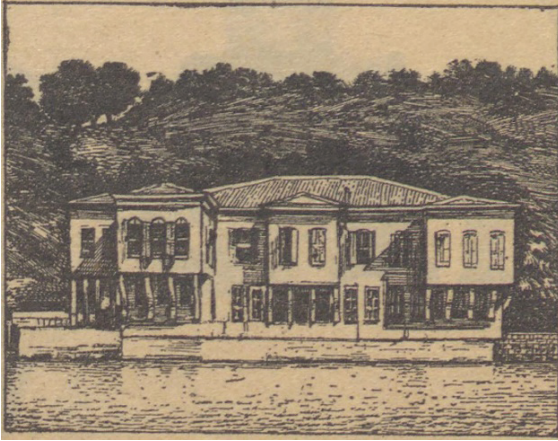
Ek 2: Ahmed Fethi Paşa'nın Terekesinin İlk Sayfası
 (Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi Şer'iyeye Sicilleri, nr.1751)

Ek 3: Ahmed Fethi Paşa Evkâfından Saat Kulesi (Rodos)
(İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi)

Ek 4: Kuzguncuk'ta Ahmed Fethi Paşa Yalısı
(İ.B.B. Atatürk Kıtaplđı, Mimar Hüsrev Tayla Arşivi)

Ek 5: Kuzguncuk Ahmed Fethi Paşa Yalısının Dıştan ve İçten Görünümü
(Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Kuzguncuk Kıyıları", Tarihten Sayfalar <http://earsiv.schir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/2062/001501341006.pdf?sequence=3>
Erişim Tarihi: 17 Ocak 2019)

Savaşın Öteki Yüzü: Romanya'daki 93 Harbi Esirleri

Naim Ürkmez*

Öz

93 Harbi olarak adlandırılan 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rusların 10 Aralık 1877'de Plevne'yi ele geçirmesinden sonra 40.000 civarındaki Osmanlı askeri Ruslara esir düşmüştü. Bu esirlerin yaklaşık 30.000'i ağır kış koşulları altında Rusya'ya götürülmüştü. Kalan 10.000 esir ise, savaşa Osmanlı Devleti'ne karşı Ruslarla ittifak ederek giren Romanya'ya bırakılmıştı. Bu çalışmada Plevne'de esir edildikten sonra Bükreş'e sevk edilen askerlerin hazin hikâyesi anlatılmıştır. Esirlerin hangi koşullarda Bükreş'e sevk edildiği ve bu şehirde ne surette yaşamlarını idame ettikleri betimlenmiştir. Siyasî tarihten daha ziyade insan merkezli olacak bu çalışmada esir düşen askerlerin gözünden, savaşın bilançosu ve sebep olduğu acılar tasvir edilmiştir.

Bu savaşta Rusya'nın tarafında yer alarak Osmanlıya karşı mücadele eden Romanya, Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanmıştı. Ancak Besarabya'yı Rusya'ya kaptırmıştı. Bu sebeple savaştan sonra Ruslara karşı mesafeli duran Romanya hükümeti, elindeki esirleri de vasıta ederek Osmanlı Devleti ile ortak düşmana karşı işbirliği içerisine girme eğilimi içerisine girmişti. Bu süreç boyunca Rumen yetkililer, Türk esirlerine olabildiğince iyi bir şekilde muamele etmiştir. Netice itibarıyla Osmanlı Devleti ile Romanya arasında yapılan esir iade mukavelesi imzalanmıştı. Bu mukavele, Romanya Devleti'nin tanınması açısından oldukça önemliydi. İlk diplomatik temasların bu surette kurulmasından sonra Romanya ile Osmanlı Devleti arasında olan ilişkiler hız kazanmış, karşılıklı olarak diplomatik temsilcilikler ihdas edilmiştir. Netice itibarıyla iki taraf arasında güvene dayalı bir siyaset başlamıştı. Romanya, özellikle Osmanlı Devleti tarafından tanınmasını önemsemiş, Osmanlı Devleti ise yeni kurulan devletin, Ruslarla arasına bir set çekeceğini düşünmüştü.

Anahtar Kelimeler: Plevne, Romanya, Bükreş, Türk Esirleri, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi.

* Doç. Dr., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, naimurkmez@erzurum.edu.tr ORCID: 0000-0002-3186-8350
DOI: 10.37879/belleten.2020.789
Makale Gönderim Tarihi: 01.08.2019 – Makale Kabul Tarihi: 09.01.2020

Other Face of the War: Prisoners of the Ottoman-Russian War of 1877-1878 in Romania

Abstract

In the Ottoman-Russian War in 1877-1878 (Russo-Turkish War, also called *93 Harbi* in Turkish), around 40.000 Ottoman soldiers were taken prisoners after the Russians captured Pleven on 10 December 1877. About 30.000 of these prisoners were taken to Russia under severe winter conditions. The remaining 10.000 prisoners were left in Romania, which entered the war in alliance with the Russians against the Ottoman Empire. In this study, the sad story of the soldiers who were taken as prisoners to Bucharest after being captured in Pleven is told. This study depicts the conditions of the prisoners who were sent to Bucharest and how they continued to live on in exile. This study, which is rather human-centered than political history, portrays the consequences of the war and sufferings caused by the war from the eyes of the exiled soldiers.

Romania, which takes sides with Russia in the war against the Ottoman Empire, gained its independence with the Berlin Treaty. But Romania lost Bessarabia to Russia. For this reason, the Romanian government, which remained distant to the Russians after the war, began to cooperate with the Ottoman Empire and against the common enemy. During this period, the Romanian authorities treated Turkish prisoners as well as possible. After all, the Ottoman Empire and Romania signed a prisoner exchange agreement. This agreement was vital for the recognition of the Romanian State. After the first diplomatic contacts were settled, the relations between Romania and the Ottoman Empire gained momentum, and diplomatic representatives were established mutually. As a result, this set a political environment that is based on mutual respect and trust between the two sides. Romania gave importance to international recognition, especially by the Ottoman Empire, while the Ottomans thought that the newly established state could build a barrier against the Russians.

Keywords: Pleven, Romania, Bucharest, Turkish Prisoners, 1877-1878 Ottoman-Russian War.

Giriş

Sultan II. Abdülhamid 1876 yılında tahta çıktığında, Osmanlı Devleti'ni tehdit eden büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bunların arasında, yabancı devletlerden alınan borçların ödenme(me)si meselesi ve Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı girişmiş olduğu siyaset sonrası Balkanlarda ortaya çıkan karışıklıklar en önde yer almaktaydı. Bunu fırsata çevirmeye çalışan büyük devletler, Osmanlı Devleti'ne karşı müdahalede bulunma kararı almıştı. Bu müdahalelere engel olmak isteyen Osmanlı ricali, Sultana, Kanun-ı Esasî'yi ilan ettirmişlerdi. Fakat bundan bir sonuç alınmamıştı. Meclisin açılmasından sonra büyük devletlerle yapılan müzakerelerden netice elde edilemeyince, Osmanlı Devleti, Rusya karşısında yalnız kalmıştı. 24 Nisan 1877 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden Rusya, Karadeniz'in kuzey batısı ve kuzey doğusundan taarruza geçmişti. Osmanlı Devleti'nin *Memleketeyn* (Eflak-Boğdan) olarak adlandırdığı Romanya üzerinden ilerleyip Şıpka Geçidi'ni aşan Rus birlikleri, 19 Temmuz 1877'de Plevne'de Viddin kuvvetleri komutanı Osman Paşa tarafından durdurulabilmişti. Osman Paşa komutasındaki birlikler, Rusları burada ancak 6-7 ay gibi bir süre durdurmayı başarabilmişlerdi.¹

Çarlık Rusya'sı, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeden önce, Romanya topraklarından askerlerini geçirmek için, başlangıçta tarafsızlığını ilan etmiş olan Romanya yönetiminden gerekli izinleri almıştı. Daha doğrusu Romanya ile gizli bir anlaşma yapmıştı. Gizli anlaşmaya göre Rusya, Romanya'nın bağımsızlığını onaylamakla beraber bu hususta uluslararası sahada Romanya'yı destekleyecek, Romanya'nın kraliyet olması için çaba sarf edecek, Dobruca'nın bir kısmının Romanya'ya ilhakını temin edecekti. Son olarak da savaştan sonra Romanya'nın malı olmak üzere Rumen ordusunu silahlandırmak için tüfek verecekti. Romanya da buna karşılık Rusya'dan taraf olarak Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edeceğini, Ruslarla birlikte hareket etmek üzere 50.000 asker hazırlayacağını, Rus askerinin Romanya'dan geçmesine müsaade edeceğini taahhüt etmişti.²

Romanya bu anlaşmadan sonra Osmanlı Devleti aleyhine savaşa taraf olmuş, ardından yaklaşık 60.000 askerini Tuna Nehri kıyısına konuşlandırmıştı. 9 Mayıs 1877 tarihinde bağımsızlığını deklare eden Romanya, 12 Mayıs 1877 tarihinde

1 Mihai Maxim, "Romanya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXV, İstanbul 2008, s. 170.

2 *Basiret*, 28 Mart 1294, Sacit Uğuz, *Basiret Gazetesi'ne Göre 93 Harbi'nde Rumeli (1877-1878)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003, s. 203.

de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmişti.³ Bundan sonraki süreçte oldukça kritik bir rol üstlenen Romanya, Plevne harekâtı sırasında Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı galip gelmesine ciddi katkı sağlamıştı.⁴

Bu çalışmada, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nin cereyan ettiği Tuna Cephesi'ndeki Plevne'de esir düşüp Romanya'ya sevk edilen 10.000 civarında askerin serüveni, mevcut kaynaklar ekseninde anlatılacaktır. Askerî tarihin strateji ve taktiği öne çıkaran yönünden ziyade insanı merkeze alan bu çalışmada, esir düşen askerlerin gözünden, savaşın bilançosu ve sebep olduğu acılar tasvir edilecektir. Esirlerin düşünce dünyası, kültür ve inançlarından kaynaklanan insanî meziyetleri betimlenecektir. Esirlerin Romanya'da bulunmasının Osmanlı Devleti ile Romanya arasında diplomatik ilişkilerin şekillenmesinde nasıl etki ettiği ortaya konacaktır.

Çalışma hazırlanırken Osmanlı Arşivi ana kaynak olarak kullanılmıştır. Bunun yanında dönemin gazetelerinden *Tercüman-ı Hakikat* ve *Vakit* taranarak esirlerin durumu ile ilgili haberlerden faydalanılmıştır. Aynı zamanda esirlerin Bükreş'te buldukları sırada onlarla görüşme fırsatı yakalamış seyahatçilerin eserlerinden ve devri tasvir eden yabancı basına ait gravür ve tablolardan istifade edilmiştir.

Plevne'de Başlayan Esaret

Romanya'dan destek alan Ruslar, Plevne'deki muhasarayı şiddetlendirmişti. Osman Paşa, 10 Aralık 1877'de muhasarayı yarma hareketine girişmiş, ancak bu sırada yaralanarak esir düşmüştü. Paşa'nın Rusların eline geçmesinden sonra, Plevne'deki Osmanlı askerleri de Ruslar tarafından esir alınmıştı. Üzerlerindeki yiyecek ve eşyaları, Rus askerleri tarafından yağmalanan Türk askerleri, aç ve bıçare bir surette düzene konulup sevk edilecekleri günü vakur bir şekilde beklemekteydi. Bu beş, altı günlük süre zarfında yağmakta olan kar ve yağmurun altında kalan ve zaten uzun bir süredir zor şartlarda Plevne'yi savunan bu askerlerin üçte biri açlık ve soğuktan dolayı hayatını kaybetmişti.⁵ Askerlere ancak yedi gün sonra yiyecek vermeye başlayan Ruslar, yiyeceğin miktarını da oldukça kısıtlamışlardı. Askerler,

3 Togay Şeçkin Birbudak, *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014, ss. 137-141.

4 Maxim, "Romanya", s. 170; Uğuz, *a.g.t.*, s. 291.

5 İbrahim Edhem, *Plevne Hâtuvaları*, Yay. Haz: Seyfullah Esin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979, s. 77; Turhan Şahin, *Öncesi ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 121; Archibald Forbes, *Czar and Sultan*, New York 1894, s. 280, 294

nehirin 30 adım kadar yakınlarında olmalarına rağmen Ruslar, askerlerin bu sudan içmesine dahi müsaade etmiyorlardı.⁶

Gazi Osman Paşa'nın, esaretini Harkov'da geçirmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Osman Paşa ilk önce Bugot'taki karargâha, oradan 26 Aralık 1877 tarihinde Bükreş'e götürülmüştü. Paşa, Bükreş'te Grand Hotel'in ilk katında yer alan üç odalı dairede kalmıştı. Bükreş halkı, Plevne'de topraklarını kahramanca savunan bu kahramanı heyecan içerisinde beklemekteydi. Otele geldiği sırada küçük bir kız çocuğu, bir demet çiçeği Gazi Osman Paşa'ya takdim etmişti. Paşa da buna mukabil küçük kızı kucığına alarak ona sevgisini göstermişti.⁷ Buradan ayrılan Paşa, daha sonra Harkov'a götürülmüştü.⁸

Plevne'nin Rusların eline geçmesinden sonra Osman Paşa komutasındaki birlikten yaklaşık 2.500 subay, 43.430 er Ruslara esir düşmüştü. Bunlardan 4.000'i ağır yaralı ve hasta oldukları için Plevne'de bırakılmıştı.⁹ Bu kadar büyük miktardaki esirin nakli Rusya açısından ciddi bir sorundu. Çünkü Ruslar denetimleri altındaki birkaç demir yolu hattını başka amaçlarla kullanmaktaydılar. Bu sebeple esirleri demir yolu ile sevk etmeleri mümkün olmadı. Kışın şiddetini artırdığı bir tarihte esir kafilesine refakat edecek askeri temin etmek ve bunları da benzer şartlarda sevk etmeye memur etmek sorunlara sebep olabilirdi. İşte belki bu sıkıntıları öngören Ruslar, esirlerin bir kısmını Romanya'nın sorumluluğuna bırakarak mesuliyeti paylaşmış oldular. Ruslar, esirler için sarf edecekleri tutarın yarısını karşılamayı taahhüt ederek, esirlerin bir kısmını alması hususunda Rumenleri ikna etmişlerdi.¹⁰ Aç ve kıyafetleri düzgün olmayan bu esirlerin 10.000 kadarı ağır kış koşulları altında, karla kaplı yollarda Romanya'ya, geri kalanı ise Rusya'ya götürülmüştü. Görgü tanıklarının büyük bir kısmı, esirlerin bu koşullarda hayatta kalmalarını imkânsız görüyorlardı. Zaten öyle de olmuştu. Plevne ile Bükreş arasındaki 200 kilometrelik mesafeyi ağır kış şartları altında kat eden esirlerin ciddi bir kısmı soğuk hava ve salgın hastalık gibi nedenlerden dolayı Bükreş'e ulaşmadan hayatlarını

6 Manastırh Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, Haz: Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010, ss. 73-75; Enver Behnan Şapolyo, *Türk-Rus Savaşları Tarihi Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafası*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1959, s. 199.

7 *Vakit Gazetesi*, Numara: 791, 5 Ocak 1878.

8 Uğuz, *a.g.t.*, s. 284; M. Metin Hülâgü, *Gazi Osman Paşa Yaralı Mareşal*, İzmir 2006, ss. 199-200.

9 *BOA, HR. TO*, 521-30; Basiret Gazetesinin haberine göre Plevne'de esir tutulan Osmanlı askerinin sayısı 40.000'di. Hasta ve yaralıların miktarı ise 20.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. *Basiret*, 11 Aralık 1878; Uğuz, *a.g.t.*, s. 137.

10 *Basiret*, 21 Aralık 1878; Uğuz, *a.g.t.*, s. 137.

kaybetmişlerdi. Plevne'den sevk edilen esirlerin tahminen 4.000'den fazlası yolda donarak veya açlıktan yaşamını yitirmişti.¹¹ Esir kafilesinin durumunu yakından müşahede etmiş bir görgü tamığı, esirlerin sevkiyatını şu şekilde tasvir etmekteydi:

“Karla kaplı düzlüklerde sadece siyah telgraf direkleri ve leş yiyici kargaların güçlü kanat çırpma sesi vardı. Kısa bir süre sonra leş yiyici kuşların sayıları o kadar arttı ki kurşunî gökyüzü neredeyse siyah olmuştu. Sonra uzaktan, ufku kıran, uzun koyu bir çizgi, yol boyunca tırtıl görüntüsünde bize doğru geliyordu. Bu bir erkek konvoyuydu. Rus askerleri ya da Rumenler kar üzerinde yankılanan neşeli bir şarkı duymuyorlardı. Bu Türk mahkûmların konvoyu olmalıydı. Çünkü çeşitli malzemelerinin ağırlığı altında isteksiz bir şekilde yavaş yavaş ilerlerlerken Rumen ordusu muhafızlarının süngüleri önlerinde sallanıyordu. Türk subaylarının bazıları küçük atlara binmiş, bazıları yaya olarak ilerlemekteydi. Onların arkasında Plevne civarında görev yapmış Rus askerleri, serseri bir şekilde ilerliyordu. Ne kadar ruhsuz ve zoraki bir yürüyüştü. Yarı aç, yorgunluk ve soğuğun şiddetinden neredeyse ölmüş olan bu askerlerin çoğunun gözlerinden ateş çıkıyordu. Osman Paşa'ya şöhret kazandıran cesur birlikleri geliyordu. Onları sinsice sadece kemikler ve elbise paçavraları takip ediyordu. Tifüs ve çiçek hastalığı dondurucu havada zavallı esir konvoyunun etrafında dolaşırken, zavallı yaratıkların rüzgârına iyice yaklaşıyorduk. Hatta bazıları bu esnada kafilden ayrılarak yere düşüp ölüyordu. Sefil bir esir, kendini yol kenarında karın üzerine attı, artık daha ileri gidemezdi. Ondan ayrılmak istemeyen bir arkadaşı bitkin düşmüş askerın peşine giderek onu konvoya katılmaya ikna etmek için çabaladı. Ancak hiçbir karşılık alamadı. Esir asker bayılmış ya da ölmüştü. Kafilenin arkasından ilerleyen muhafızlardan biri karın içerisine yuvarlanan askerlerin yanına gelerek, kaba bir şekilde hayatta olan esiri kafilenin içine itti, sonra ayağıyla karın yüzeyinde uzanan diğer askeri itekledi, ancak her hangi bir ses yoktu. Silahının dipçığı ile esir askerın karın içinde kalan kafasını çevirdi, ancak esirin gözleri ona soğuk ve donuk bir şekilde bakmaktaydı. Türk ölmüştü. Öldüğünü düşündüğü bu esiri, vahşice karın içine doğru itekledi, tüfeğini omuzuna attı ve tekrar muhafız birliğine katıldı.

11 Osmanlı Devleti ile Romanya temsilcileri arasında 24 Aralık 1879 tarihinde yapılan toplantı tutanağının tercümesi ve Romanya Siyasiye Nezareti tarafından tanzim edilmiş olup 1 Ekim-11 Aralık 1878 tarihleri arasında Osmanlı esirleri için sarf edilen meblağı gösterir tablonun tercümesi, *BOA, HR. TO*, 521-30; Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated of the Russo-Turkish War*, c. II, London 1890, ss. 3-4; Birbudak, *a.g.t.*, s. 147-148; Şahin, *a.g.e.*, ss. 122-123.

Resim 1: Vasily Vereshchagin (Rus, 1842-1904)'in esir konvoyunun bu yürüyüşünden esinlenerek çizdiği *The Road of the War Prisoners* (Savaş Esirlerinin Yolu 1878-1879) isimli tablosu.

Binlerce yırtıcı kuş kafilinin önüne ve arkasına üşüşerek sefil kafilayı acımasız bir şekilde tıpkı batmakta olan bir geminin etrafındaki köpekbalıkları gibi takip etmekteydi. Birkaç metre ileride, yarısı karla kaplı ve üzerindeki eskimiş elbiseleri, biraz daha sıcak kalabilme gayesiyle arkadaşları tarafından alınmış, başka bir Türk'ün çıplak bedeni uzanıyordu. Leşçil bir karga ölmüş bir esirin eline henüz konmuştu ve köpekler kurbanlarının etrafında dönüyorlardı. Birkaç adım ötede hızla yağın kar nedeniyle yüzü gökyüzüne sabit bir şekilde bakan ve hayata gözlerini yummuş diğer bir sefil esiri bize getirdiler. Şimdi bir köyün yanındayız, bir köpek ile domuz arasındaki soğuk cesede ilk hangisinin ulaşacağına karar vermek için yapılan dalaşmaya şahit olduk. Burası Putinein köyüydü ve köy neredeyse kar ve buzun içinde kaybolacaktı. Bu köy, Tuna'nın en iyi geçiş noktası olarak bilinen Dragomiroff'u ararken, ilk kez yaz başında geçtiğim zamanki görüntüsünden ne kadar farklı görünüyordu. O zamanlar sivrisineklerden, bunalıtcı sıcağın ve kör edici tozdan muztarıptık, şimdi ise soğuktan dolayı kürklerimizde titriyoruz.”¹²

12 Forbes, *a.g.e.*, ss. 294-295.

TURKISH PRISONERS FROM PLEVNA EN ROUTE TO RUSSIA.

Resim 2: Plevne'den Rusya'ya Giden Türk Esirleri

Bu köyde ölüm evine sığınıp tedavi edilen Türk esirlerinin bazıları yanlarında ölen arkadaşlarının cesetleri arasında boşluk oluşturarak soğuktan korunaklı bir yer meydana getirmek için uğraş verdiler. Kulübede, ölen arkadaşlarının elbiselerini alıp cılız bir ateş yakarak soğuktan korunmaya çalıştılar. Bu hengâmede gece boyunca birazcık ısınmak için mücadele ettiler.¹³

Esirlerle karşılaşmış yaşananlara tanıklık etmiş Peşteli iki tüccarın Osmanlı muayene memurlarına anlattıkları, Türk esirlerine yapılanların vahametini ortaya koymaktaydı. Buna göre Plevne'de esir edilip Niğbolu'ya gelinceye kadar soğuktan ve hastalıktan hayatını kaybeden askerlerden 3.500 kadarı defnedilemeyerek yollarında kalmıştı. Ulahlılar, bu cenazelerin üzerlerinden arabalar ile gelip geçmekteydi. Ulahlıların, Osmanlı esirlerine uyguladıkları vahşet ve barbarlık şimdiye değin hiçbir milletin izin vereceği bir şey değildi. Yaşananlar insan kalbinin tahammül edemeyeceği derecedeydi. Esirlerden hasta ve paralı olup da yürümeğe gücü yetmeyenleri nakletmekle sorumlu olan memurlar bu esirleri yürek dayanmayacak

¹³ Ollier, *a.g.e.*, ss. 3-4.

şekilde darp edilmekteydi. Büsbütün takati kalmayıp yere düşenler bellerinde bulunan kuşaklar ile boğazlarından arabaların arkalarına bağlanıp çekiştiriliyordu. Arabalar hareket ettikçe bu biçareler yerlerde sürüklenene sürüklenene boğulup yaşamını kaybediyordu. Şehirlerde hayatını kaybedenler ise halkın gözünde bırakılmayarak polis tarafından birer çift öküzün arkasına bağlanarak defnedilecekleri yere kadar sürüklenip atılmaktaydılar. Bu askerlerin çoğu soğuktan, bir haylisi açlıktan hayatını kaybetmekteydi. Bunlar sokakta ötede beride bırakılıp bakılmadığından bu iki tacir bir kaçını kendi mağazalarına alıp tedavi etmiş, daha sonra da hastaneye götürüp teslim etmişlerdi. Bu esirlerin perişan hallerini görüp yardım etmek isteyen kişilere de Ulahlar ve Bulgarlar engel olmaktaydı. Bundan başka askerlere verilen tütün, ekme ve saire gibi şeyler askerin elinde görüldüğünde alınmaktaydı. Askerlerin ve subayların üzerlerinden bulunan para ve sair eşya gasp edilmişti.¹⁴

Plevne'yi uzun süredir kahramanca savunan bir orduya karşı yapılan bu utanç verici muamele oldukça kötü bir tablo arz etmekteydi. Avrupa basını esirlerin ölüm yürüyüşünü sayfalarına taşıyınca aleyhine bir hava oluşan Rusya, karşı propagandaya başlamıştı. Rus gazeteleri, Gazi Osman Paşa'nın, Plevne'yi savunurken emrindeki askerlere, ellerinde tuttıkları 150 kadar Rus esirini diri diri toprağa gömme emri verdiğini iddia etmekteydi.¹⁵ Yine savunma sırasında meydana gelen savaşta Rus askerinden yaralı olanlar ile kollarında Kızılhaç koluğu olan sedyecilerin Osmanlı askeri tarafından eziyetle öldürüldükleri propagandası yapılıyordu.¹⁶ Bu sayede Türk esirlerine yapılan kötü muamele meşruiyet kazanmış, Tuna'da Müslümanlara karşı yaptıkları gaddarlıkların Avrupa kamuoyunda oluşturduğu olumsuz tesir ortadan kaldırılmış olacaktı. Ancak Gazi Osman Paşa, haberi yapan gazetelere, bu bilginin bir iftiradan ibaret olduğunu, böyle bir vahşi muameleye ilk karşı çıkacak kişinin kendisi olacağını ifade eder bir mektup göndermişti.¹⁷ Tam aksine Ruslar, Ardahan vakasında ve daha sonra Rusçuk ve Sohum'da üzerlerine Kızılay bayrağı çekilmiş hastaneleri topa tutarak bu hastanelerin içinde bulunan yaralı askerlerinin çoğunu şehit etmişlerdi.¹⁸ Ayrıca savaş sırasında Rus ordusu içerisinde bulunan Alman subaylardan birinin Berlin'e göndermiş olduğu ve "Rus ordusunun eline düşen yaralı Türk askerlerinin ceplerindeki paralarına bakıldı"

14 Adakalesi Muayene Memuru Ali ile Asım'ın 13 Muharrem 1295 (17 Ocak 1878) tarihli arızası, *BOA, HR. SYS*, 1-4.

15 *Basiret*, 20 Şubat 1878; Uğuz, *a.g.t.*, s. 310.

16 24 Ağustos 1877 tarihli sadaret tezkiresi, *BOA, T. EE*, 84-100.

17 *Basiret*, 20 Şubat 1878; Uğuz, *a.g.t.*, s. 310.

18 24 Ağustos 1877 tarihli sadaret tezkiresi, *BOA, T. EE*, 84-100.

cümlesini ihtiva eden mektup ve savaş alanında bulunan bazı Avrupalı gazetecilerin müşahedeleri, Alman İmparatoruna kadar ulaşmıştı. Alman İmparatoru konu ile ilgili üzüntüsünü İstanbul'da bulunan elçisi aracılığıyla Hariciye Nezaretine ileterek bahsi geçen yazıları Hariciye Nazırına teslim ettirmişti.¹⁹ Oysa “*hasta ve yaralı askerler hangi millete mensup olursa olsunlar toplanacak ve tedavi edileceklerdir*” şartını ihtiva eden Cenevre Sözleşmesi'ne, 1865 yılında Osmanlı Devleti, 1867 yılında da Rusya imza koymuştu.²⁰

Bükreş'teki Esir Türk Askerlerinin Durumu

Esirler, 23 Aralık 1877 tarihinde Bükreş'e varmaya başlamışlardı.²¹ Şehre ulaşan esirler iyi muamele ve saygı gördüler. Romanya Prensi Carol dahi hastanelere yerleştirilen yaralıların bizzat yanına giderek tek tek hatırlarını sordu. Yetkililere, Osmanlı askerlerine bir esir gibi değil de misafir gibi davranılması ve onların bakımlarına ihtimam gösterilmesi hususunda emirler verdi.²² Ağır kış şartlarında esirleri Bükreş'e götürülenler, esirlere gece dinlenme esnasında üşümemeleri için olabildiğince birbirlerine yakın bir şekilde oturup dinlenmelerini telkin etmişlerdi. Buna rağmen birçok esir soğuk ve açlığın etkisiyle yaşamını yitirmişti. Kalanlar da açlık, soğuk ısırmaları, dizanteri, tifüs ve ishalden dolayı çok acı çekmekteydi. Yolculuk esnasında hava -15 °C'ye kadar düşmüştü.²³ Bu süre zarfında hastalanarak ve sair sebeplerden dolayı yaşamını yitiren 33 asker, Dealu Manastırı'na defnedilmişti. Bu askerlerin defnedildiği yere onları sembolize eder herhangi bir nişan konulmamıştı.²⁴

Rusya'ya götürülen esirler bu kadar şanslı değildi. Onların daha kat edebilecekleri epeyce bir yolları vardı. Bu süre zarfında soğuk havanın tesirinden korunmak için sürekli birbirlerine sokularak hareket eden esirlerin başındaki Rus askerleri merhametli olmadığı gibi, esirlere verdikleri tayinatın hiçbir düzeni yoktu. Ruslar,

19 24 Ağustos 1877 tarihli sadaret tezkiresi, *BOA, Y. EE, 84-100*.

20 Leyla Özcan, “Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızılhaç ile Olan Münasebetleri”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 3-4, 1964, ss. 618-619.

21 *Vakit*, Numara: 787, 1 Ocak 1878/26 Zilhicce 1294.

22 *Vakit*, Numara: 782, 27 Aralık 1877/21 Zilhicce 1294.

23 *The Lancet*, Jan. 12, 1878, s. 68; *The Lancet*, Jan. 26, ss. 142-143.

24 Osmanlı Devleti ile Romanya temsilcileri arasında 24 Aralık 1879 tarihinde yapılan toplantı tutanağının tercümesi ve Romanya Siyasiye Nezaretî tarafından tanzim edilmiş olup 1 Ekim-11 Aralık 1878 tarihleri arasında Osmanlı esirleri için sarf edilen meblağı gösterir tablonun tercümesi, *BOA, HR. TO*, 521-30.

esirlerin arasına sanki hayvana yem veriyormuş gibi somun parçaları atıyorlardı. Esirler günlerdir aç, susuz, yorgun ve uykusuz bir halde bu ekmekleri kapmak için birbirleriyle mücadelele girişiyorlardı.²⁵

Resim 3: Nicolae Grigorescu'nun Convoi de Prizonieri Turci (Türk Esirleri Konvoyu) isimli tablosu.

Yaklaşık 5 ay muharebe eden bu esirler bitkin ve sefil bir haldeydiler.²⁶ Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen Bükreş'te buldukları sırada yabancılarla irtibatlarında neşeli, iyi huylu ve vakur bir tavır sergilemişlerdi.²⁷ Rus üniformasının görülmeye alışıldığı Bükreş'te artık her yerde Türk fesi belirliyordu. Rumenler gelen Türk esirlerine neredeyse kendi askerleriyle ilgilendikleri derecede alaka gösteriyorlardı. Öyle ki Romanya Savaş Bakanlığı, Bükreş'te bulunan küçük bir İngiliz hastanesinin boş yataklarına yaralı Rumen askerleri yerine Türk hastaları doldurması yönünde emir vermişti. Bakanlığın bu emrine İngiliz hastanesi çalışanları dahi şaşırmişti. Bu hastane 21 yaralı Türk'ü kabul edebilmişti.

Esirlerden bir kısmının soğuktan el ya da ayakları kangren olmuştu. Bunlar tedavi gördükten sonra ancak koltuk değnekleri ile yürüyebileceklerdi. Tedavi sırasın-

25 Ollier, *a.g.e.*, ss. 3-4.

26 *BOA, HR. TO*, 521-30.

27 Stuart J. Reid, *Memoirs of Sir Wemyss Reid 1842-1885*, Outlook Verlag, Frankfurt 2018, s. 160.

da subayların bir kısmı derin bir tevekkülle yataklarında yanlarında getirdikleri Kur'an-ı Kerim'leri okuyorlardı. Askerler arasında en yaygın görülen hastalık tifüstü. Bu hastalık sağlık personelinin de tehdit eder bir boyutta hüküm sürmekteydi. Bu yüzden esirlerle ilgilenen sağlık personeli ihtiyatlı davranıyordu. Çünkü esirlerle ilgilenen iki ya da üç Rumen doktor ile birkaç hemşire hayatını kaybetmişti. Artık Bükreş'teki hastaneler daha fazla hasta alamaz hale gelmişti. Bundan sonra hasta ve yaralıların bir kısmı civardaki hastaneye dönüştürülen bazı manastırlara gönderildi. Bu süre zarfında hastanelerin doluluğundan dolayı hastane hastane dolaştırılan yaralı esirlerin bir kısmı yaşamını yitirmişti. Tifüsten ölen bazı esir askerlerin naaşları hastalık yaymaması için yakılmıştı.²⁸

Askerler esir düşüp sefil bir hayat yaşamının öfkesiyle, 93 Harbi'nin büyük paşaların ihtirası yüzünden çıktığını ifade etmekteydiler. Bir suçlu lazımdı, onlara göre özellikle Midhat Paşa ve Müşir Mehmed Ali Paşa bu suçlular arasındaydı. Esir askerler, Rusların iyi niyetli olduğunu ve savaşmak istemediklerini, onları savaşa kendi komutanlarının teşvik ettiği yönünde kanaat besliyorlardı. Paşaların uyuşmaz tavrı nedeniyle savaş yaşanmış ve Türk askeri perişan olmuştu. Çünkü paşalar savaşı kazanacaklarını ve savaştan sonra ün salmış zengin kişiler olacaklarını düşünmekteydiler. Her zaman olduğu gibi başarıya sahip çıkan çok oluyor ama başarısızlığa suçlu aranıyordu. Önce Ruslara esir düşen bu kişiler, yukarıdaki ifadelerin aleyhine, Rusların kendilerine nazik davrandığını ve yiyecek verdiğini ifade ettikten sonra Romanya'ya getirildiklerini söylemişlerdi.²⁹

Bir grup esirin yanına gelen İngiliz bir doktor ve hemşire, donan askerleri uzaklaştırarak zor durumda olan diğer askerlerle ilgilenmişti. Onlara ekmek, bal, ispirotolu eriyik, sigara ve sair şeyler getirmişler ve esirlerden bazılarının sıcak odalara yerleştirerek onlara yakmaları için kibrit ve saman bırakmışlardı.³⁰

Türk esirleri, Bükreş'te kaldıkları müddetçe belli bir miktar yemek ve birtakım ihtiyaçlarını karşılamaları için beş para tayinat almaktaydılar. Ancak kimi zaman verilen ekmekler küflü oluyordu. Bu askerlerin büyük bir kısmı yaralıydı. Bazısının

28 *The Lancet*, March 23, 1878, s. 439.

29 Osmanlı Devleti ile Romanya temsilcileri arasında 24 Aralık 1879 tarihinde yapılan toplantı tutanağının tercümesi ve Romanya Siyasiye Nezareti tarafından tanzim edilmiş olup 1 Ekim-11 Aralık 1878 tarihleri arasında Osmanlı esirleri için sarf edilen meblağı gösterir tablonun tercümesi, *BOA, HR. TO*, 521-30; Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London 1891, s. 5.

30 Barkley, *a.g.e.*, ss. 6-7.

yarası yüzeysel, bazısınınki ise derindi. Yaralarından dolayı hayatını kaybedenler de bulunmaktaydı. Esirler Bükreş'te nereye isterlerse gidebilmekte, serbestçe dolaşabilmekteydiler. Günlerinin çok büyük bir kısmını bu şehrin bahçelerindeki ağaçların altında geçirmekteydiler. Başlangıçta Lipsyani ve Tchesmagu Bahçelerinde sefil bir hayat süren esirler, belirsiz akıbetlerinden endişe ediyorlardı. İmkân bulan Türk esirleri, Bükreş'e gelen Bulgar tüccarlardan medet ummuşlar ve Bulgar tüccarlar da onlara şapka ve Fransız giysileri vererek esirleri uşakları sıfatıyla Osmanlı topraklarına götürmüşlerdi. Ancak Bulgarların çok büyük bir kısmı Türk esirlerine oldukça kötü davranmaktaydı. Kalan Türk esirleri, buna rağmen gördükleri her tüccardan kendilerini İstanbul'a götürmesi için ricada bulunmaktaydı.³¹

Bükreş'te gözetim altında tutulan Türk esirlerini görenler, onları genellikle yenilmiş ama cesur ve sabırlı olarak tasvir etmekteydi. Kimseden para dilenmeyen esirler, kendilerini kadere teslim etmiş bir görüntü sergilemekteydiler.³² Bir kısmı ise kendilerine tahsis edilen gündeliğin az olmasından dolayı bunu artırmak için her türlü işte çalışmaya hevesli gözükmekteydiler.³³ Görgü tanıklarına göre onlar, şan ve şerefle evlerine çağrılmayı bekleyen kahramanlardı. Esirlerin Romanya'da buldukları süre zarfında edibâne tavır ve hareketleri hükümet ve ahali ile olan münasebetleri takdir görmüş ve bu husus, savaştan sonra Osmanlı Devleti'nin Bükreş sefiri olarak atanan Süleyman Sabit'e defaten beyan edilmişti.³⁴ Aslında Rumenler daha Plevne'nin ilk düştüğü anda Türk askerine sevgi gösterilerinde bulunmuşlardı. Rumenler burada 23 yıl önceki Kırım Savaşı'nda, kendilerini Rusların baskısından kurtaran Türk askerini saygı ile karşılamışlardı.³⁵ Rumenlerin Türk askerine olumlu bakış açısı Romanya'nın ünlü ressamı Nicolae Grigorescu'nun (d. 1838- ö. 1907) tablolarına da yansımıştı. Özellikle *Prizonieri Turci* (Türk Esirleri) isimli tablosunda esirlerin kendinden emin, mağrur vaziyeti dikkati çekmektedir.³⁶

31 Barkley, *a.g.e.*, ss. 4-10.

32 Bükreş Sefiri Süleyman Sabit tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 18 Kânun-ı Evvel 1294 (30 Aralık 1878) tarihli tahrirat, *BOA, İ. HR.*, 335-21539.

33 Reid, *a.g.e.*, s. 160.

34 Bükreş Sefiri Süleyman Sabit tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 18 Kânun-ı Evvel 1294 (30 Aralık 1878) tarihli tahrirat, *BOA, İ. HR.*, 335-21539.

35 Şahin, *a.g.e.*, s. 124.

36 Bakınız Resim 4, Nicolae Grigorescu'nun *Turkish Prisoners* isimli tablosu Romanya'nın Cluj-Napoca şehrinde bulunan *Museum of Art* isimli mekânda sergilenmektedir.

Resim 4: Nicolae Grigorescu'nun Prizonieri Turci (Türk Esirleri) isimli tablosu

Bu sırada Romanya hükümetinin Ruslara karşı olan bakış açısı değişmeye başlamıştı. Aslında Rumenlerin, Ruslarla ittifakı mecburiyetten kaynaklanmaktaydı. Bâbîâli'nin 1876 yılında yayınladığı meşrutiyet beyannamesinde Romanya'nın Osmanlı Devleti'ne tâbi muhtar bir eyalet olduğu yönündeki hüküm, kendilerini bağımsız hisseden Rumenleri, Rusya'ya mecbur bırakmıştı. Ayrıca Rumenler savaş sırasında tarafsız kalmak için çabalamışlar, fakat Osmanlı Devleti'ne ve Avrupalı devletlere yaptıkları müracaattan bir sonuç alamamışlardı. Rumenler çıkabilecek Osmanlı-Rus savaşının başından sonuna kadar Osmanlı Devleti lehine tarafsız kalacaklarını, gerekirse tarafsızlıklarını korumak için Ruslarla savaşı göze alacaklarını özel temsilcileri vasıtasıyla Bâbîâli'ye bildirmişlerdi. Bunun karşılığında Osmanlı Devleti'nden kendilerinin bağımsızlığını tanımalarını talep etmişlerdi. Buna karşın Osmanlı Devleti yetkilileri stratejik bir hata yaparak kendi hâkimiyetinde olan Romanya'nın tarafsız kalamayacağını, ancak kendisiyle ittifak ederek savaşa girmeleri gerektiğini ifade etmişlerdi.³⁷ Avrupalı devletler de Romanya'nın tarafsızlığını garanti etmekte çekimser kalmışlardı. Rumenler bahsi geçen sebep-

37 Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, XXVI/103, Temmuz 1962, s. 592.

lerden ve Osmanlı Devleti ile olan bağlarını sonlandırmak istemelerinden dolayı, çok istekli olmasalar da Ruslarla işbirliği içerisine girmişlerdi. Rumenler, savaş sırasında bağımsızlıklarını tanıyan Rusların savaş bittikten sonra kendi toprakları üzerinde nüfuz mücadelesine gireceklerinden endişe ediyorlardı. 1856 Paris Antlaşması ile Besarabya'yı Romanya'ya kaptıran Rusya'nın bu bölgeyi almak emelinde bulunduğu farkındaydılar.³⁸ Ruslara göre, bu savaş sırasında Napolyon, seksen milyon Rusya ahalisinin tarihi mirasına hakaret olarak Besarabya'yı Rusya'dan alıp Memleketeyn (Romanya)'e vermiş idi.³⁹ Bu sebeple daha savaş bitmeden Bükreş'e gelerek Rumen ordusu ile birleşip Tuna Nehri'ne doğru ilerleyen Rus ordusunu pek sevecen karşılamamışlardı.⁴⁰

3 Mart 1878'de 93 Harbi'ni sonlandıran Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasıyla bağımsızlığı tasdik edilen Romanya, savaştan önce kendi toprağı olan Besarabya'yı, Dobruca karşılığında Rusya'ya kaptırmıştı. Bu durum Romanya'nın hoşnutsuzluğunu artırdığı gibi Rusya'ya karşı denge unsuru olabilecek devletlere yaklaşmasına neden oldu. Romanya için denge unsuru olabilecek devletlerden biri de Osmanlı Devleti idi. Antlaşmanın imzalanmasından birkaç gün sonra, Osmanlı Devleti'nin Viyana'daki sefiri ile irtibata geçen Romanya hükümeti, kendilerinin Bâbîâli ile ayrı bir barış antlaşması imzalamaya hazır olduğunu, bunun yanında Ayastefanos Antlaşması'nda Romanya adına Rusya tarafından eklenen maddelerin hiçbirini tanımadıklarını ifade ediyorlardı. Besarabya karşılığında Romanya hükümetine ne vaat edilir ise edilsin bunun Romanya hükümeti tarafından kabul edilmeyeceğini bildirdiler. Bağımsızlığın tanınması hususunda Rusya'ya minnet duymaktansa bu minneti Osmanlı Devleti'ne duymayı yeğliyorlardı. Zaten Bâbîâli açısından Romanya'nın bağımsızlığını onaylamak kaçınılmaz bir durumdu. Anlaşılacağı üzere Romanya'nın anlaşmak için Bâbîâli'ye karşı öne sürdüğü tek husus bağımsızlığının tanınmasıydı.⁴¹ İlerleyen tarihlerde de esirlerin değişimi için Romanya Ayan Meclisi Başkanını İstanbul'a gönderen Romanya hükümeti, bu hususta bir mukavele imzalama talebinde bulunmuştu. Ancak Bâbîâli açısından

38 Kurat, a.g.m., s. 592.

39 *Vakit*, Numara 835, 18 Şubat 1878/14 Safer 1295.

40 Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat II*, (Haz: İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halacoğlu, Ö. Akdaş), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, ss. 131-133; Mîdhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, ss. 3303-3304.

41 Osmanlı Devleti'nin Viyana Sefaretinden Hariciye Nezaretine çekilen 11 Mart 1878 tarihli telgraf, *BOA, Y. PRK. HR.*, 2-53; Ayrıca bakınız Layard'dan Salisbury'ye gönderilen 3 Haziran 1878 tarihli belge, Kemal H. Karpat, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev: Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara 2004, ss. 368, 369.

hâlâ Memleketeyn olan Romanya hükümeti ile bir mukavele imzalamak buranın bağımsızlığını zımnen tanımak anlamına gelecekti. Bu yüzden bu temaslar da sonuçsuz kalmıştı.⁴²

Rusların Besarabya'yı Rumenlerden almasından dolayı Rumenler, Ruslara açıktan açığa husumet besliyorlardı. Rus ve Rumen memurlar sokak veya kafelerde karşılaştıklarında birbirlerine düşmanca bakmaktan çekinmiyorlardı. Rumenlerin, Ruslara olan bu düşmanca tutumu sadece Besarabya meselesinden kaynaklanmıyordu. Onlara göre Ruslar, Plevne kuşatması sırasında Rumen askerlerini bencilce feda etmişlerdi.⁴³ Rus askerlerinin Romanya'yı terk etmeye başladığı tarihlerde Romanya'nın Romanol gazetesi, Ruslara atfen "inşallah giderler de bir daha Prut'u geçmeye muvaffak olamazlar" diye yazmaktaydı.⁴⁴ Rumenlerin Türk esirlerine merhametli tavrı, Türkler üzerinde Romanya'ya karşı çok olumlu bir etki bırakmıştır. Rumenler, Türk esirlerinin ülkelerine dönmeleri taraftarlarıydı, oysa Ruslar, Osmanlı esirlerinin ülkelerine dönüşleri önünde her türlü engeli çıkarmaktaydılar.⁴⁵

Hem mevcut siyasî durum, hem de esirlerin bıraktığı iyi intiba nedeniyle Romanya Prensi I. Carol, Plevne'de esir düşüp Bükreş'e getirilmiş olan Sadık ve Edhem Paşaları 12 Mart 1878'de huzuruna kabul edip, onların Osmanlı topraklarına dönmelerinde özgür olduklarını söyleyerek kendilerine kılıçlarını iade etmişti. Romanya Prensi'nin bu hareketi iki ülke arasındaki iyi niyeti gösterme açısından ilk somut adımdı. Prens, onlara Romanya'da bulunan Osmanlı esirlerinin güzel hal ve hareketlerinden memnun kaldıklarını tekrar beyan etti.⁴⁶ Buna mukabil Sultan Abdülhamid de Sadık ve Edhem Paşalara üçüncü rütbeden birer Osmanlı Mecidiye Nişanı verdi.⁴⁷

42 20 Receb 1295 (20 Temmuz 1878) tarihli tezkire-i samiye, *BOA, İ. HR*, 277-16906, Layard'dan Salisbury'ye gönderilen 17 Haziran 1878 tarihli belge, *Karpat, a.g.e.*, ss. 371-372.

43 Reid, *a.g.e.*, s. 160; *Vakit*, Numara: 833, 16 Şubat 1878.

44 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 123, 19 Kasım 1878/23 Zilkade 1295.

45 İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ndeki elçisi A. H. Layard'dan İngiliz Dışişleri Bakanı Marki Salisbury'ye gönderilen 5 Mayıs 1878 tarihli belge, *Karpat, a.g.e.*, s. 367.

46 Romanya Hariciye Müdürü tarafından Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezaretine çekilen 14 Mart 1878 tarihli telgrafın tercümesi, *BOA, HR. TQ*, 374-126; Romanya Hariciye Müdürü tarafından Osmanlı Devleti'nin Hariciye Nezaretine çekilen 14 Mart 1878 tarihli telgrafın tercümesi, *BOA, Y. PRK. HR*, 2-55; *Vakit*, Numara: 873, 28 Mart 1878/23 Rebiyülevvel 1295.

47 *BOA, İ. DH*, 766-62444.

Esir Değişim Mukavelesi ve Esirlerin İadesi Süreci

Bu sırada Bâbiâli, Romanya'nın elinde bulunan esirleri alabilmek için Romanya hükümetiyle irtibata geçmişti. İki hükümet arasında müzakereler 1878 ilkbaharında başlamıştı. Bâbiâli, Mayıs 1878'de Romanya hükümetiyle yapılacak müzakereleri yönetmesi için Mirliva Süleyman Paşa ve Hersek Vilayeti Politika eski Memuru Azaryan Efendi'yi Bükreş'e göndermişti.⁴⁸ Bâbiâli, Süleyman Paşa'ya esirlerin masraflarını ödeyebilmesi için 1.500 Osmanlı altınını "tertibat-ı fevkalade" kaleminden havale etmişti.⁴⁹ Ardından temsilcilerin şahsî masrafları için de 16 Mayıs'ta 100⁵⁰, 13 Haziran'da da 100 lira olmak üzere 200 lira daha göndermişti.⁵¹

Temsilciler esirlerin durumunu görüşmek için Mayıs ayından itibaren Bükreş'te bulunuyorlardı. Buna rağmen Romanya'da hâlâ hayatta olan 6.000 civarındaki Türk esirlerin durumu, Bâbiâli'nin çekincesinden dolayı bir türlü gündeme alınmamıştı. Konu ancak 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sonra iki ülkenin gündemine girmişti. Bâbiâli daha önce de ifade edildiği gibi Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından önce Romanya ile bir antlaşmaya varılmasını, bu devleti tanıma olarak görmekteydi. Bu sebeple Berlin'deki görüşmelerin neticelenmesini beklemişti. Artık esirlerin durumu Sultan II. Abdülhamid'in talimatı sonrasında Temmuz 1878'de Romanya Prensi Carol ile yapılan müzakereler neticesinde netleşecekti.⁵²

Romanya Prensi Carol, Karpat dağlarında bulunan Sinyaya yazlığına gitmeden önce Bâbiâli'nin özel temsilcileri olan Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi onuruna ziyafet vermiştir. Üst düzey devlet yetkililerinin bulunduğu bu yemekte Prens, Bükreş'te bulunan Osmanlı esirlerinin orada buldukları süre zarfında olumsuz hiçbir harekette bulunmamış olmalarını takdir etmişti. Buna binaen Osmanlı topraklarına dönememiş olan Osmanlı esirlerinin, bir an önce memleketlerine sevk

48 Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi, 25 Cemaziyülahır 1295 (26 Haziran 1878) tarihinde sadır edilen buyuruldu ile Romanya ile yapılacak mukaveleyi akd ve imzaya yetkili kılınmışlardır. *BOA, A. DFN. NMH*, 24-9.

49 6 Rebiyülahır 1295 (9 Nisan 1878) tarihli sadaret tezkiresi ve 7 Rebiyülahır 1295 (10 Nisan 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. DH*, 766-62403.

50 13 Cemaziyülevvel 1295 (15 Mayıs 1878) tarihli sadaret tezkiresi ve 14 Cemaziyülevvel 1295 (16 Mayıs 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. DH*, 768-62565.

51 11 Cemaziyülahır 1295 (12 Haziran 1878) tarihli sadaret tezkiresi ve 12 Cemaziyülahır 1295 (13 Haziran 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. DH*, 769-62663.

52 Saltanat-ı Seniyye ile Romanya Hükümeti arasında yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanan mukavelename, *BOA, İ. HR*, 277-16906.

edilebilmeleri için esirler meselesinin kesin bir şekilde çözüme kavuşturulması gerektiğini ifade etmişti. Prens aslında burada esirler konusunu açarak ağzındaki baklayı da çıkarmıştı. Vidin Kalesi'nde bulunan eski silah ve güllerini, yalnızca tarihî kıymet taşıdığı için Osmanlı esirlerinin Bükreş'te bulunduğu sırada sarf edilen meblağa karşı ülkesine verilmesini talep ediyordu. Prens'in yemek sırasında her fırsatta konuyu buraya getirmesi muhtemelen yeni kurulan devlete tarihî bir geçmiş oluşturma amacı taşımaktaydı. Ancak, Vidin'de bulunan bu kalelerin mahzenlerinde yer alan eski silahların bir kısmı Ruslar tarafından götürülmüştü.

Romanya hükümeti her ne kadar bu esirlerin iadesini temin ediyor olsa da Bükreş'te bulunan birçok Bulgar, esirlere kötü söz söyleyerek onları tahrik ve rencide ediyordu. Neticede burada bulunan Türk esirleri ile Bulgarlar arasında bir husumet ortaya çıktı. Türk esirlerinin artık sınırları geriliyor ve bunun her an bir asayişsizlik şekline dönüşmesinden endişe ediliyordu.⁵³ Bu arada Osmanlı Devleti'nin Rusya ile esir değişimi antlaşmasını yapması ve Rusya'daki esirlerin yakında vapurlarla sevkine başlanacak olması Bükreş'teki esirleri kendi akıbetleri hususunda telaşlandırıyor.⁵⁴ Her ne kadar orada bulunan iki Osmanlı temsilcisi sık sık esirlerin bulunduğu yerleri ziyaret etse de durum yatışmıyordu. Plevne esirlerinin sabırları tükenmek üzereydi. Bu sebeple 1.200 kişiden oluştuklarını ifade eden bir grup esir, kendi aralarında anlaşarak İstanbul'daki yetkililere, zarurî ihtiyaçlarını bile karşılamaktan aciz olduklarını, bir an önce akıbetleri hakkında kendilerine yetkililer tarafından bilgi verilmesini talep etmişlerdi. Ancak onların telgrafları sansürlenerek toplumun maneviyatını bozmaması için gazetelere verilmemişti. Ondan sonra diğer esirler de sıkıntılarını, ızdıraplarını ve içinde buldukları kötü durumu anlatmak için Seraskerlik makamına bir telgraf çekmeye teşebbüs etmişler. Fakat oradaki Osmanlı Devleti temsilcileri, Romanya hükümet yetkilileri nezdinde teşebbüse geçerek bu telgrafın çekilmesini engellemişlerdir. Esirlerin masrafları, iflas etmiş Osmanlı bütçesine zor gelecek bir meblağdı. Romanya'nın iddiasına göre esirler için sarf edilen meblağ 1 Temmuz 1878 tarihine kadar 1.210.000 franga ulaşmıştı.⁵⁵

53 Bükreş'te özel görevle bulunan Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından Sadarete gönderilen 23 Temmuz 1878 tarihli tahrirat ve Plevne esirleri tarafından Seraskerlik makamına gönderilmek istenen telgrafın sureti, *BOA, Y. PRK. A*, 1-114.

54 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 9, 6 Temmuz 1878/6 Receb 1295.

55 Bükreş'te özel görevle bulunan Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından Sadarete gönderilen 23 Temmuz 1878 tarihli tahrirat ve Plevne esirleri tarafından Seraskerlik makamına gönderilmek istenen telgrafın sureti, *BOA, Y. PRK. A*, 1-114.

Esir değişimi mukavelesinin hazırlanmasına karar verilip, taraflar müzakereye başlamıştı. Gündeme gelen ilk konu esirlerin yol masrafları ve kaldıkları süre zarfında harcanan meblağın Osmanlı Devleti tarafından karşılanmasıydı. Ancak bunun için Romanya tarafından yapılan hesaplamaların Bâbiâli temsilcileri tarafından da kontrol edilerek kabul edilmesi gerekiyordu. Bu durum ise müzakereleri uzatmaktaydı. Oysa uzun bir süre perişan bir hayat süren esirler, evlerine dönmek için sabırsızlanıyorlardı. Dayanma gücü kalmayan esirler, bu durumdan dolayı karamsarlığa düşmüşlerdi.⁵⁶

Müzakereler neticesinde bir mukavele hazırlanmıştı. Buna göre; mukavelenin imzalanmasının ardından esir değişimi yapılacaktı. Esirlere yapılan masraflar iki kısma ayrılacak olup, birincisi esir oldukları günden savaşın bitimine kadar ve ikincisi savaşın bitiminden itibaren ülkelerine iade edilene değin yapılan masraflardı. Bâbiâli, ödemeleri her biri altı ayda bir olmak koşuluyla on dört eşit taksitte, yani yedi sene zarfında tamamen yapmış olacaktı. Bu masrafların bir kısmını karşılamak için, Bâbiâli, Vidin veyahut Tuna'nın sair kalelerinde bulunup kendisine lüzumu olmayan silah ve mühimmatı bu mukavelenin değişimini müteakip Romanya hükümetine terk edeceğini taahhüt edecekti. Bahsi geçen silahların kıymeti iki hükümetin de uygun bulduğu muhammenler tarafından takdir olunacaktı. Mukavele tasdik ve imza olunduktan sonra on beş gün içinde teati edilecekti. İki taraf temsilcileri sözlü olarak tasdik ettikleri bu mukaveleyi imza edecekler ve armalı mühürleriyle mühürleyeceklerti.⁵⁷

Sultan Abdülhamid, bu mukavelede gündeme gelen Vidin veyahut Tuna'nın sair kalelerinde bulunup esirlerin masraflarına karşılık olmak üzere terki istenen silah ve mühimmatın Romanya'ya bırakılması maddesine itiraz etmişti. Çünkü buradaki silah ve mühimmatın ne cins ve çeşit olduğu tespit edilmemişti. Sultan, bu kalelerdeki silah ve mühimmatın her daim Osmanlı Devleti'ne lazım olacağını yönünde Sadareti uyarıyordu.⁵⁸ Sultan Abdülhamid'in uyarısı üzerine Seraskerlik makamı tarafından oluşturulan bir komisyon, bölgedeki savaş gereçlerinin listesini tutmakla görevlendirildi. Ancak Türk esirlerinin bu süre zarfında Bükreş'te kalmaları onların durumunu daha perişan bir hale getireceği gibi onlar için harcanan

56 Saltanat-ı Seniyye ile Romanya Hükümeti arasında yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanan mukavelename, *BOA, İ. HR, 277-16906*.

57 Saltanat-ı Seniyye ile Romanya Hükümeti arasında yapılan görüşmeler neticesinde hazırlanan mukavelename, *BOA, İ. HR, 277-16906*.

58 21 Receb 1295 (21 Temmuz 1878) tarihli Sultan Abdülhamid'in iradesi, *BOA, İ. HR, 277-16906*.

meblağın da günden güne artmasına sebep olacaktı. Bu sebeple listeler oluşturulmadan önce esirlerin değişimi mukavelesinin bir an önce sonuçlandırılması gerekmektedir. Sultan Abdülhamid'in de bunu uygun görmesi ile Romanya ile esir değişimi konusu tekrar müzakereye başlanmıştı.⁵⁹

Bu sırada Bâbüâli temsilcileri tarafından Vidin, Rusçuk, Silistre vs. Tuna kalelerinde bulunan daha önce Amerika ve Avrupa'dan satın alınan silahların listesi hazırlanmıştı. Bu silahların İstanbul'a getirilmesinin daha masraflı olacağını düşünen temsilciler, silahların Romanya'ya bırakılmasından yanaydı. Ancak Bâbüâli, çalışmalara şaibe karışmaması için oluşturulan komisyonun işe yarayan ve yaramayan silahlar diye hazırladığı listeden sonra uygun bulunanların Sultan Abdülhamid'in emriyle Romanya'ya teslim edilmesi gerektiğini düşünüyordu.⁶⁰

Bâbüâli ile Romanya hükümeti arasında yapılan pazarlık neticesinde, savaşın bitiminden iadelerine kadar esirler için sarf edilen masraflara karşılık olmak üzere Romanya hükümeti Mayıs 1878'de 1.150.000 frank beyan etmiş, ancak bu meblağ günden güne artmıştı.⁶¹ Rakam 30 Haziran itibariyle 1.210.000 frank olmuştu.⁶² Öyle gözükmektedir ki tutar günden güne de artacaktır. Savaş tazminatından dolayı zor durumda olan Osmanlı Devleti'nin malî yükünün daha fazla artmaması için bir an önce mukavelelerin imzalanması gerekiyordu. Ayrıca esirlerin de dayanak gücü kalmamıştı.

Yapılan görüşme ve müzakereler neticesinde esir düştükleri tarihten (10 Aralık 1877) mukavelelerin hazırlandığı tarih olan 13 Ekim 1878 tarihine kadar esirler için yapılan harcamanın 863.482 frank 65 santim olduğu tasdik edildi. Esirlerin Kalas şehrine kadar nakilleri de dâhil olmak üzere mukavelelerin imzalanmasından Osmanlı Devleti'ne iadesine kadar yapılacak olan masrafın da 560.000 frank olacağı hususunda karara varılmıştı. Yani esirler için Romanya hükümetine toplamda 1.423.482 frank 65 santim ödeme yapılacaktır.⁶³

İlk kısımdaki meblağ mukavelelerin imzalanmasından başlamak üzere her biri altı

59 23 Şaban 1295 (22 Ağustos 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. DH.* 773-62926.

60 6 Şaban 1295 (5 Ağustos 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. DH.* 772-62866.

61 Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından Seraskerlik makamına Bükreş'ten çekilen 22 Mayıs 1878 tarihli telgraf, *BOA, HR. TO.* 555-71.

62 Süleyman Paşa'nın Bükreş'ten Seraskerlik makamına gönderdiği 11 Temmuz 1294 (23 Temmuz 1878) tarihli tahriratı, *BOA, İ. DH.* 772-62866.

63 Osmanlı Devleti ile Romanya hükümeti arasında imzalanan mukavelelerin tercümesi, *BOA, HR. TO.* 476-20; *BOA, İ. EE.* 73-16.

ay arayla 14 eşit taksitte yedi sene zarfında ödenecekti.⁶⁴ İkinci kısımdaki 560.000 frankın üçte ikisi üç ay içerisinde ödenecekti. Üçte biri (yaklaşık 180.000 frank) ise Vidin Kalesi ve Tuna boyunda bulunan kalelerdeki silah ve mühimmatın Rumenlere bırakılmasıyla karşılanacaktı. Eğer Rumenlere bırakılan silah ve mühimmat, üçte birlik rakamı karşılamaz ise kalan tutar üç ay içerisinde Rumenlere ödenecekti.⁶⁵ Vidin Kalesi veya Tuna boyundaki kalelerdeki, Osmanlı Devleti açısından gereksiz addedilecek olan eski silah, top ve mühimmatın Romanya'ya terk edileceğine dair madde, mukaveleye gizli madde olarak eklenmişti.⁶⁶ Ancak madde hakkında bilgi sahibi olan Avrupa basını konuyu sayfalarına taşıyınca, bunları yakından takip eden Osmanlı basını da meseleden haberdar olmuştu. Osmanlı basını meseleyi sütunlarına taşısa da çıkan haberleri uydurma olarak nitelendirmişti.⁶⁷

Görüşmeler devam ederken Romanya hükümeti, öncelikli olarak hasta olan Osmanlı esirlerine ülkelerine dönmeleri için müsaade etmişti. Bu esirler peyderpey Bükreş'ten ayrılmaktaydı. 24 Ağustos'ta iki cerrah ile iki subayın refakat ettiği 96 kişilik ilk kafilе Kalas şehrine sevk edilmişti. Bâbîâlî, her Cuma Kalas'a uğrayan Lloyd Vapur Şirketine, gelen bu askerleri İstanbul'a getirmesi yönünde talimat vermişti. 16 Eylül'de Kalas'tan İstanbul'a gitmek için vapur bekleyen esir sayısı 500'e yaklaşmıştı.⁶⁸ 18 Ekim'de 382 esir Kalas'tan İstanbul'a gönderilmişti. Aynı tarihte Romanya'da kalan esir sayısı 12 subay, 950 askerdi.⁶⁹ Bâbîâlî bu esirlerin sevkı sırasında sarf edilmesi için daha önceki 200 liraya ilaveten Süleyman Paşa'ya 100 lira daha göndermişti.⁷⁰ Romanya hükümeti kalan yaklaşık 1.000 esirin mukavele imzalanmadıkça salverilmeyeceğini beyan etmişti.⁷¹ 31 Ekim'e gelindiğinde

64 27 Zilkade 1295 (22 Kasım 1878) tarihli tezkire-i samiye, *BOA, İ. HR.*, 278-17011.

65 Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından Sadarete Bükreş'ten çekilen 16 Eylül 1878 tarihli telgraf, *BOA, HR. TO.*, 555-109; *BOA, İ. DH.*, 772-62866; Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından Hariciye Nezaretine çekilen 5 Aralık 1878 tarihli telgraf, *BOA, HR. TO.*, 476-20; *BOA, HR. TO.*, 555-86; *BOA, İ. DH.*, 772-62866.

66 Savaş esirlerinin mübadelesi hakkında Osmanlı Devleti ile Romanya hükümeti arasında imzalanacak mukavele layihası, *BOA, HR. TO.*, 476-5; *BOA, İ. DH.*, 772-62866.

67 *Vakit* gazetesinin bu nitelemesinde muhafazakâr ve hükümet yanlısı oluşunun etkisi vardır. *Vakit*, Numara: 1059, 2 Ekim 1878/5 Şevval 1295.

68 Hariciye Nezaretinden Seraskerlik makamına gönderilen 25 Şaban 1295 (24 Ağustos 1878) ve 19 Ramazan 1295 (16 Eylül 1878) tarihli tezkireler, *BOA, HR. SYS.*, 1235-48; *BOA, HR. SYS.*, 1235-62.

69 Süleyman Paşa'nın Sadarete gönderdiği 6 Teşrin-i Evvel 1294 (18 Ekim 1878) tarihli tahrirat, *BOA, HR. SYS.*, 1235-62.

70 21 Ramazan 1295 (18 Eylül 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. HR.*, 277-16959.

71 Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından 11 Ekim 1878 tarihinde Bükreş'ten Hariciye Neza-

hem Rusya hem de Romanya'daki esaret hayatı sonlanıp memleketlerine gönderilen asker sayısı yaklaşık 35.000'e ulaşmıştı.⁷²

Esirler, ülkelerine döndükten sonra da talihsizlik peşlerini bırakmamıştı. Esaretten dönen 500 kadar esiri İstanbul'dan İzmir'e götüren İngiliz vapuru, Marmara'da başka bir İngiliz posta vapuruna çarpmıştı. Olay neticesinde posta vapuru batmış, askerleri İzmir'e götüren vapur ise baş tarafından ağır darbe aldığı için tersaneye götürülmüştü. Olay neticesinde hayatını kaybeden kimse olmamıştı.⁷³ Ülkelerine dönen mağrur esirler, sokaklarda, pazarlarda sefil ve pejmürde bir halde dolaşmaktaydılar. Bu durumdan haberdar olan Sultan Abdülhamid esirlerin geldikçe güzel bir şekilde giydirilmesini emretmişti.⁷⁴

Esirlerin iadesi için hazırlanan mukavele Romanya Dışişleri Bakanına tebliğ edildikten sonra Bakan, bir noktaya itiraz etmişti. Mukavenenin üzerinde *Saltanat-ı Seniyye* ve *Romanya Hükümeti* tabirleri bulunmaktaydı, lakin Bakan imzalanacak olan mukavelede “Zat-ı Hazret-i Padişahi” ve “Fehametli Romanya Prensi” denilmesini⁷⁵ ayrıca bunların altında Hariciye Nazırı isimlerinin yabancı devletler ile imzalanan mukavelelerde olduğu gibi bu mukavelede de yer almasını talep etti. Bu talep sadece masrafların karşılanması için hazırlanan mukavelede değil aynı zamanda esir değişimi mukavelesinde de geçerli olacaktır.⁷⁶ Anlaşılabileceği üzere Romanya açısından buradaki önemli nokta yapılan masrafları karşılamaktan daha ziyade yeni kurulan devletlerinin Osmanlı Devleti tarafından eşit statüde tanınmasıydı.

Esirler, mukavele imzalandıktan sonra sevk edilecekti. Bunların tamamının bir anda sevk edilmesi mümkün gözükmemekteydi. Kısım kısım sevk edilmeleri durumunda da mukavelede karşılanması taahhüt edilmeyen yeni harcamalar ortaya çıkacaktı. Bu sebeple Romanya hükümeti, esirlerin tamamının gitmesinden sonra yapılacak hesaplama neticesinde işe bedelinin tam olarak kapatılabileceğini ifade

reti çekilen telgraf, *BOA, HR. SİS*, 1235-67.

72 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 107, 31 Ekim 1878/4 Zilkade 1295.

73 *Vakit*, Numara: 1065, 8 Ekim 1878/11 Şevval 1295.

74 *BOA, Y. EE*, 42-233.

75 Bükreşte bulunan Osmanlı temsilcileri Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından Sadarete çekilen 10 Temmuz 1878 tarihli telgraf, *BOA, HR. TQ*, 555-86.

76 Bükreşte bulunan Osmanlı Devleti temsilcileri Süleyman Paşa ve Azaryan Efendi tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 5 Kânun-ı evvel 1878 tarihli arızanın tercümesi, *BOA, Y. A. RES*, 2-6.

etmişti. Yapılan ilk planda; esirler demir yolu aracılığıyla Varna'ya getirilecekti. Varna'dan sonraki yolculuk esnasında askerlerin sağlık durumu ile ilgilenecek birkaç askerî tabip ve eczacı bulundurulacaktı. Bahriye Nezareti tarafından Varna'ya gönderilecek birkaç vapur ile de askerler İstanbul'a sevk edilecekti.⁷⁷

Bu mukaveleye Osmanlı Devleti adına Mirliva Süleyman Paşa ile Bâbiâli memurlarından Azaryan Efendi; Romanya Devleti adına ise Bükreş Merkez Komutanı Albay Alexander Bodisteano, Harbiye Nezareti Müdürü ve Muhasebeci Vekili temsilci olarak katılmışlardır.⁷⁸

Bu mukavelenin asıl suretine Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile Romanya Senatosu Reis Vekili Beratyanoyu imza koymuştu. Mukavelenin son şeklinde, ikinci kısımdaki masraflar, Vidin veyahut Tuna'nın sair kalelerinde bulunup iki tarafın tayin edeceği uzmanlar tarafından bir kıymet belirlenecek olan eski savaş aletlerinin verilmesiyle karşılanacaktı. Mukavelenin dördüncü maddesinde savaş aletlerinin teslim olunmasıyla esirlerin iadesine başlanacaktı. Beşinci maddeye göre mukavele, Osmanlı Padişahı ile Fehametlü Romanya Prensi hazretleri tarafından tasdik olunacak ve imza olunduktan sonra 15 gün zarfında ve mümkün ise daha önce, mukavele metinleri karşılıklı değiştirilecekti.⁷⁹ Rumen tarafı esirlere sarf edilen meblağın dökümünü Osmanlı Devleti temsilcilerine teslim etmişti.⁸⁰

Esirlerin değişim mukavelesi 5 Aralık 1878 tarihinde Bükreş'te tanzim edilmişti.⁸¹ Bu mukavele 16 Aralık'ta Romanya Millet Meclisi tarafından onaylanmıştı.⁸² Esir-

77 19 Rebiyülevvel 1295 (23 Mart 1878) tarihli sadaret tezkiresi ve 20 Rebiyülevvel 1295 (24 Mart 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. HR.*, 276-16812.

78 Osmanlı Devleti ile Romanya hükümeti arasında imzalanan mukavenenamenin tercümesi, *BOA, HR. TO.*, 476-20.

79 *BOA, Y. EE.*, 41-142.

80 Osmanlı Devleti ile Romanya temsilcileri arasında 24 Kânun-ı evvel 1879 (24 Aralık 1879) tarihinde yapılan toplantı tutanağının tercümesi ve Romanya Siyasiye Nezareti tarafından tanzim edilmiş olup 1 Teşrin-i sani-11 Kânun-ı evvel 1878 tarihleri arasında Osmanlı esirleri için sarf edilen meblağı gösterir tablonun tercümesi, *BOA, HR. TO.*, 521-30.

81 *BOA, Y. EE.*, 73-16; Osmanlı Devleti ile Romanya Hükümeti arasında imzalanan mukavelenin tercümesi, *BOA, HR. TO.*, 476-20; Mukavelenin girişinde Sultan II. Abdülhamid adına şu ibareler yer almaktaydı; Biz ki bi lütfül-mevali Türkistan ve şamil olduğu memalik ve büldanın padişahı es-Sultan ibn-i Sultanü's-Sultanü'l-Gazi Abdülhamid Han ibnü's-Sultanü'l-Gazi Abdülmecid Han ibnü's-Sultanü'l-Gazi Mahmud Han'ız. İş bu tasdikname-i hümayunumuzla beyan ve ilan ederiz ki. *BOA, A. DYN. NMH.*, 25-12; Osmanlı Devleti ile Romanya Hükümeti arasında imzalanan mukavelenin tercümesi, *BOA, Y. A. RES.*, 2-6; *BOA, Y. EE.*, 41-142; *Vakit*, Numara: 1125, 8 Aralık 1878/13 Zilhicce 1295.

82 *Vakit*, Numara: 1135, 18 Aralık 1878/23 Zilhicce 1295.

lere sarf edilen masrafların yer aldığı mazbata ise 26 Aralık 1878 tarihli iki nüsha olarak hazırlanmıştı. Romanya'dan Osmanlı Devleti'ne iade edilen Osmanlı esirlerinin 428'i subay, 5.512'si nefer olmak üzere 5.940 kişiden ibaretti. Bunların dışında temsilcilerin Bükreş'e gelmelerinden önce 26 ve 31 Mart'ta 12 subay ve 8 nefer olmak üzere 20 kişinin Osmanlı topraklarına gitmelerine müsaade edilmişti. Yine 28 Mart'ta Rahova esirlerinden 15 neferin daha ülkesine gitmesine izin verilmişti. Yani toplam olarak 440 subay ve 5.535 asker olmak üzere 5.975 kişi Osmanlı Devleti'ne iade edilmişti. Bunların dışında Bükreş Hastanesi'nde tedavi edilen 2 asker ile trene yetişemeyerek Romanya'da kalan 4 askerin dahi yakın bir zamanda iade edilmesine karar verilmişti.

Hayatta kalanların dışında Romanya hastanelerinde vefat eden 1.474 Türk askerinin isimlerini ihtiva eden bir defter de Romanya yetkilileri tarafından Osmanlı temsilcilerine verilmişti.⁸³ Esirlerin değişimi ile ilgili mukavele imzalanmasından sonra dahi Bükreş'te hâlâ Osmanlı esiri bulunmaktaydı. Bükreş'te bulunan Osmanlı esirlerini ender olarak sütunlarına taşıyan Tercüman-ı Hakikat ve Vakit gazeteleri, kışın yaklaşmasından dolayı Bükreş'te bulunan Osmanlı esirlere yeteri kadar kışlık elbise gönderildiğini haber yapmıştı. Ayrıca esir değişim mukavelesinin imzalandığını ve birkaç güne kadar Osmanlı esirlerinin İstanbul'a ulaşacaklarını haber vererek, yakınları esir düşenlerin gönüllerine su serpiyordu.⁸⁴ Devrin iki büyük gazetesi olan Tercüman-ı Hakikat ve Vakit gazetelerinin Bükreş esirlerine karşı bu kadar duyarsız kalması, toplumda karamsar bir tablo oluşturmama kaygısından ileri geliyordu. Oysa Avrupa basınında Osmanlı esirlerinin yaşadığı ağır travma uzun uzadıya anlatılmaktaydı. Belki de Avrupa matbuatı bu haberler ile Osmanlı Devleti'nin acze düştüğünü tüm kamuoyuna göstermek niyetindeydi. Özellikle İngiliz matbuatı, Osmanlı esirlerini gravürler eşliğinde haber yapmaktaydı.

Osmanlı esirlerinin iadesi süreci tamamlanınca, Romanya Prensi Carol tarafından bu hususta görevli olan Mirliva Süleyman Paşa'ya Akval de Romani nişanının Komandor rütbesi (üçüncü rütbeden Romanya yıldızı) ve Bükreş'te bulunan Hocabey Başşehbenderi Azaryan Efendi'ye de Akval de Romani nişanının Ofbiye rütbesi verilmişti.⁸⁵

83 24 Aralık 1878 tarihli toplantı tutanağı, *BOA, HR. TO*, 521-30.

84 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 141, 13 Aralık 1878/18 Zilhicce 1295; *Vakit*, Numara: 1130, 13 Aralık 1878/18 Zilhicce 1295.

85 21 Muharrem 1296 (15 Ocak 1879) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. HR*, 335-21539; Azaryan

Romanya hükümeti murahhaslar arasında akdedilen mukavelenin, bir an önce iki taraf devlet başkanlarınca imzalanıp değiştirilmesi için teşebbüste bulunmuştu.⁸⁶ Bir sonuç alamayınca da 18 Mart 1879'da, esir değişim mukavelesinin onaylanan suretinin Osmanlı Devleti tarafından verilmediğini gerekçe göstererek Bükreş'te kalmış olan 5-6 Türk askerini bırakmamıştı.⁸⁷ Bâbîâli mukaveleyi Sultan Abdülhamid'e tasdik ettirmede ağırdan almaktaydı. Çünkü Rusya ile imzalanan esir değişimi ile karşılaştırıldığında Romanya ile imzalanan mukavelede zararlı çıkmıştı. Rusya ile imzalanan mukaveleye göre savaş esirlerinin masrafları hesaplanırken, ateşkes antlaşması ile Berlin Antlaşması'nın imzalandığı tarih arası dikkate alınmıştı. Oysa Romanya ile imzalanan esir değişimi mukavelesinde esirlerin Osmanlı Devleti'ne iadesine kadar geçen süredeki masrafları da hesaba katılmıştı.⁸⁸

Berlin Antlaşması ile bağımsızlığı tanınan Romanya'nın İstanbul büyükelçisi, 1 Kasım 1878'de İstanbul'a ulaşmıştı.⁸⁹ Elçi, 19 Kasım'da Sultan Abdülhamid'in huzuruna çıkarak itimatnamesini takdim etmiş ve çalışmalarına başlamıştı.⁹⁰ Aynı tarihlerde Bâbîâli de Petersburg Sefareti müsteşarı Süleyman Bey'i Romanya'ya ortaelçi sıfatıyla tayin etmişti.⁹¹ Süleyman Efendi, 16 Aralık 1878'de Prens Carol'un huzuruna çıkarak itimatnamesini takdim etmişti.⁹² Bu sayede iki ülke arasında diplomatik ilişkiler elçilik statüsünde de başlamıştı.

Romanya esirlerin iadesi antlaşmasını önemsiyor ve Osmanlı Sultanı tarafından onaylanan mukavele metninin bir an önce kendilerine ulaşmasını, esirlerin bırakılması için şart koşuyordu.⁹³ Nisan ayında Romanya Prensi Carol tarafından im-

Efendi, 1 Ekim 1878'de Hocabey Başşehbenderliğine atanmıştı, *Vakit*, Numara: 1059, 2 Ekim 1878/5 Şevval 1295.

86 26 Zilhicce 1295 (21 Aralık 1878) tarihli tezkire, *BOA, İ. DH*, 778-63332; 19 Safer 1296 (12 Şubat 1879) tarihli Sadaret Tezkiresi, *BOA, Y. A. RES*, 2-17.

87 Osmanlı Devleti'nin Bükreş Sefiri tarafından Hariciye Nezaretine çekilen 18 Mart 1879 tarihli telgraf, *BOA, HR. TO*, 131-90; Hariciye Nazırının 25 Rebiyülahır 1296 (18 Nisan 1879) tarihli tezkiresi, *BOA, İ. HR*, 279-17136; *BOA, İ. HR*, 335-21539.

88 23 Rebiyülahır 1296 (16 Nisan 1879) tarihli Meclis-i Vükela mazbatası, *BOA, Y. A. RES*, 2-55.

89 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 107, 31 Teşrin-i Evvel 1878/4 Zilkade 1295; *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 109, 2 Kasım 1878/9 Zilkade 1295.

90 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara 123, 19 Kasım 1878/23 Zilkade 1295.

91 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 124, 20 Kasım 1878/24 Zilkade 1295.

92 *Vakit*, Numara: 1135, 18 Aralık 1878/23 Zilhicce 1295.

93 Osmanlı Devleti'nin Bükreş Sefiri tarafından Hariciye Nezaretine çekilen 18 Mart 1879 tarihli telgraf, *BOA, HR. TO*, 131-90; Hariciye Nazırının 25 Rebiyülahır 1296 (18 Nisan 1879) tarihli tezkiresi, *BOA, İ. HR*, 279-17136; *BOA, İ. HR*, 335-21539.

zalanın suret Osmanlı temsilcilerine verilmişti. Bâbiâli ise Sultan Abdülhamid tarafından imzalanan mukavele metnini, ancak 15 Haziran 1879 tarihinde Romanya'ya göndermişti.⁹⁴ Romanya hükümetine ödemeler de bu tarihten sonra devam etmişti.⁹⁵

Romanya hükümeti bu mukavenenin imzalanması sürecinde emeği olan Osmanlı temsilcilerine verdiği nişanlara mukabil kendi temsilcilerine de Bâbiâli tarafından nişan verilmesini arzulamaktaydı. Bu ikili ilişkilerin güçlenmesi açısından da önemliydi. Bâbiâli durumdan haberdar olunca bahsi geçen kişilere nişan vermek için teşebbüse geçmişti.⁹⁶

Bu mukavenenin Sultan Abdülhamid tarafından onaylanmış bir suretinin Rumenlere gönderilmesinden kısa bir süre önce Romanya, İstanbul'a yeni bir elçi tayin etmiş ve diplomatik ilişkiler ileri bir noktaya taşınmıştı. Romanya elçisi 11 Nisan 1879 tarihinde Sultan Abdülhamid tarafından kabul edilmişti.⁹⁷

Mukavenenin imzalanmasına ve esirlerin iade edilmiş olmasına rağmen hâlâ Romanya'ya esir düşen yakınlarına kavuşamayan kimseler de vardı. Bunlardan biri 1881 yılı olmasına rağmen Plevne'de savaşan oğlundan haber alamayan Hasan Süleyman'dı. Hasan Süleyman, oğlu Mustafa'nın akıbetini öğrenmek için girişimlerde bulunmuşsa da bir netice elde edememişti.⁹⁸ Yakınına kavuşamayan bir diğer kişi de 2. Ordu'nun 4. Piyade Alayının 2. Taburu Tüfekçisi Bepazarlı Halil Ağa'nın eşiydi. Halil Ağa'nın eşi, kocasının hayat ve memâatından haber alamadığından bahisle kendisine bilgi verilmesini, değilse onun maaşından bir miktarının kendine tahsis edilmesini talep etmekteydi. Romanya'da yapılan bütün araştırmalara, hastane kayıtları ve sair kayıt defterlerinin incelenmesine rağmen Halil Ağa'dan haber alınamamıştı. Plevne'de esir düştükten sonra Romanya'da Kortomargoril Hastanesi'nde kaldığına dair malumat sahibi olan eşi, artık ondan haber alamamaktaydı. Yine benzer bir şekilde aynı alay ve taburda görevli Hüseyin

94 24 Cemaziyülahır 1296 (15 Haziran 1879) tarihli irade-i seniyye, *BOA, A. DVN. NMH*, 25-12; Osmanlı Devleti'nin Bükreş Sefiri tarafından Hariciye Nezaretine çekilen 28 Nisan 1879 tarihli telgraf, *BOA, HR. TO*, 39-7.

95 Maliye Nezareti tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 29 Ramazan 1296 (16 Eylül 1879) tarihli tezkire, *BOA, HR. TH*, 32-87.

96 Osmanlı Devleti'nin Bükreş Sefiri Süleyman Paşa tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 6 Cemaziyülahır 1296 (28 Mayıs 1879) tarihli tahrirat, *BOA, HR. SYS*, 1235-88.

97 8 Nisan 1879 (15 Rebiyülahır 1296) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. HR.* 279-17114.

98 Hariciye Nezaretinin 25 Muharrem 1298 (28 Aralık 1880), Harbiye Nezaretinin 12 Safer 1298 (14 Ocak 1881) tarihli tezkireleri, *BOA, A. MTZ (04)*, 18-27.

Bey'in eşi de kocasının peşine düşmüş, fakat bir malumat sahibi olamamıştı. Verilen cevap “muhtemelen Romanya’da vefat ettiği” yönündeydi.⁹⁹ Savaş sonrasında esir düşmüş kocalarından haber alamayan kadınlar çevrenin de baskısıyla başka erkeklerle nikâhlanmaya mecbur bırakılmaktaydılar. Asker eşlerine herhangi bir gerçekliği olmayan ifadelerle kocalarının şehit olduğu ve onlardan bir daha haber alınmayacağı telkin edilmekteydi. Yahut bu askerlerin ağızlarından sahte mektuplar yazan bir takım şahıslar bu mektupları eşlerinin ümitleri kesilsin diyerek muhtar ya da imamlara ulaştırıyorlardı. Muhtar ya da imamlar bu mektuplara istinaden hiçbir araştırma yapmadan asker eşlerinin başkalarına nikâhlanmasının yolunu açacak ilmühaberler vermekteydiler. Öyle anlaşılıyor ki ahali, Bâbiâli'nin esir görüşmelerini sürdürdüğünden ve esirlerin yakın zamanda salıverileceklerinden habersizdi. Bu sebeple Bâbiâli, savaşın hemen bitiminde, savaş mevkilerinde esir bulunan asker ve subayların eşlerinin başkalarına nikâhlanmasını yasaklamıştı. Resmi yazışmalar yapılmadan cepheye gitmiş olan bir askerinin eşinin başkasına nikahlanmasına meydan vermiş her kim olursa ağır bir şekilde cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Ancak mukavelenin imzalanıp esirlerin iadesinden sonra bu yasağın bir hükmü kalmamıştı.¹⁰⁰ Kadınların başkaları ile nikahlanmak zorunda olmasının bir diğer sebebi de, yukarıdaki bir esir yakınının “onun maaşından bir miktarının kendine tahsis edilmesi” ifadesinden anlaşıldığı üzere geçim kaygısıydı. Devlet yetkilileri bu sorunun önüne geçebilmek için esarete olan veya şehit düşen asker ve subayların eş ve çocuklarına talep etmeleri durumunda maaş bağlanmasını karar altına almışlardı.¹⁰¹

Osmanlı Devleti, savaş nedeniyle yaşadığı sarsıntıyı atlattıktan sonra esirlere yardımcı olan, özveriyle tedavi etmeye çalışan Rumenleri unutmamıştı. İlk etapta 3. rütbeden Mecidî nişanı verilen Doktor Paçel, Doktor Teryand Afilid ve Doktor Kalendiro'ya 7 Kasım 1878'de 4. rütbeden Mecidî nişanı verilmişti.¹⁰² 7 Aralık'ta da Romanya hükümeti memurlarından Nikola'ya 2. rütbeden Mecidî nişanı verilmişti.¹⁰³ Esirlerin iadesinden yaklaşık beş yıl sonra Osmanlı Devleti'nin Romanya'daki sefiri olan Süleyman Hurşid Bey'den Osmanlı esirlerinin Romanya'da buldukları sırada bunlara iyi muamelede bulunan kişilerin isimlerini talep etmişti.

99 *BOA, HR. SYS*, 1060-4.

100 Şura-yı Devletin 5 Cemaziyülahır 1295 (6 Haziran 1878) tarihli müzekkiresi, *BOA, ŞD*, 611-3.

101 13 Zilkade 1294 (19 Kasım 1877) tarihli Dar-ı Şura-yı Askerî kararı, 22 Zilkade 1294 (28 Kasım 1877), tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. DH*, 759-61928.

102 12 Zilkade 1295 (7 Kasım 1878) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. HR*, 278-17004.

103 *Tercüman-ı Hakikat*, Numara: 137, 9 Aralık 1878/14 Zilhicce 1295.

Süleyman Bey 2 Ocak 1883 tarihinde gönderdiği listede Başhekim Mösyö Fiya-la'nın 3. dereceden Mecidi, Doktor Nikola Maldareskad, Doktor Dimitr Skdes-ve Rivalo, Doktor Pol Petrini'nin 4. dereceden Osmanî; Doktor Nikolaki Nibah, Doktor Kostantin İstirati, Doktor Dimitr Balano, Demir yolu Direktörü Lopolko, Demir yolu Müfettişi Baron Ronof, Pezpis'in 4. dereceden Mecidi; Doktor Mişel Terand Akidsakd, Doktor Teodor Terand Akidsakd, Doktor Papa Corc, Doktor, Mişel Corcisko, Doktor Goro Govar Vorcisko, Lekoziki İnstasyivic, Kızılhaç Kâti-bi Jan Bübük, Kızılhaç Kâti-bi Nikola Kika, Bükreş'te Osmanlı tebaasından ve em-lak sahibi olan Abdulvehab Ağa'nın ise 5. dereceden Mecidi nişanıyla taltif edil-meleri gerektiğini beyan etmiş, Sultan Abdülhamid de bunu uygun bulmuştur.¹⁰⁴

Sonuç

93 Harbi'nde Romanya ve Osmanlı Devleti, Rusları kendilerine karşı tehdit ola-rak görmekteydiler. Buna rağmen her iki taraf, ortak düşmana karşı birlikte hare-ket edememiş ve savaştan zararlı çıkmışlardı. Osmanlı Devleti diplomatik bir hata yaparak Romanya'yı Rusya'ya mecbur bırakmıştı. Oysa Romanya ile Rusya'nın tarihi ve kültürel olarak anlaşması pek mümkün değildi. Romanya savaş öncesinde Osmanlı Devleti ile irtibat kurmak istemişse de bir sonuç elde edememişti. Sultan Abdülhamid'in idareyi tam olarak eline alamamış olması ve Bâbıâli'nin 1876 yı-lında yayınladığı meşrutiyet beyannamesinde Romanya'nın Osmanlı Devleti'ne tâbi muhtar bir eyalet olduğu yönündeki hükmü, Romanya'yı Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırmıştı. Oysa Osmanlı Devleti başlangıçta Romanya'yı yanında tut-mayı başarsaydı, Rusların güneye inmesi çok kolay olmayacaktı. Çünkü Romanya hükümeti, Rusların kendi topraklarından geçmesine pek de taraftar değildi. Buna rağmen Ruslara mahkûm olan Rumenler, istemeyerek de olsa Ruslarla ittifak yap-mışlardı. Aslında onlar da savaşın sonucunu tam olarak okuyamamışlardı. Aksi olsaydı Besarabya'yı kaybedeceklerini tahmin etmeleri gerekirdi. Bu sebeplerdir ki Rumenler savaş sonrasında Rusya ile birleşmekten pişmanlık duyduklarını ifade etmişlerdi.

Plevne Müdafası sırasında Rusların ilerlemesi durdurulmuşken Rumenlerin bu kritik anda Ruslara yaklaşık 50.000 kişilik bir ordu ile yardıma gelmesi savaşın seyrini değiştirmişti. Bu hamleden sonra Plevne, Rusların eline geçmiş ve Gazi Osman Paşa ile burada bulunan askerlerin tamamı Ruslara esir düşmüştü. Hadise, Osmanlı ordusunu ve ahalisini psikolojik olarak yıkıma uğratmış ve Ruslar, önleri-ne hiçbir engel çıkmadan Yeşilköy'e kadar ilerlemişlerdi.

¹⁰⁴ 8 Rebiyülevvel 1300 (17 Ocak 1883) tarihli irade-i seniyye, *BOA, İ. HR*, 288-18044.

Plevne'de alınan esirlerin yaklaşık 30.000'i Rusya'ya, 10.000'i ise Romanya'nın başkenti Bükreş'e götürülmüştü. Esirler büyük bir insanlık dramı yaşamışlar, birçoğu açlık, şiddetli soğuk ve salgın hastalıktan dolayı hayatını kaybetmişti. Yaşayanlar o kadar vahimdi ki, esirlerin yaşadığı korkunç manzaralar Rumen ve Rus ressamlar tarafından tuvale yansıtılmıştı. Aynı zamanda İngiliz savaş muhabirleri de gravürlerle bu elim manzaraları çizimlerine yansıtmışlardı.

1877 yılının sonlarına doğru esir düşen bu askerler sulh görüşmelerinin yapılmasından sonra Osmanlı Devleti ile Romanya arasında yapılan antlaşma ile ancak 1878 yılının sonlarına doğru ülkelerine dönme fırsatı bulmuşlardır. Neticede 440'ı subay ve 5.541'i er olmak üzere toplam 5.981 kişi Osmanlı Devleti'ne iade edilmişti. Hayatta kalanların dışında Romanya hastanelerinde vefat eden 1.478 Türk askerinin isimlerini ihtiva eden bir defter de Romanya yetkilileri tarafından Osmanlı temsilcilerine verilmişti. Vefat eden askerlerin büyük bir kısmının nereye defnedildiği meçhuldür. Tespitlerimize göre bunlardan 33'ü Dealu Manastırı'na defnedilmiştir. Bir kısmının cenazesi yakılmıştır. Romanya'da bu esirlerin hatıralarını yâd eden, onları temsil eden hiçbir nişane bulunmamaktadır. Bu sebeple bu büyük dramın unutulmaması için esaret hayatı sırasında yaşamlarını kaybeden askerlerin anısına Türkiye Cumhuriyeti tarafından bir nişane yapılmalıdır.

Türk esirleri, Romanya ahalisinde tesir bıraktıkları gibi sanatçıları da etkilemişti. Ünlü Rumen Ressam Nicolae Grigorescu (1838-1907)'nin Prizonieri Turci (Türk Esirleri) ve Convoi de Prizonieri Turci (Türk Esirleri Konvoyu) isimli tabloları bunun en güzel örnekleridir.

Romanya'daki Türk esirleri; vakur, kendinden emin, onurlu duruşuyla Romanya halkında, siyasetçilerinde ve sanatçılarında derin izler bırakmıştı. Bu esirlerin değişim süreci iki devlet arasında diplomatik ilişkilerin hızlanmasına yol açmıştı. Romanya bu yolla kendisini Osmanlı Devleti'ne tanıttığı gibi Osmanlı Devleti de Rusya'ya karşı sınırında bir tampon bölge oluşturmuş oluyordu. Rumenler, Osmanlı Devleti ile yapacakları antlaşmayı bir fırsat olarak görüyorlardı. Son olarak Rumenlerin esir düşen Türk askerlerine merhametli davranması da iki toplum arasında duygusal yakınlığı arttırmıştı.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
Osmanlı Arşivi (BOA)**

*Sadaret Divan (Beylikçi) Kalemî Name-i Hümayun Kısmı Evrakı (A. DVN. NMH), 24-9;
A. DVN. NMH, 25-12.*

Sadaret Vilâyet-ı Mümtaze Kalemî Bulgaristan Evrakı (A. MTZ (04)), 18-27.

Hariciye Nezareti Siyasî Kalem Evrakı (HR. SYS), 1-4; HR. SYS, 1060-4; HR. SYS, 1235-48; HR. SYS, 1235-62; HR. SYS, 1235-67; HR. SYS, 1235-88.

Hariciye Nezareti Tahrirat Kalemî Evrakı (HR. TH), 32-87.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR. TO), 39-7; HR. TO, 131-90; HR. TO, 374-126; HR. TO, 476-5; HR. TO, 476-20; HR. TO, 521-30; HR. TO, 555-71; HR. TO, 555-86; HR. TO, 555-109.

İrade-i Dahiliyye (İ. DH), 759-61928; 766-62403; İ. DH, 766-62444; İ. DH, 768-62565; İ. DH, 769-62663; İ. DH. 772-62866; İ. DH, 773-62926; İ. DH, 778-63332.

İrade-i Hariciyye (İ. HR), 276-16812; İ. HR, 277-16906; İ. HR, 277-16959; İ. HR, 278-17004; İ. HR, 278-17011; İ. HR. 279-17114; İ. HR, 279-17136; İ. HR, 288-18044; İ. HR, 335-21539.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 611-3.

Yıldız Evrakı Sadaret Resmî Maruzat (Y. A. RES), 2-6; Y. A. RES, 2-17; Y. A. RES, 2-55.

Yıldız Esas Evrakı (Y. EE), 41-142; Y. EE, 42-233; Y. EE, 73-16; Y. EE, 84-100.

Yıldız Perakende Sadaret Maruzatı Evrakı (Y. PRK. A), 1-114.

Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı Evrakı (Y. PRK. HR), 2-53; Y. PRK. HR, 2-55.

Süreli Yayınlar

Tercüman-ı Hakikat

The Graphic

The Illustrated London News

The Lancet

Vakit

Araştırma ve İnceleme Eserler

Barkley, Henry C, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, London 1891.

Birbudak, Togay Şeçkin, *Romanya'nın Bağımsızlığını Kazanması*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2014.

Forbes, Archibald, *Czar and Sultan*, New York 1894.

Hülagü, M. Metin, *Gazi Osman Paşa Yaralı Mareşal*, İzmir 2006.

İbrahim Edhem, *Plevne Hâtraları*, Yay. Haz: Seyfullah Esin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1979.

Karpat, Kemal H, *Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev: Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

Kurat, Yuluğ Tekin, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", *Belleten*, XXVI/103, Temmuz 1962.

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat II*, (Haz: İ. Miroğlu, M. Derin, M. Halcoğlu, Ö. Akdaş), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

Manastırlı Mehmet Rifat Bey, *93 Harbi Faciası*, Haz: Tahsin Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul 2010.

Maxim, Mihai, "Romanya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XXXV, İstanbul 2008, s. 170.

Ollier, Edmund, *Cassell's Illustrated of the Russo-Turkish War*, c. II, London 1890.

Özcan, Leyla, "Türk Kızılay Müessesesinin Milletlerarası Kızılhaç ile Olan Münasebetleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, S. 3-4, 1964, ss. 609-653.

Reid, Stuart J, *Memoirs of Sir Wemyss Reid 1842-1885*, Outlook Verlag, Frankfurt 2018.

Sertoğlu, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Şahin, Turhan, *Öncesi ve Sonrasıyla 93 Harbi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

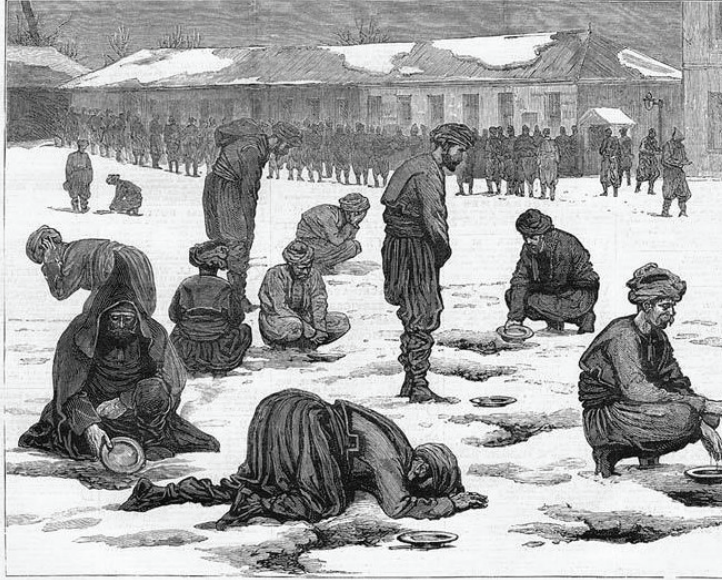
Şapolyo, Enver Behnan, *Türk-Rus Savaşları Tarihi Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafası*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1959.

Uğuz, Sacit, *Basiret Gazetesi'ne Göre 93 Harbi'nde Rumeli (1877-1878)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2003.

EKLER

WAITING FOR BREAKFAST

PRAYING AND WASHING

TURKISH PRISONERS AT BUCHAREST

Ek 1: Bükreş'te Bulunan Türk Esirlerini Tasvir Eden Gravürler
(Kahvaltüyü Bekliyorlar, Namaz ve Abdest)¹⁰⁵

¹⁰⁵ Bükreş'te kahvaltı için bekleyen ve abdest alıp namaz kılan Türk esirleri, *The Graphic*, Jan. 19, 1878; Benzer bir gravür için bakınız, Ollier, *a.g.e.*, ss. 3-4.

Ek 2: “Serbest Tutsak”: Komutanlarını Defneden Savaş Esirleri.¹⁰⁶

¹⁰⁶ *The Graphic*, Feb 9, 1878.

Ek 3: Rusların Denetiminde İlerleyen Savaş Esirleri¹⁰⁷

107 *The Graphic*, Feb. 9, 1878.

TURKISH PRISONERS ON THE ROAD FROM PLEVNA.
FROM A SKETCH BY G. WOODFORD, TAKEN BY MISS FOSTER OF BULGARIA.

Ek 4: Plevne'den Götürülen Türk Esirleri¹⁰⁸

¹⁰⁸ *The Illustrated London News*, January 1878.

Kitap Tanıtma

NEVZAT ARTUÇ¹, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 2. Baskı), Ankara 2019, LXXII + 539 s. ISBN:978-975-16-2077-4

İkinci Meşrutiyet Döneminin (1908-1918) önde gelen devlet adamlarından ve İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) yönetiminin üç önderinden biri olan Cemal Paşa hakkında bugüne kadar Türkiye’de ve yurt dışında herhangi bir dilde yazılan ilk ve tek akademik biyografi özelliğindeki kitap başlıca şu konuları kapsamaktadır: ailesi, öğrenim hayatı ve askerlik mesleğine girişi; askerlik mesleğinde aldığı ilk görevler; Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile İTC’ye girişi ve faaliyetleri; İkinci Meşrutiyetin ilanındaki rolü; kişiliği; Üsküdar Mutasarrıflığı; Adana Valiliği; Birinci ve İkinci Balkan Savaşları sırasındaki ve sonrasındaki icraatları; İstanbul Muhafızlığı; Nafia ve Bahriye Nazırlıkları; Birinci Dünya Savaşına girişi; Birinci ve İkinci Kanal Seferleri; Suriye’deki faaliyetleri; Ermeni meselesi; Birinci Dünya Savaşından sonra yurt dışına çıkışı ve buradaki faaliyetleri; Mustafa Kemal Paşa ile mektuplaşması ve ölümü.

Ciddi bir emek sonunda hazırlanan çalışma; önsöz, kısaltmalar, kaynaklar ve tetkiklerden sonra giriş, dört ana bölüm ve sonuçtan meydana gelmektedir. Birbirinden ilginç fotoğrafların yer aldığı eserde çok geniş kaynakça ve ayrıntılı dizin mevcuttur. Ekler, İTC ve Birinci Dünya Savaşı alanlarında çalışma yapan birçok araştırmacı için değerli bir kaynaktır.

Kitap esas itibariyle Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE) Arşivi, Cumhuriyet Arşivi, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Deniz Arşivi, Türk Tarih Kurumu (TTK) Cemal Paşa Arşivi, TTK Enver Paşa Arşivi, TTK Kazım Orbay Arşivi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi ve Cumhurbaşkanlığı Arşivi titizlikle taranarak kaleme alınmıştır. Ayrıca, Salname, Nevsal, Donanma Emirnamesi ve Düstur gibi resmi yayımlar, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerine ait Türkçe gazete ve dergiler, mektuplar, hatıralar ve tetkiklerden yararlanılarak hazırlanmıştır. BOA’daki Bab-ı Ali Evrak Odası, Dahiliye Nezareti Siyasi Evrak, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti, Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi Kalemi, Dahiliye Nezareti Muhaberet-ı Umumiye İdaresi

1 Doç. Dr. Nevzat Artuç lisans eğitimini Karadeniz Teknik Üniversitesi Fatih Eğitim Fakültesinde görmüş; doktorasını Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapmıştır. Halen Adıyaman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesidir. Artuç’un, on kitap ve kitap bölümü ile ellinin üzerinde makale ve bildirisi bulunmaktadır.

Münevvi Kısmı, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı Tasnifi, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı, Hariciye Nezareti Hukuk Kısmı Evrakı, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı, Mabeyn-i Hümayun İradeleri, İrade Sadaret, Dahiliye İradeleri, Harbiye İradeleri, Meclis-i Umumi İradeleri, İrade Meclis-i Mahsus, Taltifat İradeleri, Zaptiye İradeleri, Dosya Usulü İradeler Tasnifi, Rumeli Müfettişliği Tasnifi Jandarma Müşiriyet ve Kumandanlık Evrakı, Rumeli Müfettişliği Tasnifi Müteferrik Evrakı, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Jurnaller, Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti ve Yıldız Tasnifi Sadaret Hususi Maruzat Evrakı fonları ile ATASE'deki Birinci Dünya Savaşı koleksiyonundaki belgeler büyük bir özenle tahlil edilmiştir. Belgeler formel mantık ışığında doğru yorumlanarak anlam okuyucuya aktarılmıştır. Ayrıca, pek çok belge bir konu bütünlüğünde ele alınmıştır.

Kelimeler düzgün yazılmış; transkripsiyon işaretli kullanılmamıştır. Araştırmanın cesametine gösteren 1749 adet dipnot metni tamamlayıp açıklık getirmiştir. Bununla birlikte, İngiltere, Fransa, Almanya, Amerika ve Rusya'daki arşiv kaynakları ve bu ülkelerdeki basından yararlanılmış olması halinde eserin daha çok genişlik ve derinlik kazanıp zenginleşeceği de şüphesizdir.

Metin akıcı bir dille kaleme alınmıştır. İfade berrak, üslup kıvraktır. 539 sayfalık kitapta ad, yer ve tarih hataları bulunmamaktadır. Tasvirde ziyade tahlile dayanan çalışmada metinde geçen kişiler hakkında biyografik bilgiler sağlanması okuyucunun gelişmeleri daha iyi kavramasına yardımcı olmaktadır.

Yazar, Cemal Paşa'nın hayatı ile askeri ve siyasi faaliyetlerini kronolojik sırayla yansıtmakla yetinmeyip olaylar ve kişiler hakkında yorum yapmakta ve gözlem ve değerlendirmelerde bulunmaktadır. Olaylar sebep-sonuç ilişkilerine bağlanmakta; illiyet rabitası kurulmaktadır. Literatür karşılaştırılması ve eleştirisi yapılmaktadır. Okur, Artuç'un sunduğu bilgilerin eski bilgileri ne ölçüde doğruladığını ve reddettiğini anlayabilmektedir. Bu durumda kitabın niteliği artmakta; eser ilgiyle okunmaya değerdir.

Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı'nın en dikkate şayan bölümlerinden birinin 283 ile 304. sayfalar arasında yer alan "Cemal Paşa ve Ermeniler" olduğu muhakkaktır. Burada Cemal Paşa'nın Zeytin Ermeni İsyanı karşısındaki tutumu ile 1915 Ermeni Sevk ve İskan Kanununun yürürlüğe girmesi ve bu Kanuna dair düşünceleri ustaca açıklanmaktadır. Daha sonra Cemal Paşa'nın sevkıyat kararının alınmasını müteakip Ermenilerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması hakkındaki çalışmaları, sevk edilen Ermeni kabilelerinin salgın hastalıklardan korunması ile ilgili faaliyetleri, Ermeni kabilelerine gösterdiği yakınlık ve zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilere tepkisi bihakkın incelenmektedir. Artuç'un sözkonusu tespitleri Ermeni soykırım iddialarını cerh etmeye ve gerçeklerin savunulmasını güçlendirmeye yönelik faaliyetlerde güçlü bir adım olarak görülmelidir. Öte yandan, Türk-Ermeni ilişkileri tarihinde arzettiği öneme rağmen kitapta 1909 Adana Ermeni olayları ve özellikle Adana Valisi Cemal Bey'in Çukurova yöresindeki insani yardım, imar, iskan ve yetimhane

açma faaliyetlerine ayrılan yer (ss. 79-83 ve 285-289) sınırlıdır. Bu konularda BOA'nın yanı sıra İngiliz, Fransız ve Amerikan arşivlerinde ve ağırlıklı American Board of Commissioners for Foreign Missions'ın evrak deposunda kullanılmayı bekleyen çok zengin malzeme mevcuttur.²

Artuç'un üzerinde durduğu kayda değer bir husus da, birçok çalışmada İttihatçı önderlerin Türkiye'den ayrılımlarının dönemin muhalif gazeteleri ve yazarları kaynak gösterilerek kaçma kelimesiyle ifade edilmesidir (s. 331 dipnot 1450). Yazar, Enver, Talat ve Cemal Paşalar ile diğer dört İttihatçı yöneticinin İstanbul'dan ayrılımları sırasında haklarında herhangi bir soruşturma veya kovuşturma bulunmadığı ve tutuklama kararı olmadığı için kaçmak kelimesinin kullanılmasını kabul etmenin mümkün olmadığını pek haklı olarak belirtmektedir. Nitekim zamanın Sadrazam ve Harbiye Nazırı Ahmet İzzet Paşa da anılan zevat hakkında soruşturma veya kovuşturma bulunmadığını açıkça vurgulamış ve firar kelimesini telaffuzdan kaçınıp yerine gaybubet deyimini kullanmayı uygun bulmuştur.

Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı'nin yayınlanması isabetli olmuştur. Yazar, İTC ve Birinci Dünya Savaşı alanlarında araştırma üstlenenlere yeni ufuklar açmakta, bugüne kadar kullanılmamış arşiv malzemelerini ustalıkla gün ışığına çıkarmaktadır. Ayrıca, böyle kapsamlı bir biyografinin ilk defa yazılmış olması da başlı başına bir muvaffakiyettir. Çalışmanın kaleme alınmasında hiç şüphesiz Artuç'un Osmanlı arşiv tecrübesinin önemli rolü olmuştur. Burada zikredilmesi gereken başka bir husus ta kitabın mükemmel bir baskısının olmasıdır.

Bu eserle üzerinde devamlı hararetle tartışmalar yapılagelen İTC'nin bilinmeyen bir çok yönleri hakkında sorulara cevap bulabilmek ve İkinci Meşrutiyet Dönemi tarihinde çarpıtılan bazı gerçekleri ortaya çıkarabilmek kolaylaşacaktır. Artuç'un Talat Paşa'nın da biyografisini yazması ve yeterince araştırılmayan bir alanda kaleme alınan *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*'nin benzer teşebbüslere yol açması dilenir.

Son olarak, bu yayının önümüzdeki yıllarda Batı ve Doğu dillerine çevrilerek yurt dışında basılması tarihi gerçeklerin uluslararası bilim camiası ve kamuoyu önünde açıklıkla ortaya konması bakımından yararlı olacaktır.

Yücel GÜÇLÜ

2 Ayrıntılı bilgiler için bkz. Yücel Güçlü, *The Armenian Events of Adana in 1909: Cemal Paşa and Beyond* (Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2018).

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtma, kongre-sempozyum haberleri ve vefeyat yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayın kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayım listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Batı dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-8000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenilmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefeyat, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımlar vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi 0,8 cm olmalıdır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hali küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, trnak

içinde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayıraç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *a.g.e.*, *a.g.m.*, veya *a.g.t.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

Dipnot Örnekleri

Kitaplar İçin:

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 115.

Sonraki atflarda:

İnalçık, *a.g.e.*, s. 123.

Yazarın birden fazla eseri olması halinde, sonraki dipnotlarda:

İnalçık, *Klasik Çağ*, s. 123.

Makaleler İçin:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, c. III/S. 9 [veya III/9] (1939), s. 101.

Sonraki atflarda:

Uzunçarşılı, *a.g.m.*, s. 101.

Yazarın birden fazla makalesi olması halinde, sonraki dipnotlarda:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea" s. 101.

(Ansiklopedi maddeleri ve Kitap bölümlerinde Makaleler için yukarıda belirtilen atf usül örnekleri geçerlidir.)

- **Kaynaklar:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynaklar İçin Örnekler**Kitaplar İçin:**

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu-Klasik Çağ, 1300-1600*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

Makaleler-Ansiklopedi Maddeleri ve Kitap Bölümleri İçin:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, c. III/ S. 9 [veya III/9] (1939), ss. 99-106.

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C.8, *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*, İstanbul 2008, ss. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, ss. 251-310.

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu

Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü

Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA

Tel: 0 312 310 23 68/277

e-posta: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in common western languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-8000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES:

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the paragraph indent should be 0.8 cm. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *a.g.e.*, *a.g.m* or *a.gt* (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

Examples on the Footnotes

For Books:

Halil İnalçık, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed. p. 115.

For the next references:

İnalçık, *ibid*, p. 123

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:

İnalçık, *Classical Age*, p.123.

For Articles:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Belleten*, v. III/no. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

For the next references:

Uzunçarşılı, *ibid*, p. 101.

If the same author is referred for more than one source in the study, for the next footnotes:

Uzunçarşılı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", p. 101.

(For referring the encyclopedia and book chapters, the aforementioned reference format shall be used.)

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Examples on the Bibliography

For Books:

İnalcık, Halil, *Ottoman Empire-Classical Age, 1300-1600*, trans. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, 11. ed.

Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdi Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 2018.

For Articles:

İnalcık, Halil, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, pp. 232-235.

Özergin, Kemal, "Rumeli Kadınlıkları'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK Yayınları, Ankara 1976, pp. 251-310.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mütalea", *Bellekten*, Vol. III/No. 9 [or III/9] (1939), p. 101.

[In articles written in common western languages, abbreviations will be in their usual styles].

Communication Address:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sok. No: 1 Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/277
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
HACAR, ABDULLAH: Specialization in Early Bronze Age Pottery Production: Interpretations on the Organization of the Specialized Production in Southwest Cappadocia	459
ZOROĞLU, CANDEMİR - DOKSANALTI, M. ERTEKİN: A New Type of Knidos Amphora: Small Knidos Amphorae	503
EMECEN, M. FERİDUN: The Limits of Knowledge about the Identity and Activities of Konur Alp Gazi	543
MERAL, YASİN: The Invention of the Printing through the Eyes of Jewish Scholars and Responsas on the Books Printed in Printing Houses.....	559
KESKİN, MUSTAFA ÇAĞHAN: Mehmed IV's Palace in Bursa	585
POLAT, SÜLEYMAN: A Not Well-Known Project in the Ottoman State: Abdurrahman Ağa's Shipbuilding Activity in 1700 (Ah.1111) and Some Evaluations.....	623
DAYAR, EVREN: Antalya Castle on the 1815 Map: City Walls, Doors and Towers..	667
KOYUNCU KAYA, MİYASE: An English Merchant in Ottoman İzmir (Smyrna): William Barker (1731-1825).....	717
SUNAY, SERAP: Life Style and Standard of a Dynasty's Son-in-Law: Ahmed Fethi Pasha's Estate	745
ÜRKMEZ, NAİM: Other Face of the War: Prisoners of the Ottoman-Russian War of 1877-1878 in Romania.....	789
Book Review:	
GÜÇLÜ, YÜCEL: Nevzat Artuç, <i>Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı</i>	825
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in Turkish)	829
Belleten Journal Editorial Principles And Application Requirements (in English)	833

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 84

Issue: 300

August 2020

ANKARA - 2020